

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (554)
вересень-жовтень
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №9 від 17.09.2020 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №267
Підписано до друку 26.10.2020 р.
Свідчення про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідчення ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Ричка В. (Київ). Мода й ритуал: кодекс убрання в Київській Русі 4
- Горбець В. (Київ). Служба при дворі, «вірність монархові» та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького 22
- Шандра В. (Київ), Карліна О. (Луцьк). Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) 37
- Гуржій І. (Київ), Бойко-Гагарін А. (Київ). Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. 55
- Корновенко С. (Черкаси). Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму 64
- Віднянський С. (Київ), Мартинов А. (Київ). Організація Об'єднаних Націй в умовах сучасної кризи світового порядку (до 75-річчя створення ООН) 77
- Дрозд Р. (Слупськ, Польща). «Конфлікт пам'яті»: до питання про вшанування жертв польсько-українського протистояння 1940-х рр. на території сучасної Польщі 90
- Грубінко А. (Тернопіль), Буглай Н. (Миколаїв). Кінець епохи колоніалізму як чинник європейської політики Великобританії (1940–1950-ті рр.) 103
- Koshel O. (Chernivtsi). The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century) 120

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Верменич Я. (Київ). Теоретико-методологічні детермінанти дослідження кордонів та пограничного простору 130

Колесник І. (Київ). Феномен відсталості з перспективи глобальної історії	147
Яремчук В. (Острог). Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні: методологічні прогалини	159
Боряк Т. (Київ). Голод 1932–1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усноісторичними джерелами)	176

ПЕРСОНАЛІЇ

Кагамлик С. (Київ). Єпископ Веніамін (Сахновський): духовно-релігійна та культурно-просвітницька діяльність	191
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Алексієвець Л. (Тернопіль), Алексієвець М. (Тернопіль), Дацків І. (Тернопіль). Україна – Європа: цивілізаційно-історичний дискурс	204
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Міста на маґдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. – Т.1: Руське та Белзьке воеводства (А.Заяць, Луцьк)	221
Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів (М.Вегеш, Ужгород; С.Віднянський, Київ)	225
Даниленко В. В.І.Вернадський: Простір життя і думки (І.Кононов, Старобільськ)	233
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2019 р.	237

DOI: <https://doi.org/>

УДК: 94(477):94(100)«05/...»

Володимир Ричка

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
сектор досліджень з історії Київської Русі,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Мода й ритуал: кодекс убрання в Київській Русі

Анотація. У статті розглядаються конвенціональні знакові системи кодексу вбрання провідних верств давньоруського суспільства в нерозривній єдності зі сферою їхньої діяльності й поведінки. **Мета студії** полягає у вивченні комунікативної та символічної природи одягу, осягненні феномену моди у середньовічній Русі та уявленні про сакральну значущість убрання, його ролі в ритуалах щоденної поведінки. **Методологічну основу** становить принцип історизму, що спирається на впізнання релевантної семантичної ізотопії структур повсякденності, комунікативної й ідейно-образної природи вбрання. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії комплексно досліджується феномен кодексу вбрання та моди як особливого виду соціальної комунікації Київської Русі. **Висновки.** З'ясовано комунікативну й символічну природу кодексу вбрання. Одяг і супутні йому речі, що оточували середньовічну людину, мали не тільки утилітарно-споживацький, прагматичний характер – вони диктували манеру поведінки, стиль життя, виконували важливу соціальну функцію. Предметний світ речей і, зокрема, одягу за середньовіччя наділявся знаковим, символічним кодом певних смислів, значень, соціальних комунікацій. Притаманний провідній верстві населення Русі стиль одягання й ритуал щоденної поведінки засвідчував її інтеграцію у традиції лицарства, феодальної ідентичності. Обґрунтовано, що мода – це не тільки світ речей та одягу в їхніх зовнішніх формах, а ще й жести, зачіски, звичаї, устрій життя, ритуал щоденної поведінки.

Ключові слова: Київська Русь, кодекс убрання, мода, звичаї, ритуал, соціальна комунікація, традиції лицарства.

За середньовіччя вбрання мало полісемантичну функцію. Окрім свого практичного призначення оберігати від холоду й непогоди, воно було одним із маркерів соціального та вікового стану людини. За словами Ж. Ле Гоффа, кодекс убрання й кодекс застілля у феодальному суспільстві «діяли особливо ефективно, адже виступали як основний критерій при визначенні соціального статусу людини та посідали важливе місце у системі цінностей. Видимість, що поставала крізь призму цих правил, набувала особливої переконливості»¹. Здійснена у цій статті спроба аналізу кодексу вбрання давньоруських спільнот у його нерозривній єдності зі

¹ *Ле Гофф Ж.* Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.235.

сферою їхньої діяльності й поведінки покликана глибше досягнути знакову систему соціальної організації Київської Русі, зокрема з'ясувати природу та «мову» ієрархічних зв'язків між людьми, про яку сигналізує їхнє вбрання.

Уже на ранніх етапах історичного життя людських колективів з'являється особливий, притаманний певним групам людей стиль одягання, добору матеріалу для виготовлення одягу та супутніх убранню аксесуарів. Перебуваючи 922 р. у складі арабського посольства, Ібн-Фадлан побачив та описав побут русів, котрі прийшли зі своїм крамом на Волгу. Він повідав про те, що власних небіжчиків вони одягають у найкраще вбрання, яким ті користувалися за життя, а саме «широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і свиту з шовку з золотими гудзьями, а на голову – шапку з шовку і соболя»². Неодмінним атрибутом верхнього одягу чоловіків був плащ – ним огортали половину тулубу так, щоб можна було вправно вихопити меч або ніж. Плащі, за словами Ібн-Фадлана, прикрашалися гаптованими візерунками. Ці руси були представниками однієї з численних мобільних військово-торговельних корпорацій, із діяльністю яких у Східній Європі пов'язується виникнення на рубежі IX–X ст. на берегах Середнього Дніпра військово-політичної структури, що стала відомою під назвою Русь, Руська земля.

З утвердженням Київської Русі на міжнародній арені, подальшим розвитком торговельних зв'язків із Візантією, країнами арабського Сходу й латинського Заходу обсяги обміну помітно зростали. Традиційними товарами збуту були мед, віск, хутро. Для дружинників Київської Русі епохи правління Олега Віщого та князя Ігоря грабіжницькі війни були головним джерелом набуття дорогого вбрання та озброєння. Намовляючи останнього вирушити в похід у землю древлян вони, за словами старокиївського літописця, говорили: «Отрици Свѣнелъжи (воеводи Свенельда – *В.Р.*) изодѣлися суть оружьемъ и порты . а мы нази . поиди княже с нами в дань . да и ты добеши и мь»³.

Серед предметів розкоші, що ввозилися до країни, помітне місце посідали золоті та срібні прикраси й посуд, бойові обладунки, дорогоцінні тканини, різноманітні аксесуари для одягу. Сповідуючи про тріумфальне повернення князя Олега до Києва з переможного походу на Візантію 911 р., літописець зазначає: «И приде Олегъ к Киеву . неся злато и паволоки и овощи и вина . и всякое узорочье»⁴. Паволоки, «узорочья» – усталений топонім давньоруського літописання. Ці товари виступають неодмінним атрибутом в описах воєнно-політичних і торговельних зв'язків Київської Русі з Візантією. Княгиня Ольга під час свого візиту до Константинополя в 955/957 рр. отримала з рук імператора «злато и сребро. паволоки и с[о]суды различныя»⁵. Багатства Візантії були предметом жадань правлячої верхівки Русі, котра прагнула скрасити своє життя небаченими доти дорогими шатами, зброєю.

Великою честю для київських князів (як і багатьох інших «варварських» вождів) було отримати за свої послуги щось зі вбрання чи регалій влади з рук самого візантійського імператора. Так, Константин Багрянородний (Пурпурогенет) у своєму трактаті «Про управління імперією» (944–959 рр.), нарікаючи на домагання «північних і скіфських» народів «послати їм що-небудь із царського убрання,

² Цит. за: Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – Л., 2004. – С.46. Пор.: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. и комм. А.П.Ковалевского. – Москва; Ленинград, 1939.

³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.54.

⁴ Там же. – Стб.32.

⁵ Там же. – Стб.61.

вінців чи й мантій заради якоїсь їхньої служби або послуги», радив своєму синові Роману відповідати «варварам», що ці речі виготовлено не людьми, а самим Богом, і через ангела послані вони першому християнському володареві Константинові Великому з повелінням покласти їх у церкві Св. Софії. Тож «не мають права ані василевс, ані патріарх, ані хто-небудь інший брати ці шати або вінці зі святої Божої церкви. Великий страх тяжіє над тими, хто посміє порушити цей Божий заповіт»⁶.

Імператорське вбрання, його форма, матеріал і колір мали сакральне значення. Підданим було суворо заборонено використовувати для виготовлення одягу пурпурні паволоки. Відрізи цієї тканини, як і вироби з неї заборонялося продавати іноземцям. Посланий імператором Оттоном I із дипломатичною місією до Константинополя в 968 р. кремонський єпископ після свого повернення обурювався тим, що на митниці в нього відібрали п'ять пурпурових плащів. У русько-візантійській угоді 944 р., укладеній князем Ігорем з імператорами Романом і Константином, чітко зазначалося, що руські купці не можуть купувати на ринках Царгорода найдорожчі паволоки: «Входяще же русь в градъ . да не творять пакости и не имеютъ власти купити паволокъ лише по 50 золотникъ и от тѣхъ паволокъъ аще кто купить . да показываеъ цареву мужю . и то е запечетаеъ и дасть имъ»⁷. Найдорожчі пурпурові паволоки, предмет гордості Візантії, як уже зазначалося, було заборонено вивозити з країни.

Між тим для більшості народів середньовічного світу, «котрі не мали можливості споглядати її чудеса, Візантія була джерелом майже всіх багатств, адже звідти доставляли найцінніші товари її власного чи іноземного походження – розкішні тканини (наприклад шовк, секрет якого візантійці вирвали в Китаю в VI ст.), надходила повноцінна до кінця XI ст. золота монета [...]. Як же спокушали такі багатства!»⁸. Ними «греки» відкуплялися від зазіхань своїх войовничих сусідів. Це був переконливий спосіб упокорити небайдужих до розкошів «варварських» вождів. За свідченням історика Нікити Хоніата, імператор Мануїл Комнін,

«знаючи, що всякий варвар ласий на подарунки, забажав одного разу вразити сельджуцького султана з Іконії на ймення Килич-Арслан (1156–1192 рр.) своїми скарбами: Він наказав в одному з прекрасних палацових покоїв розкласти по порядку все, що надумав передати тому в дар. Тут було золото і срібло в монетах, дорогоцінний одяг, срібні й золоті чаші, розкішні тканини та інші чудові речі, звичні для ромеїв, але у варварів рідкісні, а навіть зовсім небачені»⁹.

Візантійський імператор Константин Багрянородний у життєписі свого діда Василя Македонянина стверджував, що той нахилив «нарид руський, необорний і безбожний» до угоди, «щедро роздаючи одержі золоті, срібні і шовкові»¹⁰. У розпал розв'язаної київським князем Святославом війни з Візантією на Балканах прибули до нього імператорські посланці розклали перед останнім «злато и паволоки», намагаючись досягти миру на вигідних для себе умовах. За свідченням «Повісті временних літ» Святослав «не зрѣ на ня . и повелѣ схоронити»¹¹.

⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – Москва, 1991. – С.54–57.

⁷ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.49.

⁸ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – С.135.

⁹ Nicetae Choniatae. Historia / J.-P. van Dieten. – Barolini et Novi Eboraci, 1975; Никита Хониаат. История / Под ред. В.И.Долоцкого, В.Чельцова. – Т.1. – Рязань, 2003. – С.132.

¹⁰ Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. – С.68.

¹¹ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.71.

Зберігся опис зовнішнього вигляду та вбрання князя Святослава Ігоревича, котрий після затвердження мирної домовленості зустрівся з імператором. Убраний у визолочений обладунок Цимісхій під'їхав на чолі озброєних вершників до берега Дунаю, натомість Святослав прибув на місце зустрічі на човні. Візантійського хроніста Лева Диякона, який описав цю подію, вразила скромність одягу руського володаря та його зовнішність. А виглядав він так:

«Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе й довге волосся, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здався якимсь понурим і диким; в однім усі висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на нім була біла, нічим не різнилася від інших, окрім чистоти»¹².

Натомість в одній із мініатюр хроніки Іоанна Скіліци князя Святослава зображено у вінці, золотому «грецькому» одязі, із довгим руським волоссям, у пурпурових штанях¹³. Такий образ київського володаря контрастує з повідомленням «Повісті временних літ» і наведеним вище словесним портретом Святослава пера Лева Диякона. Обидва джерела засвідчують невибагливий військово-польовий побут князя, скромність його вбрання. Однак представлений ними зовнішній вигляд також став виявом особливого, нехай і обмеженого в умовах бойових дій знакового символізму його владних повноважень. Отож зображені у творі Скіліци великокнязівські шати й регалії слід розглядати не тільки як данину художньому канону мініатюриста XII ст., але як утілення ідеологізованих знакових іконічних символів, що співвідносилися з візантійською системою сприйняття монаршої гідності та влади.

Із прийняттям нової релігії й долученням Київської Русі до сім'ї християнських народів її володарі змогли втамувати свої прагнення, мовлячи словами М.С.Грушевського, «приодягнутись ареолою царгородського двору» та, зокрема, отримати атрибути імператорського облачення, регалії влади, які б стрімко вивищили престиж київського князя, надали йому слави. Історик уважав дуже правдоподібним, що хреститель Русі разом із рукою візантійської принцеси дістав якісь інсигнії, зокрема вінець кесаря, та ним коронувався: «Володимир, будуючи руську державу, забажав для цієї будови візантійського цементу [...] ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цісарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»¹⁴. Своєчасно надана Володимиром імператорові Василеві II військова допомога порятувала македонську династію від узурпатора Варди Фоки, котрого було розгромлено в битві під Константинополем навесні 989 р. Отож уявляється малоімовірним, що єдиною винагородою київському князеві стала лише рука принцеси Анни.

Родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором було напевно пов'язано з даруванням йому високого візантійського придворного титулу та відповідних інсигній. Це підтверджується тим, що на карбованих Володимиром монетах він представлений з «атрибутами імператорського облачення, які ми бачимо на

¹² Див.: Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. – С.107.

¹³ Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. – Санкт-Петербург, 1917. – С.14–15.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991. – С.507.

візантійських монетах, із візантійською імператорською короною на голові. У правій руці він тримає скіпетр із хрестом. Одяг Володимира відповідає імператорському¹⁵. Викарбуване на цих золотих і срібних монетах зображення відбиває очевидно реальні портретні риси князя¹⁶. Відзначаючи такі оригінальні деталі обличчя Володимира, як грізно насуplied брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та голене енергійне підборіддя, М.П.Сотникова дійшла висновку про те, що це зображення – найдавніший руський портрет X ст.¹⁷ На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь постає вдягнутим в обшитий золотим широким галуном плащ (корзно), застебнутий на правому плечі масивною підковоподібною коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдами та іншим коштовним камінням. Саме в такому вигляді, із хрестом у правиці, зображено Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах¹⁸.

Парадний, багато оздоблений одяг став невід'ємною частиною знакової системи владних атрибутів носіїв верховної влади. Про церемоніальне вбрання князівської родини можна скласти уявлення на основі реконструйованої С.О.Висоцьким фрескової композиції, розміщеної під арками хорів Софії Київської, де зображено Ярослава Мудрого та членів його сім'ї¹⁹. За спостереженнями дослідника на малюнку А. ван Вестерфельда, зробленому у середині XVII ст. з тоді ще віцілліої фрески XI ст. Ярослав представлений убраним у плащ-корзно з вигаптуваними на ньому зображеннями геральдичного орла²⁰. У такому ж плащі-багряниці зображено князя Ярослава Всеволодовича на фресці XII ст. у Спасо-Нередицькій церкві в Новгороді. Слід зауважити, що у Візантії подібні плащі або мантиї мали назву «орлів» і входили до складу облачення вищих сановників імператорського двору²¹.

Дороге вбрання та інші візантійські добра – головні джерела поповнення скарбниці Ярослава Мудрого – під охороною зберігалися у князівських палатах. Значна частина цих багатств потрапила до Києва вочевидь завдяки його майбутньому зятеві норвезькому конунгові Гаральдові Суворому, котрий тривалий час перебував на візантійській службі. Закоханий в Ярославову дочку Єлизавету (Єлісів) він усі свої трофеї, здобуті під час походів в Африці й на Сицилії, надсилав «на зберігання Ярицлейву конунгу». В Ярослава, за свідченням скандинавських саг, «було стільки добра, скільки ніхто в північних країнах не бачив у власності однієї людини. Гаральд тричі ходив в обхід палат, поки перебував у Міклагарді (Царгороді – *В.Р.*). Там було у звичаї, що всякий раз, коли помирав конунг греків, верінги (особиста гвардія імператора – *В.Р.*) мали право обходити всі палати, де знаходилися його скарби, і кожен міг залишити за собою те, на що зуміє накласти руку»²². Схоже, Гаральдові вдалося добре «накласти руку» на імператорські скарби, якщо значна

¹⁵ Левченко М.В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Византийский временник. – Т.7. – Москва, 1953. – С.212.

¹⁶ Толстой И.И. Древнейшие русские монеты X–XI вв. – Санкт-Петербург, 1893. – С.16–17.

¹⁷ Сотникова М.П. Сребреники киевского клада 1876 г. // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – №3. – С.119; *Её же*. Древнейшие русские монеты X–XI вв.: Каталог и исследование. – Москва, 1995. – С.174.

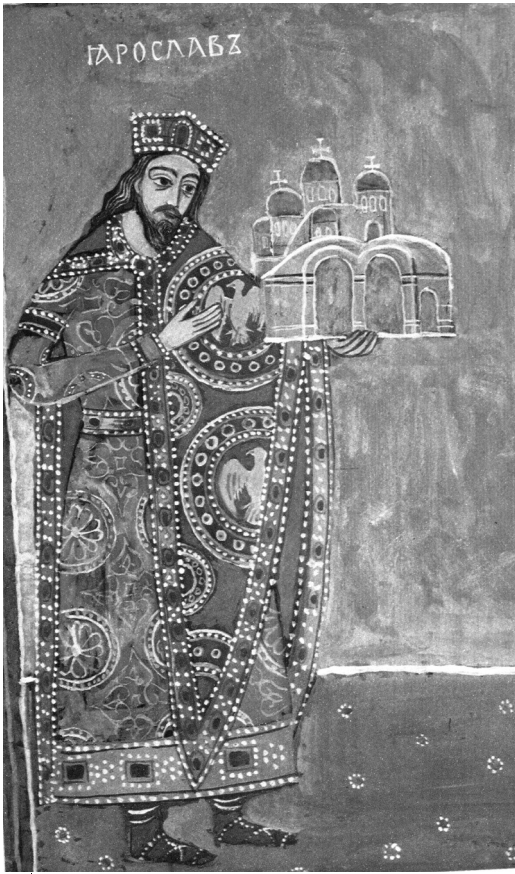
¹⁸ Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983. – С.115–139.

¹⁹ Висоцький С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С.64–112. Див. також: Коренюк Ю. Маловідомі аспекти реставрації мозаїк і фресок Софії Київської середини минулого століття // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. – Т.XV. – К., 2019. – С.225–231.

²⁰ Висоцький С.В. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // *Старожитності Русі-України*. – К., 1994. – С.118–119.

²¹ Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. – Санкт-Петербург, 1906. – С.38.

²² Сага о Харальде Сувором // *Снорри Стурлуссон*. Круг земной [Литературные памятники]. – Москва, 1980. – С.405, 411.

Ярослав Мудрий у церемоніальному княжому вбранні. Реконструкція С.О.Висоцького та Ю.Ф.Коренюка за фрагментом фрески Софійського собору в Києві й малюнком А. ван Вестерфельда 1651 р.

Святослав, котрий княжив у Києві 1073–1076 рр., успадкував чималі багатства, якими вихвалявся перед німецькими послами, що прибули до Києва в 1075 р.: «Показа имъ багатство свое [...] бечисленое множество злато и серебро и паволокъ»²⁴. Переписаний із болгарського оригіналу «Ізборник» 1073 р. на початку містить мініатюру із зображенням самого Святослава, його дружини та чотирьох синів. Ретельно передано деталі князівського парадного одягу. Художники продемонстрували добру обізнаність із мистецтвом Візантії, зокрема майстерністю імператорських мініатюристів, для яких важливим було передати не стільки людську індивідуальність, скільки через кольорові відтінки елементів одягу втілити чесноти «праведного» князя і членів його родини. Синів Святослава зображено в малиновому одязі з червоною облямівкою, золотими комірами, у підперезаних поясами каптанях.

²³ Отроченко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. – Вип.53. – К., 1986. – С.14–36.

²⁴ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.198. Наприклад, за 5 ліктів шовкової яскраво-червоної тканини та 50 гривень кун можна було придбати, як у випадку волинського князя Володимира Васильовича, ціле село (див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.904).

їх частина опинилася на берегах Дніпра, куди, полишивши візантійську службу, він зрештою повернувся. Тут норвезький конунг перезимував, а потім разом з Єлизаветою вирушив на свою Батьківщину.

З імператорського гардеробу походили, очевидно, і шість дорогих каптанів, виявлених під час археологічних розкопок Чингульського кургану кінця XII – початку XIII ст. на березі річки Молочної. Похований тут вождь-кочівник був одягнений у каптан зі щільного червоного шовку зі вставками золотого шитва на синьому тлі. Шиттям було прикрашено всю лицьову сторону, верхні частини рукавів і загістя. Комір каптана і круглу шапочку обкладено позолоченими бляшками зі вставками самоцвітів. Контури візерунків унизані перлами. Ще п'ять таких каптанів лежали у сувоях біля ніг небіжчика²³. Південні сусіди Русі половці не поступалися руським князям у любові до вишуканого вбрання і прикрас. Яскрава й самобутня орієнтальна культура Половецького поля, своєю чергою, справляла вплив на стиль одягання та моду руських спільнот.

За свідченням «Повісті временних літ» син Ярослава Мудрого

В одному зі списків сказання XIV ст. про святих мучеників Бориса і Гліба обох синів князя Володимира зображено у червоних плащах, довгих підперезаних зеленого кольору свитах, із жовтою (золотою) накладкою по подолу та з вузькими рукавами²⁵. На мініатюрах хроніки Іоанна Скіліци, які ілюструють обмін посольствами між князем Володимиром Всеволодовичем і візантійським імператором Константином Мономахом, київський князь сидить на золотому троні, у царському вінці, червоних чоботях і золотому жупані²⁶. Однак, як уявляється, усі ці зображення – не «замальовка з натури», не дзеркальний відбиток князівського побуту, а лише художня метафора, що поєднала у собі достовірні й уявлені зразки канону монаршого вбрання та ритуалу влади.

Найбільш яскравим у літературі Київської Русі став опис убрання «короля» Данила Романовича, уміщений під 1252 р. у складі Галицько-Волинського літопису. На чолі руських полків, споряджених «татарським» озброєнням, він гордовито їхав обіч угорського монарха

«по обычаю Роуску» на зустріч із прибулими до нього посланцями німецького імператора: «Бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ, и сѣдло от злата, жьжена, и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена. Иными хитростями, якоже дивитися: кожую же оловира Грцького, и кроуживы златыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хъза шити золотомъ»²⁷.

Багато хто з істориків у цьому описі Данилового вбрання вбачає руку безпосереднього очевидця. Одяг виписано з реальними деталями, що виходять за межі літописного трафарету. Проте давно помічено, що цей опис текстуально ґрунтується на запозичених руським книжником фразеологізмах хроніки Іоанна Малали. Так, за спостереженнями О.С.Орлова, у книзі XVII «Еллінського літописця» описується одяг лазьско-перського царя Чафія, дарований йому імператором Устином як інсигнії влади. Отже носив він «вѣнецъ Румескъ», але білий «оскрилъ», і мав «в багра место нашву злату плоску [...] сапозы же его беша от своая ему страны червьени с бисеры, прѣскимъ образомъ, тако же и пояс ему съ бисеры». При цьому дослідник не виключав можливості, що на зображення Данила окрім Чафія наклалися ще й риси Дарія Перського з «Александрії», а саме з розповіді про те, як, приймаючи Александра Македонського, «седаше Даріи въ венци, иже бе съ каменіемъ,

Родина Святослава Ярославича.
Мініатюра з «Ізборника» 1073 р.

²⁵ Срезневский И.И. Древние изображения великого князя Владимира и великой княгини Ольги // Древности: Археологический вестник, издаваемый Московским археологическим обществом. – Т.1. – Москва, 1868. – С.3. Пор.: Петров Н. Древние изображения св. Владимира // Владимирский сборник в память девятисотлетия крещения Руси. – К., 1888.

²⁶ Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей. – С.14–15.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.814.

в ризе червлене, яже бе вавилоньскы ткана златым пряденом, и в багре царьстемь, и в сапозехъ златыхъ, съ камениемъ деланы по лысту его, скипетры обаполы его, пальци же тмами около его». Після бесіди Дарій, «дръжа за руку Александра и веде его въ полату свою. И се же знамение добро имяше Александр, за руку приведенъ отъ врага. И пришед во внутрь полаты своя, абие възлеже пръвее Александр на вечери Даръеви»²⁸. Із такою гостинністю Дарія зіставляється завершення літописної оповіді 1252 р. про виправу Данила. Похваливши його руський «обичай», угорський король «просися оу него въ станъ . зане зной бѣ велик дне того онъ же я и за роукою и веде его въ полатуоу свою . и самъ совлочашеть его . и облачашеть и въ порты своѣ и таку честь творяшеть»²⁹. Прагнучі звеличити Данила, літописець у літню спеку навіть убрав свого героя у зимовий кожух.

Данилові пощастило мати прихильного «портретиста» – укладача чи редактора Галицько-Волинського літопису. «Повний щирої симпатії й поважання до свого «короля», сей літописець, – зауважував М.С.Грушевський, – з замилованням слідить за подвигами свого героя, не упускає нічого, що могло б піднести його славу й чесноти, та досить зручно налягає на ясні фарби, малюючи Данила, і на темні – в образах його противників»³⁰. Засуджуючи самоправство галицьких бояр, автор джерела вирізняв із-поміж них Доброслава Суддича. Цей попів онук укняжився був у Галичі «и грабаше всю землю . и въшед во Бакоуту . все понизья прия . безъ княжа повеления». Глузуючи над зарозумілістю й марнославством можновладця, літописець стверджував, що той в одній лише сорочці, але з великою пихою приїхав до Данила («едоучю Доброславоу во одиной сорочыцѣ . гордящюу ни на землю смотрящюу»)»³¹. Цим він сам себе оконфузив, адже з'явитися на людях в одній сорочці було ганьбою для правителя. Кепкуванням просякнута й оповідь Никонівського літопису про втечу Юрія та Ярослава Всеволодовичів із поля Липецької битви 1216 р.: «И прибѣже князь Юрьи въ Володимерь во единой сорочицѣ точию, и братъ его князь Ярославъ такоже во единой сорочицѣ, трехъ коневи оудушивъ, а на четвертом пригна Володимерь»³².

Значну частину нормативного князівського гардеробу склали дорогі, розшиті золотими й шовковими нитками довгополі сорочки. Круглий або квадратний глибокий виріз коміра обшивався золотом, а подеколи й самоцвітами³³. Такий комір-опліччя міг бути пристібним або наглухо пришитим. Вони захоплювали уяву сучасників: «Паволока испещрена многими шелки, красно лице являеть»³⁴. Похвали київського книжника початку XII ст. удостоїлась добра господина дому, яка здатна «одѣнья створить мужеви своему очервлена и багряна». У такому одязі «взорень бываеть во вратѣхъ муж ея . аще сядеть на сонмищи . съ старци и съ жители земли» (Пр.31: 23)³⁵. Виткані золотом «червоні руські убрання» набули популярності, за свідченням скандинавських саг, і серед чужоземних вельмож. Особливо пишно були розшиті руками вправних майстринь князівські плащі-корзна. Пологи також

²⁸ Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – Т. XXXI. – Петроград, 1926. – С. 105–106.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Т. 2. – Стб. 814–815.

³⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3: До року 1340. – К., 1993. – С. 90.

³¹ Ипатьевская летопись. – Т. 2. – Стб. 790.

³² Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Т. 9. – Москва, 2009.

³³ Брайчевская Е.А. Летописные данные о древнерусском мужском костюме X–XIII вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). – К., 1985. – С. 119–120.

³⁴ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам [Памятники древнерусской литературы, вып. 3]. – Ленинград, 1932. – С. 44.

³⁵ Лаврентьевская летопись. – Т. 1. – Стб. 81.

оздоблювалися золотистою облямівкою. Мода рясно прикрашати плащі гаптуванням та різними малюнками для надання вбранню сакральньо-захисної сили була поширеною в багатьох країнах середньовічного Заходу і Сходу. Плащ застібався на плечі за допомогою виготовленої з дорогоцінного металу фібули.

Досить складно виокремити окремі деталі спіднього вбрання, яке в давньоруському писемному лексиконі відоме під узагальненою назвою «пърты» або «пъртове»³⁶. Очевидно, цими словами позначалися штани (сподні) й сорочка («срачиця»). За свідченням арабського письменника першої половини X ст. Ібн-Русте (помилково – Ібн-Дастан), руси носили широкі сподні, нашиті з яких ішло 100 ліктів тканини на кожні: «Одягаючи такі сподні, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього»³⁷. Цей одяг був зручним у бою. Широкополими залишалися й відомі з літописних джерел XII–XIII ст. князівські «порти». Аби забезпечитися від замаху під них можна було надягти непомітну сторонньому оку металеву кольчугу. Розповідаючи про ворожнечу поміж мешканцями Полоцька та їхнім князем Ростиславом Глібовичем, Київський літопис під 1158 р. сповіщає, що містяни мали намір схопити його під час улаштованої ними на Петрів день святкової братчини. Але той, дізнавшись про такий задум, надягнув під одягу захист: «Он же ѣха к ним изволочивъся въ бронѣ . под порты . и не смѣша на нь дъръзнути»³⁸.

Прикрашений золотим шитвом пояс перехоплював одяг у талії, його кінці спускалися вільно вниз. Такий пояс був примітною частиною вбрання аристократів. Виготовлені зі срібла й золота парадні князівські пояси ставали фамільними реліквіями, що разом з іншими цінними речами передавалися у спадок від батька до сина. Відчуваючи наближення смерті волинський князь Володимир Василькович 1288 р. з-поміж іншого майна «разда оубогым [...] и. поясы золотыи отца своего и серебряные . и свое иже баше по отци своемъ стяжалъ»³⁹. Знаковою річчю були пояси й для інших верств вільного населення Київської Русі. Також пояс – частина обладунку та символ воїнської гідності дружинників. Відомі за матеріалами археології їхні пояси склалися з набірних зазвичай срібних блях і різноманітних пряжок, на яких застібалися піхви меча та шкіряний гаманець. Разом із багато орнаментованою кінською упряжжю вони були суттєвим елементом елітарної дружинної культури, нав'язуючи манеру поведінки, створюючи навколо себе певний соціокультурний контекст.

Важливим атрибутом убрання провідних суспільних верств, знаком княжої гідності була м'яка сферична шапка з хутряною околицею⁴⁰. Зимовий одяг виготовлявся з дорогого хутра бобрів і соболів. Київська Русь була головним постачальником на ринки Візантії та Західної Європи окрім бобрового та соболиного ще й хутра білок, куниць тощо. «Соболяче корзно» з Русі набуло широкого вжитку у західноєвропейському лицарському геральдичному лексиконі. Княжим взуттям слугували високі чоботи з м'якої кольорової шкіри, синього, жовтого й червоного сап'яну. Носити шкіряне взуття, зокрема чоботи, могли дозволити собі лише заможні верстви населення, а бідніші люди взувалися в постолі. Коли у середині 980-х рр.

³⁶ Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по памятникам письменности. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1895. – Стб.1753–1755.

³⁷ *Грушевський М.С.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI в. – С.53. Пор.: Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омара Ибн-Дастан, неизвестного доселе арабского писателя X в. по рукописи Британского музея в первый раз издал, перевел и объяснил Д.А.Хвольсон. – Санкт-Петербург, 1869.

³⁸ *Ипатьевская летопись.* – Т.2. – Стб.495.

³⁹ Там же. – Стб.914.

⁴⁰ *Арциховский А.В.* Одежда // История культуры Древней Руси. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1948. – С.247–248.

київський князь Володимир Святославич захопив Волзьку Булгарію його воєвода Добриня, оглянувши полонених, нібито сказав: «Оже суть вси в сапозѣх . сим дани нам не даяти . поидемъ искать лапотниковъ»⁴¹.

За середньовіччя предметний світ речей і, зокрема, одягу та аксесуарів наділявся знаковим, символічним кодом певних смислів, значень, соціальних комунікацій. Наприклад, згода нареченої на весілля зі своїм обранцем виявлялася в передачі тому в дар убрання, як-от у випадку однієї норвезької принцеси ним став плащ із золотим шитвом і срібний пояс⁴². Жаданою честю для древлянського князя Мала був весільний дарунок київської княгині Ольги – «очѣрвлена и багряна одѣянья, вси жемъчюгом иссажены»⁴³. Кожній важливій події приватного й публічного життя княжої родини відповідав ретельно продуманий кодекс одягання. Знаковими віхами були хрестини, оперізування, перше посадовлення на коня, весілля, похорон.

Бажання дбати про свою зовнішність, а отже і про одяг, спричинило попит на дзеркала. Бронзові та посрібнені вони стали корисним винаходом античних народів, даруючи задоволення юним красуням, а жінкам старшого віку – печаль. Такій «жене бо злообразне», на думку одного літературного дотепника, «не достоит в зеркало приницати, да не в большую печаль впадет, ввозревше на нелепостьство лица своего»⁴⁴. Інтегровані у традиції лицарства чоловіки, що бачили у дзеркалах відображення власного обличчя, також мусили більше думати про свою зовнішність, давати раду вусам і бороді, не забувати про гребінець та ножиці. Адже мода – це не тільки світ речей, прикрас, одягу, що оточує людину, а ще її зачіска, устрій життя, звичаї, манери поведінки.

Коли прибула до Венеції для шлюбу з дожем візантійська принцеса (кінець XI ст.) почала за обідом їсти золотою виделкою, їй натякнули, що доброю манерою буде брати м'ясо руками із загальної тарелі. Століттям раніше дружинники київського князя Володимира Святославича нарікали, що дав він їм їсти дерев'яними ложками, а не срібними: «Зло есть нашим головамъ . да нам ясти деревянными лъжицами . а не серебряными»⁴⁵. Загартовані в далеких походах ветерани демонстрували за обідом на княжому дворі добрі манери, що було наукою київським вахлаям. Золоті та срібні столові прибори, як засвідчують археологічні артефакти, стали окрасою столу аристократа в Київській Русі, проте невідомо, чи вміли його гості ними користуватися. У часи середньовіччя для придворних на європейському Заході було написано чимало настанов, що мали навчити їх добрих манер за столом. Більшість заборон пов'язувалися з плюванням, сяканням та виділенням із кишківника травних газів. Як з усім цим давали собі раду придворні київських князів, можна тільки здогадуватися. Проте у всі часи «мистецтво *savoir vivre*, жити, вимагає куди більшого, ніж здатності контролювати свою слину, сфінктер і вміння користуватися срібними столовими приборами»⁴⁶.

Убрання благородного лицаря, зокрема здалека помітний у натовпі плащ-корзно, було не тільки візуальною ознакою воїнської гідності, а ще й своєрідним оберегом. Під час заворушень у Києві 1147 р., коли над чернігівським князем Ігорем, що його ув'язнив Ізяслав Мстиславич, нависла небезпека розправи, а натовп киян

⁴¹ Лаврентьевская летопись. – Т.2. – Стб.84.

⁴² Сага об Олафе Святом // *Снорри Стурлуссон*. Круг земной. – С.220.

⁴³ Летописец Переяславля Суздальского. – Москва, 1851. – С.11.

⁴⁴ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их перделкам. – С.47.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.126.

⁴⁶ *Дейвис Н.* Європа: Історія / Пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко. – К., 2001. – С.361.

рушив до монастиря Св. Феодора, де було пострижено Ігоря, Ізяславів брат князь Володимир, намагаючись урятувати в'язня, скочив на коня й перегородив дорогу до монастирських воріт: «И срѣте и Володимиръ въ вратѣхъ манастырскихъ [...] и скочи Володимиръ с коня и огорну и коръзномъ . река Кыяномъ брате моя не можете сего створити зла ни оубивайте Игоря»⁴⁷. Утім урятувати Ігоря не вдалося. Його понівечене тіло потягли зі Мстиславового двору через Бабин торжок до княж-двору, де і «прикончаша и». Бездиханний труп поклали на воза, перевезли на Подільське торжище «и повергоша поруганью». Засуджуючи дії міського плебсу, київський літописець свідчив про те, що благовірні кияни, «приходяще изимахоу от крове его и от прикрова соущего на на немъ. на тѣлѣ его . на спасение себе . и на исцѣление»⁴⁸. Це повідомлення засвідчує сакральний статус княжого вбрання. Уявлення про значущість одягу середньовічних монархів були вельми поширеними за середньовіччя. Для простолюдина доторкнутися до краю одягу володаря чи навіть до упряжі його коня вважалося винятковою удачею. Коли таке вдавалося вчинити засудженому на кару злочинцеві у середньовічній Німеччині, його очікувало помилування⁴⁹. Прилучення до харизми живого чи мертвого володаря, його одягу було також нормою культурної практики середньовічної Русі. Підтвердження цьому знаходимо в поширеній практиці зберігання вбрання «блаженних первых князьи» в головних храмах. Сповідуючи про велику пожежу, що спалахнула у Володимирі-на-Клязьмі, Лаврентіївський (під 1185 р.) та Іпатіївський (під 1183 р.) літописи повідомляли, що згоріло мало не все місто разом із княжим подвір'ям, багато церков, у тому числі «сборная церкви святая Богородица Златоверхая [...] и что бяше в ней : и дну оузорочи . и поникадила серебряная . и судъ златыхъ и серебряныхъ бещисла . портъ шитыхъ золотомъ и женчюгомъ яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви от Золотыхъ ворот до Богородицѣ»⁵⁰. Серед розграбованого монголо-татарами в 1237 р. дорогоцінного начиння цього храму – ікон, посуду та книг згадуються й «порты блаженних первых князьи, еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память собѣ»⁵¹. Цей опис має характер пізнішої вставки, запозиченої з реалій учиненого 1203 р. в Києві Рюриком Ростиславичем і союзними йому військами чернігівських Ольговичів нечуваного доти погрому:

«Взят бысть Кыевъ Рюрикомъ о Ольговичи . и всею Половецкою землею . и створися велико зло в Русѣи земли . якого же зла не было от крещенья надъ Кыевомъ [...] не токмо одно Подолье взяша и пожгоша ино Гору взяша . и митрополью святую Софью разграбиша . и Десятинную святую Богородицу разграбиша . и манастыри всѣ . и иконы одраша . а инынѣ поимаша . и кресты честныя и ссуды священныя . и книги и порты блаженыхъ первых князьи . еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память собѣ»⁵².

Практику зберігання вбрання «перших» руських князів, що виступало окрасою храму, було запозичено, як умотивував О.П.Толочко, із візантійської традиції пошанування шат та інсигній влади першого християнського володаря у соборі Св. Софії в Константинополі:

⁴⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.351–352.

⁴⁸ Там же. – Стб.353.

⁴⁹ *Бойцов М.А.* Власть правителя // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.90.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.630.

⁵¹ Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.463.

⁵² Там же. – Стб.418.

«У візантійській теорії відправним пунктом вселенської влади імператора розцінювалося правління першого царюючого християнина – Константина. Згідно з традицією, його вбрання було не витвором рук людських, але надіслане Богом через ангела, що звелів “покласти їх до Великої святої церкви, яка ім’ям самої істинної мудрості Божої святою Софією нарікається”. Цьому вбранню надавалося майже містичне значення. Підвішене над святим престолом у вівтарі храму воно було його прикрасою. Інші царські шати й облачення розгорнутими покладено поверх святого престолу – вони служили свого роду символом і речовим доказом супрематії імператора у християнському світі»⁵³.

Візантійські імператори подеколи могли на знак особливої прихильності дарувати свій одяг якомусь місту, і тоді це вбрання врочисто вивішувалося в головному міському храмі⁵⁴. Можна обережно припустити, що так само й у збудованій у Києві хрестителем Русі Десятинній церкві, а пізніше у храмі Св. Софії зберігалося щось із парадного одягу перших «блажених князів» – одруженого з грецькою «цесарівною» Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Ці речі мали не тільки меморіальне, але і прикладне значення: їх могли використовувати під час проведення церемоніалів, зокрема обряду великокнязівської інтронізації. Якусь частину цих реліквій пізніше привласнив Андрій Боголюбський, поклавши їх за київською традицією до збудованого ним у Володимирі Богородичного храму. При собі він завжди мав напихваті меч молодшого Володимирового сина – князя-страстотерпця Бориса⁵⁵ (який, однак, не врятував його від заколотників).

Приготовлене на різні випадки буденного життя, для врочистих церемоній і ритуалів пишно оздоблене вбрання, аксесуари і крам разом із золотими та срібними монетами складали основний вміст князівської скарбниці. Після вокняжіння в Києві Ізяслава Мстиславича і його стрія В’ячеслава, вони щедро винагородили союзних угрів. Серед дарів було й дороге вбрання та паволоки: «Ізяславъ велику честь створиста Оугромъ . Вячеславъ же от себе а Ізяславъ же от себе . и дарми многыми одариста и съсуды и порты . и комонми и паволоками . и всякими дарми»⁵⁶.

Розповсюджена за середньовіччя практика роздачі подібних дарів являла собою «вищою мірою істотний зріз соціальних зв’язків, включаючи й певні емоційні, релігійні та навіть магічні аспекти. Відносини між індивідами і групами були не анонімними, і дари сприяли встановленню й підтримці дружби та побратимства між окремими особами або сім’ями, мирного добросусідства між племенами й політичними об’єднаннями»⁵⁷. Князь і дружина щільно пов’язувалися світом речей, які були згустком відносин між ними та еднали їх спільною причетністю до елітарного співтовариства лицарів-воїнів.

Убрані в добротні обладунки князі разом зі своїми міністеріалами і дружинниками помітно вирізнялися на тлі сірого й буденного одягу простолюду, одноманітних строїв чорного або білого духівництва. Символіка елементів одягу, палітра кольорів разом з іншими знаковими засобами середньовічної ментальності «призводили до узгодження індивідуальних устремлінь з інтересами груп і суспільства у цілому, забезпечували соціальні комунікації, обмін образною та словесною інформацією»⁵⁸.

⁵³ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С.36.

⁵⁴ Грабар А. Император в византийском искусстве. – Москва, 2000. – С.25–26.

⁵⁵ Див.: Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.586–587.

⁵⁶ Там же. – Стб.419.

⁵⁷ Гуревич А.Я. Дары. Обмен дарами // Словарь средневековой культуры. – С.129.

⁵⁸ Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры. – Т.1 (Древняя Русь). – Москва, 2000. – С.643.

Полиск обладунків дружинників волинського князя Василька, побачений угорським королем Андрашем у 1231 р. на стінах Володимира, вразив уяву цього монарха. Він, за словами літописця, визнав, що такого міста не знаходив навіть у німецьких землях: «Яко така град не избрѣтохъ ни в Нѣмѣчкыхъ странахъ . тако соуцоу оружьникомъ стоячим на немъ . блистахоуся щиты и оружьници подобни солнцю»⁵⁹. А для київського книжника початку XII ст. пам'ятним стало вбрання ватажка варязького загону Якуна, який у 1024 р. виступив на боці Ярослава Мудрого проти Мстислава Тмутороканського: «И бѣ Якун съ лѣпъ . и луда бѣ у него золотом истъкана». Під час втечі з поля бою Якун загубив, а може і свідомо позбувся цієї примітної деталі свого обладунку: «Видѣвъ же Ярославъ яко побѣжаемъ есть . побѣже съ Якуномъ, . княземъ варязьским . и Якунъ ту отбѣже луды златоѣ»⁶⁰. Слово «луда» скандинавського походження, перекладається і як «золототканий плащ», і як «бойові лати»⁶¹. У практиці Русі візуальною «мовою» полководця на поді бою було не його примітне вбрання, а прапори з відзнаками княжого «знамяня».

Більшу частину свого життя князь проводив у походах або на полюванні. Війна та лови для аристократичної верхівки середньовічних часів були головним ремеслом, що визначало не тільки притаманну їй програму життєвої акції і світогляду, але й стиль одягання. Бойовий обладунок цієї верстви складали багато оздоблені металеві лати, шоломи, щити, мечі. Вони були предметом особливої поваги в лицарському співтоваристві. Широкої популярності в Русі IX – кінця X ст. набули каролінзькі мечі. Походження більшості з виявлених археологами зразків цієї зброї дослідники пов'язують зі зброярськими центрами Франкії. Широку практику їх розповсюдження засвідчують знахідки у скандинавських, слов'янських, балтських землях. Велика кількість мечів, виявлених у водоймищах Центральної та Північної Європи, а також у річках України, пов'язується з жертвними військовими ритуалами. Такі речі владно диктували стиль поведінки, жести, ритуали, а в кінцевому підсумку і психологічну установку своїм власникам.

Верховий кінь у дорогій упряжі був своєрідним продовженням бойового обладунку вершника⁶². У лицарському етосі – стилі життя провідної верстви суспільства та прийнятій нею ієрархії цінностей, скакун важив багато. Показовою у цьому відношенні була поведінка Андрія Боголюбського. Коли навесні 1149 р. загинув його поранений кінь («ятъ бо бѣ двѣма копиема под ним конь . а третьимъ въ передни лук сѣделныи»), винісши перед цим свого господаря з самої гущавини запеклого бою під мурами Луцька, князь, «жалуя комоньства его повелѣ и погresti надъ Стыремъ»⁶³. Повноцінне життя правителя, призначенням якого була війська служба, розпочиналося з обряду посадовлення на коня. Відтоді йому не раз доводилося вступати («въ злата стремень»), щоб вирушити в похід. Їздити біля стремені монаршого скакуна було жаданою честю для його васалів. Це, здається, стало нормою феодального етикету й у середньовічній Русі, що засвідчують слова волинського князя Ярослава Володимировича, адресовані великому князеві київському Ізяславові

⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.765. Укладачі Галицько-Волинського літопису з поетичним замилюванням описують лицарські обладунки руських «мужів війських», порівнюючи, наприклад, полиск їхніх щитів із зорею, а шоломи – із сонцем на сході (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стб.813).

⁶⁰ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.148.

⁶¹ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1895. – Стб.49; Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и комм. Д.С.Лихачёва; доп. М.Б.Свердлова; под ред. В.П.Адриановой-Перетц (3-е изд.). – Санкт-Петербург, 2007. – С.479, 623.

⁶² Див.: Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. [Археология СССР. Свод археологических источников, вып.Е1-36]. – Москва, 1973.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.391.

Убрання київського дружинника.
Реконструкція за матеріалами дружинних поховань
X ст. Малюнок О.В.Федорова

Київський літопис під 1151 р., Ізяслав зазнав поранення в битві з військом Юрія Долгорукого на Перепетовому полі поблизу річки Руті. Коли він отямився й намагався схопитися на ноги, піші київські воїни хотіли його вбити,

«мняще ратного не знаюче его . Ізяслав же рече князь есмь . и единъ от них рече а так ны еси и надобъ и вынза меч свои . и нача и съчи по шелому бъ же на шеломъ над челом Пантелеймон злат . и оудари и мечемъ . и тако вшибеся шеломъ до лба . Ізяславъ же рече азъ Ізяславъ есмь . князь ваш . и снѣ съ себе шеломъ и позна и то то слышавши мнози , и въсхытиша и руками своими . с радостью яко царя и князя своего . и тако възваша кирельтѣса вси полци . радующеся . полкы ратних побъдивше . и князя своего живого видяче»⁶⁴.

Св. Пантелеймон був небесним заступником Ізяслава, на честь якого й отримав це хрестильне ім'я. Одування в 1097 р. важко пораненого на полюванні його батька – Мстислава (Гаральда), як уважалося, сталося саме завдяки заступництву св. Пантелеймона. У складеному в 1120-х рр. німецьким абатом Рупертом «Слові про святого мученика Пантелеймона» серед описів кількох чудес його вміщено й чудо про одужання «Гаральда короля народу Русі». Із кельнським монастирем Св. Пантелеймона пов'язана його мати – донька останнього англосаксонського короля Гаральда, що була дружиною Володимира Мономаха. Саме завдяки їй

⁶⁴ Там же. – Стб.465.

⁶⁵ Там же. – Стб.790.

⁶⁶ Там же. – Стб.438–439.

молитвам до небесного покровителя Мстислав зміцнився, після чого запровадив у своєму сімействі пошанування цього святого⁶⁷. На його честь Ізяслав збудував церкву в Новгороді, де сталося одужання у часи батькового князювання там. Ще один храм Св. Пантелеймона нащадки Мстислава наприкінці XII ст. звели в Галичі.

Рангові відмінності дружинників визначали підвіски з княжими знаками, що їх носило найближче оточення князя – посадники, тивуни, вірники. Проте сфера їх використання була обмеженою. Час їх активного функціонування припав на період правління Володимира та Ярослава⁶⁸. Носіння золотих іменних перснів із вирізьбленими на них власницькими знаками й медальйонів-амулетів, поширених у Русі від XI ст.⁶⁹, було здебільшого прерогативою князя. Частина з них збереглася до наших днів. Такою є золота «чернігівська гривна», виготовлена 1084–1094 рр. для Володимира Мономаха та схожий із нею золотий амулет-змійовик, гаданим власником котрого був його син Мстислав⁷⁰. Шийною прикрасою княжих достойників служили золоті цепі-«чепи». Проте, на відміну від середньовічного Заходу, у Київській Русі не сформувалася розвинута система візуальної геральдичної ієрархії.

Знаковою була роль кодексу вбрання й у поховальних ритуалах. Дорогоцінні покривала та одяг для цього випадку заздалегідь складались і зберігались у забитих скринях. Коли приходив час, небіжчика одягали, «оувиша и оксамитомъ со круживомъ якоже достоить царямъ»⁷¹. Як засвідчують матеріали археологічних досліджень, використовувалися дорогі шовкові тканини із зображенням орлів та інших царських звірів і вигадливих орнаментів⁷². Усе це стало доконечним елементом коронаційних і поховальних церемоній, що розпочиналися з одягання. Убране тіло покійного князя навіть улітку клали на сани та у супроводі процесії мирян і духівництва, що оплакували й відспівували померлого володаря, доправляли до патронального храму, який зазвичай слугував місцем останнього прихистку. Так, Володимира Святославича, котрий помер у своїй замській резиденції у селі Берестовому поблизу Києва 15 липня 1015 р., «възложьше и на сани, везьше, поставиша и въ святеи Богородици, юже бе създасть самъ»⁷³. Тут посеред княжого двору зібралися кияни, аби попрощатися з ним.

Церемоніал поховання князя сповнювався архаїчною символікою. Траурним символом поховального обряду, окрім саней та жалобного вбрання, слугував і встромлений у землю біля гробу спис. Коли в 1152 р. посол київського князя Ізяслава Петро Бориславич прибув до двору раптово померлого напередодні Володимира Володаровича, його зустрів спадкоємець галицького престолу – князь Ярослав, що сидів убраний у «черни мятли и въ клобуцѣ» на батьківському місці. Під час розмови з послом Ярослав промовив: «Богъ отца моего понялъ а мене Бог на его мѣстѣ оставиль а полкъ его и дружина е оу мене суть . развѣ одино копие ю поставлено оу гроба его . а и то в руку моею есть»⁷⁴. В архаїчних військово-політичних обрядах східних слов'ян та інших індоєвропейських народів спис наділявся різноманітними культовими й

⁶⁷ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С.587–588.

⁶⁸ Колибенко О., Колибенко О., Тетеря Д., Юрченко О. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок // Наукові записки з української історії. – Вип.20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С.286.

⁶⁹ Див.: Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – Москва, 1991.

⁷⁰ Пуцко В.Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С.194.

⁷¹ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.918.

⁷² Див.: Фехнер М.В. Ткань с изображением львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире // Новое в археологии: Сборник статей, посвящённых 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972. – С.198–201.

⁷³ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.130.

⁷⁴ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.464.

магічними функціями⁷⁵. Піднятий догори в руках князя він символізував його владу. У цьому зв'язку характеристичними видаються опоетизовані у «Слові о полку Ігоревім» устремління Всеслава Полоцького скочити на прудкого коня й домчати в Київ, аби діткнутися кінцем списа до золотого столу київського: «Клюками подірсья о кони и скочи къ граду Києву и дотчєся стружіємъ злата стола Киевскаго»⁷⁶.

Слідом за гробом князя під час допровадження до місця поховання йшли його дружинники, котрі несли княжий стяг і вели за вуздечку його неосідланого скакуна. Наприклад, у 1171 р., під час перенесення тіла князя Володимира Андрійовича з Дорогобужа для поховання в Києві, ігумен Полікарп звернувся до вишгородського князя Давида Ростиславича з такими словами: «Княже се дружина его не ѣдутъ с нимъ . а пусти своеѣ дружины нѣсколко нѣ кто ни конь доведа . ни стяга донеса». На що Давид відповів: «Того стягъ и честь съ душею ищѣла»⁷⁷.

Улюблений кінь покійного князя, а також деякі речі повсякденного вжитку після поховання передавалися в пожертву храму, де здійснювався обряд поховання та заупокійні служби. Архаїчні релікти цього звичаю відбиває одна з новел «Києво-Печерського патерика», в якій розповідалося про молодого київського боярина, чий батько був «пръвый у князя (Ізяслава Ярославича Київського – *В.Р.*) в боярехъ». Коли юнак твердо вирішив назавжди залишити батьківську домівку, аби стати ченцем Печерського монастиря, він

«одѣвася въ одежу свѣтлу и славу, и тако всѣдъ на конь, поеха къ старцю (ігумену Антонію – *В.Р.*), и отроци бѣша окрестъ его едуще и другыя коня въ утвари вѣдуще пред ним, и тако въ славѣ велицѣ приеха къ печерѣ отецъ ѣх. Онѣмъ же изшедшим и поклонившимся ему, яко естъ лѣпо велможам, он же пакы поклонися имъ до земля, потомъ же снемъ съ себе одежу боярьскую и положи ю пред старцемъ, и також коня, суща въ ютвари, и постави пред нимъ, глаголя: «Се вся, отче, красънаа прельсть мира сего суть, и якоже хочещи, тако сътвори о них, азъ бо уже вся си прѣзрѣх и хошу мних быти и с вами жити в печерѣ сей, и к тому не имам възвратитися в дом свой»⁷⁸.

Як бачимо, добровільне прощання з «цим світом» уподібнювалося поховальному ритуалу. Ця «красънаа прельсть мира сего» – розкішний одяг та осідланий кінь – визначали стиль соціально орієнтованої поведінки давньоруського аристократа.

Одяг, речі, якими користувався князь за життя, зберігали свою харизматичну цінність і після його кончини. Так, по смерті постриженика Печерського монастиря в Києві Святослава Давидовича (Миколи Святоші), який народився «величним князем та заради Христа змінив пурпур на власницю»⁷⁹, його брат Ізяслав у 1143 р. «приславъ с мольбою къ игумену, глаголя, прося себе на благословение креста, иже у парамандии его, и възглавница и кладкы его, на неи же кланяшєся. Игумень же дасть ему, рекъ: «По вере твоеи буди тебе». Сей же прием, честно имяше, и вдасть игумену 3 гривны злата, да не туне възметь знамение братьне». Згодом, коли Ізяслав Давидович важко захворів, печерський ігумен передав йому ще й братову волосяницю: «Ту же власяницю взиماشє на ся, егда разболяшєся, и тако

⁷⁵ Чижевський Д. Магічне метання списа // Діалог культур. – К., 1999. – С.295–307.

⁷⁶ Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с предложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, 1800. – С.35.

⁷⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.547–548.

⁷⁸ Києво-Печерський патерик / Вступ, текст, примітки Д.І.Абрамовича. – К., 1991. – С.32–33.

⁷⁹ «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки Н.Сінкевич. – К., 2014. – С.19.

здравъ бываше. [...] Въ всяку же рать сию власяницю на собе имеаше, и тако без вреда пребываше. Съгрешившу же ему некогда, не сме възяти ея на себе, и тако убиень бысть в рати, и заповеда в той положитися⁸⁰. Ізяслав помер від ран у Києві 1162 р. та був похований у Чернігові, «в отни ему церкви» свв. Бориса і Гліба.

На спомин душі померлого князя його близькі та родичі роздавали щедрі пожертви храмам і монастирям, а також усім злиденним. Після смерті київського князя Святополка Ізяславича в 1113 р. «княгини же [жена] его . много раздили богатство . монастыремъ . и попомъ . и убогымъ . яко дивитися всѣмъ человекомъ . яко такая милости никтоже можетъ створити»⁸¹. Ростислав Мстиславич, поховавши в 1154 р. свого співправителя на київському столі князя Вячеслава Володимировича у храмі Св. Софії, «еха на Ярославль дворъ и и съзва мужа отца своего Вячеславлі . и тивуны . и ключники . каза нести имѣнье отца своего передъ ся . и порты . и золото . и серебро . и снесъ все и нача раздавати по монастыремъ и по церквамъ . и по затворомъ и нищим . и тако раздая все»⁸². Важкохворий Володимир Василькович напередодні смерті власноруч

«розда убогимъ имение свое: все золото и серебро, и камене дорогое, и поясы золотыи отца своего, и сербряные , и свое иже бяше по отци своемъ стяжал все розда: и блюда велика сребрянаа, и кубькы золотые и сербряные самъ пердъ своими очима поби и поля в гривны, и мониста великая золотая бабы своеи и матери своеи все поля и розъсла милостыню по всей земли, и стада роздая убогимъ людемъ у кого то конии нѣтоуть [...] Милостыня и дивныя щедроты ко убогимъ творяше, и к сиротамъ, и к болящимъ, и ко вдовичамъ, и к жадным, и ко всимъ»⁸³.

Основний зміст цих масових дарувань полягав у тому, аби якомога повно забезпечити спасіння душі померлого князя та його незриму присутність у «цьому світі».

Утилітарний і прагматичний світ речей та вбрання, що оточував середньовічну людину, був наділений знаковим, символічним кодом смислів, значень. Вони сигналізували про належність індивіда до певних соціальних, родинних груп чи професійних співтовариств. Кодекс убрання визначав не тільки суспільну практику повсякдення, але й соціальну практику, мав здатність ставати своєрідним згустком відносин між людьми та у цій своїй функції набувати символічного характеру. Притаманний провідній верстві населення Київської Русі стиль одягання й ритуал щоденної поведінки засвідчував її інтеграцію у традиції лицарства та феодальної культури.

REFERENCES

1. Artsikhovskij, A.V. (1948). Odezhdа. *Istoriya kultury Drevnej Rusi, Vol. 1*. Moskva, Leningrad. [in Russian].
2. Bojtsov, M.A. (2003). Vlast pravatelya. *Slovar srednevekovoj kultury*. Moskva. [in Russian].
3. Brajchevskaya, E.A. (1985). Letopisnye dannye o drevnerusskom muzhskom kostyume X–XIII vv. *Zemli Yuzhnoj Rusi v IX–XIV vv. (Istoriya i arkheologiya)*. Kiev. [in Russian].
4. Chyzhevskiy, D. (1999). *Mahichne metannia spysa. Dialoh kultur*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Darkevich, V.P. (2000). «Gradskie lyudi» Drevnej Rusi: XI–XIII vv. *Iz istorii russkoj kultury, T.1 (Drevnyaya Rus)*. Moskva. [in Russian].

⁸⁰ Києво-Печерський патерик. – С.117–118.

⁸¹ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.275.

⁸² Там же. – Стб.473.

⁸³ Там же. – Стб.914–915.

6. Devis, N. (2001). *Yevropa: Istoriiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Fekhner, M.V. (1972). Tkan s izobrazheniem lvov i ptits iz velikoknyazheskoy grobnitsy vo Vladimire. *Novoe v arkhologii: Sb. statei, posvyashchennykh 70-letiyu A.V.Artsikhovskogo*. Moskva. [in Russian].
8. Grabar, A. (2000). *Imperator v vizantijskom iskusstve*. Moskva. [in Russian].
9. Gurevich, A.A. (2003). Dary. Obmen darami. *Slovar srednevekovoy kultury*. Moskva. [in Russian].
10. Kolybenko, O., Kolybenko, O., Teteria, D., Yurchenko, O. (2008). Pidviska zi znakom Riurykovychiv z Pereiaslavshchyny ta deiaki rozдумы z pryvodu interpretatsii heraldychnykh pidvisok. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii, 20*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
11. Koreniuk, Yu. (2019). Malovidomi aspekty restavratsii mozaik i fresok Sofii Kyivskoi seredyny mynuloho stolittia. *Ruthenica, XV*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Levchenko, M.V. (1953). Vzaimootnosheniya Vizantii i Rusi pri Vladimire. *Vizantijskij vremennik, 7*. Moskva. [in Russian].
13. Nazarenko, A.V. (2001). *Drevnyaya Rus na mezhdunarodnykh putyakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazey IX-XII vv*. Moskva. [in Russian].
14. Nikolaeva, T.V., Chernetsov, A.V. (1991). *Drevnerusskie amulety-zmееviki*. Moskva. [in Russian].
15. Putsko, V.H. (1994). Bilhorodska hryvna. *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Sotnikova, M.P. (1968). Srebreniki kievskogo klada 1876 g. *Numizmatika i sfragistika, 3*. Moskva. [in Russian].
17. Sotnikova, M.P. (1995). *Drevnejshie russkie monety X-XI vv. Katalog i issledovanie*. Moskva. [in Russian].
18. Sotnikova, M.P., Spasskij, I.G. (1983). Tysyacheletie drevnejshikh monet Rossii. *Svodnyj katalog russkikh monet X-XI vv*. Leningrad. [in Russian].
19. Tolochko, A.P. (1991). «Porty blazhennykh peryvkh knyazey»: k voprosu o vizantijskikh politicheskikh teoriyakh na Rusi. *Yuzhnaya Rus i Vizantiya*. Kiev. [in Russian].
20. Vysotskij, S.A. (1989). Svetskie freski Sofijskogo sobora v Kieve. Kiev. [in Russian].
21. Vysotskyi, S.O. (1994). Herb Kyivskoi Rusi za chasiv Yaroslava Mudroho. *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Volodymyr Rychka

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Sector of Research on the History of Kyivan Rus,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), wolr@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Fashion and Ritual: Dress Code in Kyivan Rus

Abstract. The article considers the conventional sign systems of the dress code of the leading strata of Rus communities in inseparable unity with the sphere of their activity and behavior. **The aim of the research** is to study the communicative and symbolic nature of clothing, to understand the phenomenon of fashion in medieval Rus and ideas about the sacred significance of clothing, its role in the rituals of everyday behavior. **The methodological basis** of the study is the principle of historicism, which is based on the recognition of the relevant semantic isotope of the structures of everyday life, communicative and ideological nature of clothing. **The scientific novelty** of the work is that it is the first in Ukrainian historiography comprehensive socio-anthropological study of the phenomenon of dress code and fashion as a special type of social communication of Kyivan Rus. **Conclusions.** The results of the study clarified the communicative and symbolic nature of the dress code. Clothing and related things that surrounded medieval man were not only utilitarian-consumer, pragmatic in nature. They dictated behavior and lifestyle and performed an important social function. The material world of things and, in particular, clothing in the Middle Ages was endowed with a symbolic, symbolic code of certain meanings and meanings and social communications. Each important event in the private and public life of the family, other social groups and professional communities corresponded to his style of dress. The style of dress and ritual of daily behavior inherent in the leading section of the population of Kyivan Rus testifies to its integration into the tradition of chivalry and feudal identity. It is motivated that fashion is not only the world of things and clothes in their external forms, but also gestures, hairstyles, customs, way of life and the whole ritual of daily behavior.

Keywords: Kyivan Rus, dress code, fashion, manners, ritual, social communication, traditions of chivalry.

Служба при дворі, «вірність монархові» та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького

Анотація. Метою дослідження є аналіз характеру та масштабів занепаду засад вільної елекції козацької старшини Гетьманщини внаслідок втручання російської влади у процес кадрового забезпечення урядів сотенного рівня. **Методологія** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана з вивченням впливу імперського центру на характер адміністративних практик української автономії XVII–XVIII ст. через налагодження контролю за кадровою політикою Гетьманщини та свідоме розмивання засад вільної елекції козацької старшини. Увагу звернуто насамперед на намагання імперської влади після поразки антиросійського виступу гетьмана І.Мазепи 1708–1709 рр. змінити правове поле виборчого процесу, з одного боку, обмеживши волевиявлення козацького товариства й участь у ньому полкової старшини, а з іншого – поставивши його під контроль своїх офіційних представників. Детально розглянуто приклади прямого призначення на сотництво указами імператора, Сенату та інших владних інституцій Росії в обхід чинних у Гетьманщині правових норм і традицій. Реконструйовано процесуальні особливості та з'ясовано мотивацію таких кадрових рішень. Зокрема звернуто увагу на той факт, що при обґрунтуванні таких призначень лексема «вірності монархові» виразно домінувала над мотивами видатних здібностей чи службових заслуг претендентів. Установлено, що чимала частина призначених у такий спосіб старшин походила з Балкан і перед тим жодним чином не була пов'язана з Військом Запорозьким, а свою вірність Петрові і засвідчила під час Прутського походу 1711 р. Окремо досліджено практики протегування інтересів шукачів сотенного уряду державними діячами та воєначальниками Російської імперії, впливовими царедворцями та представниками династії Романових. Висвітлено у цьому контексті й особливий службовий аванс на посадання сотництва в Гетьманщині, що його забезпечувала служба при імператорському дворі, у тому числі в ранзі придворних співаків.

Ключові слова: Гетьманщина, Військо Запорозьке, право вільної елекції, сотник, козацька старшина, політична культура.

Однією з підставових організаційних засад соціополітичного життя Війська Запорозького, що у числі інших і формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури, як «козацькі старожитні права та вольності», було право товариства вільними голосами обирати собі старшину – від курінного отамана до гетьмана включно¹. Сформована ще у часи зародження козацтва традиція вільних виборів старшини неодноразово піддавалася нападкам спочатку з боку керівництва Речі Посполитої, а згодом (після 1654 р.) – Московської держави, утім принаймні на рівні сотенної влади зберігала свою актуальність аж до початку XVIII ст.

¹ Див.: Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.50–70; Його ж. Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.88–125; Його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.70–91; Його ж. Вибори та виборність в устроєвій моделі ранньомодерної Української держави: Традиції versus політичні й соціальні новації // Трансформація української національної ідеї. – К., 2019. – С.405–419.

Обмеження права вільного вибору сотника (спорадично, а не як законодавча ініціатива) могли ініціюватися гетьманським урядом чи полковою владою, зацікавленими у заповненні вакансій власними креатурами², але російська адміністрація тривалий час не втручалась у цю сферу життєдіяльності української автономії. Так, під час переходу Війська Запорозького під царську протекцію 1654 р. у заключних документах переговорного процесу (так званих «Березневих статтях») право вільного обрання козацької старшини було визнане безумовною прерогативою, що регулювалася винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана містилось уточнення щодо обов'язковості оповіщення царя, кого «само меж себя гетмана обирали», то відносно всіх інших козацьких старшин жодних застережень не було³. Восени 1659 р. в умовах поновлення порушеного гадяцькими домовленостями уряду Івана Виговського з Річчю Посполитою 1658 р. українсько-російського союзу царська влада, маючи на меті обмежити козацьку автономію⁴, ініціювала внесення до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. ряду заборон і регламентацій у процедуру призначення та звільнення старшин Війська Запорозького⁵. Проте стосувалися вони інститутів гетьманства й полковництва⁶. Натомість право товариства вільно обирати нижчу ланку козацької старшини, зокрема сотників, московська влада тривалий час не лише не ставила під сумнів, а навпаки – з огляду на власні політичні інтереси в Україні активно підтримувала. Так, до згаданих статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совіту всей черни» не призначав на старшинські уряди та не «скидав» із них⁷.

«За показаніе его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину»

Принципових змін поведінки царської влади зазнала в умовах реагування на перехід гетьмана Івана Мазепи на бік короля Швеції восени 1708 р. Власне, плани заміни виборної козацької старшини призначеними московським урядом армійськими офіцерами, воеводами чи модернізованими за шведським зразком губернаторами в оточенні Петра I обговорювалися кількома роками раніше, і це обговорення, вочевидь, стало для І.Мазепи одним зі спонукальних мотивів переходу в табір Карла XII⁸. Практичні ж кроки Москви щодо втручання у сферу «кадрової політики» української автономії спостерігаємо вже в часи розриву гетьмана з царем. Звичайно ж, пріоритетним напрямом для російської влади у цей час став

² Див.: *Горобець В.* Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії // *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоляка*. – Книга перша: Простори історії. – К., 2020. – С.277–300.

³ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.323–325; Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. – Т.3. – Москва, 1954. – С.560–565.

⁴ Див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁵ Див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – Ч.1. – К., 1928. – С.220–234; *Його же.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119. Див. також: *Горобець В.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. – С.70–91.

⁷ Акты ЮЗР. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.262–269.

⁸ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С.55–56.

контроль за кадровими переміщеннями на гетьманському та полковому рівнях⁹. Утім і на рівні сотенного управління спостерігалися вельми симптоматичні процеси, коли відповідні уряди заповнювалися не за вибором сотенного товариства або згідно з універсалами гетьмана чи полковника, а за волею царя, канцлера, навіть головнокомандувача російської армії в Україні. Так, наприклад, 29 жовтня 1708 р. генерал-фельдмаршал Б.Шереметев, «по указу премилостивѣйшаго царя и государя, самодержца всероссийскаго [...] учрежденный надъ войски его величества», довідавшись, що «воронѣжскій сотникъ Лазоренко изъ города Воронѣжа ушелъ безвѣстно», виданим від імені царя указом звелів «быти въ томъ городѣ Воронѣжи сотнику изъ хоронжихъ Потапу Назарову» та, відповідно, наказав «города Воронѣжа жителямъ, духовнимъ и мирскимъ», виконувати його розпорядження. Прибувши «на Воронѣжи», новопоставлений сотник мав «всѣхъ тамошнихъ жителей привести къ вѣрѣ, дабы премилостивѣйшему царю и государю нашему были во всякой вѣрности, а отъ непріятельскаго наступленія были безопасни и жили в волности противъ прежняго обыкновенія»¹⁰. Показово, що цим Б.Шереметев не обмежився й на місце Потапа Піскуненка (Назарова) призначив сотенним хорунжим Костянтина Бугаєнка (Степанова).

Без дотримання процедури виборів¹¹ грамотою від 12 грудня 1708 р. Петро I призначив колишнього циркульника Андрія Войнаровського Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку¹². В аналогічний спосіб сотниками стали Павло Жданович, Семен Соболевський та ін.¹³

Мотиви подібних призначень були очевидними – усунути від влади старшин, котрі могли співчувати «сепаратистським» настроям гетьмана І.Мазепи, та поставити на їх місця вірних цареві людей, котрі саме в ньому вбачатимуть джерело своєї влади. Підтвердженням цьому серед іншого стала адресована урядові доповідна записка київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина 1710 р. щодо першочергових заходів із забезпечення в Україні спокою та гарантування непопущеності інтересів Російської держави. Автор, зокрема, рекомендував звільнити зі старшинських урядів усіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі І.Мазепи – В.Г.) и произведъ на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»¹⁴.

Із перебиранням центральним урядом до своїх рук повноважень щодо заповнення сотницьких вакансій у Гетьманщині суттєво змінювався й перелік необхідних «заслуг» претендента. Так, наприклад, як видно з тексту грамоти Петра I

⁹ Див.: *Горобець В.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. – С.70–91.

¹⁰ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. / Упор. М.Василенко // *Український археографічний збірник*. – Т.1. – К., 1926. – С.101–102.

¹¹ Про саму процедуру та можливі способи її порушення див.: *Горобець В.* Вибори сотника Війська Запорозького: правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії. – С.277–300; *Його ж.* «Уряди по своєму гневу отнимают»: Засади вільної елекції козацької старшини сотенного рівня у випробуванні «накупництвом», протекцією та «корупціями» // *Соціум: Альманах соціальної історії*. – Вип.15/16. – К., 2020. – С.173–194.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.353. – Арк.3.

¹³ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.117. – 131 арк.; Спр.117а. – 125 арк.; Спр.482. – 3 арк.; Спр.156. – 58 арк.; *Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 г.* / Под ред. В.Г.Дружинина. – Вып.17. – Санкт-Петербург, 1907. – С.148; *Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М.Судиенком*. – Т.1. – К., 1855. – С.64; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910. – С.31; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.258–259; *Горобець В.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // *Соціум: Альманах соціальної історії*. – Вип.11/12. – К., 2014. – С.210–253.

¹⁴ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... – С.64–66.

від 12 грудня 1708 р. про призначення Г.Шишкевича новомлинським сотником, на посаду цю його було зведено «за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил генералу нашему главному от кавалери риско и російскаго государств ижерскому князю Александру Даниловичу Меншикову в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепь»¹⁵.

Топос «вірної служби» монархові став головним мотивом і у справі призначення Петром I указом від 7 лютого 1715 р. на новгород-сіверське сотництво у Стародубському полку Федора Лисовського – колишнього гадяцького протопопа, позбавленого кафедри через його службові зловживання та провини: «Быть сотником в Стародубском полку в Новгороднѣ Сѣверском на мѣсто тамо ныне пребывающаго сотника [...] за показаніе его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину»¹⁶. При цьому документ містив і своєрідну форму індульгенції для царського протеже: «Без нашего, великаго государя [...] указа ево, Лисовского, ис той сотни не переменять»¹⁷. Зрозуміло, що останній, маючи на руках таку грамоту, у владі поводитися зухвало, чинив насильства щодо сотнян і при цьому майже зовсім ігнорував розпорядження гетьманського уряду¹⁸. У цьому контексті очевидно стає паралель із тим курсом, який виразно артикулював у згаданій вище доповідній записці князь Д.Голіцин: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»¹⁹.

На необхідність упровадження в російську політику щодо козацької автономії курсу, скерованого на приниження гетьманської влади через потурання самовладдю старшин, насамперед полковників, виведення останніх із-під контролю регіментаря, а також перебирання на себе прерогатив у призначеннях указували сановники, залучені в українські справи – командувач російськими військами генерал-фельдмаршал Б.Шереметев, царський резидент при гетьманському уряді Ф.Протасєв²⁰. Утім в умовах критичного загострення стосунків з Османською імперією, що врешті-решт вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер І.Головкін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») удаватися до настільки радикальних дій, що могли б спровокувати небажані наслідки. До того ж сановник резонно зауважував той факт, що, мовляв, «не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных»²¹.

Проте вже на початку 1715 р., коли від кордонів Російської держави вдалося відсунути зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» щодо царської влади, було видано указ Сенату, яким установлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували раніше. Зокрема актом від 22 січня 1715 р. гетьманові наказувалося негайно змістити з урядів усіх тих, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні посади полковій і сотенній старшині дозволялося вибирати лише 2–3 претендента на старшинство, із

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.353. – Арк.3.

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.VIII. – Спр.232. – Арк.44.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. – К., 2016.

¹⁹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.64–66.

²⁰ Салов'єв С.М. История России с древнейших времён. – Санкт-Петербург, [б.г.]. – Кн.4. – Т.16. – Стлб.32–33, 286, 290.

²¹ Там же. – Стлб.286.

числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²². І загалом, як впливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступали чи не визначальним фактором.

«Из народа сербского ... которой ... показал нам ... знатную службу»

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувалися лише участю резидента у процесі ухвалення гетьманом відповідного рішення. Нерідко вдавалися до прямого призначення свого кандидата через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником у Гадяч було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а сотниками, окрім уже згаданих Г.Шишкевича, П.Піскупенка, П.Ждановича, С.Соболевського, стали балканські вихідці Степан Требинський, Гаврило Милорадович, Василь Кіцеш та ін.²³

Із формально-правового погляду посідання православними сербами сотницьких урядів в Україні не було протиправним, адже наявні у цій царині застереження, унесені до Переяславських статей Ю.Хмельницького 1659 р., стосувалися не іноземців як таких, а лише іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»²⁴. Власне, і належність іноземців до православ'я не знімала перепон до старшинства – якщо йшлося про православних-неофітів, котрим також заборонялось обиратися на уряди, оскільки «отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»²⁵. Але це застереження не стосувалося вихідців із Балкан, адже вони, як наголошувалось у відповідних царських указах, «нашея благочестивой веры»²⁶. Отож єдина формально-правова перепона для посідання балканськими союзниками Петра I старшинських урядів у Гетьманщині полягала в тому, що прихід їх у владу відбувався не в результаті виборів, а як пряме призначення з боку російської адміністрації (що, до слова, порушувало порядок, закріплений в указі царя від 22 січня 1715 р.).

Мотивацію введення вихідців із Балканського півострова у владну структуру Гетьманщини знаходимо в указі Петра I гетьманові Іванові Скоропадському від 20 липня 1715 р. про призначення М.Милорадовича в Гадяцький полк. Зокрема цар указував, що під час останньої з турками війни «из народа сербского благородной Михайло Милорадович, которой есть благочестивой нашей веры по ревности християнской показал нам, великому государю нашему царскому величеству, знатную службу». Деталізуючи цю «службу», монарх зауважував, що, прийнявши від

²² Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М.Суденком. – Т.2. – К., 1855. – С.276.

²³ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Т.1. – Спр.117. – 131 арк.; Спр.117а. – 125 арк.; Спр.482. – 3 арк.; Спр.156. – 58 арк.; Летопись занятой Археографической комиссии за 1904 г. – Вып.17. – С.148; Материалы для отечественной истории. – Т.1. – С.64; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.2. – С.31; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С.258–259; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.336; *Горобець В.* «Образ гонимого царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні... – С.210–253.

²⁴ Універсали українських гетьманів... – С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр.1706–1862. – Арк.232, 54–54зв.

нього полковницький чин, той їздив до чорногорців «и к другим тамошним народам», причому не лише «нашея благочестивой верь», але також і вірних «римского закона», заохочуючи їх підняти зброю проти османців. І таким своїм вірнопідданим щодо російському престолу «ревностним старанием» М.Милорадович утягнув у війну «многое число тех народов», маючи яких під своєю командою «знатные над турки посланки учинил и тем от болшого наступления на наши государства Великой и Малой России турок и татар удерживал». При цьому полковник витратив на утримання того війська чимало власних коштів та «именій», а після того, як у царя «с турки паки мир постановлен», серб «отечества своего лишился и не может болши туда возвратится». Через це він і «быв чолом» цареві, аби той винагородив його за заслуги «чином [...] в малороссийских городах»²⁷. Визнаючи клопотання слухним, оскільки чолобитник і справді «к нам великому государю и к государству нашему всероссийскому верные и действительно оказанные службы явил», Петро I пожалував його гадяцьким полковництвом, наказавши при цьому гетьманові відправити М.Милорадовича «в тот полк без удержания и определить ему все принадлежащие к тому полковничьему уряду маетности и доходь»²⁸.

А вже у сенатському донесенні Анні Іоаннівні від 24 березня 1734 р. сенатори, інформуючи імператрицю про те, що в 1711 р. під час турецької війни «сербский народ [...] показал к России службу поднятєм с своей стороны оружія против оных турков», уточнювали, що по завершенні війни в 1715 р. до Москви приїздив сербський митрополит Даниїл, полковник М.Милорадович із братом та інші офіцери, котрі скаржилися, що вони за ті «показанные туркам противности не могут в дома свои возвратись». Тож аби їх якось винагородити, Петро I і призначив М.Милорадовича гадяцьким полковником, його братові Гаврилові надав у Ніжині двір «с каменными палаты да два села в них 135 дворов»²⁹. Згодом, реагуючи на прохання «воеводы того сербского народа Салавця Николаева Требинского» про призначення його іркліївським сотником³⁰, цар розпорядився, аби той без виборів був «определен в малороссийском в Переяславском полку ирклеевским сотником», а також наказав «дать ему деревню дворов 30 или 40»³¹. 1718-м роком датовано лист канцлера Г.Головкіна до гетьмана І.Скоропадського про призначення сотниками ротмістра Степана та поручика Миколу Афендиків³². Тоді ж Самійло Спафарій, котрий разом із волоським господарем, «оставя [...] дом и деревни и протчі свои пожитности», перебрався на українські землі, відразу ж «по прибитии» отримав уряд в Ярьєвській сотні Миргородського полку³³. Наступного року черговий виходець із Волощини – Василь Кирик, котрий ще на початку Північної війни був прийнятий на царську службу, «определен [...] в Лубенский полк, в сотню Городинскую, сотником»³⁴. Щоправда це призначення відбулось уже не у формі царського указу, а за гетьманським універсалом. Утім І.Скоропадський свій документ видав «по рекомендации», знехтувати якою не мав змоги, адже її автором був генерал-фельдмаршал Б.Шереметев³⁵.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк.54зв. – 55.

²⁹ Там само. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.352–352зв.

³⁰ Там само. – Спр.1589. – Арк.1.

³¹ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.352–352зв.

³² Там само. – Спр.1615. – Арк.1–2.

³³ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.9.

³⁴ Там само. – Арк.40.

³⁵ Там само.

**«На их место ... выберите людей добрых, которые ...
желали быть коллегиии»**

Важливою рубіжною віхою у процесі перебирання російською владою до своїх рук політики призначень на уряди в Гетьманщині став період функціонування Малоросійської колегії (1722–1727 рр.). Як уже неодноразово відзначалося в історичній літературі³⁶, запровадження цієї інституції мало за мету спочатку налагодити дієвий контроль щодо життя козацької автономії, а потім і провести ряд уніфікаційних реформ, покликаних підготувати ґрунт для її ліквідації й повної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. У контексті реалізації цього комплексу завдань пріоритетне місце відводилося «кадровій політиці». Щоправда, втручання у процеси перестановок на сотенному рівні попервах мали спорадичний характер і не були настільки чітко концептуалізованими, як це спостерігалось на вищих (гетьманському, полковому) адміністративних щаблях. Утім і на сотенному рівні у часи реформ Малоросійської колегії відбулися вельми помітні зміни.

Найбільш потужний наступ імперської влади на засади вільної елекції козацької старшини відбувся наприкінці 1723 – на початку 1724 рр. і він був пов'язаний із розслідуванням опозиційної діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка, яке Петро I доручив своїй довіреній особі – колишньому ад'ютантові гвардійському майорові і бригадирові О.Румянцеву. 13 грудня 1723 р. імператорський емісар розпочав інспекційну поїздку полками Гетьманщини³⁷. Критерії, за якими він звільняв з урядів старшин та проводив нові призначення, було недвозначно сформульовано в монаршому наказі: позбутися всіх тих, хто викликав підозри у плані лояльності трону, а «на их место [...] выберите людей добрых, которые к нынешнему их делу (діяльності опального П.Полуботка – *В.Г.*) не приставали и желали быть коллегиии»³⁸.

Реалізуючи цей наказ, О.Румянцев провів кардинальні «чистки» у Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Гадяцькому, Переяславському, Миргородському полках, де від урядів було відсторонено повних і наказних полковників, полкових старшин, а на їх місце призначено «доброхотів» імператора. Загалом за неповний місяць відбулося 20 призначень на старшинські посади, причому 12 із них здійснено «на место» підозрілих урядовців³⁹. За своїми масштабами проведені О.Румянцевим кадрові переміщення можуть бути порівняні лише зі знекровленням старшинського корпусу Гетьманщини після подій 1708–1709 рр.

Найбільш резонансними стали відставки миргородського полковника Данила Апостола та наказного стародубського полковника Івана Чернолуцького. Щодо нижчого рівня, то, наприклад, у Гадяцьку сотню на місце Василя Рябчинського О.Румянцев призначив брата місцевого полковника сербського шляхтича Гаврила (Гавра) Милорадовича. Серб Михайло Барсовський (ще одна креатура імператорського емісара) в тому ж Гадяцькому полку посів уряд сотенного хорунжого⁴⁰. Виходець із Волощини Самійло Спафарій, котрий від 1718 р. «служил в Миргородском полку, в местечке Ерески сотником», отримав більш прибуткове сотництво у Старих Санжарах Полтавського полку⁴¹.

³⁶ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... – С.76–84.

³⁷ Напередодні прибуття О.Румянцева до Глухова в Малоросійську колегію з Сенату надійшов наказ сприяти йому у виконанні покладених на нього обов'язків та «ево требования исполнять непременно» (див.: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.9. – Оп.1. – Д.15. – Л.82).

³⁸ Цит. за: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Санкт-Петербург, [б.г.]. – Кн.4. – Т.18. – Стлб.835.

³⁹ Підрах. за: РГАДА. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475–475об.

⁴⁰ Там же. – Л.475.

⁴¹ Р НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.9.

По завершенні у січні 1724 р. місії О.Румянцева активне втручання центральної влади у кадрові справи Гетьманщини, у тому числі на сотенному рівні, не припинилося, хіба що воно перестало бути таким масовим. Після відсторонення від посад усіх тих старшин, чия «благонадійність» опинилася під підозрою, імперські владні органи в Україні своє завдання вбачали вже в певних точкових змінах, викликаних потребою у заповненні старшинських вакансій. Суб'єктами ініціатив у цій царині виступали як Кабінет його імператорської величності, згодом Таємна верховна рада, Сенат, так і Малоросійська колегія. Причому Малоросійська колегія й Генеральна військова канцелярія в таких випадках довідувалися про заміщення вільних посад уже після ухвалення відповідного рішення в Москві чи Петербурзі⁴².

Ще однією характерною рисою «кадрової політики» імперської влади в Гетьманщині у той час було ігнорування прохань сотенних товариств щодо призначення повноправних сотників і, відповідно, передача управлінських функцій у руки наказних старшин. Згідно з інформацією, що містилася в направленій 1726 р. Малоросійською колегією у Сенат доповідній записці, буквально в усіх полках бракувало сотенних старшин. Зокрема у Чернігівському вакантними були 9 сотенних урядів, із них 3 – очільників сотень, у Гадяцькому й Ніжинському полках – 6 сотенних урядів, з яких 4 – сотників. Загалом же незайнятими залишалися уряди сотників аж у 21 сотні, а всього вакансій сотенного рівня налічувалося 36⁴³.

Така велика кількість вакансій посилювала розлад державного організму Гетьманщини, через що навіть президент Малоросійської колегії бригадир С.Вельямінов був змушений порушити перед Сенатом клопотання про виправлення становища⁴⁴. На масштабність цього явища досить промовисто вказують приклади, що стосуються Стародубського полку. У 1726 р. місцевий полковник Ілля Пашков доручив полковому сотнику Степанові Галецькому одночасно виконувати обов'язки відразу трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді, осавула⁴⁵.

«Освѣдительствовать, суть ли къ тому достойни». Сотницький «перебір» гетьмана Д.Апостола

У ході реставрації гетьманської форми правління 1727 р. новообраний реґиментар Данило Апостол усіляко намагався захистити сферу «кадрової політики» Гетьманщини від втручання ззовні та відновити стан справ, що існував за часів І.Мазепи. Зокрема за його ініціативи вже 11 жовтня 1727 р. (тобто на десятий день перебування у владі) в полки було розіслано універсали, «жебы в сотняхъ, гдѣ совершенныхъ сотниковъ нѣтъ, товариство сами кандидатовъ въ сотники выбѣрали к таковымъ чинамъ по всему, якъ въ томъ же указѣ изображено, угодныхъ»⁴⁶. Цим самим документом ініціювалося створення комісії, яка представила б пропозиції щодо заповнення старшинських вакансій і переглянула призначення, котрі відбулися в порушення процедури виборів. Показово, що до числа останніх апріорі зараховувалися здійснені О.Румянцевим і Малоросійською колегією: «А о поставленныхъ указомъ отъ генерала Румянцева, также и из Коллегии бывшой Малоросійской чиновникахъ освѣдительствовать, суть ли къ тому достойни, и ежели достойни, то имъ въ тѣхъ чинахъ быть, а которіе ни, то писать къ вашей

⁴² ЦДІАК України. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.114. – Арк.1–10.

⁴³ Підрах. за: РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1761. – Л.676–692.

⁴⁴ Там же. – Ф.9. – Оп.4. – Д.92. – Л.475об.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.489. – Арк.8–13.

⁴⁶ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – С.107.

велможности съ именнимъ изясненіємъ, однако ж и на тотъ выборъ взять же сушлѣки за подписом старшинскимъ и товарискимъ»⁴⁷.

На практиці робота комісії наразилася на спротив. Так, наприклад, неодноразово згаданий вище виходець із Волощини С.Спафарій після вступу на гетьманство Д.Апостола втратив за наказом останнього свій уряд у Старих Санжарах і наступних три роки присвятив тому, аби довести, що від сотництва його відсторонили «безвинно», а призначений замість нього Іван Левенець «нигдѣ на службахъ не бывалъ» й такого чину не гідний⁴⁸. Не зумівши домогтися позивного для себе вирішення справи в Гетьманщині, С.Спафарій звернувся зі скаргою в Колегію іноземних справ, сподіваючись на підтримку її керівництва, оскільки саме там «в переводчиках верно по смерть свою служил [...] наш дядя Николай Гаврилов сын Спафарій»⁴⁹. Вона зажадала від Д.Апостола доповіді, «для чего оной Самойло Спафарий от уряду сотничества старосанжаровского отставлен»⁵⁰.

Не бракувало спротиву діяльності гетьманської комісії й на місцях. Відряджений до Чернігівського полку комісаром Семен Столповський доповідав гетьманові, що тамтешній полковник Михайло Богданов чинить усілякі перешкоди їхнім діям, заважає реалізації універсалу та «все по своему здѣлати и хочетъ». Зокрема полковник козаків «з нѣкоторыхъ сотень къ своей резиденці зыскувать, а въ другіе сотнѣ и самъ со мною ѣхать намѣрень, гдѣ сотенная старшина и товариство, въ притомности его, едни молчатъ, а другіи, ради не ради, волѣ его комендирской конфероватися будутъ несумнѣнно»⁵¹. За деякий час комісар інформував Д.Апостола, що «уже нѣкоторые сотняне полку здѣшнего, желающіе обще всѣ иного себѣ сотника, а не того, кого самъ его мил. панъ полковникъ промуеъ и въ кандидаты, противъ волѣ ихъ товариской, становить, подпали великому гнѣву его и вязення терпятъ за тое, къ допросамъ въ канцелярію водимы и понуждаемы къ волѣ коммѣндерской»⁵². Коли ж С.Столповський почав апелювати до букви гетьманського універсалу, М.Богданов заявив: «Я-де въ томъ мѣю силу и указъ особенній; а если бы могло быть иначей, то буду-де писать просто до самого превосходительного господина министрa Федора Васильевича Наумова»⁵³.

Наскільки слова російського полковника, поставленого на чолі Чернігівського полку, відповідали дійсності та чи в нього справді було якесь таємне розпорядження від центральної влади щодо блокування гетьманських ініціатив у царині призначень, або наскільки це була безвідповідальна словесна бравада – сказати важко. Принаймні Д.Апостол, отримавши від свого комісара цю інформацію, звернувся до М.Богданова з листом, де різко висловив своє невдоволення його діями та наказав, аби той «посланному нашему въ апробаці тихъ выборовъ жадного не чинилъ воспященія и до тоей апробаці о сотничихъ урядахъ не интересовался». Вивівши таким чином полковника з процесу перевиборів сотників, гетьман дозволив йому лише при виборі на полкові вакантні уряди бути присутнім разом з іншою полковою старшиною, знатним товариством і сотниками, але при цьому «тамъ присутствовать однимъ голосом, а не повелительнымъ дѣйствіємъ и страхованія и принужденія никому не чинить подъ опасеніємъ штрафа»⁵⁴.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.9–9зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.11зв. – 12.

⁵⁰ Там само. – Арк.10.

⁵¹ Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – С.109.

⁵² Там само. – С.109–110.

⁵³ Там само. – С.110.

⁵⁴ Там само.

Ініційований гетьманом «перебір» сотників спровокував на місцях «кадрові революції», коли старшина й товариство, будучи невдоволеними призначеними їм очільниками сотень, намагались їх позбутися, навіть якщо призначення цих урядників випало на доколезькі часи. Наприклад, у Городиській сотні Лубенського полку полковий осавул Андрій Петровський за активної підтримки місцевого товариства («пришед многолюден») «в не бытность» у сотні сотника Василя Кирика, призначеного на уряд гетьманом І.Скоропадським не за результатами виборів, а за рекомендацією генерал-фельдмаршала Б.Шереметева, «хороговъ насилно взяли и единомышленники его, козаки, имене его разграбили [...] и оного Петровского сына Леонтия поставили сотникомъ и хороговъ ему вручили» (причому В.Кирик був призначений ще в 1719 р.)⁵⁵. З іншого боку, і полковники прагнули використати сприятливий момент, аби позбутися неугодних сотників. Так, розголосу набула справа відсторонення переяславським полковником Василем Танським вороньківського сотника Миколи Афендика, поставленого на уряд ще 1718 р. сенатським указом⁵⁶.

«По своей к нам благосклонности ... за его в бытность при дворе нашем верную службу»

Вплив російського чинника на кадрові призначення у сотнях української автономії мав місце не лише на рівні вищої влади держави, а й міг проявлятися на рівні клієнтарно-патрональних зв'язків шукачів сотницьких урядів з України з їхніми покровителями при монаршому дворі та у середовищі російських можновладців. Через брак відповідної інформації механізми просування патронами інтересів своїх клієнтів зазвичай залишаються прихованими. Утім архівні матеріали, що відображають характер спілкування гетьманської влади з представниками російської правлячої еліти, містять поодинокі свідчення, аналіз яких може допомогти прояснити цю делікатну справу. Так, наприклад, 3 вересня 1716 р. князь Г.Волконський звертався до царського резидента при гетьманському дворі Ф.Протасєва з листом, в якому містилося таке прохання: «Яви свое милосердіе к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде, учини споможение о просьбе до ясновелможного его милости пана гетмана, о чем он сотник вашей милости устне обо всем донесет»⁵⁷.

Доволі цікаво виглядало і протегування майбутньою імператрицею Єлизаветою перед гетьманом Д.Апостолом інтересів якогось Олексія Яблоновського, котрий служив при дворі цесарівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманщині. Із листа від 16 серпня 1733 р. довідуємося, що претендент раніше за гетьманською «милістю» таки був призначений наказним сотником, але, як зауважувала Єлизавета, «ныне известно, что показанной Яблонской по некоторому случаю отрешен». Отож дочка Петра I просила гетьмана «по своей к нам благосклонности» відновити на сотництві О.Яблоновського «за его в бытность при дворе нашем верную службу», зауважуючи при цьому, «в чем на ваше превосходительство не без надежность остаюсь»⁵⁸.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.40.

⁵⁶ Там само. – Спр.1615. – Арк.1–2.

⁵⁷ Там само. – Спр.1706–1862. – Арк.260.

⁵⁸ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.78. – Арк.4. У літературі справді маємо поодинокі згадки про те, що О.Яблоновський 1733 р. як наказний сотник очолював Веркльївську сотню Ніжинського полку (див.: *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.52; автор покликається на матеріли фондів Генеральної військової канцелярії: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4563. – Арк.1). Але після цього жодного згадування про нього чи то як про сотника веркльївського, чи то загалом як про козацького старшину не зустрічаємо.

Коли на початку гетьманування Д.Апостола згаданий вище «волошанин» В.Кирик втратив городиський сотницький уряд у Лубенському полку, у поданій до Колегії іноземних справ з цього приводу скарзі він наголошував, що в роки Північної війни був прийнятий на царську службу, а в 1719 р. «по рекомендації фельдмаршала графа Шереметева гетману Скоропадському определен он от него, гетмана, в Лубенский полк, в сотню Городинскую, сотником»⁵⁹. Таким чином, рекомендація російського воєначальника мала сприйматися як гарантія збереження за скаржником сотенного уряду.

Доволі ілюстративно в контексті використання технологій протегування у змаганнях за сотенний уряд виглядають події, що розгорталися у грудні 1730 – серпні 1731 рр. в Березинській сотні Чернігівського полку. Передовсім зауважимо, що на кінець 1730 р. сотенний уряд тут не був вакантним, адже незадовго перед цим його посів син генерального осавула Федора Лисенка Андрій. Проте це не завадило канцлерові Російської імперії Г.Головкіну 3 грудня того року адресувати Д.Апостолу лист, де йшлося про те, що «один из малоросіян Александр Брежинский чрез несколько лѣт был при дворѣ их величеств служителем и за ево службу надлежит ему учинить такое награждение, от чего бы он довольство мог имѣть». Не віддаючи на розсуд гетьмана пошуки вигідного місця для О.Брежинського, сановник конкретно вказував Д.Апостолу, «дабы он, гетман, велѣл его опредѣлить в Черниговскому полку сотником в Березинскую сотню, в которой недавно опредѣлен из молодых незаслуженный человек»⁶⁰.

На неабияку важливість розпорядження канцлера вочевидь мав указувати той факт, що «по опредѣленію оногo Брежинского в тое Березенскую сотню сотником» Д.Апостол повинен був «надлежащим порядком ево графа увѣдомить»⁶¹. Більше того, одночасно з листом до гетьмана канцлер відправив лист і міністрові при гетьманському уряді князеві О.Шаховському, в якому інформував того про своє прохання-доручення Д.Апостолу, а також наказував, «дабы он, генерал лейтенант в том ему Брежинскому вспомагал, чтоб гетман неотрицательно сіе здѣлал и в тое Березенскую сотню ево Брежинского надлежащим порядком сотником отправил, а молодика Лисенка отставил»⁶².

Отож попри очевидні владні впливи батька сотника А.Лисенка при дворі гетьмана, Д.Апостол не посмів проігнорувати розпорядження канцлера і приблизно за півроку, 9 липня 1731 р., доповів Г.Головкіну, що «по вышеписанному его графскому письму оногo Брежинского в показанную сотню сотником он, гетман, опредѣлил, а настоящего от оной сотни сотника Андрея Лисенка, который по заслугам дѣда и отца его ясаула генерального Федора Лисенка был по желанью всѣх сотнян определен, отрешил»⁶³.

Утім на цьому справа не завершилась і сотенний значок не надовго затримався в руках канцлерова протезе. При цьому вирішальну роль у відстороненні О.Брежинського від сотництва в Березині відіграла та сама допомога впливових при імператорському дворі осіб. Супроводжуючи гетьмана Д.Апостола в поїзді до Москви генеральний осавул Ф.Лисенко «словесно бил челом» цесарівні Катерині Іоаннівні «в своей обидѣ, что сына его Андрѣя Лисенка от заслуженного дѣдом и отцом его сотничества отрѣшили, а Брежинского определили». Реагуючи на це чолобиття, остання «изволила ему, гетману, приказать оногo Брежинского сдѣлать сотником, гдѣ ваканс имѣется, а Андрѣя Лисенка по прежнему сотником в Березинской сотнѣ определить». Повернувшись в Україну, Д.Апостол, «повинуясь

Цілком можливо, що гетьманові Д.Апостолу реалізувати прохання майбутньої імператриці завадила хвороба та смерть. Але чому сама Єлизавета втратила інтерес до просування свого клієнта – невідомо.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–1862. – Арк.40.

⁶⁰ Там само. – Арк.228.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – Арк.228зв.

⁶³ Там само. – Арк.228зв. – 229.

высокому ея высочества указу», запропонував О.Брежинському на вибір три «вакансових» сотництва, аби лише звільнити уряд у Березині для молодшого Лисенка. Утім клієнтові Г.Головкіна здалося, що, маючи підтримку настільки впливового при дворі патрона, він може ігнорувати пропозиції гетьмана, тож «из тѣх сотничеств ни одного принять не похотѣл». Тим часом завдання гетьманові щодо усунення О.Брежинського від уряду мало б полегшити те, що попри свою недовгу владну каденцію протеже канцлера встиг «уже обиды починить сотнянам тамошним, от которых многие ему, гетману, подали суплики о починенных обидах», більше того, супліки містили застереження, що «не желают его Брежинского, что б он у них был сотником»⁶⁴. Скориставшись із цих претензій (не виключено, що ініціатором їх був сам гетьманський уряд або особисто зацікавлений у вирішенні справи генеральний осавул) Д.Апостол викликав О.Брежинського «для отвѣтствія» на скарги від сотнян до Генеральної військової канцелярії. Однак сотник, «будучи против занесенных на него жалоб [...] не учиня по оным никакова отвѣтствія, из Глухова уѣхал»⁶⁵.

Показово, що Д.Апостол навіть після цього демаршу урядника так і не наважився позбавити своєю владою сотницької посади клієнта Г.Головкіна, а лише клопотав перед урядом Анни Іоаннівни щодо дозволу на відновлення А.Лисенка на сотництві⁶⁶. У джерелах відсутні відомості про ті неприємності, які спричинила ця кадрова колізія в Гетьманщині особисто для канцлера, але, вочевидь, вони таки були, адже в листі до Д.Апостола від 4 серпня 1731 р. він не лише погоджувався, щоб сотницький уряд у Березині «по прежнему» обійняв А.Лисенко, а й рішуче відмежувався від протегування О.Брежинському, застерігаючи, аби останній «в той сотнѣ и в иных нигдѣ сотником не был и чтобы он, гетман, учинил по еив указу»⁶⁷.

«По аттестатам гпдна генерала фельтмаршала и кавалера ... определить в сотники на первую ваканцію»

У формально-правовому сенсі за гетьманування Д.Апостола відновлювалася процедура виборів, конституційована указом Петра I від 1715 р., тобто таких, що мали здійснюватися на альтернативній основі, за вирішальної ролі гетьмана та приставленого до нього офіційного резидента монарха. У виданому гетьманському урядові імператором Петром II із Верховної таємної ради так званому «Решѣтельном указе» від 22 серпня 1728 р. серед іншого зазначалося: «В сотники выбирать в каждой сотнѣ всѣм козакам общим совѣтом и по том совѣтѣ по приговору общему назначат к тому уряду з людей заслуженых, добрых, годных и вѣрности неподозрѣтельной, и от кого б козакам и народу обид и разореній не было, двоих или троих чѣловѣк, и назнача писать к гетману и с тѣх назначеных людей усматриват, кто з них к тому уряду згоднѣ быть может и которые были всякой вѣрности и безпорочно. И с тѣх позволят одному быть и опредѣлить его на тот уряд гетманским унѣверсалом»⁶⁸.

Зазначені норми формально залишилися чинними й після того, як уряд Анни Іоаннівни по смерті Д.Апостола на початку 1734 р. не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав Правлінню гетьманського уряду на чолі з призначеним імперською владою «малоросійським правителем»⁶⁹. Та й, власне,

⁶⁴ Там само. – Арк.229зв.

⁶⁵ Там само. – Арк.229зв. – 230.

⁶⁶ Там само. – Арк.230.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.33. – Арк.114зв.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.1706–862. – Арк.17–19.

ще за життя Д.Апостола, щойно в Петербурзі «учинилось известие, что апреля 28 дня [гетьман] заболел парализежем», 12 липня 1733 р. до Глухова було відправлено лист імператриці з побажаннями йому «скорога облегченія» та повідомленням про передачу Генеральної військової канцелярії «в веденіе нашего генерала Семена Нарышкина»⁷⁰.

На практиці ситуація змінювалася докорінно, оскільки відтепер фактичний очільник гетьманського уряду був прямим представником імперської владної вертикалі, отож і при обранні з числа номінованих кандидатів одного найбільше важили саме міркування відданості династії. До того ж уже ближче до кінця 1730-х та особливо з початком 1740-х рр. в адміністративній діяльності Правління гетьманського уряду дедалі більшого поширення набував не лише відхід від практики виборів на альтернативній основі, та ще й з представленням декількох кандидатур на розгляд гетьманському урядові чи органів, що його заміщував, а процедура прямого призначення на сотницьтво владою Гетьманщини без дотримання навіть видимості врахування волі сотенного козацького товариства й поспільства, коли вся процедура сотницької елекції концентрувалася чи то у Глухові, чи то в Петербурзі. При цьому, що характерно, далеко не завжди сотенний уряд, на який імперська влада призначала свого ставленика, був вільним. Так, наприклад, з універсалу Генеральної військової канцелярії від 30 грудня 1742 р. довідуємося про призначення бунчукового товариша Григорія Кузьминського сотником у Менську сотню Чернігівського полку. Ініціатива виходила від імператриці Єлизавети, котра видала за власним підписом відповідний указ. І, виявляється, у Мені у цей час був повноправний очільник сотні, котрий нічим себе не скомпрометував – його рекомендувалось, «ежели он достоин того чина, по усмотрению определить в другую сотню»⁷¹.

Загалом у цей час легітимізувалася ситуація з рекомендаційними листами від впливових петербурзьких вельмож, що починали відігравати роль не перепустки до участі у виборах чи важливого додаткового аргументу на самих виборах, як це було раніше, а підмінювали собою власне самі вибори. Прикладом якраз такого алгоритму виборчого процесу стала зміна влади в Городнянській сотні Чернігівського полку влітку – восени 1743 р. Отож 28 серпня 1743 р. Генеральна військова канцелярія за підписами генерал-лейтенанта Бібікова, полковника Тютчева й генерального підскарб'я Скоропадського видала чернігівському полковникові Ізмайлову указ, в якому повідомляла про отримання з Сенату указу, де наказувалось якогось Івана Пирятинського «по аттестатам гдна генерала фельтмаршала и кавалера графа Лессія да генерала и кавалера Кейта за дѣйствителніе и верніе его в минушіе годы с шведами компании службы определить в сотники на первую ваканцію»⁷². Оскільки на момент отримання сенатського указу такої вакансії в полках Гетьманщини не існувало, то члени Правління гетьманського уряду видали І.Пирятинському універсал на «вакансове» сотницьтво: «Точію яко нинѣ в малоросійских полках такой сотничой ваканціи нет, для того дан ему із Войсковой енеральной канцелярії унѣверсална чин сотничества впред до будущей ваканціи»⁷³. Утім І.Пирятинський, відчуваючи підтримку з боку відразу двох впливових воєначальників, на такий варіант не погодився, відповівши канцелярії, «что он до сисканія впред ваканціи праздно жить не желает», а волі обійняти уряд у Городнянській сотні Чернігівського полку, байдуже, що сотник там уже був⁷⁴.

⁷⁰ Там само. – Ф. VIII. – Спр. 232. – Арк. 282–284зв.

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 32.

⁷² Там само. – Арк. 37.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

Аналізуючи стратегії кар'єрного зростання представників старшинської корпорації Гетьманщини, привертає увагу особливий службовий аванс, що його містила у собі служба півчим, особливо, коли йшлося про придворну півчу капелу Петербурга. Так, наприклад, зі щоденника Миколи Ханенка довідуємося, що в березні 1746 р. «пожалованъ гѣвчій Кирило Ивановичъ Коченевскій именнымъ указомъ сотникомъ лохвицкимъ»⁷⁵. Під 1744 р. у джерелах фіксується іменний указ імператриці Єлизавети Петрівни тогочасному правителеві Гетьманщини генерал-лейтенантові І.Бібікову: «Пожаловали мы певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго»⁷⁶. У 1730 р. півчий «при комнате» імператриці Катерини I Матвій Подальський клопотався про призначення його відразу полковим суддею Лубенського полку, утім із невідомих причин отримав відмову канцлера І.Головкіна⁷⁷. А ось Василь Христиневський, Антон Троцина та цілий ряд інших співаків у сотники прийшли саме по завершенні музичної кар'єри. Не бракувало серед номінантів на старшинство сотенного рівня у другій половині 1730–1740-х рр. й інших придворних служителів, зокрема лакеїв. В іменному списку козацької старшини, складеному у квітні 1751 р., як джерело легітимації влади вказано, що зі складу сотників Чернігівського полку один із них призначений у владу «по аттестату генерал-фельдмаршала фон Лессі»⁷⁸, один сотник Миргородського полку – «по ордеру ясневельможного»⁷⁹, сотник Переяславського – «з сербского народа»⁸⁰, сотник Гадяцького – «з камор лакеев высочайшого ЕИВ двору»⁸¹, а ось у Миргородському – один «з ротмістров волоской команди», а інший – «височайшим именованним ЕИВ указом [...] находится в наборе еив двору певчим»⁸².

Загалом масштабне втручання центральної влади на інституційному рівні й окремих її представників як лобістів приватних інтересів певних осіб у царину «кадрової політики» гетьманського уряду, що стало звичним у практиці російсько-українських відносин після подій осені 1708 р., не лише справляло негативний вплив на розвиток політичної культури козацтва, спричинюючи занепад такого важливого, засадничого її імперативу, як вільне обрання старшин усіх рівнів, а й виступало вагомим чинником процесу цілеспрямованого згортання меж української автономії та уподібнення внутрішніх порядків Гетьманщини до загальноімперських зразків.

REFERENCES

1. Butych, I., Rynsevych, V., Testenko, I. [Comps.]. (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
2. Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Gajecy, G. (1978). *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Vols. 1–2. Cambridge, Mass.
4. Horobets, V. (1998). *Prysmerk Hetmanshchyny: Ukraina v roky reform Petra I*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Horobets, V. (2007). «*Volymo tsaria skhidnoho*»: *Ukrainskyi Hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Horobets, V. (2014). Polkovnyk Viiska Zaporozkoho: pravo vilnoi elektsii v svitli kozatskykh tradytsii, rozporiadchykh prypysiv i politychnykh realii [seredyna XVII – persha chvert XVIII st.]. *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st.*

⁷⁵ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого // Киевская старина. – 1886. – №4. – С.286.

⁷⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С.208.

⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.1699. – Арк.1–2.

⁷⁸ Там само. – Ф.І. – Спр.57325–57343. – Арк.101.

⁷⁹ Там само. – Арк.111.

⁸⁰ Там само. – Арк.74.

⁸¹ Там само. – Арк.63.

⁸² Там само. – Арк.51.

- polityka, suspiilstvo, kultura*, 88–125. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Horobets, V. (2015). Pravo vilnoi eleksii polkovnyka Viiska Zaporozkoho: kozatski tradytsii u vyprobuванні imperskymy novatsiiamy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 70–91. [in Ukrainian].
 8. Horobets, V. (2016). *Konflikt i vlada v rannomodernii Ukraini: Sotnyk novhorod-siverskyi proty hetmana Viiska Zaporozkoho, 1715–1722*. Kyiv. [in Ukrainian].
 9. Horobets, V. (2019). Vybory ta vybornist v ustroievii modeli rannomodernoї Ukrainскої derzhavy: Tradytsii versus politychni i sotsialni novatsii. *Transformatsiia ukrainskoї natsionalnoi idei*, 405–419. Kyiv. [in Ukrainian].
 10. Horobets, V. (2020). Vybory sotnyka Viiska Zaporozkoho: pravovi normy, tradytsii ta tendentsii ikhnoi erozii. *Akademia: Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smolii, knyha persha: Prostory istorii*, 277–300. Kyiv. [in Ukrainian].
 11. Horobets, V. (2014). «Obraza honoru tsaria i hetmana» chy borotba za vladu na sotennomu rivni: sprava novomlynskoho sotnyka Hryhoriia Shyshkevycha (1708–1722–1732). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 11–12, 210–253. [in Ukrainian].
 12. Horobets, V. (2014). Polkovnyk Viiska Zaporozkoho ta yoho vlada. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 50–70. [in Ukrainian].
 13. Horobets, V. (2020). «Uriady po svoemu gnevui otnimaet»: Zasady vilnoi eleksii kozatskoї starshyny sotennoho rivnia u vyprobuванні «nakupnytsvom», protektsiiei u «koruptsiiamy». *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 15–16, 122–139. [in Ukrainian].
 14. Krypiakych, I., Butych, I. (Comps.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657)*. Kyiv. [in Ukrainian].
 15. Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Viktor Horobets

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Sector of Social History,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Service at Court, “Loyalty to the Monarch” and the Patronage of Royal Dignitaries as Arguments in the Election to the Post of Sotnyk of Zaporozhian Host

Abstract. The purpose of this study is to analyze the nature and scale of the decline of the principles of free election of Cossack officers of Hetmanshchyna, due to the intervention of the Russian authorities in the process of staffing hundreds of governments. The research methodology is based on comparison strategies and typology. The scientific novelty is connected with the study of the influence of the imperial center on the nature of the administrative practices of the Ukrainian autonomy 17–18 centuries. Through the establishment of control over the personnel policy of Hetmanshchyna and the deliberate erosion of the principles of free election of Cossack officers. Attention is paid primarily to the efforts of the imperial authorities after the defeat of the anti-Russian speech of Hetman I. Mazepa in 1708–1709 to change the legal field of the electoral process, on the one hand, limiting the will of the Cossack society and the participation of regimental officers, and on the other – putting it under the control of its officials. Examples of direct appointment to the hundreds in Ukraine by decrees of the tsar, the Senate and other governing institutions of the Russian Empire in circumvention of the legal norms and traditions in force in Hetmanshchyna are considered in detail. Procedural features are reconstructed and the motivation of such personnel decisions is clarified. In particular, attention is drawn to the fact that in substantiating such appointments, the token “loyalty to the monarch” clearly dominates the motives of outstanding abilities or merits of the candidates. In addition, it was established that a significant part of the officers appointed in this way came from Balkans and before that was in no way associated with Zaporozhian Host, and proved his loyalty to Peter I during the Prut campaign in 1711. Separately studied the practice of protecting the interests of hundreds government statesmen and military leaders of Russian Empire, influential courtiers and representatives of the ruling Romanov dynasty. In this context, a special official advance for the meeting of the sotnyk in Hetmanshchyna, which was provided by the service at the imperial court, including in the rank of court singers, is highlighted.

Keywords: Hetmanshchyna, Zaporozhian Host, free election, sotnyk, Cossack officers, political culture.

Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)

Анотація. **Мета статті** полягає у висвітленні епідемічної ситуації в «українських губерніях» Російської імперії із кінця XVIII до початку XX ст., розгляді заходів органів влади (включно з самоврядними інституціями) щодо подолання пошестей, у тому числі практичного використання наукових напрацювань і санітарно-гігієнічних знань для недопущення спалахів захворюваності. **Методологія** дослідження ґрунтується на загальних принципах науковості та історизму з використанням проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, просопографічного, статистичного методів. **Наукова новизна.** На підставі аналізу історичних джерел і наукової літератури з'ясовано види, часові межі й локалізацію епідемій, а також їх соціально-демографічні наслідки. Відзначено, що в боротьбі з пошестями тривалий час держава віддавала перевагу карантинним методам і значно менше уваги звертала на розвиток мікробіології та епідеміології. Досягнення медицини повільно входили у протиепідемічну практику. Недотримання широким загалом санітарно-гігієнічних норм ускладнювало боротьбу з недугами. **Висновки.** Інфекційні хвороби потрапляли в Україну переважно зі східного напрямку. Їх поширенню сприяли зростання чисельності міських жителів, переміщення військових контингентів, забруднення води побутовими і промисловими відходами, відсутність майже до кінця XIX ст. навичок соціальної й особистої гігієни. Окрім карантину, боротьба з епідеміями включала створення заразних бараків, де хворих ізолювали та лікували, залучення додаткового медичного персоналу, дезінфекцію територій і житла, розгортання санітарних постів, забезпечення населення дезінфікуючими засобами. Гостро давалася взнаки проблема ефективної організації управління та контролю за діями карантинних і медичних служб у масштабах окремих територій, так і всієї держави. Державна політика в галузі медичного забезпечення населення не стимулювала активність органів самоврядування. Проте незважаючи на урізання повноважень і фінансових ресурсів, земства та міські управи загалом змогли організувати дієву допомогу в подоланні пошестей. Їхні зусилля активно підтримувала інтелігенція, пропагуючи в популярній літературі правила гігієни й санітарні норми.

Ключові слова: епідемія, протиепідемічні заходи, карантин, охорона здоров'я, органи місцевого самоврядування.

Людство здавна потерпало від епідемій, тривалий час не могло протистояти високій смертності, яка подеколи сягала 90% мешканців охопленого заразою регіону. Причому кожна історична доба мала власну пошесть¹. Усяка епідемія була драматичним поворотом історії, пов'язаним із суттєвим зменшення чисельності населення². Соціальне значення заразних хвороб визначається їх широким роз-

¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П.Таращук, О.Коваленко. – К., 2006. – С.250.

² Бродель Ф. Ідентичність Франції / Пер. з фр. С.Глухової. – Кн.2: Люди і речі. – К., 2014. – С.123, 147, 152.

повсюдженням, а також викликаними цим економічними втратами. Зауважено, що інфекційні захворювання могли поширюватися спершу непомітно, потім вибухати зі спустошливою вірулентністю, а згодом затухати, як було з віспою в XIX ст. Безумовно, на масштаб лиха впливали соціально-економічні умови: харчування, перенаселення, масове недотримання санітарних норм, ігнорування правил соціальної та особистої гігієни.

Здебільшого масові захворювання мали невиразну клінічну картину, тому практично до 1850-х рр. лікарі не могли їх чітко діагностувати. Лише наприкінці XIX ст. з'явилася більш-менш стала їх систематизація. Епідемії почали вивчати. До прикладу, О.Чижевський пов'язав появу холери зі збільшенням сонячної активності та з плямоутворенням на Сонці³. На середину 1860-х рр. лікарі-практики схилилися до думки, що поширенню заразних хвороб сприяє стан атмосфери, різкі зміни в погоді, її нестабільність⁴.

Нижче розглянемо, які епідемії поширювалися в Україні з кінця XVIII до початку XX ст., до яких заходів доводилося вдаватися органам влади і громадськості задля їх подолання чи принаймні ослаблення, як швидко (або навпаки) входили у практику лікування актуальні наукові знання.

Основні інфекційні хвороби

Найдавнішою вважається натуральна віспа. Упродовж віків ця пошесть не раз прокочувалася континентами, збираючи «врожаї» жертв і залишаючи по собі багато сліпих, адже ті, хто виживав, утрачали зір. Оскільки дорослі мали довічний імунітет, то жертвами захворювання ставали переважно неповнолітні. У Російській імперії від віспи помирала кожна сьома дитина⁵. У XVIII ст. дієвим засобом проти віспи вважалася варіоляція (інокуляція), яка полягала у введенні рідини з віспяних пухирців хворого під шкіру іншій людині, що викликало легкий перебіг захворювання. У Росії 1768 р. після ретельних приготувань до цього методу вдалася Катерина II разом зі спадкоємцем трону Павлом. Процедуру провів лікар з Англії Т.Дімсдейл. Варіоляція використовувалася до запровадження вакцинації, відкритої англійцем Е.Дженнером у 1796 р. (він помітив, що в доярок, котрі перехворіли на коров'ячу віспу, виробився імунітет). Провівши численні експерименти, Е.Дженнер довів: щеплення вірусу коров'ячої віспи забезпечує захист від зараження натуральною віспою. Поступово щеплення в обов'язковому порядку почали робити відразу після народження дитини⁶. У Російській імперії практику вакцинації узаконив указ «Про розповсюдження щеплення коров'ячої віспи» від 1811 р.⁷

Чи не кожного століття Європою проносилася чума. Хвороба вражала легені й лімфу, що призводило до збільшення лімфатичних вузлів – бубонів. Від неї вмирили цілі села та міста. У XIX ст. Одеса пережила три епідемії (1812, 1829, 1837 рр.)⁸. Джерелом зарази ставали хворі матроси з суден, що заходили в порт, а

³ Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. – Москва, 1976. – С.119.

⁴ О господствовавших в 1865 году болезнях по Харьковской губернии // Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г. – Х., 1868. – С.366, 385.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т.XXXI. – Санкт-Петербург, 1830. – №24622. – С.641.

⁶ Мортімер І. Століття змін: Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / Пер. з англ. – Х., 2018. – С.271–272.

⁷ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.XXXI. – №24622. – С.640–645.

⁸ Супотницький М.В., Супотницька Н.С. Очерки истории чумы: В 2 кн. – Кн.1: Чума добактериологического периода. – Москва, 2006. – С.348, 355, 370.

поширювали її щури. На початку XX ст. чума знову з'явилася в місті. Тоді дератизацію провели в усіх портових спорудах.

Холера вважається жахом дев'ятнадцятого століття, коли встановилися інтенсивні торгівельні зв'язки великих держав світу з Індією. Спершу сухопуттям інфекція дісталася Каспію, звідти Волгою у Центральну Росію, а потім через Україну й Польщу до Європи. Після відкриття Суецького каналу холера найчастіше рухалася через Туреччину. Поширенню епідемії сприяли воєнні події, що супроводжувалися переміщеннями військ, як це було у ході Листопадового повстання 1830 р., революції 1848–1849 рр. в Угорщині, а також під час Кримської (Східної) й Балканських воєн.

Зростання чисельності міського населення також сприяло поширенню холери. Спалахи не раз траплялися в Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Харкові, Полтаві, Києві. Найшвидше хвороба вражала щільно заселені єврейські квартали міст і містечок. Аби уникнути смерті, євреї покидали свої будинки та ставали табором у полі. Улітку 1830 р. холера прийшла з Кавказу. Вчасно не розпізнана медиками вона швидко поширилася через Астрахань усім Поволжжям та Півднем Російської імперії. Тоді найбільших втрат зазнала Херсонська губернія. Вогнища інфекції також виникли на Волині, де померли до 15 тис. осіб⁹. Із Київської губернії холера перекинулася на лівий берег Дніпра. Смертність від неї сягала 53%¹⁰. Тоді медики замислились про роль людей у рознесенні інфекції.

Реакцією верховної влади на скорочення числа платників податків унаслідок високої смертності став указ від 30 березня 1831 р. У місцевостях, перелічених у списку, вимагалось «вилучити померлих від холери людей із податного стану й окладу з 1 січня поточного року», а також списати податкову недоїмку за другу половину 1830 р.¹¹

У липні 1837 р. в Подільській і Волинській губерніях удруге поширилась епідемія холери, занесена з Австрії, Валахії та Польщі¹². Для надання допомоги відкривали тимчасові лікарні, створювали комітети в містах і великих селах. Упродовж серпня число хворих у Володимирі-Волинському, Луцьку, Рівному сягнуло 300–400 осіб, а летальність коливалась у межах 35–50%¹³. Загалом холерою на Волині заразилися до 3 тис. людей, з яких кожен п'ятий помер¹⁴.

У 1847 р. холера знову прийшла з Близького Сходу й охопила кілька губерній, проте осередки захворювання були незначними. А вже в 1865 р. вона набула характеру пандемії. З Одеси поширилася на нові території, до 1868 р. У деяких населених пунктах хвороба не набула загрозливих масштабів (як-от на Київщині), утім проявлялася до 1872 р.¹⁵ Азіатська холера вкотре з'явилася в Європі 1882 р. Рівня пандемії вона досягла наступного року і тривала до 1886 р. За швидкістю поширення попередні пандемії випередила холера 1892 р., яка потрапила в Росію з Персії.

Загалом упродовж XIX ст. епідемія холери охопила Волинську (1831–1832, 1847–1848, 1850, 1855–1856, 1866, 1868, 1872, 1892 рр.), Катеринославську

⁹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1301. – Оп.1. – Д.87. – Л.281.

¹⁰ Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. – Москва, 1960. – С.258.

¹¹ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. VI: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1832. – №4462. – С.272–273. До списку потрапили Балта, Богуслав, Ізюм, Могилів-Подільський, Миколаїв, Ольгопіль, Проскурів, Кременчук із повітами, Брацлавський, Звенигородський, Чигиринський, Ямпільський повіти, Кам'янець-Подільський, Харків, Черкаси, Бердичів, Вінниця.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2150. – Арк.1.

¹³ Підрах. за: Там само. – Арк.1, 29–53, 338–339зв.

¹⁴ РГИА. – Ф.1281. – Оп.3. – Д.92. – Л.13об. – 14.

¹⁵ Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. – С.266.

(1831–1832, 1855–1856, 1865–1866, 1872, 1892 рр.), Київську (1831–1832, 1847–1848, 1855, 1865–1866, 1872, 1892 рр.), Подільську (1831–1832, 1847–1848, 1850, 1855, 1865–1866, 1872, 1892 рр.), Полтавську (1831–1832, 1847–1848, 1855, 1872, 1892 рр.), Таврійську (1831–1832, 1847–1848, 1866, 1872, 1892 рр.), Чернігівську (1831–1832, 1847–1848, 1855, 1872, 1892 рр.), Харківську (1831–1832, 1847–1848, 1872, 1892 рр.), Херсонську (1831–1832, 1847–1848, 1855, 1865–1866, 1872, 1892 рр.) губернії¹⁶.

Боротьбу з холерою ускладнювало незнання природи цього інфекційного захворювання. Уважалося, що його спричиняє незвична зміна погоди, а передається воно через повітря («міазматична теорія»). Версії про походження холери, що їх висували вчені, були суперечливими. Лише після відкриття Р.Кохом у 1883 р. холерного вібриону («холерної коми») утвердилася думка, що зараження відбувається через забруднену воду, а люди, що її вжили, стають агентами холери. На початок ХХ ст. лікарі, назвавши її «хворобою брудних рук», почали наголошувати на дотриманні особистої гігієни. У роки Першої світової війни за наполяганням головного епідеміолога російської армії уродженця Вінниччини Д.Заболотного вперше було проведено вакцинацію солдатів та офіцерів Південно-Західного фронту¹⁷.

Малярія вважалася хворобою, спричиненою міазмами, газами, що їх виділяли болота. Зараження супроводжувалося гарячкою, ознобом, потінням, збільшувалися печінка й селезінка. Заможних пацієнтів лікували дорогим привозним хінним порошком, а бідняків – полином і золототисячником. У 1813 р. чистий хінін, алкалоїд кори хінного дерева, отримав професор хімії Харківського університету Ф.Гізе, який приїхав на Слобожанщину з Берліна й заснував тут фармацевтичну лабораторію. Однак його роботи не були відомі в Європі¹⁸.

Не відразу було встановлено, що малярія передається людині при укусах так званих «малярійних комарів». Відомо, що 1902 р. асистент кафедри гігієни Харківського університету В.Фавр заразив себе малярією, щоб довести роль комарів у поширенні цього захворювання. Створення вакцини проти малярії було тривалим через відсутність у людини, що перехворіла, стійкого ефективного імунітету. Навіть після відкриття Л.Пастера, котрий з'ясував причину інфекційних захворювань і довів, що хвороби можуть виникати тільки в результаті проникнення в організм мікробів із зовнішнього середовища, малярія важко піддавалася лікуванню.

Тиф (назва групи захворювань із такою симптоматикою, як гарячка, затьмарена свідомість) був менше поширеним серед інших заразних хвороб. Ще на середину ХІХ ст. лікарі не мали чіткого опису клініки висипного, черевного, поворотного тифу. Їх зауважив М.Пирогов під час Східної (Кримської) війни. Перевезення хворих вояків Південної армії сприяло охопленню епідемією тифу українських теренів. Епідемії висипного тифу відзначалися в період російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Ретельним вивченням збудників тифу зайнявся учений-медик Г.Мінх. У 1874 р. він, будучи прозектором Одеської міської лікарні, прищепив собі кров хворого поворотним тифом, аби з'ясувати клініку хвороби. Разом зі своїм учнем О.Мочутковським, який 1876 р. самозаразився висипним тифом, Г.Мінх довів, що

¹⁶ Там же. – С.255, 260.

¹⁷ Мазинг Ю.А. Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня // Пространство и время. – 2018. – №1/2 (31/32). – С.161.

¹⁸ Коваленко С.І., Кривошея О.В., Воскобойник О.Ю., Берест Г.Г., Білий А.К. Протималярійні лікарські засоби: хінін та його аналоги за фармакологічною дією. – Запоріжжя, 2014. – С.12–13.

кров хворих поворотним тифом заразна, а висипний тиф переносять воші¹⁹. Завдяки таким небезпечним для власного життя методам дослідження лікарі почали чітко розрізняти різні форми тифу, що було важливим при лікуванні. До початку XX ст. тифозні епідемії масово забирали життя людей, особливо у промислових містах.

Кір, скарлатина, кашлюк (коклюш), а часто й дифтерія вважалися дитячими хворобами, які мали характер епідемій. Великою смертністю характеризувався кір. Скарлатина, що вражала три-, чотирирічних дітей, займала друге місце за поширеністю. Дифтерією найчастіше хворіли на півдні. Хвороба мала високий показник летальності – до 60%. Лише після 1894 р. вона пішла на спад унаслідок використання в лікуванні антитоксичної протидифтерійної сироватки²⁰. Однак захворювання продовжувало залишатися масовим серед бідноти з огляду на недостатнє харчування, слабкий імунітет, недоступність ліків. Вакцинація запроваджувалася з великим запізненням, інших методів лікування не було.

Грип (інфлюєнца) також сягав масштабів пандемії. У кінці XVIII ст. ця хвороба кілька разів прокотилася Європою, Америкою, Росією, Китаєм²¹. На відміну від інших захворювань грип поширювався взимку і швидко охоплював найширші верстви населення. Його симптомами були гарячка, нежить, кашель.

Сибірська виразка (антракс), хоч і вважається захворюванням худоби, проте може передаватися від тварини до людини. У XIX ст., окрім селян, хворіли робітники суконно-вовняних фабрик та майстерень із вичинки шкур. До отримання Р.Кохом у 1876 р. чистої культури збудника захворювання та відкриття Л.Пастером вакцини для тварин у 1882 р. лікування сибірської виразки не давало результатів.

Епідемії в Україні в останній третині XVIII – на початку XX ст.²²

Роки	Захворювання	Локалізація
1770–1771	Чума	Київ, Рівне
1783–1784	Чума	Кременчук, Херсон
1786	Чума	Одеса, Очаків
1792, 1798	Чума	Волинська губернія
1797	Чума	Сатанів, Хотин Подільської губернії
Початок XIX ст.	Тиф	Одеса, Київ, Чернігівська губернія
1817	Кір	Липовецький повіт Київської губернії
1821	Кашлюк	Херсонська губернія
1829–1831	Холера	«Українські» губернії
1833	Кір і скарлатина	Катеринославська губернія
1834	Кашлюк та скарлатина	Чернігівська й Катеринославська губернії
1834–1835	Малярія	Військові табори на Дніпрі біля Києва

¹⁹ Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. – С.315.

²⁰ Там же. – С.300.

²¹ Там же. – С.198, 328.

1835	Скарлатина й кір	Волинська губернія
	Тиф	У Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській губерніях серед військовиків
1836	Кашлюк і кір	Волинська губернія
1838	Скарлатина	Волинська, Таврійська губернії
1839	Кашлюк	Волинська, Полтавська, Київська, Подільська, Катеринославська губернії
1846	Кір та скарлатина	Катеринославська, Київська, Волинська, Полтавська, Чернігівська, Таврійська губернії
	Тиф	Київська, Подільська губернії
1847	Холера	«Українські» губернії
	Грип	Волинська, Подільська губернії
1853	Холера	Волинська й Київська губернії
	Тиф	Харківська, Чернігівська, Катеринославська губернії
1854	Тиф	Севастополь
1855–1856	Тиф	Таврійська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська, Волинська, Харківська, Полтавська, Подільська губернії
1868	Тиф	Зміївський і Лебединський повіти Харківської губернії
1872	Холера	Харківська губернія
1872–1874	Скарлатина й віспа	Ананьївський повіт Херсонської губернії
1875–1880	Дифтерія	Полтавська губернія
1876	Тиф	Херсонська губернія
1887	Віспа, дифтерія	Проскурівський, Летичівський, Балтський, Ямпільський повіти Подільської губернії
1892–1893	Холера	Катеринославська й Херсонська губернії
1894	Дифтерія, холера	Подільська губернія
1894	Висипний тиф і дифтерія	Херсонська губернія
1895	Малярія	Могилівський повіт Подільської губернії (місце дислокації Кримського полку)
1902	Малярія	Катеринославська, Харківська губернії
1909	Холера	Катеринославська, Харківська, Чернігівська, Київська, Херсонська губернії
1909–1910	Тиф	Харківська, Таврійська, Катеринославська, Волинська, Подільська, Херсонська губернії

Протиепідемічні заходи держави

У боротьбі із заразними захворюваннями держава поєднувала законодавчі норми, адміністративні заходи та зусилля медиків. Відповідно до «Положення для управління губерній Російської імперії» від 1775 р. в кожній губернії створювався приказ громадської опіки, якому передавалася «соціальна галузь».

У губернських і повітових містах відкривалися лікарні²³, штат яких включав управлінський апарат, медичних працівників та «інших служителів». Усі питання вирішувалися лікарняною радою у складі лікарів, смотрителя, бухгалтера. У безпосередньому віданні приказу громадської опіки та на його балансі перебувала тільки лікарня губернського міста, а лікарні повітових міст просто вважалися в його віданні²⁴. Місцевою медичною службою в губернії, «як цивільною, так і військовою», опікувалася створена 1797 р. лікарська управа у складі інспектора, хірурга та акушера зі званням доктора або штаб-лікаря²⁵. На неї покладался контроль за лікарнями, лазаретами, госпіталями, державними і приватними аптеками, призначення повітових лікарів, лікарських учнів та повитух, реєстрація приватної практики лікарів, медична експертиза, участь у рекрутських наборах. Інспектор, який її очолював, повинен був відвідувати лікарні декілька разів на рік, перевіряючи виконання персоналом своїх обов'язків, якість лікування, матеріальне забезпечення, санітарний стан тощо²⁶.

З урахуванням стратегічного значення Одеси в місті 1820 р. було відкрито лікарську управу, незалежну від херсонської губернської²⁷, а також запроваджено посади чотирьох міських лікарів. При новоросійському й бессарабському генерал-губернаторові один із чиновників з особливих доручень відповідав за стан медицини у краї²⁸.

Засади функціонування міських лікарень викладалися у «Статуті лікувальних закладів цивільного відомства» від 1851 р. Зазначалося, що їх завдання полягає в наданні лікарської допомоги хворим обох статей. За медичні та фармацевтичні справи відповідав старший лікар, а за господарські й адміністративні – смотритель. Лікуванням займалися ординатори і старший лікар, на кожних 50 хворих призначався один ординатор. При лікарнях повинні були працювати аптеки²⁹. Порядок їх відкриття та функціонування визначив затверджений 1836 р. «Статут аптечний»³⁰. Так звані вільні (приватні) аптеки відкривалися з дозволу медичного департаменту в будь-якому місті чи містечку, але завідувач повинен був мати звання аптекаря або провізора. Охочий відкрити аптеку звертався до місцевої лікарської управи, додавши свідоцтво про фармацевтичне звання, а управа перевіряла, чи є потреба в новій аптеці. Власник міг мати одну аптеку в одному місті чи містечку. До прикладу, на 1832 р. у Волинській лікарській управі працювали троє лікарів, у кожному повіті – по одному лікареві й одній акушерці («повивальній бабі»), а також від трьох до п'яти лікарів із приватною практикою (останніх було 58 в усій губернії). Тоді ж на Волині нараховувалося 33 приватних аптеки³¹. Через 20 років чисельність лікарів у губернії зросла до 128 осіб, із них на державній службі перебували 44, у тому числі у Житомирі – 9³².

²³ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.ХХ. – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.276–278.

²⁴ Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). – Т.ХІІІ: Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. – Санкт-Петербург, 1857. – С.103.

²⁵ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.ХХІІІ. – Санкт-Петербург, 1830. – №17743. – С.287–296.

²⁶ СЗРИ. – Т.ХІІІ. – Санкт-Петербург, 1857. – С.103.

²⁷ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.ХХХІІІ. – Санкт-Петербург, 1830. – №28445. – С.480.

²⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2005. – С.231.

²⁹ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.ХХХХІІІ: Отделение второе: Дополнение к тому ХХХІ. – Санкт-Петербург, 1834. – №24781«а». – С.3–18.

³⁰ Державний архів Волинської обл. (далі – ДАВО). – Ф.361. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.115–118.

³¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.143.

³² Там само. – Спр.10412. – Арк.12.

Лікарні були розраховані на 15 пацієнтів. У них лікувалися «нижні військо-ві чини» й арештанти, військовики та цивільні³³. Із 1830 р., крім названих, тут за плату могли лікуватися інші хворі. Заклади фінансувалися з кількох джерел: платня від недужих, відсотковий збір із будинків і приказів громадської опіки³⁴. Тривалий час лікуванням займалися цирульники. Від 1840-х рр. вони повинні були з'являтися в лікарську управу для екзамену «на цирульницьку майстерність» та отримання свідоцтва від інспектора³⁵.

Для активізації місцевої ініціативи в 1852 р. було створено губернські та повітові комітети громадського здоров'я. Вони мали ухвалювати погоджені проти-епідемічні заходи, координувати дії владних органів в умовах загрози епідемії, наглядати за станом здоров'я населення, пропагувати санітарно-гігієнічні норми задля запобігання хворобам. До цих комітетів запрошувалися особи, «здатні бути корисними загальній справі своїми знаннями та впливом»³⁶.

На початку XIX ст. з розвитком торговельних відносин із країнами Чорноморсько-Середземноморського басейнів формувалася державна карантинна служба. Метою створення карантинних установ проголошувалася «охорона держави від внесення чумної зарази»³⁷, але насправді карантини використовувалися для захисту від багатьох захворювань. Вони поділялися на центральні та окремі, а також на сухопутні й берегові застави. Центральні здійснювали керівництво, координацію діяльності установ, які перебували в підвідомчих округах. Нагляд і контроль за зараженими або запідозреними в інфікуванні особами й вантажами, що прибували з-за кордону, провадили берегові застави в портах. Окремі та сухопутні опікувалися очищенням людей і товарів у місцях, де йшла жвава торгівля з іноземними державами. У «Статуті прикордонних і портових карантинів» від 1800 р.³⁸ передбачалося відкриття їх при Ісаковецькій та Могилівській (Подільська губернія), Дубосарській, Одеській, Козловській, Ахтіарській, Таганрозькій митницях, а також карантинних застав при Керченській і Бугацькій митних заставах (Новоросійська губернія). У 1808 р. було створено Маріупольську карантинну заставу³⁹. Разом із Бердянською та Єнікальською вона діяла до 1834 р., коли карантинні заклади на узбережжі Азовського моря скасували. Від того часу судна, які прямували в азовські порти, мали проходити попередній карантин у Керчі⁴⁰.

У Причорномор'ї та Приазов'ї міста з вигідним стратегічним розташуванням з губернського правління виділялися в окрему адміністративну одиницю – градоначальства. Вони відігравали роль своєрідних санітарних зон, за межі яких не мали поширюватися заразні хвороби. Для цього тут будувалася карантинна гавань, до неї прилягав центральний карантин, облаштований у фортеці або на добре захищеній та обгородженій території. Карантин поділявся на пасажирський, товарний, чумний квартали. Перед тим, як потрапити в місто, пасажирі й екіпажі повинні були провести в карантині від двох до шести тижнів. За цей час дезінфікувалися судна, товари, здійснювався огляд пасажирів⁴¹.

³³ Там само. – Оп.77. – Спр.305. – Арк.10зв.

³⁴ Там само. – Арк.11–12.

³⁵ ДАВО. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.409. – Арк.40–42; Спр.358. – Арк.58–63; Ф.221. – Оп.1. – Спр.411 – Арк.9–9зв.

³⁶ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.ХХVII: Отделение второе: Дополнение к тому ХХVI. – Санкт-Петербург, 1853. – №25930«а». – С.1–3.

³⁷ Там же. – Т.ХVI: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1842. – №14614. – С.435.

³⁸ Там же. – Собрание 1. – Т.ХХVI. – Санкт-Петербург, 1830. – №19476. – С.198–214.

³⁹ Там же. – Т.ХХХ. – №23075. – С.297.

⁴⁰ Там же. – Собрание 2. – Т.ІХ: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1835. – №6763. – С.98.

⁴¹ *Дмитриев В.В.* Значение градоначальств Юга Российской империи в медико-санитарном отношении (XIX – начало XX в.) // *Культура народов Причерноморья.* – Вып.55. – Т.2. – Симферополь, 2004. – С.11–12.

У серпні 1812 р. чума вийшла за межі карантину й поширилась в Одесі. Тоді місто поділили на п'ять дільниць, для кожної призначили лікаря та комісарів із почесних мешканців. Хворих відділили від здорових, заборонили виходити з будинків під загрозою арешту та відправлення до карантину, спеціально призначені службовці завозили воду і продовольство в кожен двір, передаючи через віконце у воротах. Одесити мали вмиватися холодною водою з додаванням оцту, окурювати житло. Будинки, де було виявлено хворих на чуму, позначали червоними хрестами. У декількох районах міста з найбільшою кількістю заражених мешканців переселили в нові бараки, а їхні житла та речі спалили. Покійників ховали на окремому кладовищі. У листопаді Одеське градоначальство було переведене на становище загального карантину, яке тривало 46 днів⁴². Подібним чином із чумою боролися й у роки наступних епідемій, хіба що кількість дільниць зростала.

На початку XX ст. завдяки дослідям М.Гамалії перемога над чумою в Одесі стала доконаним фактом. Йому, онукові знаного фахівця з сибірської виразки, чий праці високо оцінили німецькі вчені, випало продовжити родинну традицію. Після стажування в лабораторії Л.Пастера він разом із І.Мечниковим заснував в Одесі першу на всю Російську імперію і другу у світі пастерівську бактеріологічну станцію, згодом інститут.

Праці мікробіолога Д.Заболотного про ендемічність вогнищ чуми у природних умовах і роль гризунів у розповсюдженні її збудника принесли вченому заслужену славу. Після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира 1894 р. він працював епідеміологом у Подільській губернії, коли там поширювалася холера й дифтерія. Д.Заболотний організував бактеріологічну лабораторію в Кам'янці-Подільському, випробував протидифтерійну сироватку після експериментального самозараження. Його профілактична доктрина, що полягала у вакцинації людей протидифтерійною сироваткою, стала провідною в боротьбі з недугою.

Із початком XIX ст. основним способом недопущення епідемій віспи ставала вакцинація. Указом від 3 травня 1811 р. було створено повітові й губернські віспові комітети, на яких покладався обов'язок підрахунку дітей, котрі ще не перехворіли на віспу; забезпечення щепів віспяною матерією та інструментами; навчання осіб, які бажають щепити віспу. Створювалися так звані віспяні будинки, де проводили вакцинацію та лікування інфікованих. При впровадженні щеплень влада намагалася спиратися на духівництво. Від 1806 р. священники мали звітувати щодо ситуації з віспою⁴³. Щепленням займалися не тільки лікарі, але й навчені щепії. Так, у 1850-х рр. у Ковельському повіті за дорученням повітового лікаря віспощеплення робили 5 цирульників⁴⁴, а в Києві на 1913 р. налічувалося 25 щепіїв⁴⁵. Однак через невідпрацьовану техніку вакцинації та брак біологічного матеріалу епідемії не припинялися. У 1830-х рр. наявність щеплення вимагали лише при вступі до гімназії чи на державну службу⁴⁶, тоді як у західних країнах обов'язкове щеплення проти віспи робили відразу після народження дитини. Неодмінною вакцинація від віспи в Росії стала для дітей – при зарахуванні до школи (1885 р.), для залізничників (1892 р.), для призовників (1899 р.)⁴⁷.

⁴² Из памяти одесского сторожила: О чуме в Одессе в 1829 г. // Из прошлого Одессы / Сост. Л.М. де-Рибас. – Одесса, 1894. – С.263–268; Герлигі П. Одеса: Історія міста 1794–1914 рр. – К., 1999. – С.55.

⁴³ Подгорна А.А. «Дитяча чума»: віспа в Європі XVI–XVIII ст. та перші спроби боротьби з нею на Полтавщині // Сумська старовина. – Вип. LIV. – Суми, 2019. – С.10–12.

⁴⁴ ДАВО. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.376. – Арк.98–105; Спр.409. – Арк.40–42.

⁴⁵ Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С.328.

⁴⁶ Державний архів Житомирської обл. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.50.

⁴⁷ Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. – С.290.

У другій половині XIX ст. розгорнулася дискусія про віспощення. Приводом до неї стали праці педіатра В.Рейтца, в яких щеплення описувалися як основна причина високої дитячої смертності. Патологоанатом М.Руднев також стверджував, що воно не запобігає захворюванню. Натомість гомеопат Л.Бразоль, посилаючись на європейський досвід, дійшов протилежного висновку. Питання про обов'язкове віспощення не раз порушував мікробіолог та епідеміолог М.Гамалія. Саме завдяки йому й було запроваджено повсюдну вакцинацію⁴⁸.

У Подільській губернії на 1887 р. проти віспи прищепили 63,4% дітей, що на той час було високим показником. Цьому посприяло відкриття в Кам'янці-Подільському віспяного телятника, на базі якого діяв інститут щеплення віспи, де можна було зробити процедуру безкоштовно⁴⁹, а також курси з навчання віспощення. Однак ще далеко не всі мешканці розуміли його значення для запобігання захворюванню. У Таврійській губернії лише місцеві німці свідомо вакцинували дітей. На початку XX ст. ситуація дещо змінилася: проводилася дезінфекція шкільних приміщень, поширювалися знання з гігієни та санітарії. Із багатьох заразних хвороб способом щеплення майже вдалося подолати лише віспу.

Основним засобом боротьби з холерою залишалося встановлення карантину. Заражені міста та повіти оточували війська, туди спрямовували додаткові медичні сили. Коли в 1830 р. чітко проявився епідемічний характер недуги, в охоплених нею районах організували губернські й повітові «комітети з ліквідації холери та запобіжних заходів від неї». Пошесті протиставляли знезараження розчином хлорного вапна (хоча чимало лікарів-практиків стверджували, що це не дає бажаного результату). Серед простолюду основним способом «лікування» було пускання крові або паління кіз'яку⁵⁰. У липні 1831 р. київський військовий губернатор Б.Княжнін у зверненні до мешканців наголошував, що холеру нібито спричиняє «зайве перенасичення й необережність в їжі», а тому поліція та лікарі повинні звертати увагу «на якість фруктів і всіх узагалі продуктів, які продаються, суворо наглядаючи, щоб незрілі, зіпсовані та гнилі не продавалися»⁵¹. Прикладом боротьби з холерою може слугувати Харків. У 1830 р. навколо міста було встановлено кордонну лінію із застав, де стояли війська. Усі приїжджі відбували шестиденну обсервацію. Карантинами слугували будинки місцевих жителів. Постачанням продовольства займалася «попечительна комісія», яка організувала за лінією застав оптові ринки. У кожній із трьох поліцейських частин міста з'явилася холерна лікарня, що перебувала на утриманні місцевих купців. Дезінфекцію робили хлорним вапном або обкурюванням. Одяг, постіль та інші речі померлих від холери спалювали, а тіла ховали спочатку на загальних, а згодом на окремих «холерних» кладовищах⁵². До подібних заходів удавалися під час боротьби з епідемією 1847–1848, 1855 рр.⁵³

Методи лікування холери у середині XIX ст. відповідали тогочасному рівню медичних знань. Так, харківський лікар П.Добронравов із метою відновлення

⁴⁸ Масленникова В.А. История оспопрививания в Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам губернского и уездных земских собраний) // Культура народов Причерноморья. – Вып.278. – Т.2. – Симферополь, 2014. – С.141.

⁴⁹ Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С.221–222.

⁵⁰ Воспоминания М.К.Чалого // Киевская старина. – 1894. – Кн.9. – С.411; Кн.10. – С.1.

⁵¹ Меры против холеры 1831 г. // Там же. – 1903. – Кн.11. – С.72–73.

⁵² Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII – 1916 р.). – Х., 2007. – С.82–83.

⁵³ Там само. – С.85–88.

водно-сольового балансу в організмі рекомендував давати хворому будь-які солі, але найкраще «аглицьку» (тобто сульфат магнію); щопівгодини приймати поташ із лимонним соком або оцтом; ставити гірчичники на живіт; дотримуватися суворої дієти, а питну воду змішувати з міцним вином; робити хворому гарячі ванни, якщо ж такої можливості немає, то обкладати його нагрітими цеглинами, пляшками з гарячою водою; розтирати настояними на стручковому перці спиртом, горілкою, або скипидаром (інколи замість розтирань лікар прописував сікти хворого кропивою); від виснажливого проносу рекомендувалися опійні краплі⁵⁴.

Тривалий час держава приділяла більше уваги заходам, які мали запобігти епідеміям в армії. Смертність військовиків від заразних хвороб перевищувала бойові втрати. Під час російсько-турецької 1828–1829 рр. і Кримської (Східної) війни при госпіталях та лазаретах відкривалися холерні відділення, де хворих ізолювали. На початку 1831 р. в умовах епідемії холери через Волинь у Царство Польське переміщувалися великі контингенти війська. Для лікування хворих солдатів, унтер-офіцерів у західних повітах губернії було розширено та відкрито нові госпіталі (у Володимирі, Дубні, Кременці, Луцьку, Олиці), як правило в будівлях римокатолицьких монастирів і замків-палаців. Найбільшим за кількістю хворих став шпиталь в Олиці. На літо 1831 р. у замку, корчмі, двох будинках місцевої економії, двох католицького духовництва, п'яти єврейських перебували до 700 осіб. Окреме відділення цього госпіталю розгорнули у Клевані, у будівлі закритої повітової школи та п'яти корчмах⁵⁵.

У 1855 р. епідемію холери у Волинській губернії також спричинило переміщення військ у напрямку західного кордону. У Луцькому військовому госпіталі діяло відділення для хворих на холеру, спалах якої припав на 24 травня – 8 червня. У цьому закладі постійно працювали по 5 лікарів і помічників⁵⁶. На допомогу їм було відряджено ще 3 лікарів: приватної практики Й.Томашевського, із Луцького дворянського училища Л.Бушевського, лікаря-пенсіонера Ф.Марк-Міллера⁵⁷, та 2 помічників. Від травня до кінця жовтня до цього шпиталю надійшли 4 тис. хворих, з яких 1737 осіб (43%) померли⁵⁸.

Попри відкриття в 1883 р. Р.Кохом збудника холери, у науці не зник інтерес до цієї інфекції. Так, М.Гамалія 1888 р. здійснив самозараження у процесі пошуку дієвих засобів захисту від недуги. На основі аналізу зібраних під час епідемій матеріалів Д.Заболотний запропонував пероральну імунізацію, а також відкрив приховане бактеріоносійство.

⁵⁴ Там само. – С.89.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1342. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.3, 9–10, 62–63, 64–65, 69–69зв.

⁵⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.32. – Спр.1362. – Арк.3–4, 8.

⁵⁷ За походженням австрієць, він після закінчення медичного факультету Віденського університету служив лікарем в австрійській армії. У роки наполеонівських війн потрапив у російський полон. Як лікаря його направили працювати ординатором у госпіталь у Бресті, а у жовтні 1812 р. перевели до Луцька. Від того часу Ф.Марк-Міллер пов'язав свою долю з цим містом. Він підтвердив свій диплом лікаря, склавши іспити в Петербурзькій медико-хірургічній академії, і в 1814 р. прийняв російське підданство. На початку 1820-х рр. працював у Володимирі-Волинському повітовим лікарем, а з 1823 р. – на аналогічній посаді в Луцьку. За сумління під час епідемії холери на Волині в 1830–1831 рр. отримав від імператора золотий годинник. У 1840 – на початку 1850-х рр. був нагороджений орденами Св. Станіслава, Св. Володимира, Св. Анни різних ступенів. У листопаді 1853 р. у 61-річному віці Ф.Марк-Міллер вийшов на пенсію, отримував 228 руб. 68 коп. Але це не було єдиним джерелом його доходів: він, мешкаючи в Луцьку в дерев'яному будинку, володів 27 «чревізькими душами» в підміському селі Зміїнець і 320 дес. землі (див.: Там само. – Ф.442. – Оп.32. – Спр.1362. – Арк.5–6зв.).

⁵⁸ Там само. – Арк.69.

Органи місцевого самоврядування у протистоянні епідеміям

У ході земської реформи губерньським і повітовим земствам передавалися лікувальні установи приказів громадської опіки, а також піклування про розвиток віспощеплення. Земські установи мали власні кошти, що забезпечувало їм певну незалежність та ефективність діяльності. Губерньські земські зібрання могли встановлювати збори на земські потреби⁵⁹, а з 1890 р. – визначати розмір земських зборів⁶⁰. Хоча земські кошториси схвалював губернатор, що ставило земську медицину у складне становище, однак її фінансування суттєво зростало і становило одну з основних статей земських видатків⁶¹. Земські медичні заклади підлягали періодичним ревізіям та оглядам із боку губернатора, віце-губернатора або губерньського лікарського інспектора, а також повітових лікарів. Лікарське відділення, очолюване інспектором, контролювало земські лікарні та аптеки, йому підпорядковувалися лікарі, які перебували на службі громадських самоврядувань. Місцева медична адміністрація не ініціювала будь-яких заходів для поліпшення медичного забезпечення населення й не втручалась у відносини між земствами та медичним персоналом. Безпосереднє завідування охороною здоров'я доручалося земствам за рахунок місцевих зборів⁶².

Організуючи боротьбу із заразними хворобами, земства спиралися не тільки на загальні законодавчі акти (насамперед «Статут лікарняний» 1857, 1892, 1905 рр.), але мали право видавати обов'язкові постанови щодо заходів, спрямованих на запобігання і припинення спалахів заразних захворювань⁶³. Своїми рішеннями земства регламентували поведінку населення при епідеміях, порядок зберігання та продажу продовольства, діяльність санітарних лікарів⁶⁴.

У справі запобігання епідеміям насамперед ішлося про забезпечення медицини кадрами: лікарями, фельдшерами. Для цього Полтавське земство на базі губерньської земської лікарні заснувало фельдшерську школу та керувало її діяльністю. Серед навчальних дисциплін тут була й епідеміологія⁶⁵. Із метою швидкого і правильного діагностування хвороби з ініціативи Лебединського повітового земства (Харківська губернія) було відкрито санітарно-бактеріологічну станцію, яка згодом стала міжповітовою⁶⁶. У 1885 р. Херсонське земство запровадило в кожному повіті окрему посаду санітарного лікаря, який мав уживати заходів для недопущення епідемій. Йому призначили річну платню в розмірі 1400 руб. і двох помічників-фельдшерів. До обов'язків санітарного лікаря входило вивчення причин появи та поширення пошестей, санітарний нагляд за великими земельними маетками і промисловими заводами, проведення деяких бактеріологічних досліджень⁶⁷.

⁵⁹ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. XXXIX: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1867. – №40458. – С.19.

⁶⁰ Там же. – Собрание 3. – Т. X: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1893. – №6927. – С.502.

⁶¹ Напр., Чернігівське губерньське земство 1875 р. виділило на медицину 8000 руб., у 1897 р. – 28 816, у 1909 р. – 50 605, у 1913 р. – 59 812 руб. (див.: *Хижняков В.М.* Чернігівська старовина; підгот. до друку і вступ. ст. О.Б.Коваленка, А.Л.Курданова, О.Я.Рахна. – Чернігів, 2016. – С.239, 245, 248, 250).

⁶² СЗРИ. – Т. XIII. – Санкт-Петербург, 1892. – С.81–175, 176–255.

⁶³ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т. LIV: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1881. – №59399. – С.137.

⁶⁴ *Орленко В.В.* Нормотворчість повітових земств українських губерній у сфері забезпечення боротьби з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Серія «Юриспруденція». – 2014. – №7. – С.39–40.

⁶⁵ *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. – Полтава, 2009. – С.91.

⁶⁶ *Чернобров И.В.* Земский врач К.А.Зильберник – организатор здравоохранения в Лебединском уезде // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – №1. – С.35.

⁶⁷ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: Збірник документів / Уклад. В.Лебідь, О.Макієнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко. – Херсон, 2015. – С.103–104.

Після наймасштабнішої у другій половині XIX ст. епідемії холери 1892 р., що супроводжувалася найвищою летальністю, було затверджено «Правила про вжиття заходів до припинення холери й чуми при появі їх усередині імперії»⁶⁸. Цей документ об'єднав раніше ухвалені рішення щодо боротьби з епідеміями з урахуванням рекомендацій лікарів. Законодавчо затверджувалися санітарно-виконавчі комісії при губернському правлінні, в яких брали участь земські та міські органи. Видатки, пов'язані із запобіганням і боротьбою з епідеміями, покладалися саме на земства й міське самоврядування. До складу комісії входили представники губернської адміністрації, включаючи лікарського інспектора, земська управа в повному складі, міський голова губернського міста та по одному лікареві від земства й губернського міста. Такі ж комісії утворювалися в повітах і великих містах під керівництвом голів земських управ / міського голови за участі представників місцевої влади та повітових / міських управ, повітових, міських і земських лікарів. Перед ними ставилися завдання поліпшення санітарно-гігієнічної обстановки в губернії. Вони мало право ухвалювати обов'язкові для виконання протиепідемічні заходи: забороняти проведення ярмарків та масових видовищ, закривати заклади торгівлі спиртними напоями, проводити заходи санітарного характеру, з організації роботи медиків тощо.

Із появою земських санітарних органів земства почали відігравати помітнішу роль у боротьбі з епідеміями, збільшувати асигнування на профілактичні заходи, перехоплюючи ініціативу в урядових структур щодо ухвалення рішень і координації зусиль та поступово заступаючи їх у вирішенні проблем, з якими ті не справлялися. Санітарні органи надали протиепідемічній роботі системного, планомірного характеру. Налагоджувався збір статистичних даних зі захворюваності населення, запроваджувалася карткова реєстрація захворюваності та смертності, проводилися комплексні дослідження. Помітних успіхів вдалося досягти у віспощенні.

У 1865 р. віспові комітети було закрито й віспощення стало справою органів місцевого самоврядування. Тоді ж заявлено про бажаність запровадження обов'язкової вакцинації⁶⁹. Контроль за віспощенням здійснювали волосні старшини та сільські громади. Для проведення вакцинації вони наймали того, хто погоджувався на невелику платню. Щепіями були молоді чоловіки без медичної освіти, котрі пройшли спеціальний місячний курс. Ще однією проблемою стала відсутність постійних поставок якісної лімфи. Найчастіше використовували детрит, дешевший аналог лімфи, який не давав високого показника щепленості⁷⁰. Тому, до прикладу, 1889 р. Херсонське земство відкрило в місті губернський телятник, де щорічно виготовляли понад 200 тис. доз детриту та передавали безкоштовно земській медичній організації⁷¹.

Із початком 1880-х рр. у деяких земствах Таврійської губернії віспощення було покладено на земських фельдшерів або сестер милосердя під наглядом земських лікарів. Обходячи села, вони щепили віспу, а вдруге навідуючись у ці самі села, виявляли тих, у кого не прийнялась, і щепили заново⁷². Земські лікарі повідомляли, що щеплення віспи може бути результативним за умов доброї організації медичної справи, кваліфікованого персоналу, якісної лімфи, дотримання санітарних норм.

⁶⁸ ПСЗРИ. – Собрание 3. – Т. XXIII: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1905. – №23336. – С. 881–884.

⁶⁹ Там же. – Собрание 2. – Т. XL: Отделение первое. – Санкт-Петербург, 1867. – №42375. – С. 886–887.

⁷⁰ Масленникова В. А. История оспопрививания в Таврической губернии... – С. 142–143.

⁷¹ Єрмілов Є. С. Боротьба херсонської земської медицини з епідемічними хворобами // Український селянин. – Вип. 15. – Черкаси, 2015. – С. 47.

⁷² Масленникова В. А. История оспопрививания в Таврической губернии... – С. 144.

Херсонські земські діячі зуміли створити одну з найкращих у Російській імперії санітарних служб, що стала взірцем для інших. Так, за пропозицією голови Катеринославської земської управи І.Абази запроваджувалося страхування медиків в умовах холери⁷³. Нагромадження знань про епідемії вимагало відкриття бактеріологічно-гігієнічних лабораторій, що було зроблено у Херсоні 1909 р. Санітарний лікар пояснював потребу в ній необхідністю вивчення збудників хвороб, проведенням бактеріологічного аналізу води та продовольства, удосконаленням діагностики. Відкрита в Єлисаветграді лабораторія вже давала результати. Херсонська земська управа зобов'язала лікарів вести недільні читання для поширення правил гігієни. Аби заходи були ефективними, у 1898 р. постановили не стягувати під час епідемій коштів за лікування в губернській земській лікарні. Більше того, управа не лише виділяла кошти на виготовлення протидифтерійної кров'яної сироватки, а й переймалася скликанням лікарських з'їздів. Під час цих зібрань фахівці обговорювали результативність санітарної роботи, звіряли власну діяльність із заходами санітарної служби у Великобританії, зокрема в пошуках стандартів лікування відштовхувалися від висновків Дж.Сноу, котрий довів, що холера розповсюджується через воду.

Херсонське земство отримало почесний диплом усеросійської гігієнічної виставки, що відбулася в Петербурзі 1913 р. Було відзначено обладнання лабораторій, запровадження посад санітарних лікарів для вивчення епідемій, а також профілактичні заходи, такі, як заснування Хаджибейської грязелікарні та ін. Сучасники стверджували, що лише Херсонське та Московське земства створили повноцінні санітарні органи⁷⁴. На таку оцінку вплинуло відкриття 1886 р. в Одесі на кошти земства й міської управи першої в Російській імперії бактеріологічної станції.

Практичні спостереження показали, що годі чекати поліпшення, коли на вулиці стікають нечистоти з подвір'їв, ринкові площі не прибираються, цвинтарі знаходяться посеред поселень, а туші хворої худоби належним чином не утилізуються. Дотримання нескладних санітарних вимог стало першою умовою подолання епідемій. Тому міські й земські управи почали розробляти профілактичні правила, обов'язкові для виконання всіма мешканцями міста, адміністративні, медико-гігієнічні заходи для запобігання й уникнення хвороб. Місцева влада контролювала санітарний стан довкілля, вимагала від мешканців утримувати у чистоті садиби, торгово-промислові заклади та місця торгівлі. При ігноруванні вимог вона вдавалася до штрафів, знищення неякісного продовольства. Під суворий контроль було взято різниці. Принаймні, так чинило Харківське губернське земство 1872 р., коли вело боротьбу з поширенням холери⁷⁵.

Водогони та каналізація могли забезпечити від споживання неякісної води. Тож міська влада взялася за вирішення цього питання. Багато залежало від очищення. Професор київського Університету св. Володимира М.Бунге, що займався дослідженням електролізу розчинів та органічних сполук, долучився до дистилювання дніпровської води. Його колега з Харкова О.Гуров, вивчаючи диференціації гранітів, у 1879 р. за власні кошти пробив глибоку (до 600 м) артезіанську свердловину в місті, що стала першою в Російській імперії, та забезпечив харків'ян чистою водою, придатною для споживання. Поява водогону у великих містах, як і водовідведення, вплинула на суттєве поліпшення гігієни населення.

Уже на початку ХХ ст. міська влада замислювалася над вирішенням проблеми утилізації сміття. Для вивчення досвіду європейських муніципалітетів Київська

⁷³ Кочергін І.О. Катеринославська губернська земська управа в особах: Біобібліографічне видання. – Дніпро, 2019. – С.91, 116.

⁷⁴ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.278, 286, 305, 312, 324.

⁷⁵ Харьковский календарь на 1875 г. – Х., 1875. – С.158.

дума в 1911 р. відправила професора О.Павловського, засновника місцевого бактеріологічного інституту, на міжнародну гігієнічну виставку у Дрезден, а члена міської управи лікаря Ф.Бурчака – до Санкт-Петербурга для ознайомлення з роботою сміттєспалювальної печі на Васильєвському острові. Обидва переконалися, що спалювання побутових відходів, особливо з приватних садиб, є нагальною справою для міста. Київський міський голова в березні 1913 р. взяв участь у міжнародній виставці з питань гігієни й господарства, куди його запросив мер Ліона⁷⁶. Однак для подолання масових захворювань потрібні були кардинальні, базовані на найновіших наукових розробках, методи.

Українська інтелігенція в боротьбі з епідеміями

Для подолання розповсюдженої серед селянства, міщанства та й ширшого загалу недовіри до офіційної медицини, інтелігенція взяла на себе виконання просвітницького обов'язку. Ішлося про поширення початкових знань щодо заразних хвороб, правила особистої гігієни. Було очевидним, що без цього інфекцію не здолати. Для удоступнення знань книжки почали друкувати українською мовою. Однак інтелігенція зіткнулася з тим, що державну адміністрацію не влаштовувала українськомовна книжка. У 1875 р. в Києві було видано брошуру С.Носа «Про холеру» українською мовою. При другому її виданні О.Кониський 1892 р. мусив звертатися до цензора з поясненням, що українською брошура буде зрозумілішою за російську, тож принесе більше користі⁷⁷.

Багато для розповсюдження відомостей про заразні хвороби зробив Г.Коваленко, фельдшер, який працював і у Чернігівській земській управі, і в Полтавській думі. Він підготував кілька книжок для народного читання про чуму, холеру, дифтерію⁷⁸. Популярними були й книжки М.Левицького, котрий мав вищу медичну освіту, служив на державних і земських посадах. Йому також належить авторство кількох брошур про здоровий спосіб життя⁷⁹. Видавалися й перекладені з російської мови. Їх цінували за доступність викладу, докладні роз'яснення⁸⁰.

Освічені люди, як і медики, дедалі більше уваги почали звертали на особисту гігієну, вважаючи її важливим чинником у боротьбі з пошестями. Найперше йшлося про використання мила, якого селяни в побуті фактично не мали, про миття рук перед застіллям, про приготування їжі з дотриманням санітарних вимог, провітрювання приміщень тощо. Лікарі зауважили, що заразним хворобам сприяла надмірна заселеність, характерна для робітничих кварталів, котрі виникали навколо шахт і рудників Донбасу.

На Херсонщині проявилася обдарованість В.Хижнякова, сина знаного на Чернігівщині земця, для якого робота в медичних закладах стала виміром його ідеалів служіння народу. Спочатку він працював санітарним лікарем Олександрійського повіту, потім переїхав до Єлисаветграда, у 1897–1899 рр. був

⁷⁶ Собрание Киевской городской думы 19–20 марта // Известия Киевской городской думы. – 1913. – №4. – С.6.

⁷⁷ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упор. Г.Боряк. – К., 2015. – С.250–251.

⁷⁸ Див.: Коваленко Г.О. Вид чого вмерла Меласа: Оповідання про обклад. – Чернігів, 1897; Пошестна хвороба чума на людях: Як розпізнати сю хворобу і як од неї боронитися. – Чернігів, 1897; Як ми боронилися від холери. – К., 1905 та ін.

⁷⁹ Левицький М.П. Короста (чухачка): Читанка для селян. – К., 1900; Про холеру. – К., 1910; Десять заповідей здоров'я. – Вінниця, 1917; Лікарський порадник (епідеміологія – або наука про пошести): з малюнками. – Санкт-Петербург, 1913.

⁸⁰ Гмишецький В. Вид чого заводяться пошести або лихі хвороби і як їх остерігатися. – Санкт-Петербург, 1902; Сичугов С.І. Про холеру. – Москва, 1905; Жарко Я.В. Про холеру і як від неї остерігатися. – Катеринодар, 1905; Про лихі пошести, та як боротися з ними. – К., [б.г.] та ін.

санітарним лікарем Херсонського земства. Він уклав програму вивчення санітарного стану та здоров'я сільськогосподарських робітників, яку схвалив Пироговський з'їзд земських лікарів у 1899 р. В.Хижняков підготував працю про віспяні епідемії та щеплення у Херсонській губернії (1901 р.), запропонував увести до програм вищих і середніх сільськогосподарських начальних закладів викладання гігієни⁸¹.

Газети, увійшовши у практику повсякдення, також долучилися до пропагування здорового способу життя. Учителі взялися за читання лекцій про людське тіло, значення чистого повітря для здоров'я, про лікування та профілактику інфекційних захворювань. Майбутній фундатор соціальної медицини О.Корчак-Чепурківський, санітарний лікар Херсонського повіту в 1880-х рр., започаткував медико-статистичні дослідження. Вивчаючи загальну й дитячу смертність від заразних хвороб, залежність показників від соціально-економічних і культурних умов життя, він дійшов висновку, що на здоров'я людей найзгубніше впливають соціальні чинники: недостатнє харчування, часте голодування, отруєння, важкі умови праці, переохолодження, втома. Читанням курсу «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» 1906 р. в Київському комерційному інституті О.Корчак-Чепурківський започаткував його викладання як предмету навчання по всій Російській імперії⁸².

Таким чином, простежуючи явища епідемій на українських територіях, бачимо, що хвороби проникали з інших країн, а відсутність профілактичних заходів сприяла їх швидкому поширенню. Держава в боротьбі з пошестями тривалий час віддавала перевагу карантинним методам і значно менше – розвитку спеціалізованих галузей медицини. Окрім карантинів, епідемії долали розгортанням заразних бараків, залученням додаткового медичного персоналу, ізоляцією та лікуванням хворих, дезінфекцією заражених ділянок, житла, установами санітарних постів, забезпеченням населення дезінфікуючими засобами тощо.

Дослідники-медики, не маючи достатньої державної підтримки, удавалися до самозараження, аби відстежувати клініку інфекційних хвороб. Утверджувалася думка, що причиною епідемій ставали збудники, які за сприятливих умов провокують масове захворювання. Дискусії про шляхи поширення – фізичний контакт, присутність у повітрі міазмів, мікроби – впливали на засоби запобігання інфекціям. Мікробна теорія стала панівною лише з 1870-х рр. Відсутність у широкого загалу населення елементарних знань щодо гігієнічних і санітарних правил ускладнювала боротьбу з пошестями. Просвітницька діяльність розпочалася зі значним запізненням, проте завдяки їй приходило розуміння ролі особистої й соціальної гігієни при подоланні епідемій. У боротьбі з ними держава зіткнулася з проблемою ефективної організації управління та контролю за діями медичних служб у масштабах як окремих губерній, так і всієї держави. Не було єдиного координаційного органу, наділеного спеціальними повноваженнями, що ускладнювало роботу державного механізму у цій важливій сфері.

Земська й міська медицина, існуючи паралельно з державною системою охорони здоров'я, не отримали міцної законодавчої бази. Діяльність державних і громадських установ не координувалася, зокрема в питанні забезпечення населення ліками, профілактики тощо. І все ж попри урізання повноважень та фінансових ресурсів, земства й міські управи загалом змогли організувати дієву допомогу у справі подолання епідемій.

⁸¹ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.16, 289.

⁸² Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я., Сахарчук І.М., Антонюк О.Я. Академік О.В.Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження) // Україна: Здоров'я нації. – 2012. – №2/3. – С.13–21.

REFERENCES

1. Brodel, F. (2014). *Identychnist Frantsii. Kn.2: Liudy i rechi*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chernobrov, I.V. (2005). Zemskij vrach K.A.Zilbernik – organizator zdravookhraneniya v Lebedinskom uezde. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal*, 1, 33–40. [in Russian].
3. Deivis, N. (2006). *Yevropa: Istorija*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dmitriev, V.V. (2004). Znachenie gradonachalstv Juga Rossijskoj imperii v mediko-sanitarnom otnoshenii (XIX – nachalo XX v.). *Kultura narodov Prichernomorja*, 55, V.2, 10–15. [in Russian].
5. Herlihi, P. (1999). *Odesa: Istorija mista 1794–1914 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kocherhin, I.A. (2019). *Katerynoslavska hubernska uprava v osobakh: Biobibliografichne vydannia*. Dnipro. [in Ukrainian].
7. Kovalenko, S.I., Kryvoshei, O.V., Voskoboinyk, O.Yu., Berest, H.H., Bilyi, A.K. (2014). *Protymaliariini likarski zasoby: khinin ta yoho analohy za farmakolohichnoi diieiu*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Kozachenko, A.I. (2009). *Zemske samovriaduvannia v Poltavskii hubernii (1864–1920 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia*. Poltava. [in Ukrainian].
9. Maslennikova, V.A. (2014). Istorija ospoprivivaniya v Tavrisheskoj gubernii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. (po materialam gubernskogo i uezdnykh zemskikh sobranij). *Kultura narodov Prichernomorja*, 278, Vol.2, 141–147. [in Russian].
10. Mazing, Ju.A. (2018.) Daniil Kirillovich Zabolotnyj: vchera i segodnja. *Prostranstvo i vremja*, 1/2 (31/32). [in Russian].
11. Mortimer, I. (2018). *Stolittia zmin: Yake stolittia bachylo naibilshe zmin i chomu tse vazhlyvo dlia nas*. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Moskalenko, V.F., Yavorovskiy, O.P., Stupak, F.Ya., Sakharchuk, I.M., Antoniuk, O.Ya. (2012.). Akademik O.V.Korchak-Chepurkivskiy – fundator sotsialnoi medytsyny yak nauky ta predmetu vykladannia (do 155-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukraina: Zdorovia natsii*, 2/3, 13–21. [in Ukrainian].
13. Orlenko, V.V. (2014). Normotvorchist povitovykh zemstv ukrainskykh hubernii u sferi zabezpechennia borotby z epidemichnymi zakhvoriuvanniamy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiia*, 7, 38–42. [in Ukrainian].
14. Podhorna, A.A. (2019). «Dytiacha chuma»: vispa v Yevropi XVI–XVIII st. ta pershi sprobny borotby z neiu na Poltavshchyni. *Sumska starovyna*, LIV, 5–17. [in Ukrainian].
15. Robak, I.Yu. (2007). *Orhanizatsiia okhorony zdorovia v Kharkovi za imperskoj doby (pochatok XVIII – 1916 r.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
16. Shandra, V.S. (2005). Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Suponitskij, M.V., Suponitskaja, N.S. (2006). *Ocherki istorii chumy. Kn.1: Chuma dobakteriologicheskogo perioda*. Moskva. [in Russian].
18. Vasilev, K.G., Segal, A.E. (1960). *Istorija epidemij v Rossii*. Moskva. [in Russian].
19. Yermilov, Ye.S. (2015). Borotba khersonskoi zemskoi medytsyny z epidemichnymi khvorobamy. *Ukrainskyi selianyn*, 15, 45–48. [in Ukrainian].

Valentyna Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19 – Early 20 Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Oksana Karlina

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of World History and Philosophy,
Lesia Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine), oksana.karlina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

Epidemics and the Fight Against Them in Ukraine (End of the Eighteenth – Early Twentieth Century)

Abstract. The purpose of the article: to cover the spread of epidemics in the Ukrainian provinces from the end of 18 to the beginning of 20 century and to consider the measures of the authorities (including self-governing institutions) to overcome them, as well as to show the practical use of scientific achievements and sanitary and hygienic knowledge to prevent epidemics. **The research methodology** is based on the general principles of scientificity and historicism using problem-chronological, comparative-historical, prosopographic and statistical methods. **Scientific novelty.**

Based on the analysis of historical sources and scientific literature, there were clarified the types, time limits and localization of epidemics, as well as their social and demographic consequences. It was noted that for a long time in the fight against epidemics the state preferred quarantine methods and paid much less attention to the development of microbiology and epidemiology. Doctors-researchers, without sufficient government support, resorted to self-infection to monitor the disease clinic. Medical scientific knowledge was slowly becoming a part of the practice of preventing epidemics. Zemstvo and city medical institutions did not receive adequate legislative support for their activities. Their work was not coordinated, in particular, in providing patients with medicines, carrying out preventive work among the population etc. Failure of the general population of peasants and burghers to comply with sanitary and hygienic norms complicated the fight against epidemics. **Conclusions.** Infectious diseases that led to mass disease came to Ukraine mainly from the East. Their spread was facilitated by the following factors: an increase in the number of urban residents, the movement of significant military formations in the western direction, water pollution by household and industrial waste, the absence of almost until the end of the XIX century. Social and personal hygiene skills. In addition to quarantine, the fight against epidemics included the deployment of temporary infectious barracks, the involvement of additional medical personnel, the isolation and treatment of patients, the disinfection of infected areas and housing, the establishment of sanitary posts on transport, the provision of disinfectants etc. In the fight against epidemics, the state faced the problem of effective organization of management and control over the actions of quarantine and medical services in both individual provinces and the state as a whole. There was no single central government coordinating body with special competences to prevent epidemics, which complicated the work in this area. Doctors, researchers and practitioners, medicalized epidemics, pointed to their dependence on social and economic factors. The prevailing opinion was that infectious diseases are caused by pathogens that provoke the disease in favorable conditions. Discussions about the ways of infection (physical contact, the presence of miasms in the air, microbial theory) influenced the use of methods to prevent epidemics. State policy in the field of medical care did not stimulate the activity of self-government bodies. However, despite the reduction of powers and financial resources, zemstvos and city councils in general were able to organize effective assistance to cities and villages in overcoming mass diseases. They were actively supported by the intelligentsia, promoting hygiene rules, sanitary norms and preventive work by distributing books of popular content.

Keywords: epidemic, anti-epidemic measures, quarantine, health care, local governments.

Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст.

Анотація. **Мета дослідження** полягає у введенні до наукового обігу інформації про раніше невідомих емітентів приватних грошових сурогатів та у встановленні повного ланцюжка їх використання, а також в аналізі практики органів влади асоціювати подібні випуски з фальшивомонетництвом. **Методологію** визначено загальнонауковими методами і принципами історизму, системності, об'єктивності, розвитку та багатогранності. **Оригінальність дослідження.** Уперше у вітчизняній історіографії встановлено й описано повний алгоритм і механізм застосування купецтвом власних грошових замінників. **Практичне значення** досягнутих результатів полягає в можливості застосування їх у наукових студіях із нумізматики, історії економічної думки, грошового обігу, науки й техніки, криміналістики, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів. **Основні результати.** У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії, господарствах та на виробничих підприємствах з'явилися приватні грошові замінники (бони, жетони, марки, талони), поява яких була викликана нестачею розмінної монети. Уряд заборонив випуск локальних грошових сурогатів у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків чи зобов'язань, що містили у собі необхідність виплати певної суми товарами або послугами. Відтворюється повний ланцюжок використання приватних бонів.

Ключові слова: розмінна криза, купецтво, готівкові гроші, замінники грошей, приватні гроші, металеві бони, фальшивомонетництво, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

У середині XIX ст. в українських землях, що перебували на той час у складі Російської та Австро-Угорської імперій, відчувалася гостра нестача в обігу розмінних грошей, «монетний голод». У таких умовах для полегшення роздрібною торгівлі деякі купці розпочали емісію власних грошових замінників (сурогатів, приватних бонів), які покупець міг також у подальшому використати для купівлі товарів у того ж продавця. У сучасній вітчизняній історіографії не лише не введено в науковий обіг зразків таких приватних грошових замінників імперського періоду, що зберігаються в музейних колекціях, а також достовірно не встановлено повний алгоритм і механізм використання грошових сурогатів, його особливості.

Першу спробу каталогізації грошових сурогатів панських маєтків кінця XVIII – середини XIX ст. було здійснено в багатотомному виданні Б.Сікорського¹, знахідки на території України узагальнив міжнародний колектив авторів на чолі з А.Бойком-Гагарініним². У науковий обіг уведено приватні гроші економій, закладів

¹ Sikorski B. Pieniądz zastępczy majątków ziemskich: katalog żetonów dominialnych: Monety i żetony nieznaných emitentów oraz suplement. – Т. VIII. – Warszawa, 1995. – 62 s.

² Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII в. в Восточной Европе // Львівські нумізматичні записки. – Вип. 10. – Л., 2014. – С. 23–35.

харчування та купців у Російській імперії (А.Тункель³), анонімні трактирні марки (Я.Адріанов⁴), жетони споживчих кооперативів (А.Пантелеймоненко⁵). Історію купецтва Києва в багатогранному вимірі дослідила І.Гуржій⁶. Про наявність в обігу приватних грошей згадував О.Клименко⁷. Грошові замітники румунських ресторанів і магазинів, що зберігаються в колекції Одеського археологічного музею, увела в науковий обіг І.Корпусова⁸. Нового етапу поширення грошові сурогати набули у СРСР. Так, бони місцевих заводів і кооперативів із зібрання Харківського історичного музею дослідила Н.Звержховська⁹. Широко використовувалися на Волині польські кредитні марки військових кооперативів різних міст, зокрема Володимира, Рівного, Бережан та ін.¹⁰

Слід зауважити, що праці згаданих авторів попри значну наукову новизну та високу нумізматичну цінність мають ряд суттєвих вад, адже не містять достовірної інформації про механізм застосування приватних грошових заміників, часто відсутні їх зображення, не фіксуються умови виявлення та місця зберігання. Дослідники радянського періоду спорадично вводили в науковий обіг окремі зразки сурогатів, удаючись до спроб їх первинної каталогізації. На сьогодні загальна праця, що включала б не лише каталог та опис усіх відомих різновидів приватних грошових заміників, а також історію їх побутування, відсутня. Мета нашого дослідження полягає у встановленні повного алгоритму використання купцями грошових сурогатів в імперський період, а також у введенні в науковий обіг даних про раніше невідомих емітентів серед купецтва. Методологічний базис вивчення фінансової історії Російської імперії¹¹, джерелознавчі проблеми теми¹² визначено у сучасній вітчизняній історіографії.

Під грошовими сурогатами, заміниками або приватними грошима ми розуміємо емітовані за ініціативою купців знаки, що виконували функції обміну та платежу, і застосування яких обмежувалося лише сферою діяльності емітента, зазвичай не отримуючи на це дозволу з боку держави. На території України вони з'явилися з часів третього поділу Речі Посполитої, коли власники маєтків почали використовувати для розрахунків із селянами знецінені гроші емісій королів Августа III Сильного та Станіслава Августа Понятовського, наносячи на поле монети додаткові знаки (контрамарки)¹³.

³ Тункель А.В. Металлические боны России и СССР. – Донець, 1992. – 120 с.

⁴ Адріанов Я. Анонимные трактирные марки: Российская империя: Вторая половина XIX – начало XX вв.: Каталог. – Пермь, 2019. – 121 с.

⁵ Пантелеймоненко А. Металлические жетоны как внутреннее расчётно-платёжное средство кооперативов потребителей (середина XIX – начало XX в.) // Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, экономика и общество», 16–19 мая 2013. – Кошице, 2013. – С.94–95.

⁶ Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 19 с.

⁷ Клименко О. Боністика на Тернопільщині від початку XIX ст. до наших днів // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.4: Видатні постаті в українській культурі і науці. – Тернопіль, 2008. – С.375.

⁸ Корпусова І.В. Румунские платёжные жетоны в нумизматическом собрании ОАМ НАН Украины // Programul si rezumatetele comunicariilor: Al XVI-lea simpozion de numismatica, 22–23 septembrie 2016. – Chisinau, 2016. – P.60–61.

⁹ Звержховська Н.В. Харківські місцеві гроші у колекції ХІМ // Вісімнадцяті Сумцовські читання, 18 квітня 2012 р. – Х., 2012. – С.252–258.

¹⁰ Шишкин А.П. Кредитные марки польских войсковых кооперативов (на территории Украины, Белоруссии и Прибалтики). – Ростов-на-Дону, 1996. – 45 с.

¹¹ Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.187–195.

¹² Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України // Універсум історії та археології. – Т.2(27). – Вип.2. – Дніпро, 2019. – С.5–27.

¹³ Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII в. в Восточной Европе // Львівські нумізматичні записки. – Вип.10. – С.23–35.

Передумовою виникнення на території України приватних грошових сурогатів став гострий брак достатньої кількості розмінних монет у Російській та Австрійській імперіях уже у середині XIX ст. У результаті революційних подій 1848 р. в Австрії дестабілізувалася грошова система, через примусовий курс обміну паперових грошей та монет населення вдавалося до те-заврації. Згодом в імперії відчувалася розмінна криза й монетний голод, приватні підприємці на Галичині практикували випуск власних заміників. Намагаючись виправити ситуацію, 19 серпня 1848 р. влада ініціювала значну емісію мідних монет номіналом 2 та срібних – 6 крейцерів (кройцерів). Того ж року було заборонено використання жетонів і знаків приватних підприємств¹⁴. Пізніше заборонили також послуговування відрізками банкнот як розмінною монетою дрібного номіналу, що мало на меті вирішити зазначену проблему в локальному вимірі¹⁵.

Цікаве припущення щодо особливостей грошового обігу Галичини висловив П.Сов'як¹⁶. Спираючись на художнє оповідання Стефана Ковалева (1848–1920 рр.), який сорок років прожив у Бориславі, дослідник припускає про виплату касирами робітникам якогось Нути Дуя частини заробітної плати олов'яними заміниками грошей, за які можна було купити продукти у дружин цих самих касирів, а також різноманітний крам у магазині їхнього господаря. Відповідно до опису, згадані П.Сов'яком сурогати грошей були поширеними на Галичині товарними пломбами. Подібна товарна пломба зберігається в Національному музеї історії України (див. ілюстр.1). Лицьова сторона: у центрі поля зображено селянина у плетену капелюсі. Кругова легенда: «[...] felste bleicerzarknop fe [...] damei bledse». Зворотний бік: у центрі цифра «3» в подвійному круговому лінійному обідку. Присутні отвори для пронизання ниткою при закріпленні пломби на товарі. Описані свідчення та характеристики ніяк не можуть свідчити про можливість класифікації цього предмета як заміника грошей.

Одними з перших приватних бонів підприємств у Російській імперії були марки Російсько-Американської компанії (див. ілюстр.2)¹⁷, котра спеціалізувалася на видобутку ресурсів, заготівлі хутра на Алеутських та Курильських островах і була утворена під патронатом імператора в 1799 р.¹⁸ У 1860-х рр. в окремих місцевостях Росії, господарствах і виробничих підприємствах з'явилися *приватні гроші* (бони, жетони, марки, талони), появу яких спричинила нестача дрібної розмінної

Ілюстр.1. Товарна пломба кінця XIX ст. (Галичина, Австро-Угорщина). Колекція Національного музею історії України. Інв. № МДМ-1431-1344 (фото: А.Бойко-Гагарін)

¹⁴ Шуст Р.М. НумізMATика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2009. – С.225–226.

¹⁵ Державний архів Львівської обл. – Ф.350. – Оп.1. – Спр.871. – 6 арк.

¹⁶ Сов'як П. Бориславські «олов'яні монети» XIX ст. заміники реальних грошей // Львівські нумізMATичні записки. – Вип.10. – С.49–50.

¹⁷ Родіонова О.С. Історія надходження грошового знаку «Марка в Америці» Російсько-Американської компанії до збірки боністики НМІУ // Археологія & фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.390–395.

¹⁸ Шиканова И.С. Денежные знаки Российской-Американской компании первой половины XIX в.: К юбилею Российской-Американской компании (1799–1999) // Россия+Америка=200 лет. – Москва, 1999. – С.43–50.

Ілюстр.2. Марка в Америці, 10 коп. № 26416
(Російська імперія). Національний музей історії України.
Інв. № ПГЗ-54 (фото: А.Бойко-Гагарін)

1861 р. у Володимирському повітовому суді було розглянуто справу про самостійний випуск власником місцевого цегляного заводу євреєм Ароном Розенфетом «білетиків» номіналом 10 і 15 коп. сріблом, які той використовував для розрахунку з місцевим населенням в умовах нестачі розмінних монет та необхідності сплачувати комісійні за розмін у сумі 5–6 коп. за 1 руб. Спеціальні паперові бони мануфактурник замовив у грубешувського літографа Менделя Гутфельда, а отриману продукцію зміг вільно обміняти у Володимирі на дрібні товари на суму близько 3 руб. сріблом. Володимирський міський магістрат не визнав А.Розенфета винним у шахрайстві, адже всі отримувачі його приватних бонів стверджували про добросовісність та обов'язковий вимін сурогатів на державні гроші без будь-яких відрахувань і здійснення операцій купівлі чи продажу винятково на добровільній основі²⁰.

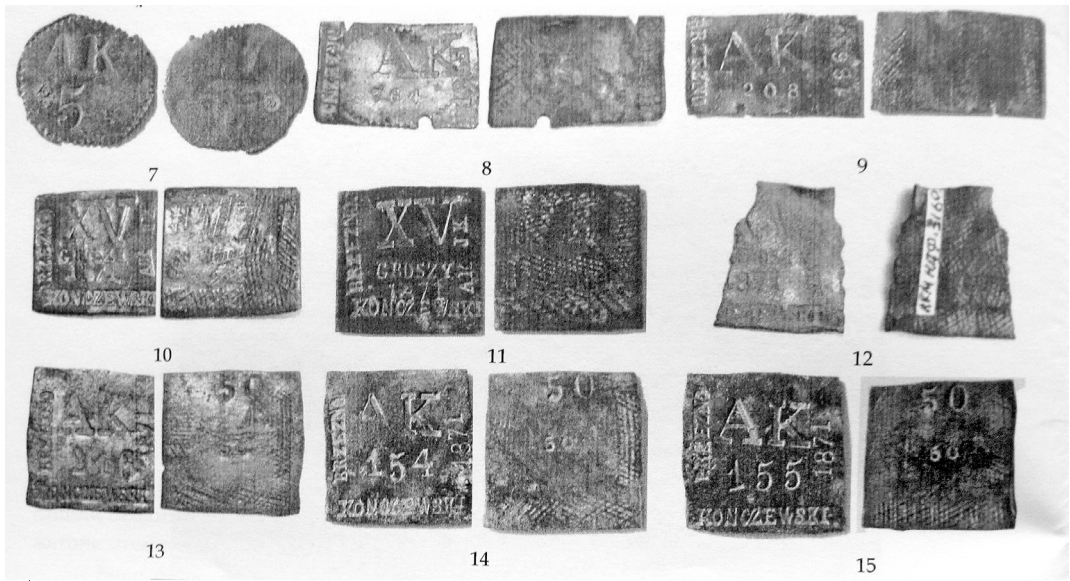
Виявлені в архівних матеріалах карних справ свідчення звинувачених у фальшивомонетництві купців-емітентів приватних грошових сурогатів демонструють також ланцюг використання подібних бонів. У січні 1864 р. їх (у справі Кременецького повітового суду названі «грошовими марками» та «писаними замітками») виготовив торговець м'ясом з Ямполья купець 2-ї гільдії Шльома Ербштейн. Але, остерігаючись підробки, подбав про захист:

«[...] за нестачею для торгівлі кожному покупцеві м'яса решти дрібною дзвінкою монетою з принесених крупних кредитних білетів, за вирахуванням належних мені за м'ясо грошей, беручи приклад із деяких власників інших установ у сусідніх та інших повітах, виготовив писані замітки, зміст котрих складає засвідчення моїм покупцям та слугам повернути за зворотним отриманням таких на зазначену суму грошей м'яса. Але для упередження можливих неправдивих підробок подібних заміток у збиток мені, зробив [...] клейма, якими передрукована деяка кількість заміток з обох сторін, у середині котрих знаходиться наклейка. Крім того для більшої безпеки на кожній замітці виведено написані кольоровими чорнилами деякі [...] що зображають буквально продаж м'яса за отримані по замітках гроші»²¹.

¹⁹ Державний архів Одеської обл. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.995.

²⁰ Державний архів Волинської обл. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.76.

²¹ Державний архів Тернопільської обл. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.877. – Арк.4–4зв.

Ілюстр.3. Приватні гроші волинського фільварку А.Кончевського, виготовлені в м. Бжезно (Польща)
(фото: О.Остапюк)

Грошові сурогати Ш.Ербштейна містили власноруч нанесені написи на їдиші та номінал у копійках (5, 10, 15, 20, 25, 30, а також римськими цифрами: V, X, XV, XX, XXV, XXX). За свідченням місцевих євреїв, вони перебували в обігу вже майже 2 роки. В опрацьованій архівній справі відсутні зображення згаданих грошових заміників, але їх аналоги з написами польською мовою та позначенням номіналу римськими цифрами відомі із зібрання Любомльського краєзнавчого музею (див. ілюстр.3)²².

Висунення підозри у фальшивомонетництві у цьому випадку ми бачимо через нерозуміння механізму застосування купцями грошових заміників та через обмежене уявлення органів влади щодо фальшування грошей, яке у класичному розумінні виражається в незаконному їх виготовленні за прототипом офіційних державних зразків із метою збуту довірливим громадянам²³, або у ввезенні якісно виготовлених фальсифікатів із ворожої держави з метою фінансової диверсії²⁴.

У 1870 р. російський уряд заборонив обіг «приватних грошей», внутрішніх розмінних марок, металевих бонів підприємств, торгових домів, фабрик, їдалень, трактирів тощо. Відтепер приватним особам і товариствам не дозволялося емітувати та користуватися грошовими сурогатами. Також, згідно із найвище затвердженою 23 листопада думкою Державної ради №48944, заборонялося випускати локальні грошові сурогати у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків

²² Остапюк О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки Любомльського району // Волинський колекціонер. – Вип.1. – Луцьк, 2018. – С.60–64.

²³ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX ст. // Український нумізматичний щорічник. – Вип.2. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С.132–149.

²⁴ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon Russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land) // East European historical bulletin. – Issue 11. – Drohobych, 2019. – P.66–77. Також див.: Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни // Український нумізматичний щорічник. – Вип.1. – К., 2017. – С.143–164.

чи зобов'язань, що містили необхідність виплати певної грошової суми, компенсацію товарами чи послугами. Виняток становили банківські білети й зобов'язання (цінні папери), випущені товариствами відповідно до своїх затверджених статутів. Винні в незаконній емісії власних грошових знаків підлягали обов'язковій компенсації на готівкові гроші й покаранню у вигляді позбавлення волі терміном від 2 до 4 міс. на перший раз, а всі наступні рази – від 4 до 8 міс. Усі випущені знаки знищувалися²⁵. Урядова комісія внутрішніх справ у Царстві Польському в 1860-х рр. заборонила також картки чи інші знаки із зображенням монет для заміни останніх цими суроґатами²⁶. Ці заходи мали всі підстави, адже виготовлення приватних грошових заміників набуло популярності та сприймалося частиною населення як засіб полегшення обміну в умовах нестачі дрібних монет, а іншою частиною – як самоуправство й фальшивомонетництво. І все ж емісія за приватної ініціативи купецтва не припинялася. Досліджуючи фонди Любомльського краєзнавчого музею, О.Остапюк детально описав приватні бони зі знищеного в 1943 р. с. Острівки, датовані 1865 та 1871 рр.²⁷

Показовим став випадок із затриманням 1871 р. у Пруссії літографа Гайнріха Ключера, який удома виготовляв російські поштові марки. Свої дії королівському обер-прокуророві він пояснив спеціальним замовленням із Царства Польського від певного пана, котрий планував використати ці марки для внутрішніх розрахунків зі своїми селянами. Рішенням повітового суду усіх винних спочатку звільнили, адже підробка іноземних поштових марок у Пруссії не вважалася незаконною. Пізніше за додатковим клопотанням прокурора м. Бромберг їх усе ж було засуджено на 10 міс. кожного із заборону обіймати державні посади²⁸. Винахідливість у спробі виправдання шахрайської діяльності під виглядом замовлення свідчила про поширеність та відомість серед широкого загалу цього явища, а також, можливо, і про наявність у літографа попереднього досвіду виготовлення паперових грошових бонів для третіх осіб.

Підприємці використовували власні грошові суроґати й у ХХ ст. До початку Першої світової війни та впровадження грошової реформи із золотим стандартом грошове господарство Російської імперії переживало розквіт, що може пояснити появу грошових заміників у купецтва рекламними цілями. Поширення набували не лише суроґати зі вказівкою номіналу в рублях чи копійках, а також і знаки з нанесеною лише назвою фірми (прізвища та ініціалів купця у вигляді вензеля) або зображенням її логотипу. За висновками А.Пантелеймоненка, такі металеві бони використовувалися за певним механізмом: покупці мали попередньо їх придбати, надаючи кооперативу готівкові кошти для виробництва чи закупівлі товарів, натомість отримували можливість наступної купівлі цих товарів у майбутньому за ринковою ціною²⁹.

У 1911 р. в Києві у виготовленні грошових суроґатів із картону з нанесенням власної печатки та номіналу звинуватили барона Б.Деллінсгаузена³⁰. Свого часу І.Спаський опублікував «паперовий золотий» – виготовлений із позолоченого паперу спресований кружок, що грубо імітував золотий 5-рублевик із портретом

²⁵ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещённых в Полном собрании законов с 1649 по 1881 г. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1887. – С.531–532.

²⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zesp.191. – Sygn.7706. – Liczba stron 233.

²⁷ Остапюк О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки... – С.61.

²⁸ Archiwum Panstwowe m. st. Warszawy. – Zesp.1416/II. – Sygn.3. – S.10, 14–14odw.

²⁹ Пантелеймоненко А. Металлические жетоны как внутреннее расчётно-платёжное средство кооперативов... – С.95.

³⁰ Свои деньги // Киевские отклики. – 1911. – 1 июня. – №95. – С.2.

імператора Миколи II³¹. Можна припустити, що цей монетоподібний артефакт міг також бути грошовим сурогатом, використовуваним в умовах «монетного голоду» часів світової війни.

У воєнні роки ситуація у грошовому обігу кардинально змінилася³². Уже 1915 р. в Києві гостро давалася взнаки відсутність дрібної розмінної монети (часом у сварки незадоволених громадян навіть втручалася поліція). Становище ускладнювалося, навіть незважаючи на цілодобову роботу монетного двору та додаткове замовлення партії обігових монет у 1916 р. в Японії. Вивіз монет із дорогоцінних металів за кордон невдовзі було заборонено³³. Бракувало навіть мідяків. Керуючий Державним банком І.Шипов у листі від 29 вересня 1915 р. інформував відділення: «Петроградський монетний двір, працюючи безперервно та цілодобово, включно зі святами, не може накарбувати таку кількість монети, що відповідала б поточним потребам у ній»³⁴. Але нова карбована розмінна монета 1914–1916 рр. довго не затримувалася в обігу³⁵. Ще незатерті блискучі монети населення воліло притримувати як накопичення. Після заборони уряду тримати вдома готівкові гроші у золотій і срібній монеті та примусового обміну їх на кредитні білети, що дедалі дешевшали, на власників накопичень і міняйл накладалися штрафи з конфіскацією монетного запасу³⁶.

У таких умовах і набували поширення грошові сурогати. Так, у серпні 1915 р. київська газета повідомляла про вихід деяких торговців із критичної ситуації шляхом емісії власних грошових заміників:

«Державний банк на тому тижні прийшов був на допомогу обивателям, випустивши в обіг на декілька сотень тисяч рублів дрібних монет, однак новісінькі гривеники, п'ятиалтинні, двогривенні – усе це знову розійшлося по руках, тож пересічний громадянин як і раніше залишається лише з кредитними білетами, але без дзвінкої монети. Без цього ж немає можливості ані купівлі харчування, ані проїзду у трамваї, ані користування послугами візників, ані взагалі існування в місті. Отримання решти з кредитки – скрутна справа. Деякі торговці для видачі решти завели свої власні “бони” та розраховуються ними, або пропонується отримувати решту поштовими марками. Особливо важким буває розмін грошей у ранкові години на базарах та в перших вагонах трамваю при виїзді їх із парку. Публіка впродовж уже багатьох днів довжелезними рядами чергує біля розмінних кас контори Державного банку та гурбернського казначейства»³⁷.

Таким чином, через нестачу розмінної готівки та обумовлену цим кризу в торгівлі, на Галичині виникли заміники грошей. Уряд Австро-Угорщини не лише забороняв використання приватних жетонів і бонів, а також застосування як дрібних розмінних засобів відрізків банкнотів державного зразка. На території України побутували металеві бони ідалень і фільварків. Інколи доводилося послуговуватися навіть торговими пломбами. Розмінна криза 1860-х рр. у Російській імперії

³¹ Спаский И.Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. – Ленинград, 1970. – С.234.

³² Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми української історії. – Вип.23. – К., 2015. – С.114–133.

³³ Воспрещение вывоза золота // Киевская мысль. – 1915. – 3 июля. – №182. – С.4.

³⁴ Державний архів Кіровоградської обл. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.47.

³⁵ Предстоящий выпуск звонкой монеты // Вечерняя газета. – 1916. – 23 апреля. – №1044. – С.2.

³⁶ Отобрание золота // Там же – 20 марта. – №1012. – С.3.

³⁷ О разменной монете // Киевская мысль. – 1915. – 28 августа. – №238. – С.1.

спричинила появу заміників грошей, якими користувалося місцеве купецтво. Додатковою причиною стала також комісія за обмін кредитних білетів на монети в розмірі 5–6% від суми. Через нерозуміння механізму використання такого фінансового інструменту, як грошові сурогати, траплялися випадки звинувачення купців у фальшивомонетництві. Матеріали кримінальних справ із підозрами проти емітентів приватних грошових заміників дають нам змогу відтворити повний алгоритм та механізм використання купцями власних грошових знаків. Так, спочатку вони замовляли їх на мануфактурах чи в літографіях, або виготовляли за допомогою власних технічних засобів. За неможливості видати покупцеві решту дрібними монетами, на необхідну суму видавалися грошові сурогати. Не обмежуючи покупців у часі, підприємці також приймали власні грошові знаки й у подальших розрахунках. Поширеність та популярність серед населення використання такого роду грошових заміників призводила до спроб їх фальсифікації. Деякі купці намагалися впровадити на власні паперові бони найпростіші елементи захисту. Восени 1870 р. російська влада заборонила використання приватних грошових сурогатів, а їх емітентів було зобов'язано в найкоротший час викупити в мешканців уже наявні. Але й після заборони приватні бони з обігу не зникли. Зокрема в умовах нестачі розмінної монети в період Першої світової війни грошові замітники стали допоміжним засобом у дрібних розрахунках (використовувалися навіть поштові марки).

Перспективи подальших досліджень убачаємо у виявленні та введенні в науковий обіг зразків грошових сурогатів купецтва імперської доби, що зберігаються в музейних колекціях, а також пошук даних в українських і зарубіжних архівах. Завершальним етапом студіювання теми має стати створення зведеного каталогу всіх відомих емітентів, видів та різновидів приватних заміників грошей.

REFERENCES

1. Adrianov, Ja. [2019]. *Anonimnye traktirnye marki. Rossijskaja imperija. Vtoraja polovina XIX – nachalo XX vv. Katalog*. Perm. [in Russian].
2. Boiko-Haharin, A.S. [2018]. Hazetna periodyka yak dzherelo vyvchennia protsesiv falshuvannia monet ta banknot v kintsii XIX – pochatku XX st. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 2, 132–149. [in Ukrainian].
3. Bojko-Gagarin, A.S., Grinkevich, V.I., Tsvirko, S.L. & Zajonchkovskij, Ju.V. [2014]. Svodnyj katalog chastykh deneg vtoroj poloviny XVIII v. v Vostochnoj Evrope. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, 23–35. [in Russian].
4. Hurzhii, I.O. [2011]. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche, etnichnyi sklad i diialnist kupetstva mista Kyieva v XIX st.* [Extended abstract of Candidate's thesis]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kalakura, Ya. & Voitsekhivska, I. [2002]. *Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk dlia studentiv istorychnykh spetsialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Klymenko, O. [2008]. Bonistyka na Ternopilshchyni vid pochatku XIX st. do nashykh dni. *Zbirnyk prats Ternopils'koho osередku Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka*, 4: *Vydatni postati v ukrainskii kulturi i nautsi*, 366–380. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Korpusova, I. [2016]. Rumynskie platezhnye zhetony v numizmaticheskom sobranii OAM NAN Ukrainy. *Programul si rezumatele comunicarilor. Al XVI-lea simpozion de numismatica*, 60–61. Chisinau. [in Russian].
8. Kotsur, V. & Boiko-Gagarin, A. [2019]. Napoleon Russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77.
9. Orlyk, S. & Boiko-Haharin, A. [2017]. Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 1, 143–164. [in Ukrainian].
10. Orlyk, S. [2015]. Ukrainske povitove misto i velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin. *Problemy ukrainskoi istorii*, 23, 114–133. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Orlyk, V.M. & Orlyk, S.V. [2019]. Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy. *Universum istorii ta arkhologii*, 2(27), 5–27. [in Ukrainian].
12. Orlyk, V.M. [2008]. Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 187–195. [in Ukrainian].
13. Ostapiuk, O. [2018]. Pro nevidomi zhetonni hroshovi znaky s. Ostrivky Liuboml'skoho raionu. *Volynskiy koleksioner*, 1, 60–64. [in Ukrainian].
14. Pantelejmonenko, A. [2013]. Metallicheskie zhetony kak vnutrennee raschetno-platezhnoe sredstvo kooperativov potrebitel' [seredina XIX – nachalo XX v.]. *Dengi, ekonomika i obshchestvo*, 94–95. [in Russian].

15. Rodionova, O.S. (2017). Istorii nadkhozhdennia hroshovoho znaku «Marka v Amerytsi» Rosiisko-Amerykanskoï kompanii do zbirkoy bonistyky NMIU. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*, 390–395. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
16. Shikanova, I.S. (1999). Denezhnye znaki Rossijsko-Amerikanskoj kompanii pervoj poloviny XIX v.: K jubileju Rossijsko-Amerikanskoj kompanii (1799–1999). *Rossija+Amerika=200 let*, 43–50. Moskva. [in Russian].
17. Shishkin, A.P. (1996). *Kreditnye marki polskikh vojskovykh kooperativov (na territorii Ukrainy, Belorussii i Pribaltiki)*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
18. Shust, R.M. (2009). *Numizmatyka: Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
19. Sikorski, B. (1995). Pieniądz zastępczy majątków ziemskich: katalog żetonów dominialnych: Monety i żetony nieznanych emitentów oraz suplement. Vol.VIII. Warszawa. [in Polish].
20. Soviak, P. (2014). Boryslavski «oloviani monety» XIX st. zaminyky realnykh hroshei. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, 49–50. [in Ukrainian].
21. Spasskij, I.G. (1970). *Russkaja monetnaja sistema: Istoriko-numizmatyčeskij očerok*. Leningrad. [in Russian].
22. Tunkel, A.V. (1992). *Metalličeskie bony Rossii i SSSR*. Donetsk. [in Russian].
23. Zverzhkhovska, N.V. (2012). Kharkivski mistsevi hrosi u kolekcii KhIM. *Visimnadtsiati Sumtsvoski chytannia*, 252–258. Kharkiv. [in Ukrainian].

Ivanna Hurzhii

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ivka85.85@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-1831>

Andrii Boiko-Haharin

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head at Sector of the Treasury Funds Work Problems,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), boiko.gagarin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

Monetary Surrogates of the Merchants in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Century

Abstract. The aim of study is to introduce into the scientific circulation the previously unknown issuers of the private monetary surrogates and to establish the full chain and mechanism of their use, as well as to analyze the practice of the imperial government in associating such issues with the counterfeiting. **Research methodology** of the article defined by the general scientific methods; the citations of archival materials and newspaper publications were performed by transcription; the principles of historicism, systematics, objectivity, development and versatility are applied. **The scientific novelty** is that for the first time in the national historiography the complete algorithm and mechanism of the use of the private monetary substitutes by the merchants during the imperial era are completely defined and described. **The practical significance of the achieved results** lies in the possibility of their application in the next research areas: numismatics, history of economic, history of the monetary circulation, history of science and technology, criminalistics, as well as in compiling of the educational and methodological literature. **The main results of the research.** In the 1860's in some regions of the Russian and Austro-Hungarian Empires in the local farms and manufacturing enterprises has appeared a private money (bonds, tokens, vouchers, stamps, coupons etc.), the emergence of which was caused by the lack of small coin denominations for change. A government decree prohibited the use of the local monetary surrogates in the form of stamps, receipts, labels, tokens and other marks or obligations that were giving an opportunity for the consumer to get a certain amount of goods or services with paying by this money substitutes. Analyzing the materials of the historical archives, we managed to recreate and establish the full chain and the essence of private money of the entrepreneurs who were operating in Ukraine.

Keywords: exchange crisis, merchants, cash, money substitutes (monetary surrogates), private money, metal vouchers, money counterfeiting, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire.

Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму*

Анотація. Завдання дослідження полягають у розкритті сутності ідеології центрально-східноєвропейського аграризму, аналізі хутірської філософії П.Куліша в контексті її становлення, виявленні впливу поглядів мислителя на розвиток відповідних ідей на початку ХХ ст. **Методологія** ґрунтується на засадах порівняльно-історичного й міждисциплінарного аналізу, соціокультурного підходу. **Наукова новизна** полягає в обґрунтуванні тези стосовно того, що аграристська за своїм змістом хутірська філософія П.Куліша стояла не лише біля витоків ідеології українського аграризму – вона узгоджується з ідеями центрально-східноєвропейського аграризму, ставши фундаментом смислового підґрунтя українського аграризму першої третини ХХ ст. **Висновки.** Наскрізно у хутірській філософії домінували системно викладені суто аграристські за змістом і мотивами ідеї: місто й село – два різних світи, культури; місто та село – антагоністи, оскільки перше зверхньо ставиться до другого; село первинне, природне, стабільне; місто вторинне, наносне, мінливе; село високоморальне, природно мудре, із практичним розумом і біблійністю, місто натомість зарозуміле, схоластично освічене теорією. Такі смисли хутірської філософії П.Куліша суголосні з українським аграристським дискурсом початку ХХ ст. Вони знайшли подальший розвиток у напрацюваннях М.Грушевського, В.Липинського, інших громадських діячів, політичних партій України. Основні положення хутірської філософії співзвучні з центрально-східноєвропейським аграризмом, оскільки вони стосуються окремішності селянства, його світогляду, культури. Селянство постає як носій високоморальних чеснот, уособлення традиційних цінностей. Для П.Куліша селянське буття – відмінний від міського шлях розвитку.

Ключові слова: хутірська філософія, Куліш, ідеологія українського аграризму, хутір, місто, селянство.

Якщо у XVIII ст. в Європі розпочалося «відкриття» народів і націй, то друга половина XIX ст. позначена пізнанням селянства. Тоді формувалося таке явище, як аграризм. Зародився він у Німеччині. Його основні ідеї представлено у працях Г.Руланда, А.Шефле. Згодом він поширився на територію Франції (Ж.Мелін). Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. аграризм проник у Центрально-Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію, Словаччину та ін.¹

У широкому значенні центрально-східноєвропейський аграризм – цілісне соціокультурне явище, феномен історії, зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центрально-Східної Європи другої половини XIX – початку ХХ ст. та їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння аграризму того часу, констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоєкономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання;

* Стаття містить результати студій, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

¹ Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В.Липинського у системі східноєвропейського аграризму // Український історичний збірник. – Вип.2. – К., 2000. – С.164–166.

як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура й політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань та уявлень про справедливе майбутнє; компонент суспільно- й партійно-політичної думки.

Ключовими ідеологемами аграризму виступають: унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних, соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці²; визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті³; не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської як оптимального регіонального її варіанта та піддрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави⁴; перевага землеробства й сільського способу життя над промисловістю та містом, а також селянства – над іншими соціальними групами⁵; селянство (землеробська верства) зосереджує у собі основні позитивні цінності, риси суспільства, це фундамент стабільності держави, носій національної ідентичності, а вказані вище чесноти мають визначати його політичну владу⁶.

Дослідники одностайні в тому, що ідеологія зумовлювалася такими факторами: загальносвітовою аграрною кризою, у тому числі в індустріальних країнах; аграрним характером економік у центрі та на сході Європейського континенту, гостротою аграрного питання; чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення; підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема. На цьому акцентують К.Галушко⁷, Г.Матвеев⁸ та ін.

Паралельно із загальноєвропейськими тенденціями пізнання селянства, формування аграристської ідеології відбувалося й в Україні. На нашу думку, із-поміж багатьох обставин, що зумовили її зародження, першість належить реформі 1861 р. та наступним перетворенням 1860–1870-х рр. у Росії, котрі започаткували часткову лібералізацію цієї країни. Соціокультурний шок, спричинений змінами у статусі селянства, зачепив як самих селян, так і поміщиків та державу. Виявився в тому, що жоден зі згаданих суб'єктів не знав відповіді на екзистенційне запитання: як жити/бути далі? Назрілою стала потреба в пізнанні та осмисленні нових пореформених обставин і, насамперед, нового суб'єкта соціокультурного простору – розкріпаченого селянства, його світогляду, способу буття тощо. Не менш актуальною була проблема суб'єктивізації селян. За таких обставин у другій половині XIX ст. в Україні започатковано пізнання, а радше неопізнання селянства.

До формування ідеології українського аграризму як варіанту центрально-східноєвропейського долучилася численна когорта інтелектуалів. Чільне місце з-поміж них, на наше переконання, належить П.Кулішеві. Історичні, історіософські та філософські погляди мислителя предметно висвітлено у працях кулішезнавців⁹. Окремі

² Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – Москва, 1991. – С.3–4.

³ Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян // Вісник Донецького університету: Серія Б: Гуманітарні науки. – Вип.2. – Донецьк, 1998. – С.69.

⁴ Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. // Балканские исследования. – Вып.9: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы [Електронний ресурс]: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>

⁵ Аграризм // Энциклопедия социологии [Електронний ресурс]: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/63/аграризм>

⁶ Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В.Липинського... – С.164.

⁷ Там само.

⁸ Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше... – С.3.

⁹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – Т.1. – К., 1929; *Luckyj G. Panteleimon Kulish: A Ukrainian Romantic Conservative // Philosophy, History, and Social Action: Essays in Honor of Lewis Feuer.* – Boston, 1988. – P.313–320; *Бойко М.* Суспільно-політичні та філософські погляди Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 20 с.; *Ясь О.* Історичні

питання, співзвучні з нашою темою, розкрито у спеціальних студіях¹⁰. Водночас, зважаючи на багатогранність творчості й постаті П.Куліша, контраверсійність суджень стосовно його доробку, опосередковану увагу до цього сегменту спадщини мислителя, актуальним вважається вивчення його хутірської філософії в контексті розвитку ідей європейського аграризму загалом і центрально-східноєвропейського зокрема.

Принципові положення хутірської філософії викладено в написаних у 1861, 1879, 1882 рр. творах П.Куліша: «Листи з хутора», «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія», «Хуторна поезія». Це був період правління імператорів Олександра II (1855–1881 рр.), Олександра III (1881–1894 рр.). Попри відмінності у засадах внутрішньої політики батька й сина, спільними були питання, на вирішення яких вона спрямовувалася. Насамперед ідеться про аграрне питання та проурядові аграрні ініціативи, суб'єктивізацію селянства.

У соціально-економічному та суспільно-політичному житті Росії зазначений проміжок часу – період промислової революції, формування індустріальної основи економіки, епоха модернізації та політизації країни, реагування на зовнішні, загальноцивілізаційні виклики. Це були наслідки, зумовлені змінами 1861 р., наступними перетвореннями 1860–1870-х рр. Фактично в окреслений період (друга половина XIX ст.) спостерігалася інтенсивне формування урбаністичної культури (в тому числі й на українських землях). Дуалістичний, але відносно монолітний імперський соціокультурний простір поступово трансформувався в різноманітний конгломерат субкультур. Насамперед змінилася соціальна структура суспільства, із дуалістичної (дворянство – селянство) стаючи дедалі соціально різноманітнішою з рельєфною суб'єктивізацією складників. Модернізм у широкому сенсі призвів до появи як мінімум двох раніше невідомих соціальних страт: буржуазії, робітничого класу. У структурі кожної з них також відбувалася внутрішня диференціація за різними критеріями (сферою діяльності, матеріальними статками, освітою тощо).

Модернізація не минула й село. Воно стало джерелом людських ресурсів для урбанізації та індустріалізації, що розгорнулися у країні. Соціальна мобільність активних суб'єктів-вихідців із села зумовлювалася різними суб'єктивними або об'єктивними факторами і причинами: особистою вдачею, пошуком заробітку, невірністю аграрного питання тощо. Опинившись у місті, колишні селяни зазнавали впливу міської культури, піддавалися урбанізації, оміщанювалися, пролетаризувалися. За різноманітності варіантів мав місце спільний знаменник – вони ставали відмінними, іншими, ніж коли проживали у селі. У такий спосіб відбувався їх ментальний відхід від традиційної для них сільської культури, наповнення свідомості новими смислами міської культури, способу буття.

погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х рр. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.17. – К., 2007. – С.78–105; Кондратьєва Д., Темірова Н. Вплив поглядів П.Куліша на формування української національної ідеї [Електронний ресурс]: [¹⁰ *Ерохов В., Хотовицький С.* Куліш П. як засновник «хуторянської філософії» // Економічні проблеми сталого розвитку: Тези доповідей науково-технічної конференції викладачів, співробітників, аспірантів і студентів факультету економіки та менеджменту, присвяченої Дню науки в Україні, 20–29 квітня 2006 р. – Т.2. – Суми, 2006. – С.187–188; *Юдкін-Ріпун І.* «Хуторянство» Пантелеймона Куліша як український екзистенціалізм // Студії мистецтвознавчі. – Вип.1\(21\). – К., 2008. – С.18–29; *Сошицьков А.* Метаморфози «хуторянської філософії» П.Куліша // Грані. – Вип.4. – К., 2012. – С.43–47; *Ліш С.* Хутірська філософія та її трансформація у малій прозі Пантелеймона Куліша // Мова і культура. – Вип.16. – Т.6. – К., 2013. – С.272–279; *Артюхов В.* Історіософія Пантелеймона Куліша: від романтизму до позитивізму \[Електронний ресурс\]: <http://art64.blogspot.com/2012/04/blog-post.html>; *Огородник І.* Історія філософської думки в Україні \[Електронний ресурс\]: \[http://pidruchniki.ws/11510409/filosofiya/panteleymon_kulich\]\(http://pidruchniki.ws/11510409/filosofiya/panteleymon_kulich\)](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=2ahUKEwjDr66O8LDnAhVTycQBhA-rBoQQFjAJegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fjvestnik-sss.donnu.edu.ua%2Farticle%2Fdownload%2F1206%2F1233&usq=AOvVaw3FbhNVDsWbWtnFvNu1k_qz; Лазарева В. До історіографії досліджень державницько-правових ідей у творчості Пантелеймона Куліша // Український історичний збірник. – Вип.15. – К., 2012. – С.258–272; Марченко Н. Консервативний дискурс творчості П.Куліша // Вісник КНЛУ: Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.19. – К., 2014. – С.44–50.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Таке формування відбувалося здебільшого на засадах заперечення попередньої культури та практик, властивих селу. Нове гіперболізувалося, протиставлялося попередньому. Нові смисли урбаністичної свідомості поширювалися шляхом освіти, освіченості, практикою життя в місті тощо. Природний розум селянина, біблійно-кардіоцентричний світогляд оміщанювалися, набуваючи раціонального інструментарію мислення. На цьому тлі традиційна селянська культура й цінності нівелювалися.

Під впливом таких складних соціокультурних трансформацій дедалі розширювалася та поглиблювалася тріщина між двома світами: села й міста. Відповідний соціокультурний зсув стосувався таких елементів цих двох мікрокосмосів, як мова, релігія, традиція, природність, освіта, наука. Тобто дедалі відміннішими ставали сільська й міська картини світу, світосприйняття селян і містян, їхні свідомість та побут, культура загалом. Якщо на селі поцінювався природний розум селянина, його кмітливість, здатність до вирішення суто практично-господарських завдань, набожність і релігійність, то ієрархія цінностей та смислів містян була іншою. Не практичний розум, а освіченість; не розумні статки, а надмірність, розкіш; не традиційні вічні цінності, а мінливі, гонитва за модою, відповідність її тенденціям і віянням; не природність людини, а її «культурність», «цивілізованість». Тобто примат вторинності над первинністю.

Водночас у межах імперського інтелектуального поля другої половини ХІХ ст. спостерігаємо формування власне українського сегмента, модерної української інтелектуальної думки. На наше переконання, український інтелектуальний простір, як і європейський, значною мірою був зосереджений на формуванні нових уявлень про начебто відоме, але достатньо неосмілене нове селянство. Українська інтелігенція була налаштована на різні форми діалогу з цим феноменом. Результатом такого інтелектуального штурму стало набуття нею нових практик у розумінні селянства, становлення українського аграризму як варіанту центрально-східноєвропейського. На тлі таких соціокультурних трансформацій і з'явилася хутірська філософія П.Куліша як рефлексія означених вище процесів.

Для мислителя місто – не просто населений пункт. У нього він вкладає значно ширший і глибший смисл – мікрокосмос з особливою урбаністичною культурою. У першому листі «Про городи й села» П.Куліш подає розгорнуте розуміння сутності урбаністичної культури, містян, що є її носіями. На його переконання, місто – «безодний бурх», «оця грукотня, оцей гомін, галас, гук, свист». Місто – це «поваба», «мізерна цивілізація». Таке розуміння міста засвідчувало несприйняття автором урбанізації. У модернізаційних процесах, свідком яких він був, філософ убачав зміщення ієрархії цінностей особистості в бік відходу від морально-етичних імперативів до матеріальних, від вічних – до мінливих. Такі зміни він однозначно розцінював як негатив.

Світогляд містян, на думку П.Куліша, сформовано «високими палатами». Він наскрізь пронизаний лише матеріальними, наносними смислами. Зважаючи на це, кругозір жителів міст обмежений. Вони приземлені у своїх прагненнях, думках, почуттях. Стосовно цього мислитель писав: «Родившись у городах, зріши в високих палатах, вони нічого кращого й не видумують над свою панську, чи, як там кажуть, комфортабельну жизнь»¹¹. Для нього «панське» й «комфортабельне» – слова-синоніми зі спільною негативною конотацією.

Така особливість розуміння автором хутірської філософії «мізерної цивілізації» зумовлена тим, що він трактує місто руйнівником традиційної ідентичності, властивої селянам (хуторянам). Насамперед руйнацію він убачає в десуб'єктивізації містян: матеріалізації, капіталізації їх світоглядних засад, у приматі мінливого

¹¹ Куліш П. Листи з хутора // Його же. Твори в 2 т. – Т.2. – К., 1989. – С.244.

над вічним. Гроші, матеріальні статки, мода тощо – базові цінності жителів міст. «Промантачились городяни на свої щотижня новії моди, проїлись на свої ласощі, проциндрили батьківщину на дорогі забавки; пішла половина в старці через дурний натовп, через ту навісну дорожнету»¹², – зауважує П.Куліш. Наголошує він і на тому, що для міської культури прийнятним є «взяти грішми або чим іншим, за рідного батька, матір, брата, сестру або й дитину (ого, як часто!) буває по тих цивілізованих сторонах»¹³. У такий спосіб підкреслюється руйнівний зміст урбаністичної культури, знеособлення її носіїв, культивування розкоші, пихи, «непокійної моди».

Руйнівний характер «мізерної цивілізації», на переконання мислителя, полягає й у тому, що вона не є комфортною для містян, попри те, що вони хизуються її зверхністю – вона нікчемна. Більшість із них живуть за межею бідності, у злиднях, тяжко працюючи. «Не завидуємо ми ні городянським дивам великим, ні городянському комфорту; бо що нам по тому всьому, коли в городах тільки сота доля божого люду в достатках і всіми тими дивами користується, а тисячі голів людських, як риба об лід, побиваються»¹⁴, – розмірковує П.Куліш із цього приводу у другому листі з хутора.

Місто, на думку філософа, десуб'єктивізує особистість і соціально. Це виявляється в тому, що воно – джерело бандитизму. Про це йдеться у четвертому листі з хутора. Автор хутірської філософії відверто про це говорить: «[...] бо – відоме діло – городи багато таких людей порозводили, що, мов вовки, в серці тільки хижацтво мають. Заночувати в полі – страшно»¹⁵.

Місто руйнує національну ідентичність особи, асимілює її. Стосовно цього у творі «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» П.Куліш писав: «У столиці нашого брата українця важко відрізнити від іншої руської братії; він настільки асимілюється із загальнорусами, що навіть листи пише своїм приятелям»¹⁶. Продовжуючи свої міркування в такому контексті, філософ одним із значущих маркерів ідентичності визначає освіту. Саме завдяки її змісту формуються або нівелюються/асимілюються світоглядні імперативи особистості, її свідомість, культура тощо. Значну увагу, зважаючи на це, приділено сутності міської освіти, її принципам і методам навчання. Міська освіта/просвіта, на переконання мислителя, – урбаністичний інтелектуальний продукт, вона похідна від природної мудрості. Як й урбаністична культура, урбаністична просвіта не є насправді такою, як її мислять містяни.

П.Куліш переконаний, що «в просвіті, яку продукують столиці, багато лиха й непевна частина добра; що друковане слово, яке летється на публіку зливою, не дає жититися іншим джерелам життя»¹⁷. Школи, гімназії, університети, академії, бібліотеки своїм «просвітництвом» не сприяють об'єднанню людей і взаєморозумінню між ними. Навпаки, «люди перестають розуміти одне одного і з відчаю готові порозходитися у різні боки»¹⁸. Міська освіта робить вихованців дедалі відірванішими від природи, незрозумілими для селян: «У город – по гроші, а в село – по розум. [...] в селі зовсім не потрібні такі мудрагелі, у яких лопата – лопатус, баба – бабус»¹⁹. Урбанізована освіченість не робить щасливішим. Вона схоластична, а тому не сприяє еволюції як гармонійно розвиненої особистості: «[...] що рясніше на нас летється

¹² Там само. – С.245.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.254.

¹⁵ Там само. – С.264.

¹⁶ *Куліш П.* Повість про український народ. Мое життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. – К., 2005. – С.253.

¹⁷ Там само. – С.143.

¹⁸ Там само. – С.144.

¹⁹ Там само.

доц друкованого слова *pro* і *contra*, то в більшу безнадію впадає людина, серце якої має гадку не про сам тільки особистий комфорт і навіть не про сам комфорт своєї сім'ї, що зветься державою»²⁰.

Причина такої результативності освіти в місті, на думку П.Куліша, полягає в тому, що вона не стимулює природний потяг особистості до знань. Вона не є антропоцентричною, не заохочує розкриття природної обдарованості особи: «[...] школа з її устроєм [...] забила в мойй голові зроблений [...] засів, як забиває ніжні зерна холодна й шалена злива. [...] вода науки лилася через вінця; я захлинався в ній; мені не давали сказати від самого себе жодного слова»²¹. У цьому погляді П.Куліша перегукуються з ідеями Ж.-Ж.Руссо. Французький філософ також не вбачав сенсу в «тих смішних закладах, що називаються колежами. [...] Я не беру до увагу також світського виховання, оскільки все це виховання, прагне до двох суперечливих цілей, не досягає жодної з них: воно здатне продукувати людей дволикх, що завжди демонструють вид, що вони начеб то все роблять для інших, а насправді завжди думають лише про себе»²².

Обидва мислителі були прихильниками персоналістичного підходу в навчанні, який не руйнує особистості, а розкриває її природний потенціал. Ж.-Ж.Руссо звертав увагу на те, що до вихованців потрібно ставитися відповідно до їх віку. Дитині слід коректно показати її місце у процесі виховання, а також ненав'язливо, а майстерно утримувати його на ньому. У такий спосіб учень, котрий не знає, що таке мудрість, на практиці отримає важливий її урок²³.

У місті відбувалося «накачування шкільною премудрістю». Це спричиняло розвиток зарозумілості – «раннього всезнання далекого від нас і цілковитого незнання найближчого до нас»²⁴, а не ґрунтовних знань; однобокого, а не системного світогляду. Тогочасна методика навчання, яку так гостро критикував П.Куліш, більше нагадувала «штуку заради штуки», не бралися до уваги персональні особливості тих, хто навчався. Дидактична література була слабко адаптованою до належного сприйняття розміщеного в ній матеріалу здобувачами знань. Це, за П.Кулішем, «мертві книжки», «вельми погані», «украї тупо написані»²⁵.

Значною мірою, стверджує мислитель, денаціоналізація особистості інструментами освіти була зумовлена національною політикою імперських властей. Одним із завдань вони вбачали зміну парадигми ідентичності тих народів, що входили до складу Російської імперії, наповнення її іншими смислами, що формували не національну, а імперську або дуалістичну ідентичність, за якої домінуючою виступає імперська світоглядна система, а національну витиснено на периферію. Філософ свої міркування підтверджує тим, що в освітньому процесі були відсутні предмети народознавчого циклу. Вони не викладалися навіть в Університеті св. Володимира: «Така була, своєю чергою, й діяльність Київського університету. В ньому повторювалися гучні імена філософів, істориків, поетів, студювалися їхні великі творіння, друкувалися захаращені цитатами книжки; та на жоден джойм, на жодну риску не посунув Київський університет науки, і ніби ще зумисно придушив найголовнішу галузь науки – народознавство»²⁶.

²⁰ Там само. – С.151.

²¹ Там само. – С.159.

²² Руссо Ж.-Ж. Еміль, або Про виховання // Права дитини: від витоків до сьогодення. – К., 2002. – С.25.

²³ Руссо Ж.-Ж. Еміль, или О воспитании // *Его же*. Избранное. – Москва, 1976. – С.94.

²⁴ Там же. – С.201.

²⁵ Там же. – С.210.

²⁶ Там же. – С.223.

Ніхто з університетської професури не виявив зацікавленості результатами народознавчої експедиції П.Куліша 1843 р. Зібраний ним фольклор було надруковано лише 1857 р. в Санкт-Петербурзі. До книгарні Київського університету книжка, за спостереженнями П.Куліша, не потрапила²⁷.

У третьому листі з хутора його автор звертає увагу на ще один аспект денаціоналізації, втрати української ідентичності жителями міста. Він стосується мови навчання, викладання урбаністичної освіти. Окрім того, що вона була складною для сприйняття, зважаючи на її схоластичність, вона була ще й неприродною для вихідців із села. Освіченість іншою мовою передбачала її опанування, мінімізацію мовленнєвої практики природною, рідною мовою. За словами П.Куліша: «Занедбали здавна вже письменні городяне наш сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; [...] Великим сим писателям і строїтелям речі книжної було байдуже, що весь наш простий люд крізь той невід здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сьому людові іншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого і виразного свого слова зректися. Оддаючи тоді в школи дітей, наші хуторяне все одно, що в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, котрі по-нашому розмовляли і по-нашому на божий мир дивилися, і по-нашому між селянами оберталися»²⁸.

«Штука заради штуки» не лише не сприяла формуванню в особі ґрунтовних знань, а й вихолощувала українську ідентичність: «[...] невірна городянська наука знівечила»²⁹. В унісон з освітньою політикою, спрямованою на денаціоналізацію, звучала й імперська преса. Її риторика не викликала сумнівів, уважає мислитель, стосовно того, чиї інтереси прославлялися. «Серце російської преси б'ється дужче на користь народу, який заглушив своїм централізмом навіть провансальський посів народної поезії, ніж на користь народу, який од Біблії й античного світу перейшов до поезії рідної легенди, пісні, до поезії затишного [...] сільського побуту»³⁰.

Як і місто, хутір для П.Куліша – не просто населений пункт. У розумінні В.Єрохова й С.Хотовицького, це «осередок життя людини, не зіпсованої ворожою її душі цивілізацією», де вона безпосередньо спілкується з природою, із вічним і сталим, протиставлення місту; знак, що сигналізує про певну концепцію «розуміння Кулішем народності, естетичного ідеалу письменника, традиційної культури»³¹. Із позицій екзистенціалізму сутність хутора трактує І.Юдкін-Ріпун. Етимологію він виводить від давньонімецького «*huntari*» – «повіт». Уважає його співзвучним із латинським «*hortus*» – «сад». Тож «хутір» – це образ «барокового вертограду, який виповнював українську літературну традицію принаймні впродовж двох століть перед П.Кулішем. Тоді в українській бароковій поетиці садів можна вбачати першоджерело образу хутора як самодостатнього мікрокосмосу»³².

Сприймаючи загалом таке трактування хутора П.Куліша, висловимо і власні міркування з цього приводу. В осягненні цього феномену обґрунтованим є звернення до соціокультурної парадигми, зокрема соціокультурної еволюції. Під нею розуміють екологічний підхід, що аналізує соціальні та культурні елементи в контексті того природного й соціального середовища, в якому існує суспільство. Керуючись цим, суспільствознавці розрізняють багато варіантів соціальної

²⁷ Там же. – С.226.

²⁸ *Куліш П.* Листи з хутора // *Його ж.* Твори в 2 т. – Т.2. – С.256–257.

²⁹ Там само. – С.259.

³⁰ *Куліш П.* Повість про український народ... – С.265.

³¹ *Єрохов В., Хотовицький С.* Куліш П. як засновник «хуторянської філософії»... – С.187.

³² *Юдкін-Ріпун І.* «Хуторянство» Пантелеймона Куліша як український екзистенціалізм. – С.21.

структури та культури різних суспільств, що існували у процесі соціокультурної еволюції³³. Наприклад, типології суспільств. Більшість фахівців погоджуються з тим, що «аграрне суспільство є етапом суспільного розвитку, що ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві, й основним підґрунтям його існування, зокрема щодо постачання поживи, був аграрний сектор економіки»³⁴.

Дослідники виокремлюють ознаки аграрного суспільства: понад 80% економіки припадає на сільське господарство; обмежена кількість видів виробництва й самої продукції; простий поділ праці, що проявлявся, зокрема, у відносно нескладному способі вироблення благ і відсутності спеціалізації у виробництві; невелика різноманітність соціальних груп; так званий «парафіалізм» – обмежене спілкування між окремими малими спільнотами людей³⁵. На переконання Д.Белла, характерними ознаками доіндустріального типу суспільства була «гра між людиною і природою», тобто взаємодія людей, природних сил та ресурсів, залежність людей від природи³⁶.

Водночас аграрний тип суспільства, на нашу думку, насамперед це природність соціокультурного буття, баланс між природою й людиною, оприроднення суспільного буття та олюднення природи. Це оригінальна еволюція й непередбачуване реагування на внутрішні та зовнішні виклики. Аграрні суспільства стали лоном, в якому зросли соціальні, економічні, політичні, інші інститути, без яких неможливо уявити індустріальний чи постіндустріальний типи суспільства. В їх надрах сформувалися міста, що від початку мали аграрний характер, а згодом перетворилися на рушії трансформації аграрного типу суспільства в індустріальний тип, стали іншими щодо села. Не ідеалізуючи аграрний тип суспільства, цей феномен повною мірою не осмислений дослідниками, оскільки він насправді є набагато більшим та іншим, ніж уявлення про нього з позицій пріоритету розвитку техніки, технологій.

Зважаючи на таку запропоновану нами методологію, кулішівський хутір – це аграрний тип суспільства загалом, виразним маркером якого є моральність³⁷, і, зокрема, аграрний мікрокосмос його носіїв: «старовина» «простих хуторян», що «чесної свити з себе не скинули»³⁸. П.Куліш неодноразово в листах із хутора звертається до історичної ретроспективи стосовно витоків села й міста. Сутолосно з концепцією соціокультурної еволюції він стверджує первинність походження села над містом, залежність міста від села у забезпеченні людським капіталом, продовольчими та іншими ресурсами. Без села й селян міста не було б, воно не змогло б існувати: «Ми ж, люде прості, як навчились на варязькій чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо»³⁹.

На нашу думку, що ґрунтується на аналізі змісту хутірської філософії, хутір для П.Куліша – осердя української ідентичності та духовності, уособлення пам'яті про українську минувшину. Природні люди – селяни, як і аграрний тип українського суспільства, – унікальне явище, що живе за власними законами, упорядкований та самодостатній мікрокосмос. Хутір – щось унікальне, глибоке, непізнане. Його суб'єктам властива здатність ірраціонально-цілісного світосприйняття світу

³³ Суспільство та його типи [Електронний ресурс]: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12431/print>

³⁴ Клим І. Особливості криз в аграрному суспільстві // Вісник Прикарпатського університету: Політологія. – Вип. 4/5. – Івано-Франківськ, 2011. – С.14.

³⁵ Там само. – С.14–15.

³⁶ Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д.Белла [Електронний ресурс]: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛА.doc

³⁷ Куліш П. Повість про український народ... – С.273.

³⁸ Куліш П. Листи з хутора. – С.275.

³⁹ Там само. – С.245.

в поєднанні з практичним розумом. Хутірське світосприйняття, на наше переконання, відображає ці параметри. Воно ґрунтується на біблійних цінностях і парадигмах. Уважаємо, що секрет хутора, хutorян, української ідентичності – у тісному зв'язку із землею. Попри всі історичні випробування, що випали на долю українства, «земля все-таки залишилася руською»⁴⁰, – писав П.Куліш. Ми солідарні з ним у тому, що завдяки аграрному типу українського суспільства і збереглися природні та справжні цінності нашого народу. Їх носієм було селянство. На цій підставі складно не погодитися з філософом, що майбутнє України тісно пов'язане з майбутнім селянства – уособленням української ідентичності.

Водночас П.Куліш визнає, що історично місто відіграло захисну функцію щодо села. Однак така протекція не була альтруїстичною. За неї селяни дорого платили: «Шкода тільки, що дуже дорого з нас за сю послугу брали; бо, одбиваючи од нас ворогів наших, не з кого, як із нас же, його харчували, не на кого, як на нас же, постоем його напускали»⁴¹.

У взаємовідносинах міста й села в історичній ретроспективі П.Куліш не бачить компліментарності. Місто не вважало село споріднено близьким собі явищем. Навпаки, витіснивши в підсвідоме своє походження від села, воно завдавало селянам наруги, руйнувало їх. В історичній минувшині селянсько-міської некомпліментарності мислитель убачає витоки й сучасного йому соціокультурного протиставлення міста селу.

Як колись, так і за роки життя П.Куліша, місто та село – два протилежних світи, два різних способи світосприйняття й буття, дві окремих картини світу. «Усі письменні люде, опріч двох або трьох, которих голос до нас доходить, радять нам своє хutorянське життя на міщанське міняти»⁴². Хутірське життя не лише відмінне від міського. Воно, на переконання П.Куліша, краще за нього⁴³. Вигідно різниться в ліпшу сторону тим, що в ньому панує традиціоналістський, а не мінливий порядок речей⁴⁴. Насамперед у ньому домінує «пам'ять серця», котра ніколи не зраджує⁴⁵. Відповідно, відмінними один від одного є й суб'єкти аграрного та урбаністичного мікрокосмосів – селяни та містяни. Перші, за логікою філософа, виховані світом природи й у світі природи. Другі – штучним письменним світом та у штучному письменному світі⁴⁶.

Ця думка стосовно окремішності селянського та міського світів – наскрізна у хутірській філософії. Автор розвиває її завдяки компаративізму, порівняльному аналізу двох споріднених і водночас протилежних аграрного й урбаністичного світів. Хутір як уособлення аграрного типу суспільства, унікальний аграрний мікрокосмос його носіїв він аналізує за тими ж параметрами, що й місто: культура, освіта тощо. Особливу увагу приділено розкриттю внутрішнього світу хutorянина, його селянської мудрості, моральним чеснотам тощо. Їх ідентифіковано як такі, що наповнені ідеальними смислами. Постійне зіставлення з відповідними параметрами міста не на користь останнього. У цьому ми вбачаємо подібність хутірської філософії П.Куліша до центрально-східноєвропейського аграризму, зокрема до такого принципу, як унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці.

⁴⁰ Куліш П. Повість про український народ... – С.220.

⁴¹ Куліш П. Листи з хutorа. – С.251.

⁴² Там само. – С.244.

⁴³ Куліш П. Повість про український народ... – С.146.

⁴⁴ Там само. – С.157.

⁴⁵ Там само. – С.161.

⁴⁶ Там само. – С.141.

Сільська освіта, на переконання автора хутірської філософії, відмінна від міської, вона інша. Він протиставляє урбанізовану освіту та природну освіту на селі. Перша, як на нього, формує в особистості освіченість, котра насправді є зарозумілістю. Така освіченість – не виступає гарантією духовної зрілості особистості, її високої моральності, духовності. Друга натомість антипод першої. Вона надає селянинові практичних навичок сільського життя, сприяє розкриттю його природних здібностей, природної мудрості: «Лучше ж йому в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сем'ю з тими науками вернутись»⁴⁷. У цьому погляді П.Куліша перегукуються з думками Ж.-Ж.Руссо, котрий також уважав, що землеробство – перше заняття людини. Воно чесне, корисне, найблагородніше з усіх, якими можна займатися⁴⁸. П.Куліш категорично не сприймає урбанізовану освіту, котра віддаляє особистість від розуміння себе, духовно дистанціює дітей від батьків. Із цього приводу він зазначав: «Не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли, за сі блага, діти наші не вмітуть із нами, під нашу старість, розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не розумітимемо!»⁴⁹.

Принципова окремішність селянської освіти полягає в її спрямуванні – вихованні душі. Зіставляючи її з освітою міста, П.Куліш зауважує, що сільська освіта формує «правдиве серце» «нашого доброго селянина». Міська – тільки «розуму прибильшує». Навряд чи варто гіперболізувати урбанізовану освіту, вважає філософ, щоб «уже рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких?»⁵⁰. Отже в такий спосіб він наголошує на кардіоцентризмі сільської освіти. На противагу цьому міська освіта породжує бездуховний раціоналізм, руйнує біблійність і не пропонує інших, морально вищих цінностей. Маючи розвиненим лише один інтелект, особистість втрачає зв'язок із природою, природною духовністю. Гармонійний її розвиток за таких умов перетворюється на цинічну раціональність, аморальну інтелектуальність.

Освіта на селі від міської також кардинально різниться своїм характером. Вона не монетарна, її смисл полягає в тому, щоб «душі спасати, а не кишени грішми начиняти»⁵¹. Селянська душевна освіта ґрунтується на високоморальному імперативі, сформованому столітньою традицією: «У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова божого, аніж лукавої панської мови»⁵². На думку П.Куліша, вона у селянина формує матеріальний мінімалізм і високу духовність, чистоту думок, помислів, дій.

Розкриваючи цю свою тезу, автор послуговується категорією «простота», для якого це не розкіш, не аскетизм. Це різні категорії. Простота – розумні статки, практичний селянський розум і висока мораль: «Ми так собі міркуємо: що нема і в світі кращої одежини, як наша проста свита. Як подумаєш, через якії вчинки люде собі тії саети та оксамити добувають, то, далебі, вона в нашій думці сяє краще всякого дорогого каменю на тих жупанах або на широких панських сукнях, – що ні одна ж то гірка сльозина на те шорстке ткання не покотилася! Далебі, здається вона нам ніби святою ризою»⁵³.

Особливість селянської освіти і в її філософії, у тому, що вона тримається «свого хуторського розуму і смаку», пізнавально орієнтована. Унікальність селянської

⁴⁷ Куліш П. Листи з хутора. – С.246.

⁴⁸ Руссо Ж.-Ж. Эміль, или О воспитании. – С.97.

⁴⁹ Там же. – С.247.

⁵⁰ Там же. – С.279.

⁵¹ Там же. – С.248.

⁵² Там же. – С.250.

⁵³ Там же. – С.249.

освіти, на переконання мислителя, у тому, що вона формує гармонійну особистість, котра є інтелектуально розвиненою, духовно багатою, із невтраченою ідентичністю. П.Куліш схвально ставився до того, щоб селяни читали, знали, цікавилися тим, що «на світі діється». Був переконаний, що «не знавши світу божого широко, не визнаєш, чого, що стоїть»⁵⁴. Водночас він упевнений, що джерело життя – не книжна наука, а «власний ґрунт». Книжна наука – «застояна вода», наука життя – джерельна, чиста⁵⁵.

Він обстоював відкритість селянського мікрокосмосу у спілкуванні з іноземцями, розширення селянського освітнього простору, світогляду: «Коли чоловік іноземний в хаті трапиться, розмовляй з ним і про всячину розпитуй. Коли й самому лучиться заїхати в далекі сторони – обома ушима слухай і очима дивись, що воно й як там діється; а ледащиці-моди в хутори не привозь, волю шануй і в городянську нужду через розкіш не вскакуй. Хоч же б і всі ви поробились письменними і, як там кажуть, просвіщенними; хоч би книжки німецькі так як справжні німці почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люде як слід, – тоді з вас буде громада шановна і вже на таку громаду своєї лапи ніхто не наложить»⁵⁶.

Однією з наскрізних категорій хутірської філософії виступає селянська природна мудрість, власне селянська філософія. Для її автора вона первинна, порівняно з міською освіченістю – «оманою городянською», зважаючи на первинність села й селян, порівняно з містом і містянами: «Початок і корінь городянства зростає у хуторі»⁵⁷. Ним вона наділяється божественним походженням і змістом, оскільки її носії – селяни – природні, Богом створені. Селянська мудрість – це пізнана істина, джерелом якої є слово Бога. Пізнання істини – «найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадає і не видумає»⁵⁸.

П.Куліш з'ясовує головні риси селянської філософії. До них він зараховує: 1) «великі мислі»; 2) «високі співи»; 3) «проза мальовнича»; 4) «філософська нагота». Селянську філософію мислитель протиставляє міській освіченості. Завдяки такому інструменту розкрито, що селянська філософія справжня та природна. Така його думка ґрунтується на тому, що: 1) селянин – справжній, природний; 2) селянин богошанувальний; 3) селянська філософія стосується справжніх природних цінностей. У містах цього немає, і не може бути. П.Куліш уважає, що філософія «мізерної цивілізації» ґрунтується на бундючності, розкоші, «невпокійній моді». Натомість джерелом селянської мудрості є історія народного духу⁵⁹.

Пізнати істину можуть лише селяни, адже вони вірять у Бога, високоморальні в помислах і справах, працьовиті, прості. Міщани не здатні на це. Вони, за словами автора хутірської філософії, розбещені, не розуміють великої праці, кривавого поту. «Городи вам її не виявлять, бо вже до двох тисяч років береться, як вони її затуманюють. Величаються своїми архітектурами та живописами, т театрами, та музиками і поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство велике служить найбільш людській гордині та розкоші [...] і не розуміють восторгів великої праці, кривавого поту за людське благо»⁶⁰.

⁵⁴ Там же. – С.279.

⁵⁵ *Куліш П.* Повість про український народ... – С.220.

⁵⁶ *Куліш П.* Листи з хутора. – С.255–256.

⁵⁷ Там само. – С.262.

⁵⁸ Там само. – С.253.

⁵⁹ Там само. – С.255, 259.

⁶⁰ Там само. – С.254.

Отже, узагальнивши, констатуємо. Хутірська філософія П.Куліша селяноцентрична, аграристська за своїм змістом. У ній обґрунтовано окремішність та унікальність аграрного типу українського суспільства – хутора. Цей глибокий, унікальний мікрокосмос незрозумілий насамперед для урбаністичного мікрокосмосу. Міщани глузують із нього, зневажають його. Насправді село – світ природного практичного розуму в поєднанні з високою моральністю. Село й селянство – оберіг української ідентичності.

Наскрізно у хутірській філософії домінують системно викладені суто аграристські за змістом і мотивами ідеї: 1) місто й село – два різних світи, культури; 2) місто та село – антагоністи, оскільки перше зверхньо ставиться до другого; 3) село первинне, природне, стабільне; місто вторинне, наносне, мінливе; 4) село високоморальне, природно мудре, із практичним розумом і біблійністю; місто зарозуміле, схоластично освічене теорією.

Такі смисли хутірської філософії П.Куліша сутогосні з українським аграристським дискурсом початку ХХ ст. Наприклад, М.Грушевський, з'ясовуючи етносоціальну структуру українства, писав: «Такою ж російською або денаціоналізованою була влада [...] Тільки [...] селяни [...] зберегли національні форми в їхньому первісному стані»⁶¹. Майбутній очільник Центральної Ради відверто вважав, «головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами»⁶². В.Липинський, розвиваючи тезу П.Куліша щодо відмінності двох світів, міста й села, – писав, що між ними не просто конфлікт. За його інтерпретацією, між ними триває «боротьба не на життя, а на смерть». Це боротьба двох непримиримих світоглядів, «це смертельний поєдинок між селом і сучасним капіталістичним світом. Державою-господарством і державою-биржою»⁶³.

Основні положення хутірської філософії П.Куліша співзвучні з центрально-східноєвропейським аграризмом, оскільки вони стосуються окремішності селянства, його світогляду, культури. Селянство постає як носій високоморальних чеснот, уособлення традиційних цінностей. Завдяки цьому селянство переважає місто. Для П.Куліша селянське буття – відмінний від міського шлях розвитку. Він природний, гармонійний, антропоцентричний. Селянин не розчавлений природою, він породжений нею. Натомість містянин губиться в міській культурі, десуб'єктивізується.

Хутірська філософія П.Куліша стояла не лише біля витоків українського аграризму, вона узгоджується з ідеями центрально-східноєвропейського аграризму, ставши фундаментом для становлення смислового підґрунтя українського аграризму першої третини ХХ ст.

REFERENCES

1. Boiko, M. (1998). *Suspilno-politychni ta filosofski pohlyady Panteleimona Kulisha*. [Extended abstract of Candidate's thesis]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
2. Halushko, K. (2000). «Khlіborobska ideolohiia» V.Lypynskoho u systemi skhidnoieuropeiskoho ahraryzmu. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 2, 164–166. [in Ukrainian].
3. Klym, I. (2011). Osoblyvosti kryz v ahrarynomu suspilstvi. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: Politolohiia*, 4/5, 14–18. [in Ukrainian].

⁶¹ Грушевський М. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр. // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.4. – Кн.2: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)». – Л., 2013. – С.209.

⁶² Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії // Там само. – Т.4. – Кн.1. – Л., 2007. – С.252.

⁶³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С.32–33.

4. Krapivin, A. & Bychikhin, Yu. (1998). Agrarizm Dimitra Dragieva – vozhdya bolgarskikh krestyan. *Visnyk Donetskoho universytetu: Seriya B: Humanitarni nauky*, 2, 69–72. [in Russian].
5. Lazarieva, V. (2012). *Do istoriografii doslidzhen derzhavnytsko-pravovykh idei u tvorchosti Panteleimona Kulisha*, 15. Retrieved from: <https://md-eksperiment.org/post/20181125-tvorchist-pantelejmona-kulisha> [in Ukrainian].
6. Lish, S. (2013). Khutirska filozofia ta yii transformatsiia u malii prozi Panteleimona Kulisha. *Mova i kultura*, 16, 6, 272–279. [in Ukrainian].
7. Makovetskaya, T. (1984). Krestyanskie partii v politicheskoy strukture Bolgarii i Rumynii v pervoy chverti XX v. *Balkanskiye issledovaniya*, 9. Retrieved from: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].
8. Marchenko, N. (2014). Konservatyvnyi dyskurs tvorchosti P.Kulisha. *Visnyk KNUU: Seriya: Istorii, ekonomika, filozofia*, 19, 44–50. [in Ukrainian].
9. Matveev, G. (1991). «Tretij put»? *Ideologiya agrarizma v Chexoslovakii i Polshе v mezhoennyj period*. Moskva. [in Russian].
10. Soshnikov, A. (2012). Metamorfozy «khutorianskoj filozofii» P.Kulisha. *Hrani*, 4, 43–47. [in Ukrainian].
11. Yas, O. (2007). Istorychni pohliady Panteleimona Kulisha v svitli intelektualnykh metamorfoz 1870–1880-ky rr. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 17, 78–105. [in Ukrainian].
12. Yerokhov, V. & Khotovytskyi, S. (2006). Kulish P. yak zasnovnyk «khutorianskoj filozofii». *Ekonomichni problemy staloho rozvytku: Tezy dopovidei naukovo-tekhnichnoi konferentsii vykladachiv, spirobitnykiv, aspirantiv i studentiv fakultetu ekonomiky ta menedzhmentu, prysviachenoi Dniu nauky v Ukraini, Vol.2*. Sumy. [in Ukrainian].
13. Yudkin-Ripun, I. (2008). «Khutorianstvo» Panteleimona Kulisha yak ukraïnskyi ekzystentsializm. *Studii mystetstvoznachy, 1(21)*, 18–29. [in Ukrainian].

Serhii Kornovenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at Department of Intellectual Property
 and Civil Law Disciplines,
 B.Khmelnytskyi National University of Cherkasy
 (Cherkasy, Ukraine), s-kornovenko@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

P.Kulish's Homestead Philosophy: Near the Sources of Ukrainian Agrarianism

Abstract. The objectives of the study are to reveal the essence of the ideology of Central and Eastern European agrarianism, the analysis of P.Kulish's homestead philosophy in the context of the formation of the ideology of Ukrainian agrarianism as an option of Central and Eastern European one, to identify the impact of P.Kulish's homestead philosophy on the development of the ideology of Ukrainian agrarianism in the beginning of the 20th century. **The methodology of the research** is based on the principles of comparative-historical and interdisciplinary analysis, socio-cultural approach. **The scientific novelty** is to substantiate the thesis that P.Kulish's philosophy, agrarianist in its content was not only at the origins of the ideology of Ukrainian agrarianism, it is in line with the ideas of Central and Eastern European agrarianism, it became the basis for the formation of a semantic foundation of the Ukrainian agrarianism. **Conclusions.** The homestead philosophy is through dominated by the ideas systematically stated, purely agrarianist in content and motives. Among them we distinguish the following: the city and the village – two different worlds, cultures; the city and the village are antagonists, since the city is superficially related to the village; the village is primary, natural, stable; the city is secondary, alluvium, changeable; the village is highly moral, naturally wise, with practical mind and biblical character; the city is arrogant, scholastically enlightened by theory. Such meanings of P.Kulish's homestead philosophy are in line with the Ukrainian agrarianist discourse of the beginning of 20th century. They found their further development in the works of M.Hrushevskyi, V.Lypynskyi and other civil and political figures and political parties of Ukraine. The basic principles of P.Kulish's homestead philosophy are in line with Central and Eastern European agrarianism, as they relate to the distinctiveness of peasantry, its outlook and culture. The peasantry appears as the bearer of high moral virtues, the embodiment of traditional values. Due to this, the peasantry dominates the city. For P.Kulish, peasant existence is different from the urban path of development.

Keywords: homestead philosophy, Kulish, ideology of Ukrainian agrarianism, homestead, city, peasantry.

Степан Віднянський

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Андрій Мартинов

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), martynov.andriy323@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

Організація Об'єднаних Націй в умовах сучасної кризи світового порядку (до 75-річчя створення ООН)

Анотація. У 1945 р. було створено Організацію Об'єднаних Націй – визнаний стабілізуючий чинник світового співтовариства, що стало одним із важливих наслідків завершення Другої світової війни. 75-річна історія діяльності ООН є прикладом вирішення складних міжнародних суперечностей. Організація пережила класичну «холодну війну», хоча у цей час мала незначну ефективність діяльності. Робота ООН активізувалась після розпаду СРСР у короткий проміжок існування однополярного світу з домінуванням США. Але сучасна криза системи міжнародних відносин знову загострила проблему налагодження міжнародно-правових, політично-організаційних і ментальних основ формування нового постмодерного укладу. **Мета дослідження** полягає у висвітленні тенденцій поглиблення кризи Організації Об'єднаних Націй в умовах глобальної «гібридної війни» за перерозподіл ресурсів, влади й багатства між різними центрами багатополлярної світу. **Методологія** спирається на критичний історичний аналіз діяльності глобальної міжнародної інституції ООН, принципи історизму, системності. **Наукова новизна** полягає у виявленні ключових суперечностей формування постмодерної системи міжнародних відносин фактично за умов глобальної «гібридної війни». Розвиваються локально-цивілізаційні, соціально-економічні, ментальні характеристики однополярного світу. Утім ООН залишається важливим дипломатичним майданчиком взаємодії різних світових потуг. Це дає підстави апелювати до норм міжнародного права у процесі розв'язання міждержавних конфліктів. **Висновки.** Постмодерна система міжнародних відносин є форматом складної взаємодії п'ятьох «світів»: Євроатлантичної ареалу, Китаю, держав, що розвиваються, послаблених глобальною конкуренцією і країн, які втрачають суб'єктність. Ліберальна глобалізація доповнюється глокалізацією. США й КНР конфліктують як головні полюси сили нової багатополлярної системи міжнародних відносин. Вашингтон обрав стратегію тривалого стримування Китаю. Пекін удається до асиметричної стратегії впливу на США. Це протистояння намагається використати Російська Федерація. Збереження та посилення впливу Організації Об'єднаних Націй на світову політику необхідне для запобігання силових варіантів прискорення формування багатополлярної системи міжнародних відносин та адекватного реагування на інші нові виклики й загрози, які становлять небезпеку для всього людства.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Ліга Націй, «холодна війна», багатополлярна постмодерна система міжнародних відносин, глобальна «гібридна війна», Китай, Росія, США, Україна.

Історія міжнародних відносин засвідчує, що принаймні від часів Вестфальського мирного договору 1648 р. в Європі існувала багатополлярна система міжнародних відносин. «Концерт» великих держав було встановлено за результатами наполеонівських війн на Віденському конгресі 1815 р. Можна вважати, що своєрідна багатополлярна система існувала й напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр. Утім за її підсумками глобальна система міжнародних відносин радикально змінилася,

у ній починали домінувати Сполучені Штати Америки. Однак самоізоляція США від Ліги Націй до початку Другої світової вповільнила процес встановлення «американського світу» (лат. «*Rex Americana*»). У планетарному вимірі за підсумками війни утворилася біполярна система міжнародних відносин на чолі зі США та СРСР, що супроводжувалося системним протистоянням двох ворогуючих військово-політичних блоків – НАТО й ОВД. А виникнення 1945 р. й діяльність Організації Об'єднаних Націй упродовж майже півстоліття забезпечувалася переважно постійними компромісами між цими блоками та була нерозривно пов'язана з перипетіями доби «холодної війни» як особливої системи міжнародних відносин повоєнного світу.

Нагадаємо, що ідею створення універсальної організації, яка мала сприяти миру й безпеці на планеті, було запропоновано ще під час Першої світової 8 січня 1918 р. у «14 пунктах» президента США В.Вільсона, котрий слушно зазначав, що народи не повинні бути предметом розміну між державами як пішаки у шаховій грі. Насправді Лізі Націй, створеній 1919 р., довелося через підмандатну систему вирішувати не завжди справедливо (яскравий приклад – курдське питання) долю колишніх володінь Османської та Габсбурзької імперій, Німеччини. Зокрема безумовною помилкою було включення посилань на Статут Ліги Націй до Версальського мирного договору, положення якого радикально обмежили територіальну цілісність і національний суверенітет колишнього Другого Райху. Тобто принципи, на яких вибудовувалася Ліга Націй, відразу вступили в конфлікт із політичною реальністю. Мирні договори, нав'язані колишнім ворогам Антанти на Паризькій мирній конференції у 1919–1920 рр., виявилися переважно несправедливими та нераціональними.

Після тривалих переговорів 28 квітня 1919 р. було підписано Статут Ліги Націй, статті 10–17 якого мали забезпечити недопущення нового глобального воєнного конфлікту. 16 січня 1920 р. організація реально почала працювати. До 1946 р., тобто впродовж 26 років існування, тільки 28 країн не виходили з її складу. Ще 35 держав були учасниками певний час¹. Отже відношення до Ліги Націй на різних етапах її непростой історії мали лише 63 країни, що не дивно, адже на той час ще не з'явилися десятки нових незалежних держав, які виникнуть на уламках колоніальних імперій. Як відомо, США не ратифікували Статут Ліги Націй, що обмежило її можливості. Постійними членами Ради ЛН були Великобританія, Франція, Японія (до її виходу з організації 27 березня 1933 р.). Також Асамблея ЛН на кожні три роки обирала непостійних членів Ради. Рішення мали ухвалюватися одноголосно, тільки з питання прийому нових держав до Ліги Націй вони могли затверджуватися більшістю голосів Асамблеї. Наприклад, у 1934 р. проти вступу до організації СРСР голосували Нідерланди, Португалія та Швейцарія. Функції з підтримання міжнародного миру мав виконувати Секретаріат на чолі з генсеком Ліги Націй.

Основним інструментом запобігання війнам мали бути міжнародні санкції, включно з економічними. У структуру Ліги Націй увійшли знайомі нам по діяльності ООН «профільно-секторальні» складові: Міжнародна організація праці, Міжнародний арбітражний суд, Міжнародна організація з охорони здоров'я, Міжнародна організація з питань біженців, Комісія з роззброєння, яка діяла на основі статті 8 Статуту ЛН. Статті 10–11 гарантували територіальну цілісність і незалежність державам-членам Ліги Націй². Однак режим санкцій, що пропонувався з метою стримування країн-агресорів, виявився неефективним. Насамперед

¹ *Northedge F.* The League of Nation's: Its Life and Times, 1920–1946. – New York, 1986. – P.40.

² *A Guide to League of Nations Publications.* 1934. – New York, 1951. – P.4–5; *Bendiner E.* A Time for Angels: The tragicomedy history of the League of Nations. – New York, 1975. – P.45.

діяли егоїстичні інтереси країн, які не були зацікавлені в перериванні торгівлі із загарбником, а Ліга Націй не мала дієвих механізмів примусу для реалізації своїх рішень. Тобто політичний ідеалізм домінував над силовим політичним реалізмом. Дієвих механізмів силового тиску на порушників міжнародного права ЛН не мала. Навряд чи це й було можливо за умов існування міжнародної системи національних держав, кожна з яких оперує власним суверенітетом.

До того ж Ліга Націй стикалась з організаційними проблемами. Вона де-факто не мала ані прав, ані засобів заради недопущення агресивних дій на міжнародній арені. Нечітко було поділено функції між Радою та Асамблеєю ЛН. Складними виявилися бюрократичні процедури ухвалення рішень. За межами Ліги Націй перебували США, що особливо проявилось під час збройного зіткнення 1932–1935 рр. між Болівією та Парагваєм. ЛН не впоралась і з конфліктами між Італією й Ефіопією, між Японією та Китаєм. Домінантною була політика невтручання, замирення нацистської Німеччини. Відсутність єдності між великими державами перетворювала економічні санкції на формальність.

Проте завдяки Лізі Націй було напрацьовано критерії відбору на міжнародну цивільну службу та запроваджено принципи її функціонування. Історія організації засвідчує, що міжнародна система – це певний дипломатичний простір взаємодії і взаємовпливів між різними країнами, які мають свободу дій у межах своїх кордонів та визнають свободу дій і саме існування інших країн. Однак історія дипломатії це передусім історія конфліктів та спроб їх урегулювання. «Старий» міжнародний порядок, як показала Перша світова війна, може завершитися безладом. Держави, які бажають змінити існуючий міжнародний лад, грають проти його правил. Зрозуміло, жодна універсальна міжнародна організація не може гарантувати національну безпеку певної держави, якщо та самостійно нездатна захиститися від агресії. Перша світова продемонструвала, що за відсутності ефективної дипломатії, за умов збою системи стримувань і противаг від війни не може врятувати навіть економічна взаємозалежність, неможливо уникнути масштабного конфлікту. Особливо, якщо політику визначають агресивні настрої та хибна оцінка власних і чужих сил. 14 грудня 1939 р., наприклад, у відповідь на війну проти Фінляндії Радянський Союз було виключено зі складу Ліги Націй як країну-агресора. Нацистська Німеччина та Японія раніше залишили її. Фактично відтоді організація не діяла, хоча формально припинила своє існування в 1946 р., уже після створення ООН.

Основні принципи нового міжнародного порядку було викладено ще під час Другої світової війни, 1 січня 1942 р. в Атлантичній хартії. 30 жовтня 1943 р. у спільній декларації США, СРСР, Великобританії та Китаю (Франція тоді ще була розколота на прихильників Ш. де Голля й режиму Віші) вперше наголошувалося на потребі створення нової міжнародної організації безпеки. Пункт 4 документа констатував необхідність «заснування універсальної міжнародної організації для підтримання міжнародного миру й безпеки, членами якої можуть бути всі держави – великі та малі»³. На конференції в Думбартон-Оксі (передмістя Вашингтона) 21 серпня – 7 жовтня 1944 р. визначили її структуру. Нарешті в лютому 1945 р. в Ялті за наполяганням СРСР ухвалено принципові рішення щодо права вето постійних членів Ради Безпеки ООН, а також залучення до країн-засновниць УРСР і БРСР. Узяти участь у роботі установчої конференції ООН могли держави, які оголосять до 1 березня 1945 р. війну країнам Осі.

25 квітня 1945 р. на установчу конференцію Об'єднаних Націй у Сан-Франциско прибули близько 300 делегатів і 1500 радників та експертів із 47 держав світу

³ Тегеран. Ялта. Потсдам: Сб. док. – Москва, 1971. – С.98.

(делегації радянських України й Білорусії, а також Аргентини приєдналися до учасників конференції після її відкриття, на початку травня)⁴. Усі учасники були переконані в тому, що забезпечення справедливого миру можливе тільки завдяки діяльності нової міжнародної організації, яка ґрунтуватиметься на об'єднанні демократичних країн у міцний союз. 24 жовтня 1945 р., після ратифікації Статуту ООН більшістю держав-учасниць конференції, у тому числі УРСР, він набув чинності, тож нова універсальна міжнародна організація розгорнула активну діяльність. Майже відразу розпочалася так звана «перша холодна війна» (1946–1991 рр.), яка може тлумачитись як варіант «гібридної війни». Але тоді така війна стабілізувала біполярну систему міжнародних відносин, а після 2014 р. чергова глобальна «гібридна війна» засвідчує факт нової трансформації, максимального загострення суперечностей.

На відміну від історії створення Ліги Націй, формування ООН відбувалося за умов тотального домінування США, наглядним свідченням чого була й американська монополія на атомну зброю до 1949 р. Знекровлений Другою світовою війною СРСР більше був заклопотаний зміцненням сфери свого впливу у Центрально-Східній Європі. Дієвим механізмом американського впливу на світові справи від квітня 1949 р. стала Організація Північноатлантичного договору (НАТО). Певний час до 1989 р. збереженню ялтинсько-потсдамського світового порядку сприяло бажання СРСР і США дотримуватися локального балансу сил в Європі та решті світу, а також діяльність ООН.

Періодизацію дипломатичної історії Організації Об'єднаних Націй та її вплив на розв'язання актуальних міжнародних проблем може бути представлено відповідно до основних етапів розвитку повоєнних міжнародних відносин. Перший період: 1945 – кінець 1950-х рр. – ідентифікується із запеклою боротьбою між СРСР та США, які впродовж усього цього часу фактично контролювали «машину голосування» в ООН. Найбільшою кризою стали війна на Корейському півострові 1950–1953 рр. та придушення радянськими військами Угорської революції 1956 р. Частими приводами до конфронтації між СРСР і США був також процес деколонізації.

Другий період: 1960 – перша половина 1980-х рр. – означав суттєву зміну в розстановці сил у міжблоковому протистоянні. На міжнародну арену вийшли країни, що звільнилися від колоніалізму та сформували Рух неприєднання (1961 р.), з іншого боку, після В'єтнамської війни (1964–1973 рр.) авторитет США на світовій арені суттєво впав навіть в очах союзників. А придушення 1968 р. «Празької весни» введенням у Чехословаччину військ ОВД не додало міжнародного авторитету СРСР.

Третій період в історії ООН: друга половина 1980 – початок 1990-х рр. (час закінчення «холодної війни») – пов'язаний зі складними перипетіями апогею радянсько-американського протистояння та поступовим розвитком нового політичного мислення у СРСР, яке радикально змінило розстановку сил в ООН. Загалом у роки «холодної війни» організація забезпечила уникнення прямої війни між СРСР і США, хоча можливостей для її початку було вдосталь (наприклад, Карибська криза 1961 р. або введення радянських військ в Афганістан у 1979 р.), а також створила дипломатичні передумови для мирної перемоги США над СРСР у «холодній війні».

Нарешті четвертий, сучасний період в історії ООН стартував на початку 1990-х рр., коли відбувалися суттєвої зміни геополітичної ситуації у світі на користь США та їх союзників, коли ця універсальна міжнародна організація опинилася

⁴ Див.: Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К., 2006. – С.45–46.

перед викликами становлення нової, постмодерної системи міжнародних відносин в умовах глобального світу. Будь-якій системі міжнародних відносин властива жорстка конкуренція й породжена нею конфліктність. Цьому не можуть завадити політична координація, взаємозалежність інфраструктури, вигоди від вільної торгівлі та вільного руху капіталів, спроби налагодити різні форми мирного діалогу між народами на основі взаємної поваги, рівності, справедливості, співробітництва на засадах обопільної вигоди.

Важливою рисою сучасних суспільно-політичних процесів у світі стає масова втрата віри в безумовність та лінійну неухильність прогресу, порушення каузальності світоглядної картини, коли послідовна низка подій втрачає характеристики закономірності, стаючи результатом випадкових рішень і спонтанних дій, а також формування конфліктогенних ідентичностей, що стимулюють насилля. Водночас системний підхід до історії міжнародних відносин ґрунтується на інтелектуальному припущенні про міжнародні відносини як певну систему, котра об'єктивно виникає, розвивається та внаслідок вичерпання свого потенціалу руйнується, поступаючись місцем новій. Зрештою, можна вчитись в історії, незалежно від того, наскільки унікальною є сучасність.

Розглянемо найбільш релевантні, на наш погляд, наукові праці, в яких здійснено спробу тлумачення історичних процесів, що відбуваються на наших очах. Наприклад, французький дослідник Р.Арон наступним чином диференціює багатополосну й біполярну системи міжнародних відносин: «У першому випадку дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. У другому випадку, два політичні утворення настільки вищі класом за всіх інших, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість середніх і малих держав змушені приєднуватися до табору котроїсь із двох великих держав»⁵.

Баланс інтересів суб'єктів міжнародних відносин завжди тимчасовий. Унаслідок кожної нової зміни настає період відносної рівноваги сил, який зберігається до наступної радикальної зміни. Адже міжнародні відносини залишаються підпорядкованими діяльності суверенних держав, що керуються власними інтересами. Симптоматично, що зазначене явище зберігається попри об'єктивний вплив процесу глобалізації, який обмежує класичний національний суверенітет та віддає перевагу інтернаціоналізації як домінуючому формату міжнародних зв'язків. Унаслідок зростаючої взаємозалежності світу обмежується автономія держав як замкнутих суспільно-політичних систем, що було характерною рисою модерної системи міжнародних відносин, започаткованої ще Вестфальським миром 1648 р.

Після розпаду СРСР здавалося, що ООН здатна ефективно адаптуватися до нової однополярної системи міжнародних відносин, яка виникла по завершенню «холодної війни» в Європі. Однак гострі суперечності між провідними світовими потугами з приводу багатьох актуальних міжнародних проблем лише відтіняють інституційну кризу самої ООН. Адже проголошені в 2005 р. з нагоди її 60-річчя амбіційні завдання реформування Ради Безпеки так і не розв'язані на 75-му році діяльності організації. Не реалізовано й більшість завдань «Порядку денного 2015», які стосуються зменшення у світі соціальної нерівності, подолання експлуатації жінок і дітей, реалізації програм початкової й середньої освіти, забезпечення мешканців планети питною водою. Звичайно, більшість цих завдань не виконані, зважаючи на глибоку світову фінансову кризу, але на заваді їх утіленню

⁵ Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – С.112.

залишаються й політичні суперечності, егоїзм багатших держав-членів ООН⁶. На думку Дж.Аррігі, «довге двадцяте століття» завершив розпад СРСР, причому стабільність системи ООН була засвідчена приєднанням до цієї організації нових держав, набуттям Росією статусу постійного члена Ради Безпеки та іншою якістю членства тепер уже незалежних Білорусі й України⁷. Розпад європейської соціалістичної співдружності, возз'єднання Німеччини завдяки стабілізуючій ролі ООН, Європейських Співтовариств і НАТО забезпечили мир в Європі⁸. Однак у глобальному сенсі множилися виклики існуючим міжнародним організаціям. Одним із найбільш потужних М.Барне та М.Фіннемор вважають інституційні й нормативно-правові проблеми взаємодії ООН та регіональних міжнародних організацій⁹. А на думку Р.Везеля, на початку XXI ст. чіткою стала тенденція до кризи системи міжнародного права, яким великі держави дедалі частіше нехтують, виходячи з примату не сили права, а права сили¹⁰. Зважаючи на це, важко не погодитися з думкою німецького історика Г.А.Вінклера щодо розбалансування системи глобалізації за лекалами США та кризового процесу народження нового укладу міжнародних відносин¹¹.

Глобальна «гібридна війна» є комплексним використанням інтелекту, інформації, кібернетичних інструментів, економічного тиску, національної і транснаціональної корупції, дипломатичного шантажу, субсидійованого насилля на «польовому» рівні. Унаслідок цього втрачається правова гарантія міжнародної безпеки. Система організацій, якими опікується ООН, перебуває в дисфункціональному стані, потерпає від дефіциту фінансових ресурсів, недостатньо ефективного їх використання, що є симптомами кризи системи міжнародних відносин. На заваді змінам знаходяться ті, хто отримує прибутки від поточного стану. Відсутність прозорості діяльності бюрократії ООН – один із маркерів кризи міжнародного управління.

На думку колишнього головного редактора видання «Foreign Policy» М.Наїма, «пошуки гегемона – наявного чи потенційного – або об'єднання елітних націй, здатних відновити контроль, – марна справа»¹². Ідеться про факт, коли «занепад влади несе з собою небезпеку. Це одна з фундаментальних причин втрати урядами здатності ухвалювати рішення, необхідні для вирішення внутрішніх проблем своєї країни, і втрати провідними державами світу оперативності й ефективності у вирішенні проблем міжнародних»¹³. Згаданий автор наводить статистику застосування права вето постійними членами Ради Безпеки ООН. Із 269 випадків у період 1946–2012 рр. 225 припали на час до 1990 р. Найактивніше це право в 1950–1960-х рр. використовував СРСР¹⁴. Отже «коли владу стає все важче здійснювати й утримувати, коли вона розподіляється серед цілої групи малих акторів (яка до того ж постійно збільшується), – пише М.Наїм, – зростає ймовірність виникнення руйнівних для суспільного блага форм конкуренції, які становитимуть загрозу для здоров'я економіки, життєздатності культури, стабільності націй і навіть миру на цій планеті»¹⁵.

⁶ Див.: Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй... – С.208–225.

⁷ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times. – London, 1994.

⁸ Mazower M. Der dunkle Kontinent: Europa im 20. Jahrhundert. – Berlin, 2000.

⁹ Barnett M., Finnemore M. Rules of the World: International Organization in Global Politics. – New York, 2004.

¹⁰ Wesel R. Internationale Regime und Organisationen. – Berlin, 2012.

¹¹ Winkler H.A. Zerbricht der Westen? Über die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika. – München, 2017.

¹² Наїм М. Занепад влади. – К., 2018. – С.271.

¹³ Там само. – С.374.

¹⁴ Там само. – С.258.

¹⁵ Там само. – С.379.

Теоретик міжнародних відносин Ч.Купчан стверджує, що «двадцять перше століття не належатиме Америці, Китаю, Азії чи комусь інше. Це буде нічий світ. Уперше в історії світ стає взаємозалежним – але без центру тяжіння чи глобального правителя»¹⁶. Водночас головною типологічною ознакою постмодерної системи міжнародних відносин стає радикальна зміна у співвідношенні між стратегічними ресурсами, якими є сила, капітал та знання. Провідний американський футуролог Е.Тоффлер слушно зазначає, що «сила є кінцевою у своєму практичному застосуванні. Існує межа, за якою вживання сили тільки руйнує те, що ми воліли б захопити чи оборонити [...] За гроші не можна купити геть усе й найгрубіший гаманець колись спорожніє. Натомість знання ніколи не вичерпуються. Ми завжди здатні помножити їх»¹⁷.

Уважається, що фундамент міжнародного порядку утворюють основні принципи міжнародного права. Вони покликані одночасно виконувати функцію стабілізації відносин, обмежуючи їх певними нормативними рамками, а також закріплюють новації, сприяючи подальшому їх розвитку. Нагадаємо, що основні принципи міжнародного права зафіксовано у Статуті ООН і вони мають характер зобов'язань держав-членів, які не можуть бути скасовані певною країною або союзом. Ідеться про загальні норми міжнародного права: суверенну рівність держав, невтручання у внутрішні справи, рівноправне співробітництво, добросовісне виконання міжнародних зобов'язань, мирне розв'язання суперечок, непорушність кордонів, загальну повагу до прав людини, права народів на самовизначення.

Ефективність діяльності ООН збільшилася на заключному етапі «холодної війни», коли СРСР почав втрачати контроль у своїй сфері впливу. Це дало можливість завдяки миротворчим зусиллям ООН урегулювати конфлікти низької інтенсивності на півдні Африки (1990 р. ПАР визнала незалежність Намібії та було досягнуто миру в Анголі). До 1993 р. вдалося замирити Кампучію, яка не лише перейменувалася на Камбоджу, а й нарешті досягла внутрішнього спокою завдяки роззброєнню комуністичних партизанів. Однак після війни 1999 р. в Косові, а особливо після терактів 11 вересня 2001 р. позитивні тенденції в міжнародних відносинах почали згортатися.

До світової економічної кризи 2008–2009 рр. домінантною була тенденція до збільшення кількості демократичних країн. За даними «Freedom House», упродовж 1983–2003 рр. кількість демократичних держав збільшилася з 55 до 89, частково вільних внутрішньополітично країн зменшилася з 76 до 55, натомість число невольних зменшилося з 64 до 48¹⁸. Однак нова світова економічна криза, яка набирає обертів починаючи з 2020 р., змінює вектори демократичної хвилі на міжнародній арені. Імовірно може бути посилення авторитарних тенденцій розвитку різних внутрішньополітичних систем країн-членів ООН, що провокує дестабілізацію існуючих регіональних систем міжнародних відносин. Нагадаємо, що стаття 48 (пункт 1) Статуту Організації Об'єднаних Націй покладає на всі держави-члени колективну відповідальність за підтримання миру й безпеки у світі. Водночас стаття 52 (пункт 1) легітимізує регіональні системи безпеки¹⁹. Можемо висунути робочу гіпотезу, що ООН є важливим міжнародним інститутом, який відповідає за підтримання глобальної системи безпеки, усі учасники котрої рівноправні

¹⁶ Цит. за: Там само. – С.395.

¹⁷ Тоффлер Е. Нова парадигма влади: Знання. Багатство. Сила. – К., 2003. – С.39.

¹⁸ Шарп Д. От диктатуры к демократии: Стратегия и тактика освободительного движения. – Москва, 2005. – С.11.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.zakon4rada.gov.ua/laws/show/994_010

де-юре. Але де-факто вони співіснують в ієрархічній взаємозалежності відповідно до функціонального впливу тієї чи іншої регіональної системи безпеки. Експерти Стокгольмського інституту досліджень миру датують початок процесу формування регіональних систем безпеки від 1945 р.²⁰

Зрештою й на міжнародній арені маєш і контролюєш те, що знаєш. Об'єктивно зазначені тенденції обумовлюють посилення взаємозалежності різних країн та локальних цивілізацій. Історія міжнародних відносин засвідчила, що Україна здобуває шанс на незалежність в умовах радикальних змін усєї системи міжнародних відносин. На зламі другого і третього тисячоліть суверенна Україна знову з'явилася на політичному глобусі як держава, якої практично ніхто з «сильних світу цього» не хотів бачити, але незалежність потрібна самому українському народу.

За роки, що минули від проголошення незалежності, кристалізувалися національні інтереси України, які полягають в гарантуванні безпеки, територіальної цілісності, суверенітету, економічного добробуту держави та її громадян. І дрібниць у цій великій справі бути не може. Утім, зовнішня політика нашої країни не має глобального характеру. Зусилля головним чином концентруються на регіональному та локальному рівнях системи міжнародних відносин. Вона дедалі частіше зосереджується на вирішенні локальних проблем, на боротьбі за регіональне лідерство. Адже для амбіцій глобальної зовнішньої політики треба мати відповідний політичний та економічний потенціал, конвертований у високий статус держави на міжнародній арені. Це завдання Україна продовжує вирішувати з перемінним успіхом. Із багатьма провідними країнами світу відносини залишаються асиметричними, причому не з перевагами для України. Об'єктивно тривала внутрішньополітична криза та як її наслідок відсутність консолідованої позиції еліти й нації щодо ключових зовнішньополітичних проблем виштовхують нашу країну на периферію нової системи міжнародних відносин. Звичайно, не у сенсі великого геостратегічного значення України в регіоні Східної Європи та Причорномор'я, а у смислі слабого впливу на процеси, які тут відбуваються.

Водночас поглиблюється розрив між бідними та багатими країнами, загострюються соціокультурні, економічні, територіальні та політичні суперечності, які завжди були властивими міжнародним відносинам. Доки є мета та спільні інтереси, держави виконують узяті на себе зобов'язання. Оскільки норми і принципи міжнародного права взаємопов'язані, унаслідок порушення одних норм логічно йде недотримання більшості інших. Треба зазначити, що для постмодерної системи міжнародних відносин доби глобалізації властиві суперечності між загальнолюдськими інтересами (виживання людства в умовах кліматичних змін) та егоїстичними національними інтересами, між примушенням до універсалізації та національними ідентичностями, між громадянським порядком, який національні держави намагаються зберегти на своєму політичному просторі, та «законом джунглів», котрий дедалі швидше опановує міжнародний політичний простір. Тож головним регулятором міжнародних відносин знову стає сила. Застосування подвійних стандартів засвідчує, що цінності свободи й демократії нівелюються в реальній політиці. Утім дипломатія, обмежуючи істинність настанови доби Римської імперії «хочеш миру – готуйся до війни», залишається мистецтвом досягнення миру без війни.

Процесу формування нової системи міжнародних відносин одночасно властиві старі та оновлені риси. З одного боку, міжнародне право ще не виконує функцій регулятора міждержавних відносин. Різноманітні договори не завжди фіксують не

²⁰ Alyson J.K., Bailes C.A. Regional security cooperation in the early 21st century [Електронний ресурс]: <http://www.sipri.org/yearbook/2006/04>

лише конкретні зобов'язання сторін, а й визнані правила відповідальності за їх невиконання. Тому, наприклад, нерідко рішення Гаазького міжнародного арбітражу не стають правилом для сильнішої сторони. Домінує право сили. Глобальна війна зі світовим тероризмом дедалі частіше перетворюється на превентивні військові дії проти неугодних або незручних країн. Зберігається традиційна логіка політичного реалізму з його орієнтацією на силові методи вирішення конфліктів. Завдяки цьому залишається вплив геополітичних розрахунків. Адже у центрі міжнародних відносин – боротьба за владу й гегемонію у відповідності до егоїстичних національних інтересів конкретних країн.

Війна залишається важливим інструментом захисту або експансії цінностей сильніших країн, хоча й розмиваються фронти зіткнення цивілізаційних цінностей, ідеологічного протистояння. Новітньою стратегічною ідеєю у цьому сенсі стало формування глобального союзу демократій, який має протистояти решті держав, котрі не здобули такого статусу. Утім американська система цінностей виявляється не універсальною, а унікальною. Уніфікація цивілізаційного простору під приводом соціокультурної глобалізації не відповідає сучасній і перспективній різноманітності світових цивілізацій. Зазначений суперечливий процес породжує надто прості рецепти вирішення складних проблем. Унаслідок чого вони лише дедалі більше ускладнюються та стають хронічними. З іншого боку, чіткішою робиться тенденція до несилового домінування, яке спирається на економічні, інтелектуальні, інформаційні переваги.

Триває процес збільшення кількості акторів сучасних міжнародних відносин, стрімка трансформація їх структури, унаслідок чого переформатовуються старі й виникають нові міждержавні союзи, урізноманітнюються форми та методи міжнародних відносин, що вимагають якісно вищого рівня вчасного реагування на зміну зовнішнього середовища навколо України. Унаслідок цього можна швидко відгукватися на дії, які тактично загрожують національним інтересам, нехтуючи стратегічними наслідками рішень, котрі не завжди оптимально враховані. Вітчизняна дипломатія, спираючись на історичні здобутки, водночас має бути модернізована, аби гнучко відповідати на виклики сучасності.

Конкретизовані державні інтереси України мають бути втілені в реальних цілях та задачах її зовнішньої політики. У підсумку менш ефективними стають традиційні механізми підтримання глобальної стабільності, якими виступають міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Адже ООН вже опинилася у ситуації Ліги Націй напередодні Другої світової війни, міжнародне право дискредитується вибірковістю його застосування, а світова громадська думка стає об'єктом підступних маніпуляцій.

Найявні ознаки переходу від міжнародної системи рівноваги сил, яка гарантувалася домінуванням США, коли була відсутня глобальна конфронтація, але частими були локальні конфлікти, до конфліктної багатополусної системи, коли відбувається поляризація інтересів наддержав, котрі дедалі рідше беруть до уваги інтереси інших суб'єктів міжнародних відносин. Можливість створення коаліцій периферійних країн (наприклад, дедалі частіше лунають пропозиції про перетворення Шанхайської організації співробітництва на військово-політичний союз) залежить від євроатлантичної єдності.

Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних і матеріальних досягнень, але вона поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а і творення смислів). Європейський Союз намагається адаптуватися до наслідків двох суперечливих референдумів: про вихід

з його складу Великобританії та щодо проголошення незалежності Каталонії. Як бачимо, навіть у такій стабільній структурі, як ЄС, проявляються колізії, властиві всій міжнародній системі. Адже навіть логічно складно знайти компроміс між правом націй на самовизначення і збереженням територіальної цілісності держав, а також між силою права та правом сили.

На період карантинних заходів фактом європейської політичної реальності став ідеал Ш. де Голля – «Європа націй». За цих обставин відкритим є питання спроможності інститутів Євросоюзу «після пандемії» швидко повернути тимчасово втрачені функціональні можливості поглиблення наднаціональних аспектів європейської інтеграції. На заваді відновленню ефективності наднаціональних органів влади може стати зростання політичного впливу європейських популістів.

Причини посилення правих популістських рухів полягають у зміцненні наднаціональних інститутів Євросоюзу та у функціонуванні зони євро. Саме ЄС ініціював домінування неоліберальної політики. Вичікувальна політика виливається у кризу, якої хотіли уникнути. Європейський безлад надто небезпечний. Немоżliво залишатися у зоні євро, відкидаючи умови членства в Монетарному союзі. Скоріше за все, постпандемійна економічна криза призупинить процес розширення кола його країн-учасниць. Альтернативною може бути повернення до національних валют, як це було до 2002 р. Німеччині доведеться збільшити внески до спільного бюджету ЄС після виходу Великобританії. Країни Вишеградської четвірки проти свого пропорційного збільшення внеску до спільного бюджету. Австрія не згодна з єдиним бюджетом євросони. Неминучим виглядає повернення до нового варіанта політики Дж.Кейнса, який уважав, що капіталізм не може існувати без активного втрачання держави в розвиток соціально-економічних процесів. Можливо, задля підтримки попиту за умов стагфляції (стагнація + інфляція) доведеться повернутися до ідеї гарантованого мінімального доходу та збільшення пенсій за віком, аби вони не опустилися нижче від межі бідності. У південних країнах-членах ЄС (Греція, Італія, Іспанія) набувають впливу ліві, у північноєвропейських – праві популістські партії.

19 лютого 2020 р. Рада Безпеки ООН розглянула питання виконання мінських домовленостей. Непостійні члени (Бельгія, Естонія, Німеччина, Польща), а також постійний член (Франція) цілковито підтримали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. Метою Росії є перекладання на нашу країну відповідальності за невиконання домовленостей, що має стати вагомим аргументом домагатися «покарання» України та зняття економічних санкцій із Росії. Аби уникнути такого розвитку подій німецько-французькі посередники намагаються показати, що Україна виконує «Мінськ», а на заваді повній його імплементації залишаються імперські настанови Росії. Найгірше, що позиція Києва на цих переговорах послаблюється умовами внутрішньої кризи та зовнішньої агресії. За цих обставин досить складно дипломатичним маневруванням виграти час і підготуватися до політичного оформлення результатів конфлікту. Також складно розраховувати на розширення кола учасників переговорів, запросивши до них США, Румунію, Польщу, Туреччину. Усі зазначені ініціативи неодмінно блокуватимуться російською стороною. Навряд чи доцільно прив'язувати остаточне вирішення проблеми Донбасу і Криму до загального контексту вирішення проблем Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, які виникли також із причин імперської мегаломанії Москви. Українська сторона може залишатись у форматі мінських переговорів, докладаючи всіх зусиль із метою трансформації цього формату. Адже виконання домовленостей зафіксує існуючий статус-кво. Будь-які спроби поступового виходу з мінського процесу, започатковуючи новий багатосторонній переговорний процес, обов'язково будуть оцінені російською стороною

як порушення. Наслідком, скоріше за все, може бути відновлення повномасштабних бойових дій на Донбасі. Обрання цього шляху неодмінно сповільнить поступ України в ЄС та НАТО, що і є стратегічною метою Росії.

Військово-політичне замороження конфлікту вже перетворює його на виснажливе протистояння, на справжнє випробування дієвості державних структур як України, так і Росії. Однак за цих обставин актуалізується питання готовності Заходу нівелювати асиметрію потенціалів Києва й Москви у цьому протистоянні. Адже Кремлю не звикати потужними засобами пропаганди переконувати росіян у «підступних» намірах «ворожого оточення», яке, мовляв, тільки й «мріє», як би «розчленувати матінку-Росію». Заради цього населенню пропонується відмовлятися від надмірного споживання, а також консолідуватися навколо «лідера нації».

Перед Україною стоїть набагато складніше завдання: захищати національний суверенітет і територіальну цілісність в умовах «гібридної війни» та одночасно проводити соціально непопулярні, але необхідні для модернізації суспільства реформи. Тому успіхи на дипломатичному фронті вкрай важливі.

Глобальні проблеми множаться, а здатність міжнародної спільноти їх розв'язувати залишається на тому самому рівні (або навіть слабшає). 24 березня 2020 р. міністр закордонних справ України Д.Кулеба закликав світ, незважаючи на вплив пандемії коронавірусу, не скасовувати санкції проти Росії²¹. У зверненні до Ради Безпеки ООН 8 травня 2020 р. з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі очільник зовнішньополітичного відомства нагадав, що Росія не має права приватизувати перемогу та вести «гібридну війну» проти України²².

Наявні окремі ознаки багатопольярного світового порядку. Чи залишається актуальним цивілізаційний підхід до аналізу міжнародних відносин? Здається, так, адже помітними стають тенденції до загострення конкуренції між США й Китаєм, намагання Росії використати це протистояння, актуалізується боротьба за захист суверенітету національних держав, інтенсивнішими стають різні формати інформаційних війн, посилюється активність національних меншин, молоді, жінок, триває процес поглиблення соціальної нерівності та, як наслідок, частішають заколоти, війни.

У постмодерній системі міжнародних відносин можна вести мову про співіснування принаймні п'яти «світів»: «золотого мільярду» (країни Євroatлантичної спільноти), «срібного мільярду» (Китай), «бронзового мільярду» (Бразилія, Росія, Індія, Малайзія, Південно-Африканська Республіка), «маргінального мільярду» (розташовані на різних континентах країни-невдахи процесу глобалізації) та держави, які не відбулися («failed state»).

Чіткішими стали тенденції подальшого розвитку сучасних міжнародних відносин. Зрозуміло, що, скоріше за все, відбуватиметься подальша фрагментація світової системи, на зміну процесу ліберальної глобалізації приходять так звана глокалізація, тобто підйом окремих регіонів (локальних цивілізацій), намітилася криза наднаціональних і транснаціональних структур та організацій, неминучим виглядає подальше посилення конфронтації між Китаєм і США як потенційними полюсами нової біполярності в багатопольярній системі міжнародних відносин.

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.mfa.gov.ua/news/zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-vplivu-situaciyi-z-covid-19-na-pidrimannya-mizhnarodnogo-miru-i-bezpeki>

²² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.mfa.gov.ua/news/zvernennya-ministra-zakordonnih-sprav-dmitra-kulebi-do-radi-bezpeki-onn-z-nagodi-75-yi-ricnici-zakinchennya-drugoi-svitovoyi-vijni-v-yevropi>

Переважно негативними виглядають наслідки пандемії для світової безпеки. Великі держави фактично поховали більшість режимів контролю за озброєннями, вони нехтують нормами міжнародного права. Ще більш актуальними стають проблеми біологічної зброї та біологічної безпеки. Гіпотетичний новий глобальний режим контролю над озброєннями має охоплювати всі ключові великі держави й, відповідно, усі головні військові технології. Вашингтон обрав стратегію тривалого стримування Китаю. У відповідь Пекін вдається до асиметричної стратегії впливу на США. Наявні суперечності стають непримиренними. Штати звинувачують Компартію Китаю в нелегітимному правлінні. КНР нагадує, що ймовірно визнання Америкою незалежності Тайваню може спровокувати неминучу війну між країнами.

Більшості держав світу, особливо тим, які перебувають у геополітично «чутливих» зонах перетину різних інтересів, доводиться обирати «свою» сторону у цьому глобальному протистоянні. За умов загальної економічної турбулентності чимало внутрішньополітичних режимів ставатимуть «гібридними», тобто перебуватимуть між «демократичною автократією» та «автократичною демократією». Дипломатія переважно відійшла онлайн і там опинилася поза контролем світової громадської думки. Неминучим виглядає посилення «інформаційних війн» та дискусії навколо справжніх людських цінностей.

Однак навіть за цих складних обставин Організація Об'єднаних Націй залишається важливим інструментом запобігання анархії в міжнародних відносинах. Адже Статут ООН, ухвалений 75 років тому, залишається фактично єдиним міжнародним документом, принципи та норми якого обов'язкові для всіх 193 держав-членів. Він відіграє винятково важливу роль як фундамент формування системи міжнародної безпеки, однакової для всіх країн, є своєрідним кодексом поведінки як у дво-, так і багатосторонніх відносинах у глобальному світі. ООН продовжує відігравати унікальну роль у миротворчій діяльності. Утім загальна перспектива цієї міжнародної організації у XXI ст. значною мірою залежить від успішності системного реформування, перегляду структури, функцій її органів та організацій, принципів фінансування та управління ними. Найбільш оптимальним варіантом трансформації ООН, яка й донині залишається єдиною міжнародною організацією, спроможною виконувати важливі глобальні функції, може бути, на нашу думку, перетворення її на транснаціональну мережу, котра буде відкритою всім формам міжнародного співробітництва.

З огляду на це, Організація Об'єднаних Націй має запропонувати демократичний ідеал консолідації людства навколо спільних інтересів виживання та досягнення гідного життя й забезпечення прав людини у третьому тисячолітті. Цей ідеал можливий на основі досягнення своєрідного синтезу між пієтетом Заходу до індивідуальних свобод і повагою Сходу до соціальних зобов'язань. За таких умов ООН матиме шанс залишитися однією з головних рушійних сил сучасної історії. Як наголошував перший міністр закордонних справ України А.Зленко, «ООН була і завжди буде потрібна – не лише як найвища міжнародна інстанція, але й як найвищий моральний авторитет у міжнародній політиці»²³.

REFERENCES

1. Aron, R. (2000). *Myr i viina mizh natsiiamy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times*. London.

²³ Зленко А.М. Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Х., 2003. – С.138.

3. Bailes, A., Cottey, A. (2006). *Regional security cooperation in the early 21st century*. Retrieved from: <http://www.sipri.org/yearbook/2006/04>
4. Barnett, M., Finnemore, M. (2004). *Rules of the World: International Organisations in Global Politics*. New York.
5. Bendiner, E. (1975). *A Time for Angels: The tragicomedy history of the League of Nations*. New York.
6. Mazower, M. (2000). *Der dunkle Kontinent. Europa im 20. Jahrhundert*. Berlin. [in Deutsch].
7. Naim, M. (2018). *Zanepad vlady*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Northedge, F. (1986). *The League of Nation's: Its Life and Times, 1920–1946*. New York.
9. Sharp, D. (2005). *Ot diktatury k demokratii: Strategiya i taktika osvoboditel'nogo dvizheniya*. Moskva. [in Russian].
10. Toffler, E. (2003). *Nova paradyhma vlady: Znannia. Bahatstvo. Syls*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vidnianskyi, S., Martynov, A. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Obiednanykh Natsii: 60 rokiv uchasti u rozviazanni naivazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Wesel, R. (2012). *Internationale Regime und Organisationen*. Berlin. [in Deutsch].
13. Winkler, H.A. (2017). *Zerbricht der Westen? Über die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika*. München. [in Deutsch].
14. Zlenko, A. (2003). *Diplomatia i polityka: Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Stepan Vidnianskyi

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Andrii Martynov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), martynov.andriy323@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

United Nations in the Current Crisis of the World Order (To the 75th Anniversary of the UN)

Abstract. The history of the United Nations is an example of resolving complex international conflicts. UN survives classic Cold War. After the collapse of USSR, the work of the UN intensified. The crisis of the unipolar system of international relations has again exacerbated the problem of establishing international legal, political, organizational and mental foundations for the formation of a new postmodern system of international relations. **The purpose of the study** is to highlight trends in the deepening crisis of the United Nations in the context of the global hybrid war for the redistribution of resources, power and wealth between the various centers of the multipolar world. **The research methodology** is based on a critical historical analysis of the global international UN institution, the principles of historicism, systematization. **The scientific novelty** is to identify the key contradictions in the formation of a postmodern system of international relations in fact in the context of a global hybrid war. The local-civilization, socio-economic, and mental characteristics of the unipolar system of international relations are eroding. **Conclusions.** The postmodern system of international relations is a format of complex interaction of five worlds: the countries of the Euro-Atlantic area, China, developing countries, weakened by global competition, countries that are losing subjectivity. Liberal globalization is complemented by glocalization. The United States and China are in conflict as the main poles of power in the new multipolar system of international relations. Washington has chosen a strategy of long-term containment of China. Beijing is resorting to an asymmetric strategy of influencing the United States. The preservation of the UN is necessary to prevent the use of force to accelerate the formation of a multipolar system of international relations.

Keywords: United Nations, League of Nations, Cold War, multipolar postmodern system of international relations, global hybrid war, China, Russia, USA, Ukraine.

«Конфлікт пам'яті»: до питання про вшанування жертв польсько-українського протистояння 1940-х рр. на території сучасної Польщі

Анотація. Мета дослідження – висвітлення діяльності української національної меншини в Польщі щодо вшанування пам'яті своїх родичів і жертв польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни та післявоєнних років. Вирішуючи мету дослідження, автор намагався відповісти на питання: чому українські вшанування в Польщі викликали спротив частини польської громади. **Методологія дослідження.** У статті застосовано методи історичного дослідження, зокрема критичний щодо архівних та опублікованих джерел, а також усталених поглядів у сучасній історіографії. Додатково використано статистичні, географічні, соціологічні методи. **Наукова новизна.** Згадана тема досі не стала предметом окремого фахового історичного дослідження. Отримані результати збагатили знання про причини польсько-українського конфлікту навколо українських місць пам'яті в Польщі та вможливили верифікацію вже відомих висновків. **Висновки.** Після 1989 р. українська громада в Польщі розпочала відновлювати або споруджувати нові місця пам'яті не лише на могилах своїх родичів, але й жертв польсько-українського конфлікту. Розміщення надгробного монументу чи пам'ятника на могилі вбитих українців, зокрема загиблих бійців УПА, було негативно сприйняте частиною польської громади, що не могла змиритися з пережитим. Нерідко їхні родичі втратили життя від рук упівців і відновлені могили вбитих українців болуче нагадували про непоправні втрати. Це також суперечило польській оцінці конфлікту, яка формувалася кризь призму власної кривди. Із цих причин польська громада вимагала знесення пам'ятників УПА. Це, своєю чергою, ускладнювало відновлення польських поховань в Україні.

Ключові слова: Польща, українці, поляки, меморіали, конфлікт, діалог.

Виселення в 1947 р. українського населення під час акції «Вісла» призвело не лише до зміни національної структури на південному сході Польщі, але також до руйнування матеріальної культури. Залишені без нагляду церкви, іконостаси, каплиці, цвинтарі та придорожні хрести піддавалися свідомому і несвідомому знищенню. Збереглися тільки ті, особливо храми, що перейшли в підпорядкування римо-католицької церкви або державного казначейства. Деякі греко-католицькі святині було передано в користування православним. Спочатку загарбання колишнього греко-католицького майна дуже негативно оцінювалося з боку українського населення, яке розраховувало, що після повернення в рідні краї ці святині знову їм служитимуть. Згодом українці зрозуміли, що повернути нічого неможливо, і єдиним порятунком для храмів стане опіка нового господаря. Було занадто багато прикладів того, що церкви, залишені без нагляду, безповоротно руйнувалися.

Набагато гіршою виглядала ситуація з цвинтарями. Опікується могилами зазвичай родина. Її відсутність призводила до того, що місця вічного спочинку близьких, кладовища, піддавалися знищенню. Пришвидшував цей процес факт, що на більшості поховань були дерев'яні хрести, земляні насипи. Довше витримували кам'яні або металеві хрести, але й ті поступово зазнавали впливу погодних умов, чи ще й вандалів. Навіть при переході цвинтаря в підпорядкування іншого власника це не ставало порятунком для надгробків. Вони трактувалися як чужі, а отже ніхто про них не дбав. Своєю чергою національна політика Польської Народної

Республіки (ПНР) спрямовувалася на асиміляцію українців, навіть знищення слідів їх колишньої присутності в Південно-Східній Польщі. Проявлялося це не лише в розбиранні деяких церков, зміні українських назв вулиць, але також у перейменуванні в 1970-х рр. близько 120 населених пунктів. Лише після виникнення «Солідарності» більшості поселень повернули їхні первинні назви. Таким чином, турбота про «українські могили» в період ПНР була пов'язана з труднощами. Політичні зміни у країні після 1989 р. дали можливість українському населенню вжити заходів щодо впорядкування могил, ушанування пам'яті своїх родичів.

Перші увічнення з'явилися вже в 1990 р. Для української громади природним було бажання впорядкувати порослі травою, нерідко понижені могили, установити на них хрести. Це були спонтанні дії з поклику душі, ніхто не сподівався, що вони можуть викликати чийсь спротив. Тому деякі дії відбувалися без дотримання обов'язкових процедур. Вплив на це мала також відсутність чіткого юридичного регулювання, що породжувало довільні інтерпретації. Переважно не викликали заперечень та спротиву місцевої влади, як і поляків, відновлення надгробків близьких, упорядкування цвинтаря, його огороження. Такі дії вважалися нормальними, адже кожен має право на християнське увічнення близької йому особи, особливо членів родини.

Упорядкування могил і встановлення надгробків не обмежилось лише близькими. Попередні українські мешканці деяких сіл почали впорядковувати могили, часто братські, в яких спочивали земляки, убиті польським підпіллям або органами безпеки ПНР. Наприклад, у середині червня 1990 р. колишні мешканці с. Ліски (Грубешівський повіт) упорядкували могилу 86 жертв, які 23 березня 1944 р. загинули від рук бійців Селянських батальйонів під командуванням Ф.Басая («Рись»). Надгробок на спомин цих людей було встановлено ще на початку 1970-х рр. У квітні 1991 р. голова правління перемишльського відділення Союзу українців у Польщі (СУП) М.Сидор звернувся до правління гміни Орли з проханням надати згоду на впорядкування братської могили 153 колишніх українських мешканців Малковичів (Перемишльський повіт), зокрема з них понад 20 дітей, убитих 17–18 квітня 1945 р. підпіллям Армії крайової (АК) й мешканцями сусіднього с. Орли. Гміна погодилася на впорядкування поховання та встановлення пам'ятного хреста, але не дала згоди на написи на таблиці окрім прізвищ, імен жертв та їхнього року народження. Було насипано пагорб 6х6 м і встановлено 3 великих березових хрести. 28 квітня 1991 р. відбулася процесія, траурне богослужіння, відслужене трьома греко-католицькими священниками за участі близько 200 осіб із колишніх мешканців цього села, які прибули з України. Місцеві поляки неприязно поставилися до цієї події. Однак поміркована позиція римо-католицького пароха, який у костелі попередив про урочистість, а також згода з боку місцевих властей призвели до того, що все відбулося спокійно. Однак тривала суперечка щодо змісту таблиці. У 1996 р. група мешканців Перемишля зважилася на самовільне встановлення металевого хреста і пам'ятної таблиці з написом: «Тут спочивають вбиті у ніч з 17 на 18 квітня 1945 р. українці села Малковичі», а нижче у чотирьох колонках наводилися прізвища, імена, дати народження. Проти цього виступила місцева влада, але все залишилося на місці, адже законодавство порушено не було¹. Від 1991 р. на місцевому цвинтарі почали відбуватися також панахиди на могилі вбитих польським партизанським загonom під командуванням Ю.Задзерського («Волиняк») щонайменше 160 мешканців с. Пискоровичі (Лежайський повіт). Місце поховання

¹ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні: Увічнення трагедії Закароння в 1944–1947 рр. – Перемишль, 2001. – С.35, 149–152.

вшановував надгробок, установлений ще 1968 р.² Своєю чергою, 22–23 серпня 1992 р. колишні мешканці сіл Люблинець Новий і Старий (Любачівський повіт) здійснили відкриття та освячення цвинтаря, раніше відновленого за згодою воеводського хранителя пам'яток у Перемишлі й місцевих властей. На братських могилах 58 мешканців, убитих у березні 1945 р. підрозділами Війська польського, встановлено пам'ятні таблиці, хрести. В урочистості взяли участь також бургомістр Чесанова Я.Ковась і його заступник С.Гаерський, який виголосив промову в дусі примирення. Місцеві поляки дуже добре прийняли колишніх мешканців, запросили їх до будинків, гостили, а дехто й переночував у своїй колишній домівці. Це стало заслугою пароха М.Опалінського та місцевої адміністрації³.

Перші вшанування українських цивільних жертв польсько-українського конфлікту не наражалися на рішучі протести з боку місцевих властей і населення. Демократичні зміни в Польщі, розуміння центральними органами, як і місцевим самоврядуванням потреб національних меншин, популяризація гасла багатокультурності стримували спротив. Мав значення й діалог між обома народами, що саме розпочинався, а також позиція папи Івана Павла II, який завжди доброзичливо ставився до греко-католиків. Повсюдно вважалося, що демократична Польща, котра народжувалася, мала бути державою всіх громадян без національних чи конфесійних різниць. Польське суспільство у своїй більшості помічало також потребу вшанування місць поховань українських сусідів. Відголоски спротиву, що виникали, не були настільки сильними, аби завадити. Переконливим прикладом тут став Старий і Новий Люблинець, де завдяки місцевому римо-католицькому пароху, а також представникам місцевої влади вдалося не лише схилити мешканців до вшанування українських жертв, але також провести урочистості в дусі польсько-українського примирення.

Якщо перші увічнення пам'яті цивільних жертв польсько-українського конфлікту не зустрічали рішучого опору з боку польського суспільства, то встановлення надгробків бійцям Української повстанської армії (УПА) наразилися на спротив⁴. Для більшості поляків упівці асоціювалися зі «злочинцями», котрі вбивали їхніх близьких не лише на Волині та Східній Галичині, але також на території теперішньої Польщі. Ще живими були свідки тих подій, а серед них часто й ті, чий родичі загинули. Натомість більшість українців у Польщі з надією споглядали на українське підпілля, сподіваючись якщо не самостійної держави, то принаймні «малої вітчизни». УПА, на їхню думку, була єдиною формацією, яка обороняла їх від депортації до радянської України, від нападів польського підпілля, армії, міліції. Загалом упівці були для них захисниками їхнього життя й майна. Ані поляки, ані українці переважно не сприймали позицію іншої сторони. Діаметрально відмінна оцінка українського підпілля і його діяльності позначилася на увічненні вояків УПА.

Українська громада, відновлюючи надгробки своїх близьких, а також жертв польсько-українського конфлікту, звернула увагу на знищені могили упівців. Ініціатива належала колишнім бійцям, які прагнули вшанувати своїх бойових побратимів. Уже на початку 1990-х рр. з'явилися перші місця пам'яті. У 1990 р. в ярі, що називався Білосток (гміна Довгобичів) було віднайдено могилу повстанців, котрі полягли 26 лютого 1946 р. в бою із підрозділом НКВС. Територію впорядкували, установили малі березові хрести. У 1994 р. там було насипано високий

² Там само. – С.6, 39.

³ Drodz R. *Українці в Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005)*. – Słupsk; Warszawa, 2013. – С.250–300.

⁴ Drodz P. *Українці Польщі: погляд на своє минуле (1947–2005)*. – К., 2019. – С.250–300.

пагорб і споруджено металеву арку з написом «Слава героям». На місці поховання постав металевий хрест із двома пам'ятними таблицями. На верхній написано: «Слава героям полеглим за свободу і незалежність України», а на нижній: «Тут спочивають вояки УПА, які загинули в бою з НКВД. Вічна їм пам'ять». Нижче перелічено прізвища 41 полеглого⁵. У с. Василів (Томашівський повіт) упорядковано частину цвинтаря й насипано кілька земляних могил, а також встановлено малий дерев'яний хрест. У 1993 р. з'явився великий березовий хрест. Через два роки за згодою римо-католицької курії у Замості могили було огорожено металевими стовпчиками, з'єднаними ланцюгом, а посередині встановлено металевий хрест із табличкою: «Тут спочивають 13 борців, які полягли в березні 1946 р. за свободу України. Слава героям»⁶. У 1992 р. впорядковано місце поховання полеглих у Вербиці й встановлено металеві хрести, а 1995 р. збудовано величний пам'ятник, що нагадував увічнення УПА в Канаді та США. Біля його основи був напис: «У боротьбі за свободу України у селі Вербиця з різних відділів УПА полягло понад 100 осіб. Вічна їм пам'ять», нижче містилися прізвища всіх загиблих⁷.

Порівняно з попередніми спробами, намагання увічнити пам'ять партизанів УПА на горі Монастир (Любачівський повіт) наразилося на опір місцевої влади. Колишній мешканець села Д.Богуш у січні 1994 р. від імені Об'єднання українців – політичних в'язнів сталінського періоду (ОУ-ПВСП) звернувся до воєводського хранителя пам'яток щодо дозволу на спорудження меморіалу. До звернення додавався проект⁸. Не отримавши після шести місяців очікування відповіді, на початку серпня 1994 р. Д.Богуш розпочав будівництво. 16 вересня районне управління в Любачеві розпорядилося призупинити всі роботи до отримання необхідних документів⁹. А коли їх не буде надано, ініціатор будівництва мав знести пам'ятник. 27 грудня 1995 р. районна прокуратура в Перемишлі подала судовий позов на Д.Богуша, звинувативши його в незаконному спорудженні меморіалу УПА на горі Монастир. У середині березня 1996 р. районний суд у Любачеві постановив, що, згідно зі старим законом про будівельне право, будівництво розпочалося з порушенням норм, за що звинуваченого покарано штрафом у розмірі 400 злотих. Після сплати цієї суми суд визнав, що «справа було завершено правочинно». Натомість у світлі нового закону про будівельне право зазначалося, що «дія, яка інкримінується звинуваченому, не є злочином», і тому суд анулював провадження¹⁰.

Нагромадження проблем із польськими – в Україні та українськими – у Польщі увічненнями намагалися вирішити на міждержавному рівні. У березні 1994 р. у Варшаві було підписано міжурядову угоду про охорону місць пам'яті та спочинку жертв війни і політичних репресій. Обидві сторони зобов'язувалися взаємодіяти у сфері встановлення, упорядкування й належного утримання відповідних місць пам'яті, а також провести ексгумацію останків і гідно їх поховати. Однак ця угода стосувалася міждержавних відносин, а не стосувалася громадян цих держав іншої національності, тобто поляків – в Україні й українців – у Польщі. За основу було

⁵ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні... – С.34, 146–149.

⁶ Там само. – С.19, 100–101.

⁷ Там само. – С.19, 102–104.

⁸ Archiwum Stowarzyszenia Ukraińców – Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego, Zarząd Główny Stowarzyszenia Ukraińców – Więźniów Politycznych Okresu Stalinowskiego (далі – ASU-WPOS, ZG SU–WPOS). – Pismo SU–WOPS do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu w sprawie o zezwolenie na budowę pomnika z 24 stycznia 1994 r. Див. також: Наше слово. – 1996. – 18 лютого.

⁹ Archiwum Związku Ukraińców w Polsce, Zarząd Główny Związku Ukraińców w Polsce (далі – AZUwP, ZG ZUwP). – Decyzja Urzędu Rejonowego w Lubaczowie o wstrzymaniu prac budowlanych w Monasterzu z 16 września 1994 r.

¹⁰ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні... – С.104–116.

взято принцип, якщо це громадяни держави, то їхня діяльність є внутрішньою справою. Відсутність чіткого законодавчого регулювання спричиняла подальші конфлікти в питаннях увічнення і проблеми для державної влади. Тому виникла нагальна потреба вирішити це питання. 19 вересня 1994 р. відбулася зустріч голови Союзу українців у Польщі Ю.Рейта з генеральним секретарем Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ) А.Шевозніком. Зокрема було порушено актуальні для української громади проблеми щодо місць пам'яті й могил полеглих вояків УНР, УПА, а також налагоджено робочі контакти та зроблено перші кроки в напрямі вирішення цих проблем¹¹.

Згадані перші контакти сповнювали оптимізмом у ситуації, коли хвиля українських увічнень наростала. У жовтні 1994 р. у с. Грушовичі біля Перемишля з ініціативи ОУ-ПВСП відкрито й освячено пам'ятник «Героям Української повстанської армії на Закерзонні». Він являв собою високу арку, увінчану тризубом. На табличці українською мовою було написано: «Слава героям УПА – борцям за свободу України», а також подано назви чотирьох куренів УПА: «Прірви-Беркута», «Коника-Байди», «Залізняка», «Рена». Під пам'ятником у підземній крипті складено землю з місць поховань повстанців. При будівництві не було враховано почуттів польської громади. Тож не дивно, що пам'ятник викликав обурення не лише комбатантських і кресових організацій, але й місцевої влади. Раніше надгробки та пам'ятники увічнювали похованих там осіб, а у цьому випадку без відома власника цвинтаря споруджено пам'ятник, який ушановував цілу формуцію – УПА в Польщі, не отримавши на це згоди. Це погіршило польсько-українські відносини, особливо у цій частині Польщі. Відповідь польської сторони була вже тільки питанням часу, особливо й тому, що пам'ятник установлено без урахування думки місцевих властей і РОПБіМ. Комбатантські організації з Перемишля висловили різкий протест та вимагали його демонтажу.

У цій ситуації перемишльський воевода З.Цюпінський скликав термінову нараду, під час якої акцентувалася увага на необхідності дотримання законності при встановленні українських місць пам'яті. Питання демонтажу монументів не порушувалося, адже це ще більше погіршило б польсько-українські відносини та імідж Польщі у світі. Пам'ятники було встановлено на місці поховань, тому поляки побоювалися за долю польських увічнень в Україні, особливо цвинтарів і меморіалів, присвячених воякам 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. Демонтаж у Польщі міг призвести до аналогічних дій щодо польських місць пам'яті в Україні та ймовірних перешкод у спорудженні інших, особливо відновлення Цвинтаря орлят у Львові, відкриття якого польська влада добивалася від моменту виникнення Української держави¹². У відповідь на спорудження пам'ятника у Грушовичах, 10 лютого 1995 р. на прохання перемишльського відділення Товариства увічнення жертв злочину українських націоналістів міська рада прийняла ухвалу про будівництво монумента, «присвяченого жертвам злочинів українських націоналістів у Перемишлі»¹³. Редактор паризької «Культури» Є.Гедройць так прокоментував конфлікт у Грушовичах: «Триває беззмістовна дискусія, що цей пам'ятник встановлено без згоди адміністративних властей. Українці захищаються, що це не пам'ятник, а лише надгробок на цвинтарі. Вже пора забути про братовбивчу боротьбу в минулому. Не слід забувати, що УПА в українців – це легендарні борці за свободу України, а поляки вважають їх бандитами і вбивцями польського населення. Поряд з тим

¹¹ Наше слово. – 1994. – 2 жовтня.

¹² Див.: Дрозд Р. Українці Польщі: погляд на своє минуле (1947–2005). – С.247–300.

¹³ Nowiny. – 1995. – 24–26 lutego.

організуємо урочистості й споруджуємо пам'ятники АК у Литві й Україні, забуваючи, як негативно це сприймається тими спільнотами»¹⁴.

Інформація про пам'ятник з'явилася у центральній¹⁵, регіональній¹⁶ пресі, а також у «Der Spiegel»¹⁷. Питання українських місць пам'яті залунало на всю країну, наголошувалося при цьому, що вони встановлені без згоди влади. Однак ще не було чітких правових норм, які регулювали б це. До того ж не існувало ясності в термінах, як розрізняти, зокрема, надгробок і пам'ятник. Згідно з тлумачним словником польської мови, надгробок – це тривале означення місця вічного спочинку особи у вигляді пам'ятника, плити, таблички з написами. Натомість пам'ятник – скульптурний або скульптурно-архітектурний витвір (статуя, обеліск, плита тощо), споруджений на честь особи або для увічнення події, як також і хрест чи табличка з написом, що встановлюються на могилах¹⁸. Однак за чинним тоді законодавством на цвинтарях, не внесених до реєстру пам'яток, не вимагається дозволу на будівництво «пам'ятників, статуй, капличок й інших подібних об'єктів релігійного культу»¹⁹. До того ж правовим регулюванням охоплювалися винятково випадки спорудження (будівництва) нових пам'ятників у громадських місцях. Не стосувалося це також об'єктів, що вже існували, навіть якби вони ремонтувались або оновлювались. Отримання дозволу на будівництво вимагалось лише для спорудження пам'ятників у громадських місцях²⁰. Таким чином, усе залежало від інтерпретації норм і визначення, чи є це пам'ятником, що встановлюється у громадському місці, чи ні.

Інакше виглядала справа увічнень на цвинтарях, внесених до реєстру пам'яток. Тут уже вимагалось отримання згоди хранителя. Лише ухвалення закону про будівельне право від 7 липня 1994 р. певним чином унормувало ці питання²¹. Відсутність ясності підтверджує і слідство, що його 19 січня 1995 р. розпочало районне відділення поліції в Перемишлі проти Д.Богуша на предмет порушення будівельного права при встановленні монумента УПА. Після допиту свідків і збору доказового матеріалу 20 листопада того року районна прокуратура в Перемишлі постановила анулювати слідство у частині, що стосувалася спорудження 1992–1994 рр. у Грушовичах, Кальникові, Верхраті, Старому Люблинці та Новому Люблинці місць пам'яті УПА з огляду на відсутність складу злочину. Однак вирішено продовжувати слідство проти Д.Богуша щодо встановлення без дозволу на горі Монастир пам'ятника на честь полеглих вояків УПА з огляду на заповідний характер місця²². Ця справа свідчить про те, що українські увічнення мали більше моральний, ніж правовий відтінок. Кресові та комбатантські організації, особливо з Перемишля й Ряшева, а також деякі журналісти та політики, не заглиблюючись в юридичні норми, апріорі визнали тезу про незаконність. Дезінформуючи громадську думку, вони дедалі загострювали конфлікт.

Рішучі протести, резонанс у пресі навколо пам'ятника у Грушовичах спричинили його сплюндрування в ніч із 25 на 26 березня 1995 р. Монумент було вимазано

¹⁴ Див.: Наше слово. – 1995. – 26 лютого.

¹⁵ Rzeczpospolita. – 1994. – 9 listopada; Dziennik Polski. – 1994. – 4 listopada.

¹⁶ Nowiny. – 1994. – 20 października.

¹⁷ Der Spiegel. – 1994. – 31. Oktober.

¹⁸ Див.: [Електронний пецып]: www.sjp.pwn.pl

¹⁹ Zbiory Mirosława Czecha (далі – ZMCz). – Opracowanie Sekretarza Wojewódzkiego KOPWiM w Przemyślu dotyczące upamiętnień ukraińskich w woj. przemyskim z 10 grudnia 1994 r.

²⁰ Ibid. – Stanowisko co do regulacji prawnej i praktyki administracyjnej w sprawach pomników [b.d.].

²¹ Dziennik Ustaw. – 1994. – №89. – Poz.414.

²² ZMCz. – Postanowienie Prokuratury Rejonowej w Przemyślu o częściowe umorzenie śledztwa przeciwko D.Boguszowi z 20 listopada 1995 r.

фарбою, украдено одну з металевих табличок, присвячену куреню «Залізняк», визнаного поляками вбивцею, розкидано вінки. Замість таблички великими літерами написали: «Геть», а на тильному боці з'явилися слова: «Не хочемо пам'ятників злочинцям польського народу». Інформацію про це разом зі знімком було опубліковано на першій шпальті «Нашого слова»²³. Акт вандалізму обурих українську громадськість, що погіршило польсько-українські відносини. Додамо, що випадки руйнування українських місць пам'яті відбувалися й у наступні роки, а пам'ятник у Грушовичах після кількох актів вандалізму за рішенням місцевого вайта в 2017 р. було демонтовано.

Незважаючи на таку гостру реакцію з боку окремих польських середовищ, українська громадськість і надалі прагнула до увічнення своїх полеглих близьких. У лютому 1995 р. з Перемишля прибула група осіб, які завдяки допомозі місцевого мешканця Д.Радоня віднайшли на занедбаному і зруйнованому цвинтарі в Павлокомі місце поховання 366 українських мешканців цього села, що були вбиті 3 квітня 1945 р. загоном АК під керівництвом Ю.Бісса («Вацлав»)²⁴. Після цього у 50-ту річницю злочину розпочалися приготування до релігійного обряду вшанування пам'яті полеглих. Д.Радонь насипав три земляних пагорби й установив на них березові хрести. Він уважав це своїм обов'язком, адже був безпосереднім учасником трагічних подій. Як сам стверджував, уже стояв над ямою і також мав тоді загинути. Урятувало його те, що його батько перед цим був вивезений на схід як поляк. Однак ініціативу Д.Радоня не схвалили інші мешканці. Група місцевих чоловіків зрівняли з землею символічні могили та знищили березові хрести. Незважаючи на це, панахида все ж таки відбулася. 30 квітня 1995 р. на цвинтар у супроводі поліції прибули чотири автобуси з людьми. Було покладено вінки, квіти, запалено лампадки. Молитву за померлими відправили троє греко-католицьких священників. Як стверджували українці, лише присутність поліції запобігла насильству²⁵. 2 серпня 1995 р. невідомі підпалили стодолу на обійсті Д.Радоня²⁶. Протест мешканців виникав із факту підозри українського підпілля у вбивстві в лютому 1945 р. 11 польських жителів цього села, а також через переконання в незаконності українських увічнень. Крім того, хтось виступав проти самих нагадувань про злочин, в якому взяли участь також і місцеві поляки. У наступні роки ситуація змінилася й до сутичок уже не доходило, а жалобні врочистості відбувалися без перешкод. Пам'ятник загиблим у Павлокомі постав лише 2006 р., як і пам'ятник убитим 11 полякам. Обидва монументи відкрили президенти Польщі та України Л.Качинський і В.Ющенко.

Питання місць пам'яті загострювало польсько-українські відносини. Необхідність урегулювання вимагала переговорів СУвП із РОПБіМ²⁷. 24 червня 1995 р. між ними було укладено угоду, в якій визнавалося, зокрема, що будь-які увічнення на території Республіки Польща повинні відбуватися згідно з чинним законодавством, у повазі до непорушності її кордонів і почуттів польських

²³ Наше слово. – 1995. – 9 квітня.

²⁴ Див.: *Misilo E. Pawłokoma 3 III 1945 r.* – Warszawa, 2006; Павлокома 3 III 1945: Даровано життя, щоб правду розказали / Ред. М.Паньків, С.Мисило. – Warszawa, 2006.

²⁵ Наше слово. – 1995. – 21 і 28 травня.

²⁶ AZUwP, ZG ZUwP. – Informacja ZUwP o nieprawidłowościach w działaniach organów ścigania w trakcie rozpatrywania spraw związanych z przestępstwami i wykroczeniami popełnianymi w przyczyn narodowościowych w województwie przemyskim z [września] 1995 r.

²⁷ *Drozd R. „Przebaczymy i prosimy o przebaczenie”: Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym: Dokumenty z lat 1990–2015.* – Słupsk, 2019. – S.86–87, 108–111, 132–133.

громадян²⁸. Це було принципове питання, адже частина місцевої громадськості сприймала українські пам'ятники як образу почуттів, а навіть гідності. У середині травня 1996 р. між СУвП і РОПБіМ укладено чергову угоду, яка дедалі вноrmовувала справу поховань та увічнень. Однак вона стосувалася вояків української національності, що служили в різних військових формаціях у ХХ ст. та були поховані на території Польщі. Згоди щодо найбільш чутливого питання, а саме вшанування пам'яті загиблих вояків УПА, досягнуто не було. Причиною стала відсутність ретельної історичної оцінки подій 1939–1956 рр., а також відповідних правових норм. Підписанти усвідомлювали, що це стане джерелом подальших конфліктів, тому «постановили вирішити розібратися зі врегулюванням уже існуючих і відомих випадків увічнень, спираючись на чинні правові акти»²⁹. Польська сторона запропонувала, щоб нанесені на надгробках написи звучали так: «Тут поховані, що трагічно загинули в день... Українці – мешканці села... місцевості..., або православні (греко-католики) мешканці села... місцевості... Просять про молитву. Шана їхній пам'яті». Українська сторона не могла прийняти таку пропозицію, оскільки подібний напис, на її думку, не відповідав історичній правді³⁰.

Конфлікт загострювали своїми увічненнями перемишльські кресові та комбатантські організації. У травні 1996 р. у костелі отців кармелітів було відкрито дошку пам'яті польських жертв УПА³¹. Вона мала вигляд орла, крила якого представляли собою контур П Речіпосполитої. На крилі, що символізувало її східні території, було зображено перевернутий тризуб, а нижче вміщено напис: «Невинному польському населенню, по-звірячому вбитому бандами УПА на східних кресах Речіпосполитої в 1942–1946 рр.». Відкриття цієї дошки українська сторона сприйняла як анти-український акт і такий, що зневажає тризуб як офіційний герб Української держави. 2 червня 1996 р. учасники зустрічі української молоді у Варшаві надіслали повідомлення до районної прокуратури в Перемишлі у справі «наруги на території Перемишля над українськими державними й національними символами шляхом розміщення на стінах будинків образливих написів і малюнків, а також нищення майна». Однак слідство було припинено, адже відкриття дошки Об'єднанням пам'яті перемишльських орлят не вважалося протиправним у розумінні норм кримінального кодексу³².

Потреба остаточного врегулювання увічнень, а також тиск із боку Комісії національних та етнічних меншин призвела до підписання 13 серпня 1997 р. РОПБіМ і СУвП чергового протоколу узгодження позицій. Стосувався він найбільш чутливого питання – УПА. «Через відсутність об'єктивної оцінки подій, – читаємо в документі, – що мали місце в польсько-українських відносинах 1939–1956 рр., а також невідкладну потребу вирішення наявних проблем у сфері пошуку й упорядкування могил полеглих, обидві сторони, виходячи з переконання, що кожен, хто загинув у боротьбі чи внаслідок інших збройних дій має непорушне право на гідне поховання, прийняли зразки стандартних написів на могилах полеглих військових відділів УПА: (герб України), полегли (дата, місце), у боротьбі за вільну Україну (ім'я, прізвище, дати народження і смерті)»³³. Також було узгоджено, що нанесені написи загального змісту будуть двомовними, натомість прізвища й імена, а також у

²⁸ AZUwP, ZG ZUwP. – Porozumienie o współpracy pomiędzy ZUwP a ROPWiM z 24 czerwca 1995 r.

²⁹ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005. – Warszawa, 2010. – S.190–192.

³⁰ AZUwP, ZG ZUwP. – Propozycje strony polskiej w sprawie uzgodnień z 11 listopada 1995 r.

³¹ Ibid. – Odpowiedź Ministra Kultury i Sztuki na interpelację posła M.Czecha z 20 kwietnia 1998 r.

³² Ibid. – Postanowienie prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Przemyślu Pawła Sieka o umorzeniu postępowania w sprawie profanacji godła państwa ukraińskiego z 17 marca 1997 r.

³³ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce... – S.232–233.

випадку відсутності даних – псевдоніми полеглих, розміщені на могилах і братських могилах, а також індивідуальних, що знаходяться поза межами цвинтарів, будуть українською мовою; у разі відсутності особистих даних полеглого нанесений напис на могилі або братській могилі буде враховувати псевдонім полеглого (наприклад: ім'я невідоме «Павленко»); як підтвердження місцезнаходження місць поховання, а також анкетних даних похованих (полеглих) осіб, у випадку відсутності архівної та діловодної документації, можуть слугувати нотаріально підтверджені свідчення свідків. Обидві сторони порозумілися також щодо створення спільної комісії у справі розгляду запитів, що стосуються українських увічнень у Польщі³⁴.

Укладення угоди давало надію на врегулювання спірних питань, особливо вшанування пам'яті полеглих партизанів УПА. Відкрила вона також шлях до вирішення проблеми увічнення на горі Монастир. На зустрічі спільної комісії РОПБіМ і СУВП 6 березня 1998 р. домовилися, що буде опрацьовано нову форму надгробка з подальшим направленням до перемишльського воеводи на необхідні узгодження з відповідними службами й інституціями, а пізніше з РОПБіМ. Ухвалено також зміст напису: «Полегли за вільну Україну. Тут спочивають полегли в ніч з 2 на 3 березня 1945 р. у бою з НКВС у монастирських лісах (прізвища). Перехожий, що стоїш на цій землі, згадай про них у молитві»³⁵. Потім розпочато всю процедуру. РОПБіМ доручила розібрати недобудований пам'ятник, а на його місці встановлено новий, що дуже нагадував проект увічнення, який реалізував раніше Д.Богущ.

Дуже важко вирішувалося питання зі вшануванням пам'яті бійців УПА, котрі загинули під час нападу на Бірчу (Перемишльський повіт) у 1946 р. Його особливістю було й те, що стосувалося воно не лише увічнення місця їх вічного спочинку, як у всіх попередньо описаних випадках, але також проведення ексгумації останків і перепоховання. Це питання характеризувало процес наростання конфлікту, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями. У серпні 1991 р. до Головної управи СУВП звернулася А.Байляк-Карванська зі США з проханням віднайти могилу її чоловіка Д.Карванського і 21 вояка УПА, котрі полягли 7 січня 1946 р. під час нападу на гарнізон Війська польського в Бірчі. Тоді тіла всіх загиблих було просто вкинуто до ями й закопано. Прохання переслали до Українського архіву, директор якого Є.Місило взявся за його вирішення. У 1992 р. на підставі усних свідчень він установив місце поховання, яке знаходилося на ділянці місцевого селянина. Власник землі не дав згоди на ініціативу спорудження місця пам'яті у вигляді огороження території та встановлення хреста. Розпочалися пошуки можливостей проведення ексгумації, а також перепоховання останків в іншому місці. Пропонувалося комунальне кладовище в Перемишлі, але після зустрічі з його директором від цієї ідеї відмовилися. Потім звернулись із проханням про згоду на поховання останків вояків УПА на цвинтарі у Станіславчику біля Перемишля. Однак проти виступили мешканці села й місцевий парох. Тож і цей задум реалізувати не вдалося³⁶. У лютому 1995 р. секретар СУВП М.Кертичак звернувся до війта Бірчі щодо згоди на ексгумацію та поховання на недіючому греко-католицькому цвинтарі у Старій Бірчі, а також надіслав листа до РОПБіМ із проектом увічнення. 25 квітня 1995 р. рада гміни Бірча дозволила ексгумацію, натомість «у жодному випадку не погодилася на поховання останків полеглих на території гміни»³⁷. Лише 31 жовтня того року надійшла відповідь від РОПБіМ,

³⁴ Ibid.

³⁵ AZUwP, ZG ZUwP. – Protokół ustaleń Komisji Wspólnej ROPWiM i ZG ZUwP z 6 marca 1998 r.

³⁶ Drodz R. Związek Ukraińców w Polsce... – S.120–122.

³⁷ Ibid. – S.133.

в якій, зокрема, висловлювалася згода на увічнення, одночасно вказувалося на потребу зменшити висоту пам'ятника до 1,5 м, «який зі зрозумілих причин не повинен бути надто пишним і демонстративним», а також рекомендувалося уникати в напису назв підрозділів, псевдонімів і військових звань полеглих. Також запропоновано двомовний напис: «Тут спочивають полегли в бою 7 січня 1946 р. в Бірчі: Михайло Гальо, Дмитро Карванський... (решта прізвищ). Шана їхній пам'яті». Одночасно СУВП було нагадано про необхідність дотримання «всіх передбачених законом формальностей»³⁸. Після цього листа Є.Місила звинуватив А.Пшевозніка у відсутності доброї волі для вирішення проблеми, адже питання не просто затягувалося, але й проявлялося намагання створити нові труднощі³⁹.

Відсутність згоди на поховання на території їміни Бірча вимагала пошуків іншого рішення. 11 грудня 1997 р. в Перемишлі відбулася нарада за участю А.Байляк-Карванської, представників української громадськості, зокрема Є.Місила, та СУВП. Було ухвалено перенести й поховати останки полеглих на військовому цвинтарі в Пикуличах⁴⁰. Натомість 6 березня 1998 р. засідала спільна комісія РОПВіМ і Головної управи СУВП. Удалося узгодити, що ексгумація відбудеться, а також попередньо схвалити проект могили й напис: «Тут спочивають полегли за вільну Україну в Бірчі 7.І.1946 р. (імена, прізвища, дати, місця народження). Шана їхній пам'яті!». Причому напис мав бути двомовним, а прізвища загиблих – українською мовою⁴¹. На цій підставі 10 березня голова СУВП М.Кертичак звернувся до в'їта Бірчі про початок процедури ексгумації⁴². Усупереч домовленостям вона не розпочалася. До того ж українська громада з обуренням сприйняла вміщену у пресі інформацію щодо проведення ексгумаційних робіт у Бірчі, а також про нібито відсутність останків полеглих. Невдоволення посилювалося тим, що нікого із зацікавлених організацій та осіб не було поінформовано про початок робіт⁴³. Підозрювали навіть, що насправді нічого не проводилося, а йшлося лише про закриття всієї справи.

Українці домагалися проведення пошукових робіт за участю своїх представників. Ці старання завершилися успіхом і 25 серпня 1999 р. пошукова група під керівництвом проф. А.Колі віднайшла в Бірчі братську могилу⁴⁴. Тепер потрібно було знайти місце нового поховання останків. Справа ускладнювалася не лише з огляду на негативне ставлення місцевої громадськості в Бірчі та Станіславчику, а й у самому СУВП, незважаючи на попередні домовленості, не було чіткої позиції. Такий стан породжував наступні труднощі. Лише 7 липня 2000 р. останки полеглих перепоховали у двох могилах на військовому цвинтарі в Пикуличах. В одній знаходилися останки з Бірчі, а у другій – розстріляних у Лішній в 1947 р. вояків УПА⁴⁵. На могилах полеглих встановлено два березових хрести з табличками й написом українською мовою: «Тут спочивають українські повстанці, що полягли у боротьбі за незалежну Україну». Релігійна церемонія пройшла без участі офіційних

³⁸ Ibid. – S.152–153.

³⁹ Ibid. – S.154–155.

⁴⁰ AZUwP, ZG ZuWP. – Pismo prezesa ZUwP M.Kertyczaka do sekretarza A.Pzrewoźnika w sprawie miejsca pochówku poległych w Birezy z 19 grudnia 1997 r.

⁴¹ Ibid. – Protokół ustaleń Komisji Wspólnej ROPWiM i ZG ZUwP z 6 marca 1998 r.

⁴² Ibid. – Pismo prezesa M.Kertyczaka do wójta J.Żydownika w sprawie rozpoczęcia ekshumacji z 10 marca 1998 r.

⁴³ Ibid. – Pismo prezesa ZUwP M.Kertyczaka do wojewody podkarpackiego Z.Sieczkosia w sprawie negatywnych tendencji w relacjach z ludnością ukraińską z 15 czerwca 1999 r.

⁴⁴ Наше слово. – 1999. – 12 вересня.

⁴⁵ Останки ексгумовано в 1992 р., до 2000 р. вони зберігалися в установі судової медицини в Ряшеві.

представників влади Польщі та України, що мало відбутися пізніше⁴⁶. Це залежало від завершення робіт на Цвинтарі орлят у Львові.

3 серпня 2000 р. між урядами Польщі й України було підписано протокол стосовно впорядкування меморіалу орлят у Львові та військового кладовища в Пикуличах. Було встановлено обсяги реконструкційних робіт на Цвинтарі орлят, відновлення старих написів і розміщення в центрі таблички з написом польською мовою: «Невідомим польським воякам, що полягли за незалежність Речіпосполитої Польської». Однак питання розміщення скульптур левів не узгодили. Своєю чергою погодилися на розміщення на головному хресті у центрі військового цвинтаря в Пикуличах напису українською мовою: «Борцям за свободу України», а також на могилах похованих із Бірчі й Лішній слів: «Тут спочивають українські повстанці, що полягли за свободу України 7.01.1946 р. в Бірчі» (далі йшли ім'я, прізвище, псевдонім, дата народження), «Тут спочивають українські повстанці, що були страчені за свободу України 22.05.1947 р. в Лішній» (далі ім'я, прізвище, псевдонім, дата народження)⁴⁷. Утім узгоджень, що стосувалися Цвинтаря орлят, не визнала міська рада Львова, що автоматично відкладало офіційні похоронні урочистості на кладовищі в Пикуличах.

Пов'язаність поховання полеглих у Бірчі та розстріляних у Лішній із завершенням робіт на Цвинтарі орлят у Львові виявилася помилкою, адже всілякі непорозуміння з відкриттям львівського меморіалу автоматично відкладала завершення справи увічнення пам'яті полеглих у Бірчі. Це спричинило реакцію ОУ-ПВСП, яке самовільно в 2003 р. встановило на могилах дві надгробні таблички⁴⁸. Оскільки їх було розміщено з порушенням процедур, а їхній зміст не збігався з погодженням, А.Пшевознік звернувся до воеводи, щоб їх демонтували⁴⁹. Самочинне встановлення цих таблиць спричинило черговий непотрібний конфлікт. Їх усунення викликало спротив не тільки організаторів установлення, але й української громади⁵⁰. До цієї проблеми РОПБіМ повернулася у березні 2005 р., що стало результатом прогресу в роботі над офіційним відкриттям відновленого Цвинтаря орлят у Львові. За дорученням А.Пшевозніка було виготовлено дві таблички з написами згідно з попередніми домовленостями. 26 квітня, тобто за два дні до 58-ї річниці акції «Вісла», їх установили⁵¹. Незважаючи на врочисте відкриття Цвинтаря орлят, що відбулося 24 червня 2005 р. у Львові, офіційна церемонія в Пикуличах за участю польської та української сторони так і не відбулася.

Важка, але прогресуюча регуляція українських місць пам'яті в Польщі напевне створювала кращі можливості для реалізації польських увічнень в Україні. Однак тут був потрібен партнер із боку Української держави. У 1999 р. в Україні створили Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій. Після відповідних консультацій дійшло до підписання спільного протоколу між цією комісією та РОПБіМ, що регулював питання польських увічнень в Україні та українських – у Польщі. Проте підписання цього документа не завершилося переговорами між РОПБіМ та СУВП, як й іншими організаціями українців у Польщі. Відсутність таких перемовин де-факто

⁴⁶ Наше слово. – 2000. – 30 липня.

⁴⁷ Там само. – 30 серпня.

⁴⁸ ASU-WPOS, ZG SU-WPOS. – Звіт голови управи Спілки за період 1999 по 2003 р.

⁴⁹ AZUwP, ZG ZUwP. – Pismo sekretarza A.Przewoźnika do prof. J.Darewycza w sprawie demontażu tablic z 20 grudnia 2004 r.

⁵⁰ AZUwP, ZG ZUwP. – Stanowisko RG ZUwP w sprawie działań administracji państwowej i samorządowej na szkodę społeczności ukraińskiej w Polsce z 20 grudnia 2003 r.

⁵¹ Ibid. – Pismo ROPWiM do prezydenta R.Chomy w sprawie tablic nagrobnych z 19 kwietnia 2005 r.

перекреслила раніше напрацьовані позиції й не те, що не вирішувала проблему українських увічнень у Польщі, а ще більше її загострювала.

Новопосталі українські місця пам'яті викликали гостру критику з боку більшості комбатантсько-кресових і націоналістичних організацій у Польщі. Вони підкреслювали їх нелегітимність, а також нібито «образу польського народу»⁵². Наслідком були численні протести, нищення пам'ятників, а також відкриття меморіалів жертвам УПА. Протидія частини кресових і комбатантських середовищ не змогла перешкодити черговим українським увічненням. Українська громадськість мала вже на той час відповідні юридичні знання та досвід, що полегшувало облаштування нових місць пам'яті. До того ж спостерігалася пасивна позиція місцевих мешканців. Принаймні вже не було настільки виразних протестів, як у попередні роки. Уважалося, що кожен має право на християнську могилу зі встановленим на ній хрестом. Лише комбатантсько-кресові організації з Перемишля та Ряшева й надалі займали непримиренну позицію. Із доступних даних випливає, що впродовж 1990–2000 рр. було здійснено 137 увічнень у вигляді пам'ятників, хрестів або пам'ятних табличок у 108 населених пунктах (причому лише 16 випадків припадало на західні та північні терени Польщі, а також Варшаву, Явожно)⁵³. Таке значне число увічнень, з одного боку, свідчило про жертвну участь української громадськості у цій справі, а з іншого – указувало на принаймні пасивність місцевих поляків (зрозуміло, що за рішучого їх спротиву реалізація задумів була б неможливою, надто в такій кількості).

Таким чином, українська громадськість у Польщі після 1989 р. розпочала реставрацію або встановлення нових місць пам'яті не лише на могилах близьких, але й жертв польсько-українського конфлікту, зокрема учасників українського підпілля. Установлення надгробків чи пам'ятників на похованнях українців, а особливо полеглих вояків УПА, негативно сприймалося частиною місцевої польської громади, зачіпаючи їхні почуття, адже нерідко у протистоянні з українськими повстанцями загинули їхні близькі, а відновлені могили представляли українську сторону жертвою, а не катом. Це суперечило польській оцінці конфлікту, що формувалася крізь призму власних переживань або родинних спогадів. Проведення «акцій» проти українського населення пояснювалося нібито «відплатою», замовчуючи при цьому участь у них знайомих та навіть членів родин. Ускладнювало ситуацію й те, що частина українських місць пам'яті в Польщі постала з порушенням чинного законодавства. Відповідно польська сторона вимагала їх демонтувати. Це, своєю чергою, ускладнювало відновлення польських поховань в Україні.

REFERENCES

1. Drozd, R. (2019). «Przebaczamy i prosimy o przebaczenie»: Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym: Dokumenty z lat 1990–2015. Stupsk. [in Polish].
2. Drozd, R. (2019). *Ukraińsi Polshchi: pohlad na svoje mynule (1947–2005)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Drozd, R. (2013). *Ukraińcy wobec swojej przeszłości (1947–2005)*. Stupsk; Warszawa. [in Polish].
4. Drozd, R. (2010). *Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005*. Warszawa. [in Polish].
5. Halczak, B. (2010). *Ukraińcy (po 1989 r.). Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*. Kraków. [in Polish].
6. Huk, B., Kozak, M., Novosad, M., Yaremko, A. (2001). *Chuzhynche, idy i skazhy Ukraini: Uvichnennia trahedii Zakerzonnia w 1944–1947 rr. Peremyshl*. [in Ukrainian].
7. Misito, E. (2006). *Pawłokoma 3 III 1945 r.* Warszawa. [in Polish].
8. Pankiv, M., Misylo, Ye. (2006). *Pawłokoma 3 III 1945: Darovano zhyttia, shchob pravdu rozkazaty*. Warszawa. [in Ukrainian].

⁵² Halczak B. *Ukraińcy (po 1989 r.) // Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej / Red. S.Dudry, B.Nitschke. – Kraków, 2010. – S.122.*

⁵³ Гук Б., Козак М., Новосад М., Яремко А. Чужинче, іди і скажи Україні... – С.10, 220–229.

Roman Drozd

History Professor,

Pomeranian University

(Slupsk, Poland), roman.drozd@apsl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

“Conflict of Remembrance”: On the Issue of Honoring the Victims of the Polish-Ukrainian Confrontation of the 1940s in Present-Day Poland

Abstract. The purpose of the research is to present the activities of the Ukrainian minority in Poland which aim to commemorate their loved ones and the victims of the Polish-Ukrainian conflict during World War II and the after-war period. The author also aims to answer the following question: why have the memorials of the Ukrainian minority in Poland met with opposition from a part of the Polish population? **The research methodology.** Research methods available to the historian were applied in the study including criticism of archival and journalistic sources and critical approach to the findings to-day. Statistical, geographical and sociological methods were also used. **The scientific novelty.** The topic has not been a separate purpose of research so far. The findings made by the author enrich the knowledge on the causes of the Polish-Ukrainian conflict concerning Ukrainian memorials in Poland and verify the previous findings. **Conclusions.** After 1989, the Ukrainian community in Poland set about to renovating or building new memorials not only on the graves of their loved ones but also on the graves of the victims of the Polish-Ukrainian conflict. Putting up tombstones or monuments on the graves of murdered Ukrainians, especially members of the Ukrainian Insurgent Army, met with opposition from a part of Polish population as it simply hurt their feelings. Frequently, it was because their loved ones lost their lives from the hands of the Ukrainian Insurgent Army. Moreover, the renovated graves commemorated murdered Ukrainians in the category of victims and not oppressors. It contradicted the Polish view of the conflict which was perceived through their own harm and suffering inflicted by the Ukrainians.

Keywords: Poland, Ukrainians, Polish, memorials, conflict, dialogue.

Кінець епохи колоніалізму як чинник європейської політики Великобританії (1940–1950-ті рр.)

Анотація. Мета статті – показати особливості впливу завершення епохи колоніалізму повоєнного періоду на формування своєрідної позиції Великобританії у системі європейської політики в 1940–1950-х рр. **Методологію дослідження** сформували принципи історизму, системності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи (історіографічного аналізу, історико-системний, хронології, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний). **Наукова новизна** полягає в дослідженні взаємовпливу процесів формування та реалізації зовнішньої політики Великобританії в повоєнні десятиліття на її двох невід’ємних напрямках – відносини з постімперським світом (Співдружність націй) та європейськими інтеграційними структурами. Розглянуто процеси трансформації системи володіння Британської імперії у Співдружність, яка стала одним із головних факторів впливу на процес залучення країни до європейської інтеграції. Проаналізовано особливості формування позиції щодо європейської інтеграції у вказаний період. **Висновки.** Великобританія вписала у всесвітню історію яскравий приклад трансформації системи колоніалізму у формат Співдружності націй. Успіх деколонізації в перші повоєнні десятиліття, що великою мірою став можливим завдяки активній підтримці двох нових провідних світових держав – США і СРСР, та через занепад Великобританії, визначив її нове становище в міжнародній політиці. Тому повоєнний період 1940–1950-х рр. для країни пройшов під знаком пошуків оновленої моделі зовнішньої політики, у процесі формування якої започатковано процес посилення європейського напрямку та послаблення ролі колишніх імперських володінь. Як і в перші повоєнні десятиліття, коли Великобританія поступилася пріоритетом системи постколоніального впливу на користь європейської інтеграції, так і у сучасних умовах добровільної відмови від участі в ній шляхом виходу з ЄС, правлячі еліти намагаються відродити колишню велич держави. Однак історичний досвід 1940–1950-х рр. показує, що у процесі досягнення глобальних завдань Лондону не варто забувати про регіональний тил у вигляді об’єднаної Європи, котрий не втрачає актуальності як територія інтересів британської міжнародної політики та економіки.

Ключові слова: колоніалізм, деколонізація, Британська імперія, Великобританія, європейська політика, європейська інтеграція, ЄЕС.

Глобальні зміни міжнародного світопорядку за наслідками Другої світової війни призвели до зміни становища провідних держав довоєнного часу, появи нових тенденцій у розвитку міжнародних відносин, однією з яких стала деколонізація. За геополітичними наслідками повоєнних історичних змін виділяється розпад Британської імперії, модифікація якої у форму Співдружності націй стала хрестоматійним прикладом ліквідації системи колоніального володіння державою-метрополією численними залежними територіями в різних регіонах світу. При цьому

завершення епохи колоніалізму у його британському різновиді не лише призвело до змін у міжнародному позиціонуванні Великобританії і статусі колишніх колоній та залежних територій, але й відіграло непересічну роль у паралельному розгортанні ще одного вагомого геополітичного процесу сучасності – європейської інтеграції.

Дослідження історії Великобританії в контексті становлення системи міжнародних відносин повоєнного часу актуальне з огляду на сучасний етап складних міжнародних пертурбацій, проявом яких став процес брексіту. Британське суспільство, політикум і керівництво держави різних періодів, у пам'яті яких міцно закарбувалася велична історія Британської імперії, пройшли непростий історичний шлях зосередження зовнішньополітичних пріоритетів на рівні європейської політики та участі в регіональній інтеграції. Вихід Великобританії з ЄС, який формально відбувся 31 січня 2020 р., засвідчив, що громадськість і політична еліта впродовж історії членства держави в Європейському Співтоваристві / Союзі не зуміли узгодити концептуальні засади державотворення та специфічне британське бачення об'єднання з реаліями інтеграційних процесів і відшукати своє місце в ньому. Саме дослідження досвіду повоєнних десятиліть (від завершення Другої світової війни в 1945 р. до Суецької кризи 1956 р., Року Африки 1960 р., що ознаменували остаточний розпад Британської колоніальної імперії, і зрештою подання урядом Г.Макміллана першої заявки на членство в ЄЕС у 1961 р.) дає можливість пізнати особливості формування своєї позиції Великобританії в системі європейської регіональної політики новітнього часу, проаналізувати можливості держави щодо повернення колишнього глобального впливу, на чому наполягають сучасні ініціатори її виходу з Європейського Союзу.

Незважаючи на солідну історіографію історії Британської імперії та участі Великобританії в європейській інтеграції, проблематика впливу завершення епохи колоніалізму повоєнного періоду на європейську політику держави посідає дещо менш помітне місце в науковому доробку істориків і закономірно відзначається нерівномірністю представлення у працях зарубіжних та українських дослідників. У західній історіографії виокремимо публікації з історії британського колоніалізму Д.Рассела¹, Ф.Гейнлейна², Д.Рейнольдса³, Д.Сандерса і Д.Гоутона⁴, Н.Фергюсона⁵, в яких знайшли певне висвітлення проблеми впливу занепаду імперії на становище Великобританії в Європі. У працях С.Джорджа⁶, Дж.Янга⁷, Д.Чайлдза⁸, Дж.Дарвіна⁹ проаналізовано постколоніальну історію країни в контексті її залучення

¹ *Russel D.* «The Jolly Old Empire»: Labour, the Commonwealth and Europe, 1945–51 // *Britain, the Commonwealth and Europe: The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities* / Ed. by A.May. – Basingstoke, 2001. – P.9–29.

² *Heinlein F.* British government policy and decolonization, 1945–1963: Scrutinizing the official mind. – London, 2002. – 350 p.

³ *Reynolds D.* Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century. – London, 2013. – 378 p.

⁴ *Sanders D., Houghton D.* Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy Since 1945. 2-nd ed. – Basingstoke, 2017. – 384 p.

⁵ *Фергюсон Н.* Імперія: Як Британія вплинула на сучасний світ / Пер. К.Дуса. – К., 2020. – 424 с.

⁶ *George S.* Britain and European Integration since 1945. – Oxford; Cambridge, 1995. – 118 p.

⁷ *Young J.W.* Britain and European Unity, 1945–1999. 2-nd ed. – London, 2000. – 237 p.

⁸ *Childs D.* Britain Since 1945: A Political History. Fifth edition. – London; New York, 2001. – 374 p.

⁹ *Darwin J.* The Empire Project: The Rise and fall of the British World-System, 1830–1970. – Cambridge, 2009. – 800 p.

до євроінтеграції. Серед когорти російських британістів відзначимо дослідження радянського періоду з історії британської дипломатії другої половини ХХ ст. В.Матвеева¹⁰, сучасних авторів А.Мохаммада¹¹, М.Ліпкіна¹², які аналізують історію європейської політики Великобританії в міжнародному контексті. Спеціальні дослідження впливу відносин Великобританії і Співдружності націй на євроінтеграцію представили В.Високова та ін.¹³, Н.Степанова¹⁴, Е.Хахалкіна¹⁵.

Серед наукового доробку українських істориків виділимо напрацьовані співробітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ, зокрема монографію С.Віднянського та А.Мартінова, в якій розглянуто історію формування позиції політикуму Великобританії щодо європейської інтеграції крізь призму державницьких поглядів В.Черчилля¹⁶. Привертає увагу одна з публікацій дослідників, яка містить розгорнутий концептуальний аналіз формування нової системи міжнародних відносин по завершенні Другої світової війни¹⁷. Серед іншого відзначимо статтю І.Яковюка щодо ролі концепції «імперського федералізму» у процесі історичної модернізації Британської імперії другої половини ХІХ–ХХ ст.¹⁸ У студії Ю.Темірова і М.Прихненка проаналізовано трансформації зовнішньої політики держави повоєнного періоду в контексті концепту «занепад Британії»¹⁹. Означена у назві статті проблема окремо розглядається у працях Н.Яковенко²⁰, О.Осмоловської²¹, О.Ширми²², Є.Брайляна²³, А.Грубінка²⁴. Помітне зростання інтересу українських дослідників до вказаної проблематики. Однак констатуємо недостатній рівень вивчення впливу завершення епохи колоніалізму впродовж повоєнних десятиліть на європейську політику Великобританії та її участь в євроінтеграції, яка,

¹⁰ *Матвеев В.М.* Британская дипломатическая служба. – Москва, 1984. – 160 с.

¹¹ *Мохаммад А.А.* Эволюция Британского содружества наций во второй половине ХХ в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1998. – 20 с.

¹² *Липкин М.А.* Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957–1974 гг.). – Санкт-Петербург, 2009. – 240 с.

¹³ Британская империя: становление, эволюция, распад / В.В.Высокова, Е.Ю.Чемякин, К.А.Макрушина и др., под ред. В.В.Высоковой. – Екатеринбург, 2010. – 188 с.

¹⁴ *Степанова Н.А.* Великобритания в Содружестве наций: прошлое, настоящее, будущее // Вестник МГИМО-Университета. – 2014. – №4(37). – С.216–221.

¹⁵ *Хахалкина Е.* Разработка консервативным правительством Г.Макмиллана политики в отношении европейской интеграции в условиях распада колониальной империи: 1957–1963 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Томск, 2007. – 25 с.

¹⁶ *Віднянський С.В., Мартінов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. 2-ге вид., доп. – К., 2011. – 395 с.

¹⁷ *Віднянський С.В., Мартінов А.Ю.* Світ після 2 вересня 1945 р. // Український історичний журнал. – 2015. – №5. – С.4–18.

¹⁸ *Яковюк І.В.* Концепція «імперського федералізму» та її роль у модернізації Британської імперії // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип.28. – Х., 2014. – С.95–103.

¹⁹ *Теміров Ю.Т., Прихненко М.І.* Фактор «занепаду» в трансформації зовнішньої політики Великобританії після закінчення Другої світової війни // Гілея. – Вип.59. – №4. – К., 2012. – С.809–813.

²⁰ *Яковенко Н.Л.* Великобританія в міжнародних організаціях. – К., 2011. – 400 с.

²¹ *Осмоловська О.А.* Взаємовідносини Великобританії з країнами Співдружності націй (середина 1940-х – друга половина 1980-х рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 21 с.

²² *Ширма О.Ю.* Британія та ЄС у 1961–1963 рр. // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. – Вип.2. – 2014. – С.103–107.

²³ *Брайлян Є.* Вплив колоніальної політики в Карибському басейні на вступ Великобританії до ЄС (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) // Етнічна історія народів Європи. – Вип.53. – К., 2017. – С.150–157.

²⁴ *Грубінко А.В.* Великобританія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.). – Тернопіль, 2017. – 640 с.; *Його ж.* Шлях до брексіту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесі європейської інтеграції // Український історичний журнал. – 2019. – №6. – С.126–141.

з урахуванням специфіки сучасних трансформацій міжнародних відносин, потребує подальших комплексних досліджень.

Із Другої світової війни Великобританія вийшла переможницею. Утім її завершення поставило перед суспільством і політичною верхівкою більше запитань, ніж відповідей. Повоєнна соціально-економічна криза, посилення деколонізації як наслідок кризи імперіалізму, утвердження нових центрів глобального впливу (США та СРСР) зумовили зниження впливу держави на міжнародній арені. Як би це не було важко усвідомити національній еліті, але часи «володарки морів» відійшли в минуле. Символічною стала історична зустріч урядових делегацій США і Великобританії на чолі з президентом Ф.Рузвельтом та прем'єр-міністром В.Черчиллем 14 серпня 1941 р. на борту британського лінкора «Принц Вельський» у бухті Арджентія (о. Ньюфаундленд), яка визначила новий рівень взаємовідносин між колишньою колонією й метрополією. Укладені домовленості передбачали надання американської допомоги британським партнерам взамін на розпуск імперії. США зажадали відкритого доступу на ринки колоніальних країн. Підписана декларація («Атлантична хартія») містила положення про те, що сторони «прагнуть до відновлення суверенних прав і самоврядування тих народів, які були позбавлені цього насильницьким шляхом»²⁵. Британська делегація в умовах переможної ходи Європою німецьких військ, бомбардування території країни авіацією Третього Райху погодилася на формування нового типу союзницьких відносин зі США, що ввійшли в історію за визначенням В.Черчилля як «особливих». На Міжсоюзній конференції в Лондоні 24 вересня 1941 р. до Атлантичної хартії приєднався СРСР. Великобританія постала перед новою міжнародною реальністю, за якої розгортання системного суперництва і повоєнної конфронтації між світовими державами США та СРСР відвело їй роль «третього зайвого». Це проявилось в поширенні американського й радянського впливів на британські колонії у процесі протиборства часів «холодної війни». Тому метою зовнішньої політики Великобританії стало максимальне збереження провідних позицій на світовій арені, а для її досягнення потрібно було модифікувати систему імперських володінь, розвивати відносини з США і посилювати вплив на європейську політику. Останнє завдання було можливо виконати за умови успіху двох попередніх.

В умовах початку «холодної війни» про існування Британської імперії як альтернативи американсько-радянському впливу не йшлося. Зрештою в Лондоні з об'єктивних причин уже не могли забезпечувати силове утримання політичної єдності численних колоніальних володінь. Перемога над нацизмом і фашизмом на міжнародному рівні актуалізувала принципи першості прав людини, права націй на самовизначення, свободи вибору форми державного правління, покладені в основу діяльності ООН. Утвердження демократичних принципів і нової структури системи міжнародних відносин, повоєнне послаблення європейських держав-метрополій, вихід на політичну арену прогресивних колонізованих національних еліт, частина представників яких здобула освіту у провідних університетах держав-метрополій, зумовили посилення деколонізації, спроби модернізації застарілих форм колоніалізму, що загалом успішно вдалося здійснити Великобританії.

²⁵ The Atlantic Charter: Declaration of Principles issued by the President of the United States and the Prime Minister of the United Kingdom [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_16912.htm

Співдружність націй – міжнародна організація під неформальним лідерством Великобританії, до якої входять колишні колонії та інші залежні від британської корони території різних регіонів світу. Її неофіційне формування розпочалося наприкінці ХІХ ст. з початком процесів дезінтеграції Британської імперії. Декларація Бальфура, прийнята на імперській конференції 1926 р. і Вестмінстерський статут 1931 р. закріпили юридичний статус Британської співдружності націй (первинна назва організації). Об'єднання було добровільним союзом самоврядних формально рівноправних держав (домініонів), заснованим на відданості британському монарху, який не мав (і досі не має) жодних установчих документів чи угод про створення. До Другої світової війни до її складу входили лише домініони з «білим» населенням (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія), які отримали права на незалежну внутрішню й зовнішню політику. Поряд із цим зберігалася система колоніальних володінь (колонії, протекторати, підмандатні території). Британський вплив охоплював 1/5 частину світу, де проживали 800 млн людей²⁶. Імперські володіння, особливо з вікторіанської епохи, завжди одностайно розглядалися у Великобританії як велике національне досягнення і джерело національної гордості. У міжвоєнний період британський уряд розпочав трансформацію імперської системи на якісно новий рівень залежності колишніх колоній і домініонів, більшість з яких після здобуття державного суверенітету залишилися тісно пов'язаними з колишньою метрополією насамперед в економічному вимірі, через торгівлю та єдину валютну стерлінгову зону з фінансовими резервами в Лондоні. На імперській конференції 1932 р. в Оттаві створено систему торговельних преференцій для держав-членів Британської співдружності націй, що надало їй статусу окремого економічного блоку. Як зазначає Н.Фергюсон, «в імперії немає потреби, торгівля сама про себе подбає, а також про все інше, включно з миром у світі»²⁷. Прагнення зберегти політичний вплив через підтримку системи торговельно-економічних контактів з імперськими володіннями було не лише питанням національної гордості і збереження імперської величі, але й виживання, адже Великобританія як острівна держава, обмежена у природних ресурсах, імпортувала більше половини продовольства²⁸. Держави Британської співдружності націй у період Другої світової війни узгоджено протистояли нацизму й фашизму на різних фронтах. Однак їй не судилося стати військово-політичним блоком.

Після Другої світової війни міжнародний антиколоніальний рух набув особливого розмаху. На відміну від консерваторів, очолюваних адептом імперіалізму В.Черчиллем, які до середини 1950-х рр. відмовлялися вживати термін «співдружність» на заміну звичному «імперія», лейбористи, прийшовши тріумфально до влади в 1945 р., проводили активну політику деколонізації, усвідомлюючи невідворотність цього процесу. Водночас перед урядом К.Еттли стояло головне завдання – зберегти якомога тісніші зв'язки колишніх колоній із метрополією. Насамперед відбувалися зміни в попередніх підходах до філософії організації Співдружності націй. Із 1946 р. в урядових документах у назві організації перестали вживати слово «Британська». За наполяганням Індії з 1947 р. термін «Британська імперія»

²⁶ Яковенко Н.Л. Еволюція Співдружності націй як чинника зовнішньої політики Великобританії (в другій половині ХХ ст.) // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка: Міжнародні відносини. – Вип.31/32. – К., 2005. – С.24.

²⁷ Фергюсон Н. Імперія: Як Британія вплинула на сучасний світ. – С.19.

²⁸ Липкин М.А. Британія в поєсках Європи: довгий путь в ЕЭС (1957–1974 гг.). – С.5.

остаточно замінили на «Співдружність націй», а термін «домініон» – на «член Співдружності». Здобуття незалежності Індією й Пакистаном у 1947 р., скасування спільного громадянства Співдружності націй у 1948 р., проголошення республіки в Ірландії та її вихід зі Співдружності націй, Лондонська конференція глав урядів держав-членів у квітні 1949 р. спричинили глибинні трансформації у структурі об'єднання – перехід від формули «спільна відданість Британській короні» до формули «зверхність британського монарха»²⁹. Скасовано статтю Вестмінстерського статуту 1931 р. про вірність «короні» й визнано монарха очільником організації, «символом вільної асоціації націй». Усе це свідчило про невідворотність розпаду найбільшої за всю світову історію імперії. Однак історична пам'ять про імперське минуле і прагнення зберегти його залишки ще тривалий час чинили сильний вплив на зовнішню політику Великобританії і продовжують підживлювати уяву частини місцевих політиків. Більшість колишніх британських колоній увійшли до Співдружності націй. Важливість об'єднання також полягала в необхідності стримування поширення комунізму в колишніх імперських володіннях, інтегрувати їх у систему західного капіталізму в умовах розгортання «холодної війни»³⁰.

Отже, виходячи з факту формування нового формату союзницьких відносин зі США й модифікації Британської імперії у формі Співдружності націй, збереження впливу Великобританії на міжнародні відносини після Другої світової війни визначалося насамперед її позаєвропейською політикою. Це засвідчила проголошена в рамках конференції Консервативної партії у жовтні 1948 р. в Лландіно В.Черчиллем концепція «трьох кіл» зовнішньої політики Великобританії, серед яких першими двома були Співдружність націй разом з імперськими володіннями і країни англомовного світу (відносини з США)³¹. Однак повоєнні реалії зумовили вихід на передові позиції вказаного ним третього «кола» – регіону Західної Європи. Об'єктивне зростання його значення стало одним із визначальних чинників новітньої історії країни та однією з найбільших проблем її політичного, економічного й ментального розвитку – пошуку місця у системі повоєнного міжнародного устрою, що було десь «між колишньою імперією та Європою»³². У цій фразі закладено амбівалентність зовнішньої політики держави на її європейському напрямку у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., наслідком якої став брексіт.

Друга світова війна наблизила Великобританію до Європи, її проблем і перспектив. У повоєнний час у Західній Європі вперше визріли об'єктивні умови для успішної практичної реалізації ідеї об'єднання. Початок процесів західноєвропейської інтеграції зумовив необхідність для Великобританії переглянути свою європейську ідентичність та історичний досвід взаємин із континентальними державами. Проголошена В.Черчиллем концепція пророблялася у структурі урядово-аналітичного апарату ще на заключному етапі війни. Міжвідомчий штаб повоєнного планування в листопаді 1944 р. оприлюднив висновок, за яким в умовах зміни міжнародної ситуації Великобританії важливо отримати союзників через

²⁹ Британская империя: становление, эволюция, распад. – С.148.

³⁰ Statement by the Secretary of State for Foreign Affairs to the Committee of Ministers in Strasbourg on 3rd August, 1951: The Cabinet Papers 1915–1986. – CAB 129/47. – Original Reference CP226(51) – 267(51), 1951. – 24 Jul – 26 Oct. [Електронний ресурс]: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-129-47.pdf>

³¹ British Political Speech: Speech Archive: Leader's speech, 1948: Winston Churchill (Conservative) // British Political Archives [Електронний ресурс]: <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=99>

³² Reynolds D. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century. – London, 2013. – P.114.

створення Західноєвропейської групи безпеки, яка мала складатися з Франції, держав Бенілюксу та Скандинавії, а в перспективі й Німеччини. Передбачалася її тісна співпраця зі Співдружністю націй і США з метою протистояння впливу СРСР на Західну Європу³³. Ішлося про створення прототипу Західноєвропейського Союзу (ЗЕС), або навіть НАТО.

Специфіка повоєнної зовнішньої політики Великобританії яскраво простежується у системі поглядів її фактичного «батька-засновника В.Черчилля, які передбачали прагматичне поєднання вірності британському імперіалізму і європейській інтеграції. Він ще у 1920–1930-х рр. неодноразово висловлювався щодо необхідності створення Європейської федерації, але без участі Великобританії з огляду на її імперський статус. У 1930 р. В.Черчилль написав статтю у газету «Saturday Evening Post», в якій по суті сформулював ключові принципи новітньої європейської політики держави. У дописі були такі слова: «Ми маємо свою власну мрію та своє власне завдання. Ми з Європою, але не належимо до неї. [...]Ми зацікавлені й асоційовані, але не поглинуті»³⁴. Після першої перемоги британський військ в Ель-Аламейні він у листі до міністра закордонних справ Е.Ідена 21 жовтня 1942 р. писав: «Я чекаю з нетерпінням створення Сполучених Штатів Європи, в яких буде можливою мінімізація кордонів між націями та необмежене пересування»³⁵.

Трагедія Другої світової війни змусила британську політичну еліту зосередитися на проблемах майбутнього Європи. Однак посилення ролі регіонального напрямку зовнішньої політики не означало зменшення актуальності глобальних інтересів Великобританії. Багата спадщина імперського минулого, усвідомлена населенням і пропагована правлячою елітою як невід'ємна частина національної самосвідомості, дозволяла країні відчувати культурну, політичну та економічну самодостатність. Сформована на цій основі специфічна британська ідентичність стала причиною подальшого критичного сприйняття місцевим суспільством європейської інтеграції. Участь держави у Другій світовій війні у складі трійки провідних союзників надавала аргументів для обґрунтування її глобальної ролі.

Упродовж першого повоєнного десятиліття В.Черчилль, котрий після можливої участі у Другій світовій війні не зумів заручитися підтримкою виборців і 26 липня 1945 р. був змушений піти у відставку, проводив активну роботу щодо розробки і запровадження нової концепції системи міжнародних відносин, місця в ній Великобританії. Його авторитет та політичний вплив дозволяли виконувати неофіційну роль ретранслятора позиції політичної верхівки, а статус лідера парламентської опозиції давав можливість сказати більше, ніж могли собі дозволити урядовці. У своїх найбільш відомих, історичних виступах у Фултоні (5 березня 1946 р.) й Цюриху (19 вересня 1946 р.) британський діяч висловив власне бачення повоєнної побудови міжнародної політичної системи. У Вестмінстерському коледжі в місті Фултон (США) В.Черчилль серед іншого закликав до створення «нової єдності в Європі» як запоруки повоєнного миру й безпеки³⁶. При цьому в новітній

³³ Larres K. Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy // Journal of European Integration History. – 1996. – Vol.2. – №1. – P.20.

³⁴ Ibid. – P.15.

³⁵ Danzig J. Winston Churchill: A founder of the European Union // Europe: A blog by Jon Danzig: 10 November 2003 [Електронний ресурс]: <http://eu-rope.ideasoneurop.eu/2013/11/10/winston-churchill-a-founder-of-the-european-union>

³⁶ Sinews of Peace (Iron Curtain Speech): March 5, 1946: Westminster College, Fulton, Missouri // International Churchill Society [Електронний ресурс]: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace>

глобальній системі безпеки місця для автономної регіональної європейської політичної та військової організації не було. Європейським партнерам пропонувалося долучитися до британсько-американського військового союзу («братнього союзу англomовних народів»), що стало провісником створення НАТО. Атлантична солідарність офіційно лягла в основу зовнішньої політики Великобританії. Така модель взаємодії держав Заходу гарантувала їй місце в когорті провідних держав світу й лідерство в європейській політиці. Тобто на той час ішлося про приєднання держав Європи до союзу Співдружності націй і залишків Британської імперії та США, що відображало другорядність Європейського регіону у системі міжнародних пріоритетів Великобританії. Запоруку збереження її міжнародного впливу було завуальовано у формулі «особливих відносин» зі США. Це дозволило Лондону у великій мірі компенсувати втрату позицій у міжнародній політиці. Понівечена війною Європа на той час не розглядалася як один із таких компенсаторів. У промові у Цюриху 19 вересня 1946 р. В.Черчилль детально зупинився на проекті європейського об'єднання, актуалізувавши свою давню прихильність до створення «Сполучених Штатів Європи» як гаранта миру та безпеки в регіоні і світі за сприяння Великобританії, але без її прямої участі³⁷.

Представлена стратегія консервувала британську відстороненість від прямої участі у вирішенні європейських проблем і регіональних інтеграційних процесів, що стала відголоском історичної політики «блискучої ізоляції» й підтримки «балансу сил» на континенті. Наприклад, під час головування В.Черчилля на панєвропейському Конгресі Європи у травні 1948 р. делегати закликали до створення «Європейського союзу» як європейської федерації. Однак подальший розгляд конкретних пропозицій, ініціативу з розробки яких узяли на себе французькі урядовці, було зведено нанівець самою ж британською стороною. У результаті 5 травня 1949 р. створено першу панєвропейську міжнародну організацію – Раду Європи, яка так і не стала Європейською федерацією. За наполяганням Лондона з юрисдикції головного органу організації – Комітету міністрів вилучили військові та економічні питання³⁸. Виглядає дещо парадоксально, але під час обговорення проєктів переозброєння Німеччини на рубежі 1940–1950-х рр. саме В.Черчилль публічно підняв із певного забуття ідею формування європейської армії. Виступаючи на засіданні асамблеї Ради Європи у Страсбурзі 11 серпня 1950 р., політик, під впливом загострення блокового протистояння й початку Корейської війни, несподівано для багатьох запропонував ухвалити резолюцію із закликом до західноєвропейських держав об'єднати війська під спільним командуванням у співпраці зі США та Канадою для запобігання й відбиття ймовірного нападу СРСР³⁹. Однак уже через два роки, у 1952 р., знову як прем'єр-міністр В.Черчилль категорично відкинув можливість участі Великобританії у французькому «плані Плевена» щодо формування європейських збройних сил у рамках Європейського оборонного союзу, що означало початок кінця реалізації цього проєкту. Символічно, що того ж року

³⁷ Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 September 1946 // Council of Europe: Documents and Archives [Електронний ресурс]: https://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp

³⁸ The Council of Europe: August 17, 1949: Strasbourg // The Churchill Centre [Електронний ресурс]: <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/111-the-council-of-europe>

³⁹ Discours de Winston Churchill devant le Conseil de l'Europe (Strasbourg, 11 août 1950) // Conseil de l'Europe-Assemblée consultative: Comptendu. – Deuxième session. – 7 au 28 août 1950. – T.I. – Srasbourg, 1950. – P.121–124.

(з жовтня 1952 р.), підтверджуючи свої глобалістські устремління, Великобританія випробувала ядерну бомбу. Після провалу французьких інтеграційних ініціатив у політичній і військовій сферах уряд В.Черчилля взяв на себе роль центру регіональних об'єднувачих процесів у сфері безпеки і спрямував хід міжнародних дискусій у потрібне русло. На Лондонській міжнародній конференції 28 вересня – 3 жовтня 1954 р. ухвалено рішення про прийняття Німеччини та Італії до НАТО. Після їх вступу до Організації Брюссельського договору в 1955 р. завершилося формування першої повоєнної регіональної європейської міждержавної військово-політичної організації (ЗЄС), покликаної стати європейською опорою НАТО. Не дивує той факт, що штаб-квартиру ЗЄС розташували саме в Лондоні. Так було реалізовано британську ідею «Атлантичної Європи». Паралельно уряд консерваторів у 1950–1951 рр., зайнявши позицію спостерігача на переговорах про розвиток економічної інтеграції держав Західної Європи, відмовився долучити Великобританію до її першої організаційної форми – Європейського об'єднання вугілля і сталі⁴⁰. Символічною стала фраза К.Еттлі: «Ми не збираємося приєднуватися до групи держав, чотири з яких ми щойно врятували від двох інших»⁴¹. Погляди британського політикуму відображали концепцію «Британія – третя сила» в міжнародних відносинах – прагнення стати міжнародним центром впливу поряд із двома наддержавами, яку плекали лондонські політики до середини 1950-х рр., доки Суецька криза 1956 р., продовження розпаду імперії і подальший успішний розвиток євроінтеграції не показали реальні можливості Великобританії в міжнародних відносинах.

Співдружність націй була центральним елементом та «козирною картою» урядів Великобританії в європейській політиці перших повоєнних десятиліть. У британському політикумі, як і західноєвропейському загалом, побутувала думка про можливість побудови «нової Європи» на основі об'єднання провідних держав регіону з їхніми заморськими колоніями. Така ідея висувалася ще в довоєнний період і на ранніх етапах Другої світової, зокрема у червні 1940 р., напередодні поразки Франції⁴². Новою спробою реалізації такого проекту став французько-британський Дюнкеркський договір 1947 р. Британський міністр закордонних справ Е.Бевін (1945–1951 рр.) розглядав можливість створення «третьої сили» у світовій політиці, яка складалася б із держав Західної Європи та їхніх африканських колоній. Однак політико-фінансові кола Великобританії виступили проти економічної інтеграції з континентальними державами, остерігаючись втрати економічної незалежності й торгових імперських преференцій. Як зазначав у 1952 р. очільник Форін-офіс Е.Іден, «британські життєві інтереси простягаються на великих просторах за межами Європейського континенту. У цих інтересах – сенс нашого існування»⁴³. Це підтвердив текст маніфесту Консервативної партії на загальних виборах 1950 р., в якому зазначалося, що Великобританія повинна продовжувати розвивати тісний союз із Західною Європою, але «на першому плані британської державності стоїть нагальне завдання розширення єдності, сили і прогресу Британської імперії та

⁴⁰ Memorandum by the Secretary of State for Commonwealth Relations on the implications of the Schuman Plan (3 July 1950) // The National Archives of the United Kingdom: Prime Minister's Office: Correspondence and Papers, 1945–1951, PREM 8. – Parts III: Schuman Plan 1950–1951 [Електронний ресурс]: <https://www.nationalarchives.gov.uk>

⁴¹ Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / Пер. з англ. М.Марченко. – К., 2001. – С.24.

⁴² Russel D. «The Jolly Old Empire»: Labour, the Commonwealth and Europe, 1945–51. – P.18.

⁴³ Матвеев В.М. Британская дипломатическая служба. – С.25.

Співдружності»⁴⁴. Це і стало однією з головних причин відмови лондонських урядів від участі у створенні перших інтеграційних економічних організацій у Західній Європі. Наявність тісних зв'язків із колишніми колоніями відіграла додаткову підсилюючу роль для позицій Лондона як лідера ЗЄС і НАТО. Великобританія та її союзники повинні були використовувати стратегічні ресурси імперії для розташування на її територіях військових об'єктів. Водночас у Співдружності націй не було спільних зовнішньополітичних цілей через відмінності міжнародних пріоритетів держав-членів⁴⁵. Тому не доводиться говорити про Співдружність націй як про політичний союз, котрий міг би стати альтернативою приєднання Великобританії до європейського об'єднання. Наявність Співдружності націй і своє домінування в ній керівництво країни прагнуло використати як механізм здобуття лідерства у Західній Європі.

У міру розвитку європейської інтеграції, змін у системі міжнародних відносин із наростанням блокового протистояння й розгортанням антиколоніального руху відбувалися зміни у сприйнятті британською політичною елітою місця держави в регіональних процесах. Хоча Лондон усе ще не бачив свого місця у системі євроінтеграції, Європа під тиском обставин поступово ставала «зоною зосередження» зовнішньої політики Великобританії. У 1955–1956 рр. уряд країни відмовився брати участь у переговорах в італійській Мессіні про створення Спільного ринку. У Форін-офіс панувала думка про те, що без Великобританії з її глобальними можливостями плани європейського об'єднання приречені на провал, а формування Спільного ринку розцінювалося, за висловлюванням Г.Макміллана, як «континентальна блокада Британії»⁴⁶. Однак в умовах стрімкого розгортання європейської інтеграції, успіх якої міг ізолювати Великобританію від провідних регіональних процесів, її керівництво у другій половині 1950-х рр. спробувало перехопити ініціативу від континентальних держав і нарешті запропонувало ряд власних проєктів економічного об'єднання. У рамках одного з них, відомого під кодовою назвою «план G», запропонованого урядом Е.Ідена у жовтні 1957 р., передбачалося включення до нового європейського об'єднання поряд із державами Західної Європи країн Співдружності націй, що могло забезпечити Лондону провідні позиції в такій асоціації⁴⁷. Стратегічною метою Лондона було формування регіональної зони вільної торгівлі замість ефемерного Спільного ринку. Однак ратифікація Римського договору про створення ЄЕС, прихід до влади у Франції в листопаді 1958 р. опонента атлантизму і британського домінування в Європі Ш. де Голля призвели до завершення переговорів щодо британського проєкту європейської економічної співпраці.

З утворенням ЄЕС Великобританія опинилася перед реальністю існування потенційно потужного конкурента на регіональному і світовому ринках. Уряду Г.Макміллана (1957–1963 рр.) нічого не залишалося, як працювати над утіленням альтернативного проєкту Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), створеної 1960 р. з держав, які не ввійшли до Спільного ринку. ЄАВТ нетривалий час

⁴⁴ 1950 Conservative Party General Election Manifesto: This is the Road: The Conservative and Unionist Part [Електронний ресурс]: <http://www.conservativemanifesto.com/1950/1950-conservative-manifesto.shtml>

⁴⁵ Осмоловська О.А. Взаємовідносини Великобританії з країнами Співдружності націй (середина 1940-х – друга половина 1980-х рр.). – С.16.

⁴⁶ Ellison J. Perfidious albio? Britain, plan G and European integration, 1955–57 // Contemporary British History. – 1996. – Vol. 10. – Issue 4. – P.25.

⁴⁷ Липкин М.А. Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957–1974 гг.). – С.24.

розглядалася як противага ЄЕС. Однак домінування Великобританії у цій організації не принесло їй загального успіху. Вигоди від Спільного ринку швидко переважили інтереси більшості держав Західної Європи, а погіршення відносин з ЄЕС посилювало ізоляцію Великобританії в регіоні. Американська адміністрація Дж.Кеннеді підтримала інтеграцію на базі ЄЕС⁴⁸. Подальша втрата позицій в Європі могла негативно позначитися на розвитку «особливих відносин» зі США. Тому в Лондоні вимушено почали шукати шляхи зближення з Європейським Співтовариством.

Переоцінка міжнародних реалій поступово прийшла до британського керівництва під впливом ряду зовнішніх факторів: англо-французьке фіаско у Суецькій кампанії 1956 р.; американська прихильність до євроінтеграції як механізму зміцнення західного блоку у протистоянні з радянським блоком; послаблення зв'язків у рамках Співдружності націй і подальша активізація антиколоніального руху; невдача британських ініціатив щодо політики розрядки як наслідок зниження міжнародного впливу держави.

Суецька криза 1956 р. вперше спричинила істотну напругу у відносинах провідних західних союзників повоєнного часу. США різко засудили дії британського і французького керівництва разом з Ізраїлем проти колишньої британської колонії Єгипту на Синаї у відповідь на рішення президента Г.Насера про націоналізацію каналу. Унаслідок перебігу подій навколо Суєца під загрозою розпаду опинилася Співдружність націй. У рамках ООН позицію Єгипту підтримали Канада, Індія, Цейлон (Шрі-Ланка). Індія погрожувала вийти з організації. Провал Суецької кампанії двох у минулому великих колоніальних держав став одним із головних провісників остаточного краху колоніалізму. Для Великобританія ця невдача означала чіткий сигнал від «особливого партнера» про її місце в новій системі міжнародних відносин. Незважаючи на союзницькі відносини, саме США з огляду на зміцнення свого глобального впливу стали конкурентом Великобританії за контроль над колишніми володіннями Британської імперії, насамперед у Південно-Східній Азії і на Близькому Сході⁴⁹. Один із наслідків Суецької кризи – остаточний розпад Британської імперії, символом чого стало виведення англійських військ із району каналу. Жорсткі дії Вашингтона, який тиснув на Лондон через ООН і погрожував загальмувати виділення від МВФ 1 млрд дол. кредиту, продемонстрували слабкі моменти в «особливих відносинах» і необхідність пошуків для Великобританії додаткового міжнародного орієнтира. Ним могло стати Європейське Співтовариство.

Колишній держсекретар США Д.Ачесон 5 грудня 1962 р. під час виступу у Військовій академії (Вест-Пойнт) несподівано для Лондона заявив, що Великобританія не зможе зберегти свою роль у світі окремо від Європи, базуючись лише на «особливих відносинах» із Сполученими Штатами⁵⁰. В адміністрації президента Дж.Кеннеді вважали, що британсько-американські «особливі відносини» можуть трансформуватися в «особливі відносини» між США та ЄЕС. Без Великобританії такі плани були б неможливими.

На рубежі 1950–1960-х рр. британське керівництво усвідомило, що зміна ставлення до ЄЕС і набуття членства в ньому може стати дієвим механізмом збереження

⁴⁸ Childs D. Britain Since 1945: A Political History. – P.93–94.

⁴⁹ Пук С.М. США – Велика Британія: «особливі відносини». – К., 2006. – 283 с.

⁵⁰ Britain as a not so Great Power: A Review Article // International Relations. – 1963. – Vol.2. – P.455.

міжнародного впливу країни і гарантувати їй лідерство в Європі. Неформальний початок залучення Великобританії до Спільного ринку символізував програмний урядовий меморандум про зовнішню політику 1960 р., який отримав неофіційну назву «Великий проект» («Grant Design»). У цьому документі для внутрішньоурядового користування констатовалася втрата Великобританією провідних позицій на міжнародній арені та її перехід до статусу «держави другого рангу». В історіографії така переорієнтація на Європу трактується як вимушене рішення британського керівництва в умовах відсутності прийнятної альтернативи⁵¹. ЄЕС прагматично розглядався як винятково спеціалізована економічна організація, а не символ ефемерної регіональної єдності⁵². У Лондоні розраховували на особливі умови членства Великобританії в ЄЕС з огляду на її зв'язки зі Співдружністю націй і тісні відносини з США. Це й зумовило подальший складний і тривалий процес набуття державою членства в ЄЕС, який завершився лише 1973 р.

Проблем у переговори сторін додало стрімке зростання членів Співдружності націй. Активний процес деколонізації, характерний для Південної, Південно-Східної Азії та Близького Сходу, на кінець 1950-х рр. досягнув Африки й Карибського басейну. Знаковим став 1960 р., коли незалежність отримали 17 колоній в Африці, з яких 3 британських (Камерун, Сомалі, Нігерія). Незадовго до цього, у березні 1957 р., незалежним став британський Золотий Берег (Гана). Виступ Г.Макміллана 3 лютого 1960 р. в Кейптауні, який увійшов в історію під назвою «Вітер змін» (за фразою промовця: «Вітер змін дме через весь континент») мав революційне значення, адже глава уряду держави-метрополії вперше публічно визнав прагнення до незалежності африканських народів як політичний факт. Цю промову, котру неоднозначно сприйняли британські поселенці в колоніях і навіть члени правлячої Консервативної партії, в історіографії характеризують як «британське зречення Африки»⁵³. Зрештою у травні 1961 р. незалежність отримала одна з найбільших британських колоній – Південна Африка (Південно-Африканська Республіка). Цю подію історик С.Джордж назвав найвагомим чинником для переорієнтації зовнішньої політики Лондона на Європу⁵⁴. 27 липня 1961 р. уряд ухвалив рішення про подання першої заявки на вступ Великобританії до ЄЕС (у січні 1963 р. була відхилена об'єднанням через перше вето Франції). Деколонізація Африки поставила крапку у сподіваннях на збереження залишків імперської величі. Після розпаду Федерації Вест-Індії, яка проіснувала з 1958 по 1962 рр., більшість карибських колоній обрали незалежність. Співдружність націй стала основною формою взаємодії між Великобританією і практично всіма її колишніми володіннями на багатосторонньому рівні, не враховуючи ООН.

У своєму виступі в палаті громад 31 липня 1961 р. Г.Макміллан заявив, що у випадку, якщо «тісніші відносин між Великобританією і державами ЄЕС будуть руйнувати давні історичні зв'язки між його країною та іншими націями Співдружності, втрата була б більшою, ніж вигода»⁵⁵. У змісті виступу простежувалася загальна

⁵¹ Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях. – К., 2011. – С.53.

⁵² George S. Britain and European Integration since 1945. – P.1.

⁵³ Childs D. Britain Since 1945: A Political History. – P.221.

⁵⁴ George S. An Awkward Partner. – Oxford, 1994. – P.31.

⁵⁵ Commons Sitting of 31 July 1961: European Economic Community (government policy) // Hansard – House of Commons debates: House of Commons Historic Hansard for debates from 1803–2005: HC Deb. – 31 July 1961. – Ser.5. – Vol.645. – P.928–942.

непевність, яку відчував британський уряд в європейській політиці. Усе ж консерватори взяли на себе роль побудови європейськоорієнтованої зовнішньої політики. Чого не скажеш про лейбористів, котрі з 1950-х рр. надовго поринули у стан категоричної критики членства Великобританії в Європейському Співтоваристві, яке тодішній їх лідер Г.Гейтскелл назвав «зрадою тисячолітньої історії країни»⁵⁶. Головна дилема набуття членства держави в ЄЕС полягала в майбутньому взаємин зі Співдружністю націй. За межами Європи ослаблена економіка Великобританії не давала б їй можливості зберегти провідні позиції у Співдружності, а вступивши до ЄЕС, держава втрачала статус найбільш сприятливої нації в торгівлі зі своїми колишніми колоніями. Керівництво Великобританії серед пріоритетних умов вступу до ЄЕС вважало забезпечення інтересів Співдружності націй⁵⁷. Зрештою британський уряд був змушений дати згоду на укладення двосторонніх угод кожної з держав Співдружності націй з ЄЕС за їх бажанням. Із кінця 1950-х рр. система імперських преференцій і стерлінгова зона опинилися на межі розпаду. Лише в 1963 р. 17 країн Африки та ЄЕС підписали Яундську конвенцію про економічну асоціацію. Надалі значна частина держав Співдружності націй отримали різного рівня преференції від ЄЕС в торговельно-економічній сфері.

Реальність стрімкого розпаду імперії стала фактором послаблення Великобританії на внутрішньому й зовнішньому рівнях. Наростання глибокої економічної кризи в повоєнні роки підірвало економічну могутність і фінансові можливості держави на міжнародній арені, що напряду відобразилося на її взаєминах з колишніми колоніальними володіннями. Унаслідок потужної хвилі деколонізації й регіоналізації світових економічних і політичних процесів, зокрема у Західній Європі, еволюція Співдружності націй у перші повоєнні десятиліття призвела до відчутної зміни формату британської зверхності у системі постколоніального об'єднання в напрямі його послаблення та поступове переведення взаємин суб'єктів взаємодії на рівень рівноправного партнерства. Підтвердженням таких тенденцій стала регіональна фрагментація Співдружності націй і її відхід від англоцентризму. Зокрема Канада разом із Великобританією ввійшла до західних економічних та безпекових структур, як-от Організація економічного співробітництва й розвитку, НАТО, а Австралія, Нова Зеландія, Пакистан у 1954 р. доєдналися до СЕАТО. Частина колишніх британських колоній, серед яких найпомітніша Індія, стали членами Руху неприєднання. Лави регіональних організацій поповнили держави Карибського басейну. Ряд колишніх володінь імперії кардинально змінили ставлення до безпекової співпраці з колишньою метрополією. Зокрема Мальта в 1960 р. відмовилась утримувати британські військові бази. Члени Співдружності націй здобували досвід користування свободою зовнішньої політики. Символічно, що Ірландія як колишня залежна територія імперії паралельно з Великобританією подала заявку на членство в ЄЕС і здобула його 1 січня 1973 р.

Особливо помітно конфлікт інтересів між Великобританією і державами-членами Співдружності націй проявився через її рішення про вступ до ЄЕС. Намагання лондонського уряду відстояти торговельно-економічні інтереси

⁵⁶ *Матвеев В.М.* Британская дипломатическая служба. – С.44.

⁵⁷ Communiqué issued after the Conference of Commonwealth Prime Ministers, London 19th September 1962 // Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view of the political year in Europe 1962. – Paris, 1963. – P.84.

об'єднання в переговорах з ЄЕС не вплинуло на різко негативну оцінку залучення Великобританії до європейської інтеграції такими провідними його членами, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Гана, Ямайка тощо, які оцінили дії Лондона як зраду. Однак превалювання в такій позиції економічного фактора над колись визначальним ідейно-політичним зумовило певне врегулювання розмірів митних тарифів на експорт згаданих держав до Європи, а також збільшення видатків фонду економічної допомоги самої Співдружності націй через надання безвідсоткових кредитів (його основним донором, звісно, була Великобританія) і Фонду розвитку ЄЕС на компенсацію втрат від підвищених тарифів. Так було започатковано основи Генералізованої системи преференцій Європейського Співтовариства у взаєминах із державами Співдружності націй, яка мала головну мету підвищити темпи їх економічного зростання та остаточно замінила постколоніальну систему преференцій після вступу Великобританії до ЄЕС. Зрештою члени об'єднання усвідомили неминучість євроінтеграції. Зближення Великобританії з ЄЕС сприяло подальшій прагматизації взаємовідносин держав Співдружності націй і посилення їх співпраці з європейськими структурами.

У процесі поглиблення деколонізації та еволюції європейської політики Великобританії у системі «трьох кіл» зовнішньої політики відносини з Співдружністю націй поступово відходили для Лондона на дальній план. В історіографії присутня оцінка, за якою спроба приєднатися до ЄЕС була визнанням того, що Співдружність націй перестала підтримувати вплив країни на міжнародній арені⁵⁸. Зв'язки в рамках Співдружності націй залишалися в орбіті міжнародних інтересів Лондона і були постійним предметом торгів щодо умов членства Великобританії в ЄЕС. На долю держав Співдружності націй у середині 1950-х рр. припадало 45% торговельного балансу Великобританії. На середину 1960-х рр. цей показник становив уже 35%⁵⁹. Паралельно відбувалося зростання частки ЄЕС у торговельному балансі британської економіки. Лондон намагався зберегти більшість колишніх колоніальних імперських володінь в орбіті свого впливу. Однак усім було зрозуміло, що членство Великобританії в ЄЕС призведе до послаблення її зв'язків у межах Співдружності націй. Не виправдали себе сподівання на формування в її рамках спільного ринку та ймовірну роль цього об'єднання як альтернативи ЄЕС. Символічною стала ліквідація міністерства у справах Співдружності шляхом його злиття у жовтні 1968 р. з МЗС (Форін-офіс). У доповіді комісії Данкена 1969 р. держави Співдружності націй уже були виключені із «зони зосередження» зовнішньої політики Великобританії⁶⁰. Підтримку відносин у Співдружності націй було віднесено до важливих, але другорядних завдань британської дипломатії. Так історія Великобританії ввійшла в нову, постімперську, епоху. Центральним елементом її зовнішньої політики став атлантизм, що передбачав поєднання союзницьких відносин зі США й зосередження на європейській регіональній інтеграції.

⁵⁸ Ширма О.Ю. Британія та ЄЕС у 1961–1963 рр. – С.105.

⁵⁹ Фергюсон Н. Імперія: Як Британія вплинула на сучасний світ. – С.354.

⁶⁰ Матвеев В.М. Британская дипломатическая служба. – С.49.

Поступова ліквідація системи колоніалізму й формування нових моделей взаємодії колишніх держав-метрополій та їхніх колоній у повоєнні десятиліття безпосередньо стосувалися Британської імперії. Великобританія вписала в усе-світню історію яскравий досвід відносно м'якої трансформації системи колоніалізму у формат міжурядової організації Співдружності націй, яка включила до свого складу більшість колишніх залежних територій Британської імперії. Успіх деколонізації в перші повоєнні десятиліття, що великою мірою став можливим завдяки активній підтримці двох нових провідних світових держав – США і СРСР, та через занепад Великобританії, визначив її нове становище в міжнародній політиці. Тому повоєнний період 1940–1950-х рр. для Великобританії пройшов під знаком пошуків оновленої моделі зовнішньої політики, у процесі формування якої започатковано процес посилення європейського напрямку шляхом приєднання до інтеграції у формі ЄЕС та об'єктивного послаблення ролі колишніх імперських володінь.

Прощання з імперією стало для Великобританії складним випробуванням. У другорядному ставленні до регіонального напрямку зовнішньої політики проявився принцип глобального охоплення зовнішньої політики держави. Співдружність націй, поряд з атлантизмом, стала стримуючим фактором для швидкої переорієнтації зовнішньої політики Великобританії на європейський напрямок. Потрібен був певний час для усвідомлення критичною частиною британських еліт необхідності поглиблення участі в європейській інтеграції як компенсуючого фактора для ствердження держави на міжнародній арені в умовах втрати статусу світового центру впливу. Це й зумовило відсутність Великобританії серед засновників ЄЕС. Наприкінці 1950-х рр. відбулося вимушене визнанням правлячими елітами неспроможності нової системи співпраці з колишніми колоніями забезпечити Великобританії збереження високого міжнародного статусу у світовій політиці. Водночас інтереси Співдружності націй її уряди почали використовувати як фактор тиску на європейських партнерів при формуванні умов членства в ЄЕС.

Остаточна відмова від імперії стала необхідною платою Великобританії за збереження чільного місця у системі повоєнного світоустрою. Зі здобуттям державної незалежності переважною більшістю володінь Британської імперії на початку 1960-х рр. вона стала надбанням минулого. Історична пам'ять і мережа контактів у різних регіонах світу у формі Співдружності націй продовжили підтримувати прагнення Великобританії до збереження місця в когорті світових держав та окремої позиції в європейській політиці.

Як і в перші повоєнні десятиліття, коли Великобританія під тиском обставин поступилася пріоритетом системи постколоніального впливу на користь участі в європейській інтеграції, так і у сучасних умовах добровільної відмови від участі в ній шляхом виходу з ЄС, правлячі еліти намагаються реалізувати базову ідею британської державності новітнього часу, що полягає у відродженні колишньої величчя світової держави. Учергове підтверджується максима авторства Г.Пальмерстона: «У нас немає ані вічних союзників, ані постійних ворогів, але постійні та вічні наші

інтереси». Хоча про колоніалізм давно не йдеться, в умовах утвердження багатополярності міжнародних відносин відбувається спроба реанімувати Співдружність націй в її економічному вимірі й розвинути інші формати багатосторонньої дипломатії як основу впливу Великобританії у світі. Однак історичний досвід 1940–1950-х рр. свідчить, що керівництву країни у процесі досягнення глобальних завдань не варто забувати про регіональний тил у вигляді об'єднаної Європи, який не втрачає актуальності як територія інтересів британської міжнародної політики та економіки.

REFERENCES

1. Brailian, Ye. [2017]. Vplyv kolonialnoi polityky v Karybskomu baseini na vstup Velykobrytanii do YeES (druga polovyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rr.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 53, 150–157. [in Ukrainian].
2. Childs, D. (2001). *Britain Since 1945: A Political History*. Fifth edition. London and New York.
3. Darwin, J. (2009). *The Empire Project: The Rise and fall of the British World-System, 1830–1970*. Cambridge.
4. George, S. (1995). *Britain and European Integration since 1945*. Oxford; Cambridge.
5. George, S. (1994). *An Awkward Partner*. Oxford.
6. Khakhalkina, E. (2007). *Razrabotka konservativnum pravitelstvom G.Makmillana politiki v otnoshenii evropeiskoi integratsii v usloviakh raspada kolonialnoi imperii, 1957–1963 gg.* Extended abstract of Candidate's. Tomsk. [in Russian].
7. Heintlein, F. (2002). *British government policy and decolonization, 1945–1963: Scrutinizing the official mind*. London.
8. Hrubinko, A.V. (2017). *Velykobrytaniia v systemi yevropeiskoi zovnishnoi i bezpekovoii polityky (1990–2016 rr.)*. Ternopil. [in Ukrainian].
9. Hrubinko, A. (2019). Shliakh do breksitu: suspilno-politychnyi vymir uchasti Velykobrytanii u protsesakh yevropeiskoi integratsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 126–141. [in Ukrainian].
10. Ellison, J. (1996). Perfidious albiion? Britain, plan G and European integration, 1955–57. *Contemporary British History*, 10(4), 1–34.
11. Larres, K. (1996). Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy. *Journal of European Integration History*, 2(1), 15–50.
12. Lipkin, M.A. (2009). *Britaniia v poiskakh Evropu: dolgii put v EES (1957–1974 gg.)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Matveev, V.M. (1984). *Britanskaia diplomaticheskaia sluzhba*. Moskva. [in Russian].
14. Mokhammad, A.A. (1998). *Evolutsiia Britanskogo Sodruzhestva natsiy vo vtoroy polovine XX v.* Extended abstract of Candidate's. Moskva. [in Russian].
15. Osmolovska, O.A. (2005). *Vzaiemovidnosny Velykobrytanii z krainamy Spivdruzhnosti natsii (seredyna 1940-kh – druha polovyna 1980-kh rr.)*. Extended abstract of Candidate's. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Pyk, S.M. (2006). *SSHА – Velyka Brytaniia: „osoblyvi vidnosyny”*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Reynolds, D. (2013). *Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century*. London.
18. Russel, D. (2001). "The Jolly Old Empire": Labour, the Commonwealth and Europe, 1945–51. *Britain, the Commonwealth and Europe: The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities* (ed. by Alex May). Basingstoke, 9–29.
19. Sanders, D. & Houghton, D. (2017). *Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy Since 1945*, 2-nd ed. Basingstoke.
20. Shyrma, O.Yu. (2014). Brytaniia ta YeES u 1961–1963 rr. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu ekonomiky i torhivli im. Mykhaila Tuhana-Baranovskoho*, 2, 103–107. [in Ukrainian].
21. Stepanova, N.A. (2014). Velikobrytaniia v Sodruzhestve natsiy: proshloe, nastoiashchee, budushchee. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 4(37), 216–221. [in Russian].
22. Temirov, Yu.T. & Prykhnenko, M.I. (2012). Faktor "zanepadu" v transformatsii zovnishnoi polityky Velykobrytanii pislia zakinchennia Druhoi svitovoi viiny. *Gileia: naukovyi visnyk*, 59(4), 809–813. [in Ukrainian].
23. Todi, F. (2001). *Narys istorii Yevropeiskoho Soizu*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Fergiuson, N. (2020). *Imperiia: Yak Brytaniia vplynula na suchasnyi svit*. Per. K.Dysa. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Vidnianskyi, S.V. & Martynov, A.Yu. (2011). *Obiednana Yevropa: vid mrii do realnosti: Istorychni narysy pro batkiv-zasnovnykiv Yevropeiskoho Soizu*. 2-he vyd., dop. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Vidnianskyi, S.V. & Martynov, A.Yu. (2015). Svit pislia 2 veresnia 1945 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–18. [in Ukrainian].
27. Yakovenko, N.L. (2011). *Velykobrytaniia v mizhnarodnykh orhanizatsiiakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Yakovenko, N.L. (2005). Evoliutsiia Spivdruzhnosti Natsii yak chynnyk zovnishnoi polityky Velykobrytanii (v druhii polovyni XX st.). *Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosyny*, 31/32, 23–27. [in Ukrainian].
29. Yakoviuk, I.V. (2014). Kontsepsiia „imperskoho federalizmu” ta yii rol u modernizatsii Brytanskoi imperii. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, 28, 95–103. [in Ukrainian].
30. Young, J.W. (2000). *Britain and European Unity, 1945–1999*, 2-nd edition. London.

Andrii Hrubinko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Theory and History of State and Law,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Nataliia Buhlai

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of History,
V.O.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

The End of the Era of Colonialism as a Factor of the European Policy of Great Britain (1940–1950s)

Abstract. The purpose of the article is to show the peculiarities of the influence end of the postwar colonial era on the formation of the British position in the system of European policy in 1940–1950. **The research methodology** of the study formed the principles of historicism, systematic, the author's objectivity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special-historical methods (historiographical analysis, historical-system, chronology, historical-genetic, retrospective analysis, comparatively historical). **Scientific novelty of the article** is to study the interaction of the processes of formation and implementation of British foreign policy in the postwar decades in its two integral areas – relations with the post-imperial world (Commonwealth) and European integration structures. The processes of transformation of the system of possessions of British Empire into the Commonwealth of Nations, which became one of the main factors influencing the process of attracting Great Britain to European integration, are considered. The peculiarities of the formation of the position of Great Britain on European integration in this period are analyzed. **Conclusions.** Great Britain has written in world history a vivid example transformation of the colonial system into the format of the Commonwealth. The success of decolonization in the first postwar decades, made possible in large part by the active support of the two new leading world powers, United States and Soviet Union, and the decline of Britain, determined its new position in international politics. Therefore, the postwar period of 1940–1950 for Britain was marked by the search for an updated model of foreign policy, in the process of forming which began the process of strengthening the European direction and weakening role of former imperial possessions. As in the first postwar decades, when Britain gave way to a system of postcolonial influence in favor of European integration, so in modern conditions of voluntary renunciation by leaving the EU, the ruling elites are trying to revive the former greatness of the state. However, the historical experience of the 1940–1950's shows that its leadership in the process of achieving global goals should not forget about the regional rear in the form of a united Europe, which does not lose relevance as a territory of British international politics and economics.

Keywords: colonialism, decolonization, British Empire, Great Britain, European policy, European integration, EEC.

The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century)

Abstract. In the middle of the nineteenth century, the Orthodox clergy of Podillia eparchy of the Russian Orthodox Church began the process of Ukrainization of church life, translation of sermons and, especially, Holy Scripture into the native language, and the revival of national traditions in the church sphere. Two periods of such activity have been considered in the article: the attempts to translate Holy Scripture, prayers and sermons into Ukrainian in the middle of the nineteenth century and in 1905–1912, on the example of the national-spiritual selfless devotion of Archpriest Vasyl Hrechulevych, Archbishop Parfenii (Pamfil Levytskyi) and other figures. Little-known facts of the attempts to translate Holy Scripture in 1862 by Volodymyr Rodnevych, a graduate of Podillia Theological Seminary, have been elucidated. **The aim** is to analyze and generalize the process of spreading in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries among the Orthodox clergy of Ukrainian eparchies of the Russian Orthodox Church (ROC), the movement, aimed at Ukrainization of church life, translation of Holy Scripture and sermons into Ukrainian. During the study, **the methods** of comparison, logical analysis, synthesis and generalization were used. **The scientific novelty** of the article is that due to the introduction of little-known archival materials into scientific circulation, in particular from the Russian State Historical Archive, the role of the Orthodox Podillia clergy in Ukrainization of the church in the second half of the 19th – early 20th centuries has been considered in detail. It is affirmed that their activities were closely connected with the personalities of the Ukrainian national revival. In particular, the cooperation with M.Kostomarov and P.Kulich on publishing sermons of V.Hrechulevych in Ukrainian, and also joint work on editing the translation of Holy Scripture into Ukrainian of the commission headed by Bishop Parfenii together with O.Levytskyi, S.Yefremov, B.Hrinchenko, P.Zhytetskyi have been considered. Little-known facts about the attempt to translate Holy Scripture by V.Rodnevych in 1862 have been highlighted, as well as other evidence of conducting divine services in Ukrainian. It has been stated in **the conclusions** that the process of Ukrainization of church life was initiated by patriotic representatives of Podillia clergy in the middle of the nineteenth century and was spread to other Ukrainian eparchies of the ROC. The activity of the clergy and its close cooperation with the personalities of the national and cultural educational movement initiated and deepened the process of Ukrainization of church life, which was one of the grounds for founding the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1919. The publication of Holy Scripture in the Ukrainian language was a significant achievement of the Ukrainian nation-formation and strengthened the movement for Ukrainization of church, in particular the introduction of teaching Ukrainian history and literature in theological seminaries.

Keywords: Hrechulevych, Morachevskyi, Rodnevych, Parfenii (Levytskyi), Holy Scripture, Ukrainization of the church, Orthodoxy.

An important manifestation of the national identity revival in the second half of the nineteenth – early twentieth century were active efforts of the Ukrainian eparchies' clergy of the Russian Orthodox Church (ROC) to obtain permission from the imperial authorities and the Holy Synod to preach in Ukrainian and begin translating Holy Scripture. The movement of patriotic clergy for Ukrainization of the Orthodox Church began in Podillia eparchy and spread to other Ukrainian eparchies of the ROC.

The historiography of this process was laid down in the creative heritage of personalities of the national and cultural revival in the second half of the nineteenth – early

twentieth centuries by V. Antonovych, M. Hrushevskiy, P. Zhytetskiy¹ and others who not only researched the history of the Ukrainian Orthodoxy, but also personally supported the progressive clergy and contributed to their scientific studies. Among the tasks of the investigation, is studying a number of works by scientists and religion scholars of the Ukrainian western emigration in the 1920s-1880s. During the Soviet period, I. Ohienko, V. Lypkivskiy, I. Vlasovskiy, N. Polonska-Vasylenko² and others undertook studying and popularizing the spiritual national revival in Ukraine of the time under investigation. However, for all its importance, their work lacked the source base, which was contained in archives and libraries of the USSR.

During the years of Ukraine's independence, studies have appeared working out in detail and taking into account the peculiarities of arising the opposition movement in the ROC during the described period; a considerable amount of facts was introduced and attempts were made to systematize them (by V. Rozhko, A. Zinchenko, Yu. Khytrovska, L. Bazhenov, N. Shyp, M. Kolodnyi, H. Nadtoka³, etc.). The generalized works are also important, as they consider the activities of representatives of Podillia Orthodox clergy in the early twentieth century (Yu. Blazhevych, A. Opria⁴, etc.).

The research is also based on archives materials of the Russian State Historical Archives and the State Archives of Khmelnytskyi region, in particular, about the work of the commission on editing Holy Scripture under the leadership of Bishop of Podillia Parfenii (Levytskyi). Despite a number of published scientific papers, devoted to the translation of Holy Scripture into Ukrainian, at present there is no scientific research on Bishop Parfenii.

Another outstanding person whose activity requires further study is Archpriest of Podillia Vasyl Hrechulevych (1791–1870), who, contrary to the orders of the official authorities and the eparchy leadership, was almost the only one among the representatives of the Ukrainian eparchies of the ROC to preach exclusively in Ukrainian⁵.

After graduating from Kamianets-Podilskiy Orthodox Theological Seminary in 1820, V. Hrechulevych was ordained a priest and for half a century held the position of Rector at St. Michael's parish in the village of Hannopil of Haisyn district⁶. He was active in protecting peasants from oppression, defended them in courts. He was also involved in the work of various commissions for the liberation of serfs and in conducting

¹ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – 351 с.; Грушевский М.С. З истории релігійної думки на Україні. – Л., 1925. – 160 с.; Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык. – Санкт-Петербург, 1906. – 120 с.

² Лларіон, митр. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Т.1–2. – Вінніпег, 1982. – 363 с.; Липківський В. Історія Української православної церкви. Розділ 7: Відродження Української церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви у 4 т., 5 кн. – Т.3: Православна церква українського народу в складі Російської православної церкви. – К., 1998. – 359 с.; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 126 с.

³ Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): історичний нарис. – Луцьк, 2004. – 255 с.; Зінченко А.Л. Благочестя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К., 1993. – 256 с.; Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.). – К., 2011. – 471 с.; Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 255 с.; Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). – К., 1995. – 66 с.; Колодний А.М. Україна в її релігійних вивах. – Л., 2005. – 336 с.; Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – 271 с.

⁴ Блажевич Ю.І. Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. – Хмельницький, 2017. – 337 с.; Опрія А.В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – 191 с.

⁵ Баженов Л.В. Подолянин Василь Гречулевич // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.208–211.

⁶ Протоиерей Василий Яковлевич Гречулевич: Некролог // Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – №17. – 1 сентября. – С.416–417.

the agrarian reform⁷. At the same time, he translated sermons into Ukrainian to make them more accessible to ordinary people.

In 1849, a collection of “Sermons in the Little Russian Language of Archpriest and Cavalier Vasyl Hrechulevych”⁸ was published in St. Petersburg, which became an important contribution to the beginning and development of the Ukrainization of spiritual life. In the preface to the “Sermons”, V.Hrechulevych expressed his position as to the necessity of introducing the Ukrainian language in divine services: “For sermon’s success, it is most important and expedient for us to speak to people in the language, which is completely understandable to them and close to the heart, native [...] Now the ministers of God’ Word, receiving education in seminaries and academies, and being accustomed there to the language of Moscow, then cannot or do not want to get out of the habit of their usual way of expression [...] preach the Word of God to the people in the language, which is not entirely clear to them, or at least little comprehensible, despising the native language spoken by millions of Orthodox Christians [...] The native language worshipers must be made obligatory for many Orthodox pastors”⁹.

The popularity and rapid spreading of the collection “Sermons” in the Ukrainian eparchies of the ROC resulted in its re-publication in 1857. Besides, a year earlier, his sermons “Catechetical Conversations as a Symbol of Faith and Lord’s Prayer” were published in Ukrainian in St. Petersburg in 1852 and 1859 – “Catechetical Conversations on 9 Evangelical Blesses” and “Conversations on Seven Sacraments of Salvation” were also published.

The appearance of these publications gave rise to widespread support from representatives of the Ukrainian national revival. M.Kostomarov and P.Kulich assisted in publishing “Sermons” of V.Hrechulevych. O.Konyskyi, V.Bidnov, O.Lototskyi, Yu.Sitsynskyi¹⁰ and others highly estimated his works. In 1860, P.Chubynskyi read V.Hrechulevych’s “Sermons” in Boryspil parish church in Kyiv region, and by his example encouraged two priests to preach in the popular language¹¹.

In general, the activity and work of Archpriest V.Hrechulevych became the basis for the development of the movement for Ukrainization of church life, further work on translations and editions of sermons and Holy Scripture and the development of the national and spiritual revival. It is significant that his works were actively used during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. In particular, in 1917, V.Hrechulevych’s grandson, Oleksandr, republished the first book of his grandfather’s “Sermons”¹².

In the middle of the nineteenth century, the task of transition from translations of sermons into Ukrainian to translations of the Bible and its component canonical works

⁷ Кошель О.М. За віру православну – за віру українську! (Подільський просвітителі XIX ст. протоіерей Василь Гречулевич) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.3(5). – Кам’янець-Подільський, 1999. – С.147–149.

⁸ Проповеди на малоросійском языкѣ протоіерейя и кавалера Василя Гречулевича. – Санкт-Петербург, 1849. – 60 с.

⁹ Там же. – С.2–3.

¹⁰ Кониський О. В.Гречулевич // Варта: літературний збірник. – Стрий, 1887. – С.110–112; Біднов В. До 50-річчя смерті В.Гречулевича // Наш шлях (Кам’янець на Поділлі). – 1920. – №116–117; Лотоцький О. Василь Гречулевич // Зоря (Львів). – 1893. – №19. – С.382–383; Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМО). – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.18. – 117 арк.

¹¹ Шип Н. Чубинський Павло Платонович – поборник етнонаціональних прагнень українців: Україна в етнокультурному вимірі століть. – К., 2014. – С.36.

¹² Проповеди на українском языкѣ протоіерейя В.Я.Гречулевича. – Полтава, 1917. – 78 с.

(Gospels, Apostolic Lections, etc.) was on the agenda of the Ukrainian spiritual revival. In general, during the second half of the nineteenth – early twentieth centuries, four translations of the Gospels into Ukrainian were made. The earliest one was an incomplete translation of the Gospels of Matthew and John, which was made at the beginning of the 1840s in Galicia by the religious and public figure M. Shashkevych. This publication was known only to a small number of specialists and was not distributed in the Dnieper region of Ukraine.

In the early 1860s, a translation of the Gospel was prepared for publication by P. Morachevskiy, the inspector of Nizhyn Lyceum of Prince O. Bezborodko. This writer and pedagogue first worked as a teacher of Russian literature in Sumy, later in Lutsk Nobles School, and for the longest time, in 1835–1849, in Kamianets-Podilskiy All-Boys Gymnasia, where he was an inspector from 1843.

During his stay in Podillia, P. Morachevskiy got acquainted with the collection of “Sermons” by V. Hrechulevych and, to a large extent, under his influence began work on the translation of Holy Scripture¹³.

He translated all four Gospels of the Bible till 1861, and later New Testament works of the Bible into Ukrainian: “Acts of the Apostles”, “Apocalypse or Revelation of John the Divine”, “Psalter”, and others. In the autumn of 1860, P. Morachevskiy sent translations of the Gospels of Matthew and John to Metropolitan of St. Petersburg Isidor with a request to bless his work for publication. In his letter to the Metropolitan, the writer noted that “Ukraine, the language of which is spoken by 12 million of Orthodox Christians, still does not have even the Holy Gospel in its language, while other Christian nations have the entire Bible in their native language”¹⁴.

In a letter dated November 14, 1861, Metropolitan Isidor informed P. Morachevskiy of the refusal to publish the Ukrainian translation of the Gospel: “After a long meeting with the members of the Holy Synod, I inform you that the translation of the Gospel made by you or anyone else cannot be allowed to be printed”¹⁵. Nevertheless, he continued to work on the translation of the Gospel and sent a revised version to St. Petersburg Academy of Sciences with a request that, if it is accepted, he asked to assist in obtaining permission to print it¹⁶.

P. Morachevskiy’s translation received positive comments from well-known specialists, members of the Academy I. Sreznevskiy, O. Vostokov, O. Nykytenko. In particular, in their review, they remarked that “the Ukrainian language in this translation passes examination successfully and rejects all doubts concerning expressing by it high ideas of the mind and high feelings of the heart”¹⁷. Such assessment became the reason for St. Petersburg Academy of Sciences’ request to the Holy Synod as to the permission to publish the translation.

However, political considerations played a considerably larger role than the approving reviews of prominent scholars and several members of the Orthodox clergy. In their response dated March 17, 1863, the Governor-General of Kyiv, Podillia,

¹³ Науменко В.П. С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – №11/12. – С.171–186.

¹⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф.796. – Оп.186. – Д.5780. – Л.4.

¹⁵ Там же. – Л.5.

¹⁶ Там же. – Л.9.

¹⁷ Там же. – Л.19.

and Volyn, M. Annenkov, and the Chief of gendarmes V. Dolgoruky, denied the possibility of publishing the Gospel in Ukrainian. In particular, the Governor-General stated that the desire to translate Holy Scripture into Ukrainian could not be justified either by the peculiarity of the language or the need of the people, and was purely political in nature, therefore, it could not be satisfied. These conclusions were approved by Alexander II, and on March 27, 1863, the Chief of gendarmes was authorized to inform of the Synod's decision dated July 3 of that year about the order to all ecclesiastical and censorship committees to suspend in general the printing of religious publications in Ukrainian entirely¹⁸.

Archive documents show that in the early 1860s there were also other attempts to translate Holy Scripture into Ukrainian. In August 1862, Volodymyr Rodnevych, a graduate of Podillia Theological Seminary, addressed the Archbishop of Podillia and Bratslav with a letter, pointing out the necessity of teaching the Word of God in the Ukrainian language. In particular, V. Rodnevych wrote that "after graduating from Podillia Theological Seminary in 1861 and living in the village, among common, illiterate people, during this time I paid my attention to their everyday life [...] As a spiritual pupil, I paid special attention to their moral and religious condition and after careful study I was convinced that, unfortunately, common people were extremely limited and underdeveloped. The reason for this is that rural people are illiterate, and they do not hear sermons of the God's Word in the Little Russian language from church pulpit, because a simple language is familiar to him, and Russian is a strange one [...] and therefore the truth is preached in the church in unfamiliar and incomprehensible language. It is obvious that in order to maintain and develop the moral and religious condition of the people of Podillia province, as the right guarantee of their happiness and prosperity of the whole State [...], it is necessary to teach the Word of God in simple popular language"¹⁹.

To his letter to the Archbishop of Podillia and Bratslav V. Rodnevych added the article written by him "The voice of an Orthodox Christian from Podolia about his desire to listen to the Word of God in the local Little Russian language and eight Catechetical Lectures on the Bliss of God" and asked to review it by experts in the Ukrainian language – Professor of Podillia Seminary, member of the consistory E. Struminsky or Cathedral priest P. Vertynsky²⁰. V. Rodnevych also asked to bless him for the translation of the New Testament into Ukrainian: "I humbly ask Your Grace a question for common well-being: will it not be useful and necessary for illiterate people of the rural Podillia province and others [...] to translate the New Testament of Holy Scripture into the Little Russian language [...] I humbly beg Your Grace for a blessing regarding the translation of the New Testament into the Little Russian language, which I will start working on immediately after receiving the parish"²¹.

As the official authorities did not support the translation of theological works into Ukrainian, V. Rodnevych's request caused anxiety among the administration of Podillia Theological Seminary, the Holy Synod, as well as Governor of Podillia and Governor-General of Kyiv. After consultations between the clergy and the secular authorities, the

¹⁸ Там же. – Л. 43об.

¹⁹ ДАХМО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4827. – Арк. 2.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 3.

answer was that due to the lack of specialists it was not possible to approve the translation of the New Testament into Ukrainian, and sermons should be preached only in the Russian or Church Slavonic languages. At the same time, a decision was made to postpone the appointment of V.Rodnevykh as the Rural Dean of the village parish²².

The possibility of publishing the Bible in Ukrainian appeared only during the First Russian Revolution of 1905–1907. Under the pressure of revolutionary events, the highest secular and ecclesiastical authorities were forced to make concessions and consider publishing liturgical books in Ukrainian.

This was facilitated by a number of requests for the publication of translations, which were sent to the Holy Synod in 1905, in particular from Podillia²³, Volyn²⁴ and Kharkiv²⁵. The synchronicity of such appeals may indicate that it was an organized campaign to speed up the decision to publish a translation of the Gospel. The requests, in particular, pointed to not understanding of the Russian language by the local population: “Scenes of the last days of Lord Jesus Christ’s earthly life, His majestic logia, parables, as well as other Sacred books remain, unfortunately, only empty sounds [...] It is too depressing that only Little Russian people are deprived of the happiness to read divine words in their native language”²⁶.

After adopting on February 25, 1905 “Regulations on the abolition of existing restrictions for the publication of Holy Scripture in Ukrainian” by the Cabinet of Ministers, St. Petersburg Academy of Sciences made decision to edit it as translated by P.Morachevskiy in order to bring into line with the recommendations of the Holy Synod and the requirements of the Ukrainian philology in the early twentieth century. A commission of the Academy of Sciences in St.-Petersburg consisting of well-known Ukrainian and Russian scholars: F.Vovk, O.Rusov, F.Fortunatov, A.Shakhmatov, P.Kokovtsev, M.Slavinskyi, P.Stebnytskyi, O.Lototskyi and others began the work of editing and preparing the manuscripts of the Bible’s translation for publishing²⁷.

On May 10–18 of the same year, the Holy Synod decided “to entrust the Moscow Synod Printing House to print this translation [...] Printing was to be made after being edited by His Grace Bishop of Podillia Parfenii who was to be in charge of the Little Russian text”²⁸. The choice in favor of Bishop Parfenii (Levytskyi) was justified by his deep knowledge of the Bible’s text, perfect command of Ukrainian and a number of foreign languages.

Bishop Parfenii not only took responsibility on himself, but also, going beyond the requirements of the Synod, established cooperation with personalities of the Ukrainian national revival and became an active participant in the movement for the church Ukrainization. Unfortunately, the historiography of the life and religious activity of this representative of the Ukrainian Orthodoxy is insignificant and is mostly limited to encyclopedic references. Instead, the activities of Bishop Parfenii were touched upon by such historians of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church abroad as

²² Там само. – Арк.8.

²³ РГИА. – Ф.796. – Оп.186. – Д.5780. – Л.22.

²⁴ Там же. – Л.24–28.

²⁵ Там же. – Л.37.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – Л.46.

²⁸ Там же. – Л.44.

I.Vlasovskiy and D.Burko²⁹ and modern Ukrainian religion scholars A.Zinchenko³⁰, Yu.Blazhevych³¹, A.Starodub³², and others.

In Kamianets-Podilskiy, the Bishop organized the work of the translation commission consisting of six people who were fluent in Ukrainian, Old Slavonic, Ancient Greek, and Latin. The commission included Archpriests Yu.Sitsinskiy, K.Styrankevych, N.Bychkovskiy, Ye.Ivanytskyi, teachers of Kamianets Theological School, A.Neselovskiy, the school supervisor. In addition to the commissions headed by Bishop Parfenii in Kamianets-Podilskiy and St. Petersburg Academy of Sciences, the Kyiv commission, which included O.Levytskyi, S.Yefremov, B.Hrinchenko, and P.Zhytetskiy, worked on the editing of Holy Scripture.

O.Levytskyi's words in his letter to Yu.Sitsinskiy testify to the complexity of the work during the translation: "During our translation sessions up to ten different-language texts are opened and we compare each word with them. That is why it turns out that we spent more than 10 sessions, each for 3–4 hours, to review the last ten chapters, and poor Pavlo Hnatovych (Zhytetskiy – O.K.) got so tired that in the end he fell ill again and made corrections in the last chapter lying in bed"³³.

A commission headed by Bishop Parfenii analyzed every word of P.Morachevskiy's Ukrainian translation, proof-read it, and sent galley-proofs to the Synod Printing House several times a week. In February 1906, the Gospel of St. Matthew was published in 5 000 copies, quickly distributed in Ukrainian churches and among the people, and became a landmark event of the national revival³⁴. Besides, at the beginning of April 1906, Moscow Synod Printing House published additional 20 000 copies of beautifully decorated Easter text of the Gospel of John.

During the Easter divine service on April 2, 1906, the words of Holy Scripture were read in Ukrainian in Kamianets-Podilskiy for the first time. Bishop Parfenii later said: "These were the happiest days of my life. If another sun of freedom shone on the Ukrainian people, I would then say before God: "Now you let Your servant go in peace, Master"³⁵.

After the publication of Holy Scripture, authoritative critics unanimously stated that the translation had been made perfectly and its language was perfect. In particular, the Ukrainian writer, translator Olena Pchilka noted that "the text of Morachevskiy's translation, as far as it is known to us, has undergone great changes, so that it would be difficult to say, who the author of the Ukrainian Gospel, edited by Rev. Parfenii and published, is [...] The text is very clear when compared with other Ukrainian translations, and even more so if it is compared with the Slavonic and Russian texts"³⁶.

²⁹ *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви... – Т.3 – 359 с.; *Бурко Д.* Архієпископ Парфеній Левицький // Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саун-Бавид-Брук, 1988. – С.280–286.

³⁰ *Зінченко А.Л.* Благівістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К., 1993. – 256 с.

³¹ *Блажевич Ю.І.* Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини. – Хмельницький, 2017. – С.135–136.

³² *Стародуб А.* Лев Толстой і єпископ Парфеній (Левицький): К вопросу о «загадке предсмертного бегства Толстого» [Електронний ресурс]: http://krotov.info/history/20/1900/starodub_tolstoy.html

³³ ДАХМО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.61.

³⁴ *Киридон А.М.* Парфеній Левицький і рух за автокефальну українську православну церкву // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Серія «Історія». – Вип.77/79. – К., 2005. – С.79–82.

³⁵ Там само. – С.80.

³⁶ ДАХМО. – Ф.Р-3333. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.61зв., 62зв.

In general, with the active participation of Podillia translation commission, the Ukrainian-language Gospels of Matthew (1906), Mark (1907), Luke (1909) and John (1911) were published. On October 18, 1911, Archpriest Yu.Sitsynskyi was awarded with the Bible by the Holy Synod for his active contribution to the preparation of publishing the Four Gospels in the Ukrainian language³⁷.

During the revolution of 1905–1907, Bishop Parfenii actively supported the movement for the Ukrainization of ecclesiastical education in Podillia. On his initiative in September 1906, the Eparchial congress, held in Kamianets-Podilskyi, unanimously made decision to introduce the Ukrainian language, literature, history of the native land for teaching in Podillia Theological Seminary and Theological Schools of Podillia eparchy and to introduce the subject “Ukrainian studies”³⁸.

In June 1907, Bishop Parfenii submitted a report to the Educational Committee of the Holy Synod, in which he pointed out the need to teach the Ukrainian language and history of the region in two senior forms of Podillia Theological Seminary. In the report, he noted that 81% of Ukrainians lived in Podillia province and that is why the clergy had to know the language, literature and history of their people: “Studying the history of the native land will increase self-awareness in priesthood candidates and determine their great role in the future as the people’s pastors. In this connection [...] the Congress of Deputies of Podillia eparchy, which took place in September 1906, in its journal resolution, asked me to plead the Holy Synod for introducing the courses of Little Russian literature and history of Podillia and Ukraine in the last two forms of Podillia Theological Seminary”³⁹.

The consequence of this appeal was adopting the resolution by the Educational Committee of the Synod dated August 31, 1907, which stated: “To allow His Grace of Podillia, if he considers it possible [...] to permit the teaching of Little Russian literature, history of Podillia and Ukraine in the senior forms of Podillia Seminary as extra-curricular activities and at local expense”⁴⁰.

Characterizing Bishop Parfenii and his activity on the introduction of the Ukrainian language in divine services and educational process, O.Lototskyi described the Bishop’s activity in his memoirs in the following way: “A true Ukrainian, he himself encouraged the clergy in Podillia to preach in the native language, he speaks Ukrainian in the Church and outside the church during the tours of the eparchy”⁴¹.

Active Ukrainophilic activity of this ascetic became the basis for his transfer to service in Tula province. A well-known public figure, a member of the Ukrainian Central Rada (Ukrainian Central Council) V.Prykhodko described this day in his memoirs: “Seeing off the Bishop when he was leaving Podillia, to which he became very much attached and did not want to leave, made unforgettable impression. Pupils, government officials, troops, and peasants filled all the streets of Kamianets, through which the beloved Bishop was passing. A large number of carriages, carts, and people on horsebacks accompanied him further, far beyond Kamianets [...] And so Bishop Parfenii was not in

³⁷ *Мошак М.І.* Юхим Сіцінський – фундатор і діяч просвітницького руху на Поділлі // *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923)*. – Кам’янець-Подільський, 1996. – С.77.

³⁸ ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7648. – Арк.11–20.

³⁹ Там само. – Арк.1–2.

⁴⁰ Там само. – Арк.5.

⁴¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1933. – Т.2. – 484 с.

Podillia any longer. Moscow has remained faithful to its traditions since the times of Hetman Kalnyshevskyi⁴².

The activities of Bishop of Podillia Parfenii, Archpriest V.Hrechulevych, V.Rodnevych, Yu.Sitsynskiy, and a number of other personalities of spiritual and national revival formed and strengthened the opposition movement among Orthodox eparchies of the ROC. Their spiritual and religious activities, translations, and scientific works became an example for the Orthodox clergy in other eparchies to follow and contributed to spreading the movement for the national spiritual and church revival.

An important peculiarity of this process was constant cooperation of representatives of the Orthodox clergy with the personalities of the Ukrainian national and cultural-educational movement, which was most active during the joint work on editing P.Morachevskyi's translation of the Gospels into Ukrainian. The publication of Holy Scripture became the basis for crystallizing the Ukrainian orthography, popularizing the Ukrainian language among the clergy and believers, as well as the impetus for further introducing the Ukrainian language in theological educational establishments.

The movement of the Orthodox clergy in Podillia in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries for Ukrainization of church life, introduction of the native language in divine services, activities for Ukrainization of theological education and restoration of national traditions in church life were a significant achievement of nation-formation and contributed to the process of founding the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1919.

REFERENCES

1. Bazhenov, L.V. [1995]. *Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – na pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriohrafii. Biobibliohrafiia*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
2. Bazhenov, L.V. [1995]. Podolianyn Vasyl Hrechulevych. *Materialy IX Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*, 208–211. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
3. Blazhevych, Yu.I. [2017]. *Narys istorii pravoslavia Podillia-Khmelnychchyny*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
4. Burko, D. [1988]. Arkhiiepyskop Parfenii Levytskyi. *Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva – vichne dzherelo zhyttia*. Saun-Bavnd-Bruk, Niu-Dzhersi, 280–286. [in Ukrainian].
5. Kyrydon, A.M. [2005]. Parfenii Levytskyi i rukh za Avtokefalnu ukrainsku pravoslavnu tserkvu. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T.Shevchenka*, 77/79, 79–82. [in Ukrainian].
6. Khytrovska, Yu.V. [2011]. *Uchast khrystyianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kolodnyi, A.M. [2005]. *Ukraina v yii relihiinykh vyjavakh*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Koshel, O.M. [1999]. *Za viru pravoslavnu – za viru ukrainsku! Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu*, 3(5), 147–149. [in Ukrainian].
9. Moshak, M.I. [1996]. Yukhym Sitsynskiy – fundator i diiach prosvitnytskoho rukhu na Podilli. *Prosvitnytskyi rukh na Podilli (1906–1923)*, 70–84. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
10. Nadтока, H.M. [1998]. *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 rr.: sotsialno-relihiinyi aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Opria, A.V. [2008]. *Pravoslavne dukhovenstvo v reformatsiinomu ta natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy (1900 – liuty 1917 rr.)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
12. Rozhko, V.Ye. [2004]. *Volynska dukhovna seminariia (1796–2004 rr.): istorychnyi narys*. Lutsk. [in Ukrainian].
13. Shyp, N. [1995]. *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini (poch. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Shyp, N. [2014]. Chubynskiy Pavlo Platonovych – pobornyk etnonatsionalnykh prahnen ukrainsiv. *Ukraina v etnokulturnomu vymiri stolit*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Vlasovskiy, I. [1998]. *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. Vol.3: Pravoslavna tserkva ukrainskoho narodu v skladzi Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Zinchenko, A.L. [1993]. *Blahovistia natsionalnoho dukhu (Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁴² Там само. – Т.1. – С.167.

Олексій Кошель

кандидат історичних наук, докторант,

Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича

(Чернівці, Україна), koshel@cvu.kiev.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

Рух духівництва Поділля за українізацію православної церкви (друга половина XIX – початок XX ст.)

Анотація. У середині XIX ст. православне духівництво Подільської єпархії Російської православної церкви розпочало процес українізації церковного життя, перекладу проповідей та, особливо, Св. Письма рідною мовою, відродження національних традицій у церковній сфері. Розглядаються два етапи такої діяльності: у середині XIX ст. спроби перекладів українською мовою Св. Письма, молитов і проповідей та в 1905–1912 рр., на прикладі національно-духовного подвижництва протоієрея Василя Гречулевича, архієпископа Парфенія (Памфіла Левицького) та інших діячів. Висвітлюються маловідомі факти спроб перекладу в 1862 р. Св. Письма випускником Подільської духовної семінарії Володимиром Родневичем. **Метою** є аналіз та узагальнення процесу розгортання у середовищі духівництва українських єпархій РПЦ у другій половині XIX – на початку XX ст. руху, спрямованого на українізацію церковного життя, перекладу Св. Письма та проповідей рідною мовою. Під час студіювання здійснювалося комплексне використання **методів** порівняння, логічного аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна.** Завдяки введеному в науковий обіг маловідомих архівних матеріалів, зокрема з Російського державного історичного архіву, детально розглядається роль подільського духівництва в українізації церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. Стверджується, що ця діяльність була тісно пов'язана з представниками українського національного відродження. Зокрема розглядається співпраця з М.Костомаровим і П.Кулішем щодо видання проповідей українською мовою В.Гречулевича, спільна робота з редактування перекладу Св. Письма українською мовою комісії на чолі з єпископом Парфенієм разом із О.Левицьким, С.Єфремовим, Б.Грінченком, П.Житецьким. Висвітлено маловідомі факти щодо спроби перекладу Св. Письма В.Родневичем у 1862 р., а також інші свідчення проведення богослужінь українською мовою. **У висновках** констатується, що процес українізації церковного життя був започаткований патріотично налаштованими представниками подільського духівництва у середині XIX ст. та поширений на інші українські єпархії РПЦ. Діяльність священства і його тісна співпраця з представниками національно-культурницького руху започаткувала та поглибила процес українізації церковного життя, що було одним із підґрунть заснування в 1919 р. Української автокефальної православної церкви. Видання Св. Письма українською мовою стало значним здобутком націєтворення та посилювало рух за українізацію церкви, зокрема запровадження викладання в духовних семінаріях української історії та літератури.

Ключові слова: Гречулевич, Морачевський, Родневич, Парфеній (Левицький), Св. Письмо, українізація церкви, православ'я.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/>
УДК: 342.25+{1-04}

Ярослава Верменич

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Теоретико-методологічні детермінанти дослідження кордонів та пограничного простору

Анотація. **Мета статті** – осмислення проблеми дослідження кордонів і порубіжних територій у просторово-політичному, національно-регіональному, семантичному, екзистенційному й термінологічному вимірах. **Наукові підходи.** Традиційні підходи до вивчення кордонів базуються на постулатах геополітики. Сучасна геополітика надає великого значення формуванню історико-географічних образів погранич на основі злиття часових та просторових параметрів і їх відображення у відповідних знаках, символах. Концепт «хронотопу прикордоння» – часово-просторового континууму з пріоритетом часу – дає змогу простежити складну еволюцію розвитку пограниччя з урахуванням геополітичних впливів та напрямів міграційних процесів. **Наукова новизна.** Сучасні геополітичні реалії диктують необхідність пошуку нових пояснювальних моделей і, відповідно, – нової наукової мови. Традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже «не спрацьовують». Центри та периферії у сучасному світі стрімко міняються місцями, інтеграційні процеси супроводяться не менш помітними відцентровими. Порівняння, зв'язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм. **Основний висновок.** Не випадково у світі спостерігається підвищений інтерес до концептуалізації теоретичної лімології – науки про кордони. Упродовж другої половини ХХ й початку ХХІ ст. пройдено величезну відстань від класичних геополітичних підходів до неklasичних антропологічних і новітніх – постнекласичних. Теоретична лімологія дедалі впевненіше прокладає собі шлях у систему освіти. Що ж до України, то в нас кордонознавство існує у кращому випадку у прикладному вимірі, а термін «лімологія» поволі приживається лише у предметному полі історичної та політичної регіоналістики. Саме тому концептуалізація нового наукового напрямку має стати своєрідним викликом для історичної науки. Адже саме їй під силу створити таку модель ставлення до інакшості, яка утримуватиме соціум від нових розмежувань по лінії «наші – не наші». А також простежити на основі аналізу багатьох історичних колізій вплив «ефекту колії», залежності від пройденого шляху траєкторій майбутнього розвитку.

Ключові слова: теоретична лімологія, кордони, пограниччя, глобалізація, територія, простір.

Сучасний світ живе з гострим відчуттям невизначеності, непевності, тривожних очікувань. Свідченням того, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, не мають адекватних механізмів розв'язання, стало розширення зон напруги, аж до збройних конфліктів, що не піддаються врегулюванню зусиллями міжнародної спільноти. Очевидно, що боротьба за ресурси й території дедалі більше підпорядковується ритмам «неотурбулентності», коли декларації та міжнародні

угоди важать небагато, а ареали насильства стрімко розростаються, ламаючи звичні уявлення про захисні механізми кордонів. Водночас руйнуються ілюзії, пов'язані з глобалізацією. Усупереч очікуванням багатьох аналітиків, вона не тільки не зменшила масштаб загроз для цивілізованого існування, але й розширила діапазон ризиків. На зміну ейфорії з приводу «проникності кордонів», зменшення їх бар'єрних функцій на користь контактних приходять усвідомлення: світ вступив у нову еру глобальних протистоянь. Чи допоможе йому «утриматися на плаву» наявна система міждержавних кордонів, покаже час.

Україна на своєму досвіді сповна відчула хибність «кордонної» стратегії, базованої на умовності демаркаційних ліній, принаймні на півночі й сході. виправляти помилки тепер доводиться в умовах реальних воєнних дій, що потребуватиме і значно більших затрат, і триваліших строків. Не менш, ніж реальне облаштування кордону з Російською Федерацією, для України нині важить вироблення нових модулів «постсуверенізації», в яких модернізаційні завдання органічно узгоджуватимуться з виробленням нових методологічних засад гарантування національної безпеки. А отже, від скоординованих зусиль політиків і прогностичних можливостей соціогуманітаристики сьогодні залежить, чи збережеться Україна як інтегрована цілісність і суб'єкт міжнародних відносин.

Таке узгоджене бачення є нагальною потребою, зумовленою, за В.Ткаченком, необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. «Суспільство матиме можливість успішно подолати період “розрухи в головах” лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів глобального мейнстріму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її духовності і культури – з іншого. Саме це має утвердити наше колективне “ми” як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення»¹.

Безпечкові параметри кордонної стратегії нині хвилюють політиків та аналітиків в усьому світі. Про «драму свободи», доведену до абсурду, розмірковує професор Іллінойського університету (США) Г.Кисельов. Ідею передзаданості прогресу, на його думку, руйнують насамперед держави, що «не відбулися». Люди так і не зможуть стати людством, стверджує він, якщо продовжуватимуть «кружляти без мети», повторюючи власний досвід злочинів, оман, помилок. Імовірно перспективу антропологічної катастрофи фахівець пов'яже зі схильністю до саморуйнування, проявами «квазісвідомості», яка діє поза моральними нормами. «Не застосовуючи свідомих зусиль до пізнання свого світу, сліпо наслідуючи нібито вже “відоме”, індивід і суспільство фактично не живуть своїм життям. Існування “по той бік добра” формує насамперед руйнівні ілюзії, утопічні очікування й устремління»².

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на сході України, група американських та європейських аналітиків оприлюднила свої дослідження на шпальтах преси. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних і культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах, Близькому Сході, у Середній Азії. Утім дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані

¹ Ткаченко В. Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу // Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2020. – С.37.

² Кисельов К.С. История как бытие // Вопросы философии. – 2014. – №4. – С.8–12.

пропагандистські акції³. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого «ефекту», якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності.

Те, що домінуюча у сучасному світі «кордонна» філософія (яка, в оцінці фахівців, існує здебільшого на рівні «описової аналітики») не забезпечує можливості спрямованого впливу на динаміку суспільних змін, визнається повсюди. Особливо гострі дискусії з цього приводу ведуться на посткомуністичному просторі. У пошуках нових принципів «філософії кордонів» основні надії пов'язуються з соціокультурною гравітацією, культурним взаємотягінням на фоні ослаблення значення адміністративних кордонів. Утім не бракує і протилежних конотацій, базованих на теоріях «загибелі національних держав», алгоритмах «десуверенізації». І хоч досягнуто певного консенсусу в питанні про те, що «захоронювати» національні держави поки що зарано, іде активне переосмислення (як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус») дихотомії традиційних концепцій «вестернізації» та альтернативних версій глобалізації («азіатська глобалізація», «пантюркізм», «панмонголізм» тощо). Піддаються критиці проєкції «монокультурних підходів», здатні створювати різні «центризми».

Що ж до модних дискурсів на тему «десуверенізації» чи «постсуверенізації», то вони прямо виводять на проблему «нового розуміння принципу кордону», а також «нового регіоналізму» як актуальної формули сучасного етапу світоустрою. Потреба в новій «філософії кордону» справді існує, не в останню чергу тому, що внаслідок примхливих комбінацій «притягання – відштовхування» процеси «постсуверенізації» й «десуверенізації» йдуть поруч. Класичний принцип кордону базується на максимах добросусідства та соціального партнерства, які сьогодні доволі часто (як-от у відносинах України з Російською Федерацією) не «спрацьовують». А отже, кожна країна повинна вибудовувати систему «культурних інтеграторів» задля протистояння проявам агресії, сепаратизму, міжнародного тероризму тощо. Грамотно облаштований кордон – серед них один з найголовніших, проте таким він стає не лише завдяки сучасній інфраструктурі, але й завдяки грамотному методологічному обґрунтуванню проблеми кордонності.

Сьогодні уже для всіх очевидним є той факт, що за умов глобалізації взаємодія країн, які мають спільний кордон, набуває нових обрисів і нових форм. Проблема кордонів і порубіжних територій виступає водночас як просторово-політична, національно-регіональна, семантична, екзистенційна, термінологічна. Із цієї багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності. Соціальних підходів тут явно замало; підключення до систем аналізу психологічних критеріїв теж не гарантує охоплення проблеми в усій її складності та неоднозначності. Культурну й соціальну природу ресурсних, психологічних та інших конфліктів на порубіжжях неможливо зрозуміти, не звертаючись щоразу до напрацьованих соціальної історії, історії суспільних уявлень, дослідження місцевих традицій тощо. Очевидно, що саме порівняння та перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Наскільки надійні ці опори у світі, переобтяженому геополітичними підходами з притаманною їм ворожістю й агресивністю? Чи підвладний узагалі науковим поясненням феномен «стиснення часопростору» (З.Бауман), коли всі просторово-часові межі стають умовними й розмитими, а для багатьох соціумів неспроможність пристосуватися до умов глобалізованого світу стає «знаком знедоленості та

³ [Електронний ресурс]: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>

деградації»? Чи залишиться територія основною підвалиною державного суверенітету? Локальність чи транслокальність переважатиме в мережевих системах, що змінюють звичні просторові ієрархії? Шукати відповіді на ці та інші споріднені питання немислимо без заглиблення у складні контексти граничності, специфічності порубіжних соціумів, історичних витоків демаркаційних ліній тощо. А отже, проблема кордонів стрімко переростає ті прикладні рамки, з якими ми звикли її пов'язувати. Без ґрунтового теоретичного осмислення того, що значать в її житті кордони, будь-яка держава приречена на стратегічну сліпоту⁴.

Не випадково у світі спостерігається підвищений інтерес до концептуалізації теоретичної лімології – науки про кордони (від. лат. «limes» – «кордон»). Упродовж другої половини ХХ і початку ХХІ ст. пройдено величезну відстань від класичних геополітичних підходів до некласичних антропологічних і новітніх – постнекласичних – світ-системно-ідентичнісних, екополітичних, геоінформаційних та ін. Теоретична лімологія дедалі впевненіше прокладає собі шлях у систему освіти. Що ж до України, то в нас кордонознавство існує у кращому випадку у прикладному вимірі, а термін «лімологія» поволі приживається лише у предметному полі історичної та політичної регіоналістики.

Кордони й пограниччя: світоглядний вимір

Про світоглядне значення кордону як однієї з констант національного суверенітету в нас говорять напрочуд мало. Домінує погляд на кордон як усталену даність, своєрідний бар'єр, що визначає межі життєвого простору даної спільноти. Але ж кордон – це і рамка світорозуміння, і потужний чинник самоідентифікації людини й соціуму, і лінія переходу у нову якість. У моделі семіосфери Ю.Лотмана кордону відводиться роль головного інноваційного фактора, що забезпечує динамізм системи та механізми її оновлення. Зрештою саме в кордонному просторі з притаманною йому атмосферою асиметрії й «гібридності» проходять початкове випробування на міцність універсалістські світоглядні цінності толерантності та культурного багатоманіття, поваги до прав людини.

Осмислення кордону винятково в геометричних чи географічних координатах хибує на примітивізм. Значно продуктивніше дивитися на кордон як на межу між смислами, маркер культури, лінію протистояння в дуальних опозиціях. Утім рамки статті й сучасні політичні реалії змушують сфокусуватися саме на територіальному вимірі кордонності, осмисленому під кутом його впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини.

Методологічний ключ до усвідомлення всієї складності проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, сьогодні пропонує нова цивілізаційна парадигма глобального розвитку, що вибудовується на основі культури «неоглобалізму» зі властивим їй інтересом до «синтезу опозицій» – глобального й локального, універсального та унікального, гетерогенного й гомогенного. На перетині глобалістики та регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії, історії та соціології поволі вимальовуються контури «нової просторової науки». Її появу пов'язують із «просторовим поворотом», не в останню чергу спричиненим новаторськими працями Е.Саїда та Е.Соджі, які поставили під сумнів не лише європоцентристську модель світоустрою, але й загальноприйнятні уявлення про межі культурних практик, а також канони лінійності та передзadanості. Розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів прокладає шляхи для дослідження аксіосфери

⁴ Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. – New York, 1998. – P.2–3, 18.

й у синхронічному, і в діяхронічному аспектах, а аналіз особливостей взаємодії в міжцивілізаційних зонах дає змогу ввести поняття просторовості в контекст нового розуміння співвідношення глобального й локального (глокалізації). У цьому контексті кордони постають як маркери контактних зон і водночас як продуценти постійних зон напруги та стресових ситуацій, а порубіжжя – як ареали додаткових шансів і прихованих небезпек.

Для України, яка сформувалася як незалежна держава на основі інтегрування кількох виразно окреслених погранич із різними історичними долями, проблема рубіжності з притаманною їй регіональною асиметрією та ціннісними розмежуваннями актуальна подвійно. На наш погляд, продуктивним для її аналізу може бути концепт лімінальності, зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться «на порозі» змін, іноді не передбачуваних. Лімінальність у просторовому вимірі – це перебування у своєрідному просторі «між» – з нечітко визначеними полюсами тяжіння, з виразними ознаками незавершеності, перехідності, що не виправдано затягнулася.

Фахівці-політологи відводять інтегративній концепції лімінальності роль нової парадигми політичного пізнання, коли теорія виникає не просто у міждисциплінарному просторі, а на кордоні політичної теорії, у дискурсивній практиці протиставлень. Потребу в новій категорії вони пояснюють появою перехідних станів, породжуваних новою соціальною реальністю – явищами культурної гібридності, активізацією міграцій, «прозорістю» кордонів. Лімінальне співтовариство існує на кордоні перехідних станів, які можуть набувати гібридного вигляду, а можуть і розмиватися до цілковитого взаємонерозуміння. Констатується своєрідна експансія лімінальності – у такому аспекті досліджуються вже не окремі, відносно обмежені зони, а «цілі простори життя сучасної людини, зануреної в ситуацію нерозрізнення віртуального й реального, свободи й залежності, прав і безправ'я, вигадок і дійсності, влади й безвладдя, порядку й хаосу, цінностей і нігілізму»⁵.

Зрозуміло, що пов'язана із кордонами додаткова ризикогенність може досліджуватися лише на міждисциплінарному рівні, на базисному фундаменті синтетичної соціальної теорії. Епістемологічна потужність останньої зумовлена закладеною в ній здатністю до осмислення різних варіантів соціокультурної динаміки. Соціальна філософія створює для цього науковий фундамент, а соціологія, культурна антропологія, історія, соціальна психологія – емпіричний базис. Завдяки широкому застосуванню принципу конструктивізму з'являється можливість побудови логічних ланцюгів і блокових структур, які уводять у певну систему найрізноманітніші відомості про шляхи формування кордонів і соціальних меж, про їхні бар'єрні й контактні функції, про пов'язані з ними переваги й ризики.

Останнім часом у науковій дискурсі активно вводиться поняття межі, і не лише в символічному, але і в суто географічному значенні. Для філософа межа – це насамперед вдала метафора, грань культурних практик, а поняття межовості корелює з ідеєю скінченності/нескінченності або перервності. У математиці поняття «границя» має кілька десятків варіантів вживання. Для географа й історика інтерес становить передусім реальний кордон – як «довга вузька зона» і як межа політичного, економічного чи цивілізаційного простору. Зміст понять «границя», «кордон» може становити і територія в певних межах, і обсяг воєнного чи економічного контролю над територією, і обсяг прав, що його регламентують, та відповідних угод. Найчіткіші визначення вони мають у міжнародному праві (державний кордон).

⁵ Сморгунов Л.В. Политическое «между»: феномен лиминальности в современной политике // Полис. – 2012. – №5. – С.159–169.

У різних дискурсах, зауважує польський історик В.Вжосек, використовують або дефініції, або метафори кордону (перекладачі на українську мову не зовсім точно, на наш погляд, майже скрізь передають польське «granica» поняттям «межа»). У його баченні ідея граничності має сильні просторові асоціації, які виразно домінують над темпоральними. У дискурсах міжнародних відносин та в лімології перевага віддається науковим дефініціям, до метафор тяжіють історія й познаукові дисципліни, приміром, поезія. Загалом же поняття «кордон» є полісемантичним – це може бути межа, країна, сполучна ланка між культурами, бар'єр, міст між чимось і чимось⁶.

Щоб вивести вітчизняне кордонознавство з вузької ніші тих прикладних функцій, які воно сьогодні виконує, потрібно забезпечити для нього міцну філософську основу. Якщо кордон – це насамперед межа зіткнення свого й чужого, то підтримання кордону в належному стані – важливий напрям функціонування будь-якої соціальної системи, що дбає про власну національно-громадянську ідентичність. Для України, чий «кордонний спадок» переобтяжений безліччю травмуючих чинників, завданням першорядної ваги є мінімізація їхніх віддалених наслідків і гарантування кордонної безпеки. А це означає, що в полі постійної дослідницької уваги мають бути й реальні проблеми взаємодії у прикордонному просторі, і осмислення причин минулих тертів та незгод, і прискіпливий аналіз тих, значною мірою віртуальних, образів погранич, які формуються у процесі політичних, наукових, культурних та інших дискурсів. Найменш продуктивною стратегією при цьому може бути зациклення на ідеях «україноцентризму». Корисніше прислухатися до застережень, що лунають звідусіль: треба вчитися жити у світовому суспільстві ризику і рахуватися з тими тенденціями турбулентності, які притаманні сучасному етапу розвитку глобалізованого світу.

Схоже, має рацію німецький соціолог У.Бек: коли рушиться світовий порядок, саме час позбуватися настроїв сомнамбулічної впевненості й починати усвідомлювати, до якої міри застарілими та провінційними виявилися всі традиційні типи соціального аналізу. Дослідника не полишає відчуття того, що «на початку ХХІ ст. суспільство світового ризику кинуло політичний і теоретичний виклик ідеї, згідно якої тісне пов'язання історії й кордонів – єдиний засіб соціальної й символічної інтеграції і єдиний засіб її аналізу!». Можна погоджуватися з У.Беком чи ні в найменуванні космополітизмом того ідеалу універсалізму, який має запропонувати новий вимір співвідношення глобальності й локальності. Але очевидною істиною у його міркуваннях є впевненість: умовою створення справді наукової картини сучасного світу є «депровінціалізація» – уміння дивитися на світ очима інших⁷.

Якщо говорити у цьому зв'язку про загальносвітові тенденції, то значну частину шляху у цьому напрямі уже пройдено. Кордони нині досліджуються у найширшому контексті – і як соціальні конструкти, і як відповідні символи, причому традиційні (класифікаційні, функціональні, історико-картографічні та інші) підходи вдало доповнюються постмодерністськими.

Розгляд категорій простору, території, місця як підвалин соціальної ідентичності проклав шлях до диференціації між почуттям місця («sense of place») та вкоріненістю («rootedness»), а також прив'язаністю до місця («attachment to place»). У науковому обігу з'явилися диференційовані підходи до аналізу різних типів

⁶ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора: Постаання некласичної історіографії: Про історичне мислення. – К., 2012. – С.221–230.

⁷ Бек У. Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним: Космополитический поворот // Полис. – 2012. – №5. – С.44–58.

територіальних ідентичностей – ідентифікації з місцем («place identity»), локальних ідентичностей («local identity»), регіональних ідентичностей («regional identity»), ідентифікації із середовищем («environmental identity») чи з місцем проживання («settlement identity»). Операціональним виявилось й поняття регіональної культури, котре трактується як сукупність прийнятих у певному регіональному співтоваристві цінностей, вірувань, суспільних традицій⁸.

У руслі освоєння постколоніальних та постмодерністських підходів нових обрисів набуває концептуалізація пограничних соціумів. Своєрідний «пограничний гнозис», уведений у контекст «глобального дизайну», запропонував, приміром, латиноамериканець В.Міньюло у книзі «Локальні історії / Глобальний дизайн: колоніальність, підпорядковані знання й мислення пограниччя» (2000 р.). Фундаментом «пограничної епістемології» в нього виступає «постоксиденталізм» – нова основа світорозуміння, базована на осмисленні «кордонів імперських відмінностей». Пропонується своєрідна форма «мислення з простору між локальними історіями й універсальними знаннями» – з виявленням саме тих переваг пограниччя, яких не вистачає детериторизованому глобальному дизайну. Відхід від звичних дихотомій «центру/периферії» та «колонізатора/колонізованого» має в даному разі руйнувати відносини підпорядкованості й концепції «запізнення», а, отже, і штучні кордони між «західним» і «незахідним» мисленням. Мислення зсередини кордонів («thinking from the borders»), на його думку, здатне створити таку модель, в якій безліч світів могли б мирно співіснувати. Але для цього у наукових дискурсах варто виходити за межі бінарних протиставлень, усвідомлювати плінність і мобільність у відносинах центрів і периферій⁹.

Було б несправедливо твердити, що вітчизняна наука не прагне до оволодіння новими підходами й методиками. Участь вітчизняних вчених у міжнародному проєкті «Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова» переконливо довела, що конкуренція дискурсів та ідентичностей у порубіжних регіонах постає не лише в руслі традиційного соціального аналізу, але і у площині їх «уявлення», ментального картографування. Справжнім проривом стала, приміром, книга В.Кравченка «Харьков/Харків: столиця Пограниччя», видана під егідою Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, 2010 р.). Однак варто визнати: проблеми кордонів і погранич поки що займають непропорційно мало уваги у вітчизняних наукових дискурсах. І якщо практичні проблеми кордонної політики (демаркації, облаштування кордонів, транскордонного співробітництва тощо) дедалі частіше потрапляють у поле зору науковців, то теоретичні проблеми рубіжності практично перебувають на маргінесі наукових зацікавлень.

Проблема глосарія

В англійській мові «glossary» означає «словник спеціальних термінів». Рамки статті, зрозуміло, завузькі для передачі й оцінки усього розмаїття термінів, які побутують у «кордонному» науковому просторі. Ще складнішим є завдання вибудови відповідного тезаурусу понять, що визначають значною мірою деформований «геополітичний код» України (термін В.Дергачова). Особливість тезаурусу – його побудова від індивідуального, часткового до спільного й узагальнюючого – потребує

⁸ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С.108–114.

⁹ Миньюло В. Оксидентализм, колониальность и подчиненная рациональность с префиксом «пост» // Перекрестки. – 2004. – №1/2. – С.157–197.

значної дослідницької площі. Від спокуси представити його у вигляді ієрархій, концентричних кіл чи орбіт тут доведеться відмовитися.

Щоб не збитися на манівці упередження й міфотворчості, маємо чітко відділяти поняття від метафор. Коли йдеться про кордони, призначенням яких у когнітивному сенсі є структурування «власного» життєвого простору й відмежування його від «чужого», надзвичайно важливо бачити і всебічно враховувати не лише механізми «трансловації» термінів, але й політичні мотиви доволі частої заміни чітких понять розпливчатыми метафорами, здатними затемнювати сутність проблеми. Досить згадати у цьому контексті польську метафору «східних кресів», щоб показати, як проукраїнські за формою міфи й символи прокладали шлях ідеологічному експансіонізму.

Американський історик А.Мегілл вважає, що розмаїття політичних режимів змушує дослідників урізноманітнювати термінологію кордонів і говорити не просто про кордон, а про кордон-*border*, кордон-*boundary* і кордон-*frontier*. При цьому *border* уживається ним як загальний термін, що стосується всіх маркерів просторового поділу території між політичною державою й тим, що перебуває поза її межами. Що ж до *boundary* і *frontier*, то він пропонує розглядати ці терміни у квазі-діалектичній опозиції один до одного. *Boundary* у його баченні – точно визначена лінія, що відрізняє одну частину території від іншої. Кордон-*frontier* більш «зональний», ніж «лінійний». За наявності кордону-фронтиру доволі часто неможливо точно встановити, де саме проходить державний кордон.

Спроби окреслення типології кордонів у А.Мегілла базуються на класифікаціях Ч.Маера, ґрунтованих на функціональному призначенні міждержавних рубежів. Кордони держав, що протистоять одна одній як ворожі, позначаються терміном «*anti-adversarial*» («спрямований проти суперників»). Для інших типів кордонів застосовуються поняття «прото-територіальний» («*proto-territorial*»), «захисний» («*anti-incursive*»), «фіскальний» («*tributary*»). Природно, такі типології умовні, що визнає й сам А.Мегілл¹⁰.

Доводиться миритися з тим, що майже кожна національна геополітична школа пропонує свої підходи й критерії до визначення функцій кордону. Французький політолог, директор Європейської геополітичної обсерваторії М.Фуше запропонував розрізнити два поняття – «*front*» і «*frontier*». Першим поняттям він позначає доволі чітку лінію між територіями, що відділяє простір «свого» від «чужого». Це може бути кордон по вододілу, по лінії гірських вершин, міждержавний кордон. Другим – символічний або уявний поділ простору, який передбачає наявність погранич без чіткої розподільчої лінії. Фронтирами в його уявленні є, приміром, етнічні чи культурні кордони. М.Фуше ввів також поняття «діада» на означення ділянки державного кордону, яка розділяє дві сусідні держави¹¹.

Введення у термінологічне поле поняття кордону в етнокультурному розумінні пов'язують з іменем норвежця Ф.Барта. Внутрішні маркери етнічності й регіональності він розглядав як результат історичних, політичних, економічних умов і конкретних ситуацій; культурні відмінності виводив не стільки з впливу об'єктивних чинників, скільки з індивідуальної свідомості і продиктованої нею рольової поведінки членів тих або інших груп. Символічні лінії поділу створюються, за Ф.Бартом, за допомогою етнічних маркерів (діакритиків) – тих елементів культури, які обираються членами групи для акцентування своїх відмінностей від Інших.

¹⁰ Мегілл А. Границы и национальное государство: Предварительные заметки // Диалог со временем. – 2010. – Вып.30. – С.43–49.

¹¹ Foucher M. Fronts et frontières: un tour du monde géopolitique. – Paris, 1991. – P.5–15.

Ці діакритики (Дж.Армстронґ називав їх «символічними прикордонниками»), як правило, стають об'єктом гострої конкуренції, пов'язаної з відносинами влади й підпорядкування. При цьому боротьба ведеться як за право визначати кордони, так і за вибір маркерів¹².

Російські фахівці наголошують на тому, що кордони мають розглядатися в контексті їхньої різнотипності – адже вони фігурують не лише у ролі політичних маркерів (внутрішніх і міжнародних), але і в якості етнічних, культурних, мовних, конфесійних рубежів. У баченні М.Орешиної кордон може бути зоною: 1) розколу; 2) розподілу; 3) фільтрації; 4) взаємодії; 5) співробітництва; 6) кооперації; 7) з'єднання; він може виступати також засобом організації території, соціокультурним рубежем тощо. Одна якість кордону здатна переходити в іншу. Кордони виступають у ролі розмежувальних рубежів і допомагають конструювати простір в уяві¹³.

В.Кравченко звертає увагу на те, що в російській (відповідно, і українській) мові поняття «фронтир» набуває не стільки географічного чи культурного, скільки певного мілітарного змісту. Розрізняє він і поняття «порубіжжя» й «пограниччя» – перше в його баченні ближче до поняття контактної зони, тоді як друге все ж більше відноситься до території, що визначена політичним кордоном, а також до чітко окреслених культурних, релігійних чи мовних областей¹⁴. От тільки з чіткими визначеннями при дослідженні порубіжних територій доводиться мати справу нечасто.

У доволі різних контекстах варіюються підходи до визначення «бар'єрності» та «контактності» кордонів. Розрізняють ландшафтну, демографічну (внаслідок слабкої заселеності), економічну, комунікаційну, соціокультурну, адміністративно-правову бар'єрність. Природно, що в будь-якому разі бар'єрність є відносною, як, до речі, і контактність. Зазвичай першим терміном позначається здатність кордону бути ефективним рубежем проти нелегальних і небажаних транскордонних потоків, другим – спроможність забезпечити проникність для потоків бажаних. У зв'язку з цим постійно зазнають уточнень поняття «пограниччя», «погранична територія», «трансгранична територія», «транскордонні географічні структури», «регіональні пограничні підсистеми» тощо. Термін «пограниччя» («порубіжжя», «borderland») як правило застосовується на означення прилеглої до кордону (з одного або з обох боків) зони, виділення котрої здійснюється на основі сукупності специфічних ознак, важливих для досягнення певної мети. Погранична територія – ареал, в якому здійснюється реальна або потенційна взаємодія (взаємовплив) сусідніх держав. Трансгранична територія – відносно цілісна природно-антропогенна система, що складається як мінімум із двох взаємопов'язаних приграничних територій і є сферою геополітичних інтересів сусідніх країн.

Зрозуміло, що говорити про чіткість і визначеність цих розрізень не випадає – як у вітчизняній традиційній, так і у англомовній термінології. Застосоване в «Європейській рамковій конвенції про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і властей» (Мадрид, 1980 р.) поняття «cross-border» за своїм значенням ближче до передачі взаємодії з переходом кордону, а не до взаємодії приграничних територій. Однак у політичному вжитку чіткості у застосуванні

¹² Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. – London; Bergen, 1969. – P.14, 35; Armstrong J. *Nations before Nationalism*. – Chapel Hill, 1982. – P.6.

¹³ Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука. – 2003. – №3. – С.154.

¹⁴ Кравченко В. Харьков/Харків: столица пограниччя. – Вильнюс, 2010. – С.25.

понять «cross-border» та «transborder», як правило, не спостерігається. Зазвичай перше поняття вживається для характеристики прямих контактів порубіжних регіонів, а друге – для широкого кола варіантів співробітництва. Не існує чіткого розмежування термінів «приграничное сотрудничество» і «трансграничное сотрудничество» й у російській мові. Можливості української в даному разі ширші – завдяки паралельному застосуванню термінів, похідних від «кордону» та «границі» й усталеному поняттю «порубіжність». Однак до чіткого нормативного розведення «порубіжності», «пограничності», «прикордонності» справа поки що не дійшла.

Очевидно, що без урахування фактора порубіжності та проблем, які він створює, неможливо зрозуміти ані ризики у сфері регіоналізму, ані специфіку локальної самосвідомості. У теорії кордонів і в дипломатичній практиці більш-менш чітко розрізняються поняття «делімітація» й «демаркація кордону» (англ. «delimitation», «demarcation»). Перше – це зазвичай визначення загального напрямку міждержавного кордону шляхом переговорів, друге – проведення державного кордону на місцевості з визначенням його спеціальними знаками. В українсько-російських відносинах саме проблема демаркації виявилася каменем спотикання, унаслідок чого морський кордон залишився невизначеним. Але й на суходолі лінія кордону була проведена настільки невдало, «по живому», що її коригуванням на свій розсуд займалися місцеві чиновники. Зрозуміло, скільки важкорозв'язних проблем створила практична відсутність впорядкованого кордону, коли між Росією та Україною почалася неоголошена «гібридна війна».

Через невпорядковані місця переходу з території Російської Федерації надходить військова техніка, переміщуються групи найманців, що надзвичайно ускладнює перебіг конфлікту. До того ж легкість перетину кордону стимулює стихійний «маятниковий рух», особливо активними учасниками якого є контрабандисти, наркодилери тощо. Тому процеси моральної деградації у зоні прикордоння прискорюються, а в разі недієздатності правоохоронних органів злочинність узагалі стає невідконтрольною.

Зрештою й геополітичні схеми, які вибудовуються нашими сусідами, також піддаються осмисленню лише в контексті «граничності» та її впливу на мовно-інформаційні, культурно-релігійні та інші процеси. Варто, приміром, уважно спостерігати за тим, якого вигляду в політичній стратегії Росії набрали феномени «російського світу» («русского мира»), «захисту співвітчизників» й подібні ідеологічні кліше. Відверто слугуючи цілям підтримки сепаратизму, такі ідеологеми прямо підпорядковані завданням «десуверенізації» України з паралельним утвердженням у Росії своєрідного «суперсуверенітету» імперського типу. А наскільки мало в такій ситуації важать аргументи, можна судити з безапеляційного висновку, який було зроблено на засіданні інтелектуального клубу «Вільна думка» («Свободная мысль») у Москві (лютий 2014 р.) головним редактором однойменного журналу М.Делягінін: «Ніякої української державності як такої немає»¹⁵.

Специфічні ризики на порубіжжях та «кордон безпеки»

Порубіжжя як території «по обидва боки кордону» прийнято розглядати як результат багатомісячних контактів і створений на його основі «ансамбль невидимих зв'язків» (П.Бурдье). Досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотяжіння та взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь

¹⁵ Что происходит на Украине и какое будущее ее ждет // Свободная мысль. – 2014. – №2. – С.24.

спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів зі власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система бачення граней між «своїм» і «чужим» – далеко не завжди уявлення мешканців про такі грані збігаються з реальними кордонами чи демаркаційними лініями. Не випадково дослідження погранич різко активізувалися у контексті осмислення досвіду двох світових воєн. Відповідь на питання про те, чому «кривавими землями» (термін Т.Снайдера) стали у ХХ ст. саме ті регіони, які опинилися у просторі між двома тоталітаризмами, шукають науковці на всіх континентах.

Із кінця ХІХ ст. з подачі американського історика Ф.Тернера успішно розвивається субдисципліна, яка еволюціонувала від епізодичних «фронтір-студій» до фронтальних досліджень ментальностей і міжкультурної взаємодії в рамках «border studies». Її перспективність у сучасних умовах забезпечується помітним відродженням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин, а також актуалізацією історичної локалістики у загальному контексті глобалізаційних і диверсифікаційних процесів. Сформульовані в рамках «фронтір-студій» ідеї Великого кордону – як межі й водночас зони взаємодії між значною мірою умовними західною та східною цивілізаціями – виявилися цілком прийнятними для аналізу культурних дифузій на українських теренах. А проте вони дедалі частіше піддаються обґрунтованій критиці, не в останню чергу внаслідок закладеного у їхній фундамент протиставлення «цивілізації» й «варварства».

Поняттям «серединність» («middle ground»), уведеним в обіг Р.Вайтом у 1991 р.¹⁶, значно точніше схоплена сама суть порубіжжя – середньої позиції між крайнощами – з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони, на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується у зонах погранич, внаслідок переплетення різних впливів, як правило, протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного «рубіжного стану». Коли проблема «переходу» виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя – аж до утворення специфічної «рубіжної цивілізації». Як показав Ф.Бродель, таким цивілізаціям притаманна, як правило, велика часова протяжність («la longue durée»)¹⁷.

Територія на пограниччях – цінність особлива, але значною мірою контроверсійна у свідомісному вимірі. Багатовікове спільне проживання поруч або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ментальності у даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний фактор. Як правило, у кожній зі сторін, чиї інтереси входять у конфлікт – своя правда, і кожна з таких «правд» має домінуючі точки опори в історії. Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники – насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури – пограниччя постають зонами підвищеної ризикованості, ареною перманентних випробувань лояльності і почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже безмежний.

¹⁶ White R. The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815. – Cambridge, 1991; Уайт Р. Серединность // Ab Imperio. – 2010. – №3. – С.27–77.

¹⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. – Т.3: Час світу. – К., 1998. – С.10–11, 640–641.

Доволі часто на ситуацію в таких регіонах впливає чинник, який Р.Брубейкер позначає формулою «зовнішня національно споріднена держава» («external national homeland»). Точніше, на наш погляд, говорити тут не про чинник національної спорідненості, а про відлуння амбіцій колишніх метрополій. Динамічні політичні настанови «споріднених держав» продукуються, за Р.Брубейкером, незбіжністю культурних і політичних кордонів та базуються на аксіомі колективної національної державності; остання виходить за межі кордонів і громадянства, будучи підкріпленою ідеєю відповідальності не лише за власних громадян, але й за етнічних родичів в інших державах. Міра цієї відповідальності та ступінь підтримки «іноплеменників» може бути предметом дискусій. Але у принципі позиція «зовнішньої національної спорідненості» становить фундамент своєрідного «тріадичного зв'язку», в якому перебувають «націоналізуюча» держава, колишня метрополія й національні меншини. Будь-яка випадковість у такому просторі здатна запустити небезпечний маховик протистоянь¹⁸.

У контексті «переокреслення пострадянського простору» й новітнього вітчизняного «кордонотворення» досліджує проблему погранич Т.Журженко, харків'янка, яка нині живе у Відні. В англійській праці «Від прикордонних земель до земель із кордонами: Геополітика ідентичності в пострадянській Україні» вона розглядає новітні українські кордони як з погляду політичних акторів, так і з позиції звичайних громадян, що живуть у зоні кордону. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, нарративної переконливості. Із цього погляду українсько-російський кордон не тільки інфраструктурно недорозвинений, але й нарративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги. У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших». А отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, «слов'янською», пострадянською». А європейський дискурс «інтеграції» співіснує з дискурсом «східнослов'янської єдності»¹⁹.

Те, що механізми розуміння тожності й відмінності у зонах погранич є розмитими та неусталеними, легко продемонструвати на прикладі збройного конфлікту 2014 р. на сході України. Для мешканців Донбасу ідентифікаційний вибір завжди був проблемою; тяжіння до Росії доволі часто виявлялося сильнішим, ніж довіра до «київської влади». Регіональна ідентичність тут вимальовувалася невіразно, але у своїй основі була «залишково радянською». Зміни у владній верхівці, що відбулися в лютому 2014 р., у регіоні сприйняли як реальну загрозу власним життєвим цінностям, а тому приклад «безкровної» інтеграції Криму в російський політичний простір виявився для багатьох притягальним. На тлі загальної дезадаптації та дезорганізації відцентрові процеси швидко набули сепаратистського забарвлення. І навіть коли з'ясувалося, що Росія не має наміру анексувати Донбас, автоматично спрацював комплекс «самостійності» – самопроголошені Донецька й Луганська «республіки» зберігали для багатьох притягальність принаймні як символ дистанціювання від «київської влади». Хоча, як точно підмітив філософ і письменник із Луганська О.Єрмоєнко, сепаратистські настрої «пересічних луганців» – це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності: «Те, що хоче сказати Донбас, належить до області невисловлюваного»²⁰.

¹⁸ Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т.1. – Москва, 2010. – С.149–173.

¹⁹ Zhurhenko T. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P.159–162.

²⁰ Єрмоєнко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // День. – 2014. – 4–5 липня.

Особливістю транскордонних соціумів є домінування у громадян відчуття недостатньої захищеності від «примх долі». У баченні О.Довгополової простір пограниччя це місце вічної втечі, пошуку шансів, відсутності відчуття ґрунту під ногами. У пограничній ідентифікації завжди є момент хворобливого й напруженого вибору – який з орієнтирів обрати. Далеко не завжди проблема «свого – чужого» розв'язується раціонально: досить згадати, який потужний шар української культури опиняється під спудом, коли ідентифікаційний процес базується виключно на мові і українським визнається лише написане українською мовою. У ситуації «шоку від свободи» педалювання парадигми «відродження» ввело національну ідею у стан кризи, адже «зосередженість на непогрішності національного ідеалу призводить до нездатності йти вперед»²¹.

Нині практично всі кризи, небезпеки, ризики у світі мають транскордонний характер. Не випадково «другого дихання» в сучасних умовах набуває формула «стіни» як надійного кордону, здатного якнайкраще виконувати бар'єрну функцію. Люди здавна будували стіни, покликанням яких було збереження власної ідентичності й гарантування безпеки. Як про восьме «чудо світу» всім відомо про Велику китайську стіну, протяжність якої сягає 10 тис. км. Стіни будують і в наш час: згадаймо, приміром, рубежі, що розділяють Ізраїль і Палестину, грецьку і турецьку частини Кіпру. Ідея стіни була озвучена й в Україні (принаймні так в уяві деяких радикалів поставав майбутній українсько-російський кордон).

Навряд чи така надзвичайно затратна ідея могла бути продуктивною з перспективи зниження «градусу ризикогенності» в українсько-російських відносинах. Рівень військової техніки у ХХІ ст. настільки високий, що непроникних стін для неї не може бути у принципі. Але очевидно, що завдання мінімізації ризиків, пов'язаних із феноменом погранич, для України сьогодні особливо актуальне. Якими можуть бути прояви фрустрації й соціальних аномалій у тій частині Донбасу, де населення, не маючи уявлення про власні перспективи, перебуває у стані розпачу, можна лише гадати. Утім, щоб уникнути розвитку подій за найгіршим сценарієм, важливо не лише постійно вдосконалювати рівень наукової аналітики процесів, що відбуваються у зоні збройного конфлікту, але й крок за кроком розробляти нову концепцію прикордонної політики.

Вітчизняна лімологія: етапи становлення

Упродовж ХХ ст. людство пережило кілька глобальних наукових революцій, які призвели до докорінних змін типу наукової раціональності. Остання, що здобула назву постнекласичної, супроводиться переглядом мало не всіх форм наукової діяльності – від орієнтованих на частковості й вузькопрофільних до універсально-еволюціоністських і міждисциплінарних. Теоретична лімологія, хоч і повільно, але впевнено вписується у цей мейнстрим, обираючи максимально широку у часі і в просторі проблемну орієнтацію і поступово переходячи від стадії «стикового» наукового напрямку до стану субдисципліни. На думку російських фахівців, де лімологія уже присутня у системі освіти, вона вже набула статусу «міждисциплінарної, синтетичної науки, що використовує методологічні прийоми суміжних дисциплін»²².

Варто зауважити, що теоретична лімологія не тільки живиться здобутками багатьох галузей природничого та соціогуманітарного знання, але й самим фактом свого

²¹ Довгополова О. Национальная идентичность в гендерной перспективе (опыт формирования украинского национального проекта в 1990-е гг.) // Перекрестки. – 2009. – №1/2. – С.265–277.

²² Дмитриева С.И. Лимология. – Воронеж, 2008. – С.9.

існування розширює когнітивний простір. Саме вона вводить проблему погранич у контекст «стиснення світу», взаємопроникнення, транскордонності. У зв'язку з цим істотних змін зазнала уся просторово-часова матриця модерності. Якщо раніше у зв'язці «простір – час» домінували часові параметри, то тепер явна перевага просторових домінант розхитує традиційні поняття центру, периферій, кордонів. На зміну модним концепціям детериторизації приходять різні варіанти «ретериторизації», які примхливо поєднуються з неокосмополітичними теоріями. В останніх наголос робиться не на полюсах, а на різних нюансах і відтінках інакшості. Порубіжжя в них, як правило, постають у вигляді «уявлених» топосів, етнокультурних матриць, які виступають у ролі охоронців спадщини і водночас сполучних культурних ланок.

Глобалізація справила величезний вплив на трансформацію просторових уявлень людини й тим самим істотно скоригувала і систему її орієнтування у просторі, і відповідний напрям історичної та географічної наук. Запропоноване соціальними географами «корисне й захоплююче», у баченні Е.Гіденса²³, поняття просторово-часової конвергенції створило новий методологічний ключ для аналізу того, як соціальний розвиток і технологічні новації впливають на форми соціальної активності. Трансформуються насамперед ментальні когнітивні карти – суб'єктивні уявлення людини про її оточення, які тепер уже не ізоморфні реальному ландшафту. Ця просторово-часова трансформація, як вважають філософи, «змінює «психологічну географію» – суб'єктивну картину світу, уявлення людини про відстань, доступність, кордони, можливості й способи самої її ідентифікації за умов зростаючих змін технологічних комунікацій. Трансформація натуральної географії в технологічну є переведення «реального в доступне». У реальності це означає розхитування зв'язку між відстанню й часом, картою та місцевістю. Відбувається «різке згортання хронотопу, перетворення технологічної географічної карти в міфологічну»²⁴.

Саме тому концептуалізація нового наукового напрямку має стати своєрідним викликом для історичної науки. Адже саме їй під силу створити таку модель ставлення до інакшості, яка утримуватиме соціум від нових розмежувань по лінії «наші – не наші». А також простежити на основі аналізу багатьох історичних колізій вплив «ефекту колії», залежності від пройденого шляху траєкторій майбутнього розвитку. Пережиті в минулому травми, невдало проведені кимось кордони, перекоси у державній «політиці пам'яті» – усі ці чинники здатні поглиблювати демаркаційні лінії, продукувати антицінності, що справляють руйнівний вплив на суспільну свідомість. Завдання істориків, які, за Й.Рюзенем, у першу чергу відповідальні за якість культурного орієнтування – мінімізувати цей вплив: «У метафоричному сенсі можна говорити про лікувальну й терапевтичну функцію історії, за реалізацію якої відповідають історики»²⁵.

Як традиційні, так і нетрадиційні бачення ролі кордонів базуються на постулатах геополітики. Сучасна геополітика надає великого значення формуванню історико-географічних образів погранич на основі злиття часових і просторових параметрів і їх відображення у відповідних знаках і символах. У запропонованій Д.Зам'ятиним класифікації географічних просторів виділено цілий клас пограничних просторів, або просторів-кордонів²⁶. Концепт «хронотопу прикордоння» – часо-просторового континууму з пріоритетом часу – дає змогу простежити складну

²³ Гіденс Е. Соціологія. – К., 1999. – С.85.

²⁴ Емелин В.А., Тхостов А.Ш. Трансформація натуральної географії: технологіческие і когнітивні карти // Вопросы философии. – 2014. – №2. – С.42–52.

²⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С.274–277.

²⁶ Зам'ятин Д.Н. Геополітика: основні проблеми і ітиги розвитку в ХХ в. // Поліс. – 2001. – №6. – С.97–115.

еволюцію розвитку пограниччя з врахуванням геополітичних впливів, напрямів міграційних процесів, династичних угод тощо.

Плекаючи «оборонну свідомість», тоталітарні держави всіляко намагалися відтворити у політичному ландшафті ідею замкненої територіальності (класичний приклад – Берлінська стіна). Запроваджувана географами (Р.Ратті) типологізація функцій кордону базується на парадигмі «подвійності» – кордон може розділяти різні політично-інституціональні системи, а може й забезпечувати контакт між різними соціальними колективами. Коли переважає функція бар'єру, наслідком стають ефекти відокремлення, закритості, економічної ізоляваності. Якщо домінує функція фільтру, кордон в цілому лишається відкритим, але водночас має бути достатньою мірою непроникним для обстоювання державного суверенітету. Коли ж існує орієнтація на відкритість, домінуючою стає контактна функція, що уможливорює транскордонне співробітництво²⁷.

На цій основі виразно вималюється нове бачення пограниччя – не просто як специфічного ареалу людського буття, але й як простору, що має власну динаміку розвитку, свої глибинні ресурси взаємовпливів, власні джерела формування певного типу особи. Тут виробляється специфічне ставлення до інакшості – «чужий» постійно присутній поруч, а, отже, і ставлення до нього варіюється у широкому діапазоні від «просто іншого» до «небезпечного ворога». Кордон може осмислюватися і як «останній рубіж», і як «відкриті ворота» – з різними проміжними баченнями, а пограниччя – як зона підвищених ризиків.

Уже сьогодні очевидно, що змін зазнає і соціокультурний тип «людини пограниччя». Навряд чи ці зміни можна характеризувати як односпрямовані. З одного боку, така людина постає і почувається як своєрідний «продукт цивілізації», відкритий до інновацій, схильний до переміщень у реальному й візуальному просторі. З іншого боку, сама атмосфера прикордоння стимулює конфлікт людини з правом. Поміж іншим це диктує необхідність посиленої уваги до формування правової свідомості, правової й політичної культури саме у «проблемних зонах».

Усе сказане здебільшого стосується тих напрямків теоретичної лімології, які сформувалися поза межами України. Вітчизняне кордонознавство, як уже зазначалося, не надто переймається теоретичними проблемами, зосереджуючись переважно на прикладних завданнях²⁸. Проте не можна не бачити й позитивних зрушень, приміром в осмисленні ролі Великого кордону у «фронтирному» контексті, Галичини як «потрійного пограниччя», специфічних «культурних кодів» Закарпаття. Запропонована В.Дергачовим концепція «рубіжної комунікативності» дає, як нам здається, прийнятний ключ до розуміння біполярності українського соціуму та породжуваних нею непростих проблем. Заслуговує на увагу і зроблений цим автором, можливо дещо жорсткий, аналіз глибинних причин деіндустріалізації, моральної деградації, деінтелектуалізації українського суспільства – з наростанням апатії на одному полюсі й агресивності на другому. На його думку, країна йде шляхом втрати свого культурно-генетичного цивілізаційного коду з перспективою переходу на становище нової світової периферії²⁹.

Наскільки точними є негативні прогнози, яких нині в Україні не бракує, і належить з'ясувати в руслі концептуалізації теоретичного кордонознавства, потреба

²⁷ Ratti R., Reichman S. Theory and Practice of Transborder Cooperation. – Basel, 1993.

²⁸ Спробу привернути увагу до міждисциплінарних досліджень кордонів та пограничних територій див.: Верменич Я.В. Историческая лимология: проблемы концептуализации. – Saarbrücken, 2013 [Електронний ресурс]: www.lap-publishing.com/books

²⁹ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

в якому для країни є очевидною. Ідеться про докорінне переосмислення з урахуванням нових реалій усієї системи центр-периферійних відносин, що дісталася Україні у спадок від СРСР, із відповідним коригуванням системи категорій і понять. І ширше – про нові підходи в усвідомленні інакшості у ключі раціональності. Можливо, для осмислення феномена погранич корисною виявиться запропонована Ж.Делезом і Ф.Гваттарі метафора різоми – з притаманним їй відкиданням ієрархічності й заміною її концептом «багатокорінності» з хаотичними переплетеннями. У такій структурі «зв'язок і гетерогенність» стають продуктивними пояснювальними схемами.

Фундаментальною основою таких схем, зрозуміло, має бути міждисциплінарність, причому не лише у формі занурення конкретного дослідника у систему «суміжного» знання, але й у «наведенні мостів» між відповідними творчими колективами з метою розв'язання спільних завдань. Ідеться про колективні «кросдисциплінарні» дослідження, які мають стимулюватися і належним чином координуватися державою. На наш погляд, теоретичний фундамент вітчизняного кордознавства має створюватися на основі поєднання принаймні трьох основних підходів: геополітичних (політичні впливи, проблеми безпеки), гео економічних (система економічних взаємин, торгівля, інвестиції), геокультурних (культурні впливи, територіальні зміни, проблеми культурної пам'яті) тощо. Головне надзавдання тут – мінімізація впливу минулих травм і ймовірних ризиків, створення привабливих образів територій, всебічне розширення контактів і поля циркуляції людей, товарів, капіталів, ідей. Адже більшість конфліктів у сучасному світі породжуються ідентифікаційними кризами, а ці останні виникають на ґрунті недовіри, етноцентризму, рearхаїзації свідомості, соціальної відчуженості й політичної некомпетентності. Наукове знання – найбільш надійна опора у протидії агресивності, настроям соціального реваншу, ксенофобії.

Зрештою, проблема погранич стосується легітимації територіальної цілісності і вже тому входить у коло першочергових державних інтересів. Саме тому для України концептуалізація теоретичного і прикладного кордознавства є нагальною потребою, велінням часу, відповіддю на виклики ХХІ ст. Порубіжність має свої позитивні та негативні риси, і тільки від українського народу і зважених дій його еліти залежить, чи буде країна самостійним гравцем на економічному полі й політичній сцені, чи остаточно перетвориться на «транзитний коридор», полігон для апробування чужих ідей і намірів, що не вписуються в концепцію національної безпеки.

REFERENCES

1. Armstrong, J. (1982). *Nations before Nationalism*. Chapel Hill.
2. Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. London.
3. Bauman, Z. (1998). *Globalization. The Human Consequences*. New York.
4. Bek, U. (2012). Zhivya v mirovom obshchestve riska i schitayas s nim. *Kosmopoliticheskij povorot. Polis*, 5, 44–58. Moskva. [in Russian].
5. Brodel, F. (1998). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st., Vol.3*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Brubejker, R. (2010). Natsionalnye menshinstva, natsionalizirujushchie gosudarstva i vneshnie rodstvennye gosudarstva v novej Evrope. *Natsionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope, Vol.1*, 149–173. Moskva. [in Russian].
7. Dergachov, V. (2003). *Tsyvilizatsionnaya geopolitika [Bolshie mnogomernye prostranstva]*. Odessa. [in Russian].
8. Dmitrieva, S.I. (2008). *Limologiya*. Voronezh. [in Russian].
9. Dvugopolova, O. (2009). Natsionalnaya identichnost v gendernoj perspective. *Perekrestki*, 1/2, 265–277. Minsk. [in Russian].
10. Emelin, V.A., Thostov, A.Sh. (2014). Transformatsiya naturalnoj geografii: tehnologicheskie i kognitivnye karty. *Voprosy filosofii*, 2, 42–52. Moskva. [in Russian].
11. Foucher, M. (1991). *Fronts et frontieres: un tour du monde géopolitique*. Paris.
12. Gidens, E. (1999). *Sotsiologhiia*. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Kiselev, K.S. [2014]. *Istoriya kak bytie. Voprosy filosofii*, 4, 8–12. Moskva. [in Russian].
14. Korzov, G. [2010]. Teritorialni identichnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni zarubizni sotsiolozhichni dumsti. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketing*, 1, 108–114. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kravchenko, V. [2010]. *Kharkov/Kharkiv: stolitsa pogranychia*. Vilnius. [in Russian].
16. Megill, A. [2010]. Granitsy i natsionalnoe gosudarstvo: Predvaritelnye zametki. *Dialog so vremenem*, 30, 43–49. Moskva. [in Russian].
17. Minolo, V. [2004]. Oksidentalizm, kolonialnost i podchinennaya ratsionalnost s prefiksom 'post'. *Perekrestki*, 1/2, 157–197. Minsk. [in Russian].
18. Oreshina M.A. [2003]. Region kak obekt sotsialno-gumanitarnykh issledovaniy. *Politicheskaya nauka*, 3, 142–154. Moskva. [in Russian].
19. Ratti, R., Reichman, S. [1993]. *Theory and Practice of Transborder Cooperation*. Basel.
20. Riuzen, J. [2010]. *Novi shlyakhy istorychnoho myslennia*. Lviv. [in Ukrainian].
21. Smorgunov, L.V. [2012]. Politicheskoe „mezdū“: fenomen liminalnosti v sovremennoj politike. *Polis*, 5, 159–169. Moskva. [in Russian].
22. Tkachenko, V. [2020]. Tsyvilizatsiina identychnist Ukrainy: vyklyk chasu. *Academia: Terra Historiae: Studii na poshanu Valerii Smoliia, Vol.1*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Uajt, R. [2010]. Seredinnost. *Ab Imperio*, 3, 27–77. Kazan. [in Russian].
24. Vermenych, Ya. [2013]. *Istoricheskaya limologiya: problemy kontseptualizatsii*. Saarbrucken. [in Russian].
25. Vzhosek, V. [2012]. *Istoriya – Kultura – Metafora: Postannia neklasychnoi istoriohrafii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. White, R. [1991]. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge.
27. Zamjatin, D.N. [2001]. Geopolitika: osnovnye problemy i itogi razvitiya v XX v. *Polis*, 6, 97–115. Moskva. [in Russian].
28. Zhurzhenko, T. [2010]. *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Stuttgart.

Yaroslava Vermenych

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
 Head of the Department of Regional History,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), verrosla@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Theoretical and Methodological Determinants of the Study of Borders and Border Areas

Abstract. The purpose of the article is to understand the problem of the study of borders and border areas in spatial-political, national-regional, semantic, existential and terminological dimensions. In its bitter experience, Ukraine has fully felt the flaw of a “borderline” strategy based on the conventionality of demarcation lines, at least in the north and east. Errors now have to be corrected in the face of real hostilities, which will require both much greater costs and longer periods of time. **Scientific approaches.** Traditional approaches to the study of borders are based on the tenets of geopolitics. Modern geopolitics attaches great importance to the formation of historical and geographical images of borders based on the confluence of temporal and spatial parameters and their representation in appropriate signs and symbols. The concept of “border chronotope” – a temporal-spatial continuum with a priority of time – makes it possible to trace the complex evolution of border development taking into account geopolitical influences and directions of migration processes. **Scientific novelty.** Modern geopolitical realities dictate the need to find new explanatory models and, accordingly, a new scientific language. Traditional approaches, based on the ideas of centrality and normativity of the western intellectual tradition, are no longer working. Centers and peripherals in the modern world are rapidly changing places, integration processes are accompanied by no less noticeable centrifugal ones. Comparisons, relationships, exchanges, cross-effects are the foundations of the foundations for finding new explanatory paradigms. **The main conclusion of the author.** It is no coincidence that there is an increasing interest throughout the world in the conceptualization of theoretical limology – the science of borders. During the second half of the twentieth and early twentieth centuries, there was a great distance from classical geopolitical approaches to non-classical anthropological and newest – post-classical. Theoretical limology is increasingly making its way into the education system. As far as Ukraine is concerned, border science exists at its best in the applied dimension, and the term “limology” is slowly being adopted only in the subject field of historical and political regionalism. That is why the conceptualization of a new scientific direction must be a unique challenge for historical science. Because it is for her to create such a model of attitude to otherness, which will keep society from new distinctions on the line “ours – not ours”. And also to trace on the basis of the analysis of many historical conflicts the influence of the “gauge effect”, depending on the path traveled trajectories of future development.

Keywords: theoretical limology, borders, border areas, globalization, territory, space.

Феномен відсталості з перспективи глобальної історії

Анотація. **Мета дослідження** – проаналізувати концепт «відсталість», процес його ресемантизації (зміни смислів) у контексті сучасної глобальної історії. **Методологія** – принципи антиколоніальної критики (мультикультуралізм) та горизонтальної історіографії (ідея взаємодії та зв'язків). **Наукова новизна.** У традиційному дискурсі націоналізму «відсталість» означала нестачу, недорозвинутість, «неісторичність» нації. Із 1990-х рр. під впливом антиколоніальної критики концепт «відсталість» сприймається як «інакшість», «виключність». У рамках глобальної історії він інтерпретується з погляду багатовекторності історичного розвитку, теорії «множинності сучасностей», адже будь-яка самобутність (відсталість), ексклюзивність в історії держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми. Ідея відсталості верифікується на прикладі історії трьох «периферійних» імперій: Іспанської, Російської, Австро-Угорської в межах XIX ст. Іспанські історики трактують відсталість як «культурну», уважають, що історію XIX ст. визначали лібералізм та імперія, а Іспанія зберігала свій статус колоніальної імперії. Російські фахівці використовують як аналог поняття «норми» / «нормальності» й наголошують, що історію Росії XIX ст. визначали відсталість та «наздоганяюча» модернізація. При тому відсталість має також і політичні імплікації, тобто сприймалася як «особливий шлях» Росії. В українській історіографії ідея відсталості («неісторичної» нації) рухається в напрямі до визнання поліваріантності (множинності) історії, що руйнує західну модель розвитку як історичного стандарту та взірця. Такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» історії й нації, можуть перетворитися на її переваги. «Українське XIX століття» визначає бінарна модель «відсталість» / «відродження». При цьому «відродження» прочитується в контексті глобальної історії як культурний трансфер ідей, людей, технологій. **Висновки.** Концепт «відсталості», котрий переживає стадію реінтерпретації та засвідчує кризу ідеології євроцентризму, наразі належить до інструментарію глобальної історії В її рамках «відсталість» утрачає принижуючий характер і сприймається у глобалізовану світі як історична даність – прояв самобутності, варіант норми або напрям багатовекторності історії.

Ключові слова: відсталість, глобальна історія, історія імперій, дев'ятнадцяте століття, Росія, Іспанія, українська історія, «ідея зв'язності та заплутаності».

Відсталість як концепт

Концепт «відсталість» по праву вважається продуктом ідеології євроцентризму, що виникає в XIX ст. внаслідок зростання капіталізму та поширення імперської експансії у світі. У рамках євроцентризму ідея політичної, економічної, культурної й технологічної вищості або домінування Європи природно співіснувала з поняттям «неісторичних народів» або «відсталості».

Не випадково в історіографії XIX ст. популярним був поділ народів на «історичні» / «неісторичні», «повні» / «неповні» нації. До «неісторичних», як відомо, відносили й українців. Розділення націй на «історичні» / «неісторичні» теоретично було обмірковане І.В.Ф.Гегелем і «набуло самостійного значення в юридичній та адміністративній практиці Габсбурзької імперії». Під час революції 1848 р. термін «неісторичні народи»

з'явився в публіцистичній літературі й поширився в політичних дискусіях. За словами І.Лисяка-Рудницького, у Габсбурзькій імперії народи Австро-Угорщини були поділені на дві категорії: національні групи з самостійною національною історією та без неї. До перших зараховували німців, угорців, чехів, поляків, хорватів, італійців, до других – словаків, сербів, словенців, румун, українців (русинів). На противагу «старим усталеним націям Європи» українці потрапили до числа «нових націй»¹. Як бачимо, «неісторичність», «неповнота» нації ототожнювалися з відсталістю, це були категорії одного ряду, що принижували значення того чи іншого народу.

Уважається, що концепт «відсталість» має два аспекти: емоційний і науковий. У першому випадку він наче містить негативні конотації, нотки образи, зневаги; у другому – відіграє інструменталістську роль у дослідженні: «З одного боку, цілком зрозуміло, що й само слово “відсталість”, і тим більш саме словосполучення “відстала країна” на емоційному рівні можуть сприйматися як зневажливі, навіть образливі. Однак у даному випадку йдеться про мову науки, де дане поняття має не оціночне, а констатуюче значення»².

У науковому ж сенсі концепт широко використовували як «культурна» чи «економічна» відсталість. Безумовно, конструктивним є вираз «перевага відсталості», що зустрічається у спеціальній літературі. До прикладу, Е.Вульф у праці «Європа та народи без історії» (1982 р.) одним із перших зазначав, що причина індустріальної революції – це «привілей відсталості» агресивної й периферійної Європи, котра зуміла очолити процес глобалізації з центром в Азії³. У більшості випадків концепт «відсталість» як інтелектуальний артефакт евроцентризму був поширений в історіографіях домінуючих націй і нав'язувався іншим як стандарт історичного мислення та письма. Ситуація з конструктом «відсталість» змінюється наприкінці ХХ ст. в умовах глобалізації й суттєвих трансформацій у новітньому історієписанні.

Відсталість у ракурсі глобальної історії

У 1990-х рр. під впливом антиколоніальної критики концепт «відсталість», котрий використовувався у західному дискурсі стосовно Східної та Південної Європи, вступив у фазу реінтерпретації, ресемантизації, тобто зміни смислів. Відсталість спершу починає сприйматися в рамках мультикультуралізму, що означало не слабкість, другорядність, меншовартість, а радше інакшість, самотність, самодостатність. Згодом під сумнівом опинилася й сама ідея історичного прогресу. Дослідники заговорили про те, що прискорений розвиток Західної Європи становить не норму, а виняток, що потребує пояснень. Водночас економічний поступ Східної Європи, на думку М.Тодорової, варто сприймати не як відсталість, а навпаки – як норму⁴. Словом, термін «відсталість» у різних історіографіях має свою історію.

Важливо наголосити, що нині проблема відсталості («backwardness») набуває актуальності в рамках методології «нової глобальної історії»⁵. Так, американсько-іспанські

¹ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.32–33.

² Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости» // Quaestio Rossica. – Vol.6. – 2018. – №1. – P.200.

³ Wolf E. Europe and the People without History. – Berkeley, 1982; Вульф Е.П. Европа і народи без історії / Пер. з англ. І.Пошивайла. – К., 2004.

⁴ Todorova M. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997. – P.146; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – P.191.

⁵ Burguera M., Schmidt-Nowara Ch. Backwardness and its discontents // Social History. – 29. – 3. – 2004. – P.279–283; Burdiel I. Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism // Journal of Modern History. – 70. – 4. – 1998. – P.892–912; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – P.185–206.

дослідники М.Бургуера та К.Шмідт-Новара в передмові до одного з чисел журналу «Соціальна історія», цілком присвяченого проблемі відсталості, говорять про неї в іспанському контексті⁶. Примітно, що вони оперують таким аналогом поняття «відсталість», як «культурна відсталість» або «статус пізнього приходу». Автори пов'язують особливості сучасної іспанської історіографії із занепокоєнням щодо її «інтелектуальної відсталості», або радше «статусом пізнього приходу» («late-comer status»). Це означає, що останнім двом століттям іспанської історії не без труда вдається вписуватися у загальноєвропейські моделі через інтелектуальну та інституціональну ізоляцію, нав'язану тридцятирічним режимом Ф.Франко⁷.

Російський дослідник О.Каменський вважає проблему відсталості базовим теоретичним концептом при вивченні історії Росії XIX ст.⁸ Більше того, у рамках популярного в Росії «патріотичного» дискурсу її «вікова відсталість» має вважатися за «міф, що потребує спростування»⁹. Автор привертає увагу до того факту, що з 1990-х рр. саме поняття «відсталість» було «визнане образливим, натомість почали говорити й писати не про відсталу країну/культуру/економіку, а про іншу культуру, іншу модель економічного та соціального розвитку, іншу модель модернізації й т. д.»¹⁰. Показово, що сам концепт не відкидають – йому шукають відповідники в національних історіографіях. Справа в тому, що цей концепт поширений стосовно країн Центрально-Східної та Південної Європи. Так, у російській історіографії використовують замість нього поняття «нормальність», «нормалізація, «норми в історії»¹¹.

Проблема відсталості, історичних та неісторичних націй була актуальною й в українській історіографії. Варто згадати слова І.Лисяка-Рудницького про те, що історичність «не завжди була лише благом. В окремих випадках вона обтяжувала націю небажаною спадщиною»¹². І навпаки – «неісторичність», «відсталість» могли давати переваги «народом без історії». Адже «відсталість (у російському форматі – «нормалізація», «нормативність», «норма») цілком уписується не лише у фрейм антиколоніальної критики, зокрема епістемологічні рамки мультикультуралізму, але й у концепцію «множинності сучасностей». Це означає, що будь-яка виключність, самотність (відсталість), ексклюзивність в історії країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми / нормальності.

Отже такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, брак лідерської харизми, отаманщина, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» історії чи нації тепер можуть перетворитися на переваги. Як «молода» нація український народ (за логікою М.Тодорової¹³) відкритий до нового, тобто має схильність, спираючись на національні традиції, користуючись попереднім досвідом інших народів і країн, прискорити темпи свого розвитку, вивести його на якісно новий рівень. Той шлях, який інші країни й народи проходили століттями, Україна завдяки властивим їй особливостям може здолати за історично короткий проміжок часу (В.Липинський).

⁶ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.280.

⁷ *Ibid.* – P.282.

⁸ *Каменский А.* К проблеме «вековой русской отсталости». – P.186.

⁹ Там же. – P.187–189.

¹⁰ Там же. – P.191.

¹¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1999.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй. – С.35.

¹³ *Todorova M.* *Imagining the Balkans.* – Oxford Univ. Press, 1997.

Таким чином, ресемантизація концепту «відсталість» відкриває нові перспективи та інструменталістські можливості перед сучасним істориком. У рамках мультикультуралізму відсталість сприймається як інакшість і допускає відмову від ідеї прогресу. Інтерпретація відсталості з перспективи багатоваріантності в історії руйнує авторитет західної моделі розвитку як історичної норми та взірця. Усе це дозволяє вписувати ідею відсталості до набору інструментарію нової глобальної історії. У практиках сучасного історієписання реінтерпретація поняття «відсталість» засвідчує стан кризи евроцентризму.

«Відсталість»: казус Іспанії

В іспанській історіографії за доби глобалізації також актуалізована ідея відсталості. Наративи національної історії та культури ранньомодерних часів, як констатують М.Бургуера та К.Шмідт-Новара, називають «чорною легендою» («black legend») – винахід пропагандистів Нідерландської революції 1568–1648 рр.), що зображувала іспанців «жорстокими й нетерпимими, садистськими вбивцями протестантів в Європі та індіанців в Америці». Із занепадом іспанської гегемонії об'єктом дослідження стає вже не жорстокість мешканців Піренейського півострова, а саме відсталість. І, як наслідок, кліше відсталості стирало з історії Іспанії XIX–XX ст. такі широкі програми досліджень європейських істориків, як «перехід від старого режиму до капіталістичного буржуазного суспільства, історії робітничих класів, досвід світових війн, європейські процеси політичної й економічної модернізації, питання, пов'язані з імперією, деколонізацією та постколоніалізмом»¹⁴. Песимістична атмосфера часів режиму Ф.Франко і створила сучасну іспанську історію, написану в 1960–1970-х рр., згідно з якою «криза XX ст. вважалася результатом шерегу невдач та провалів у XIX ст.: провал промислової революції, провал буржуазної революції, слабкість іспанського лібералізму, відсутність політичної мобілізації. Нестримна динаміка класової боротьби в контексті економічної, політичної, соціальної відсталості неминуче призвела до братовбивчої війни другої половини 30-х рр. і до виникнення фашистського режиму, котрий здійснював культурні й політичні репресії». Автори закликають переглянути такі непродуктивні інтелектуальні дихотомії, як «відсталість» та «сучасність»: «Дослідження останніх двох десятиліть були зосереджені на процесах соціальних і політичних змін у дев'ятнадцятому столітті, у той час, як нові аналітичні перспективи поставили під сумнів більш непродуктивні концептуальні дихотомії, як-от відсталість проти сучасності»¹⁵.

Особливий інтерес становить позиція іспанських істориків Х.Луенго та П.Далмау, котрі аналізують проблему відсталості в контексті глобальної історії. В есеї «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки й заплутаності в XIX ст.» вони конструюють свою модель Іспанії поза минулого століття не з традиційної націоналістичної перспективи, а з погляду глобальної історії – методології зв'язності та заплутаності¹⁶. «Іспанське XIX століття», на їхню думку, визначають дві великих теми (лібералізм, імперія), котрі мали вплив на світову історію. Примітно, що історія Іспанії розглядалася крізь «парадигму відсталості», яка, уважають автори, почала оспорюватися у два останніх десятиліття, хоча у центрі уваги залишалася національна держава. Проте історія Іспанії може бути перепрочитаною у світлі

¹⁴ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.279.

¹⁵ *Ibid.* – P.280.

¹⁶ *Luengo J., Dalmau P.* Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century // *Journal of Global History.* – 2018. – 13. – P.425–445.

підходів «заплутаності» («entanglements») і «зв'язності» («connections»). Лібералізм та імперія – ключові ідеї іспанського XIX ст. – мають «гібридне походження, включаючи європейський, атлантичний та глобальний виміри». До речі, автори відносять Іспанську імперію до так званих «периферійних»¹⁷. До цього ж типологічного ряду можна зарахувати також Російську та Австро-Угорську імперії XIX ст. Базовий постулат дослідників полягає в тому, що «Іспанська імперія XIX ст. – простір глобальної взаємодії». Як аргумент вони посилаються на слова лорда Солсбері, британського прем'єр-міністра (1898 р.), котрий так передбачав майбутнє світу: «Живі нації будуть поступово вторгтися на територію тих, які вмирають, і зерна та причини конфліктів між цивілізованими націями з'являться швидко»¹⁸. Саме в рамках дихотомії «вмираючі» / «живі» народи традиційно пояснювали історію Іспанської імперії в XIX ст.

Водночас, констатують Х.Луенго та П.Далмау, якщо Іспанія зображується як «скам'яніла», то Французька і Британська імперії були динамічними, переживали епоху експансії. Якщо занепад Іспанської імперії пояснюється двома чинниками – «хворобливим поєднанням політичного деспотизму та релігійного фанатизму», то Великобританія і США втілювали «чесноти протестантських європейських націй», як-от демократичні інститути, свобода віросповідання, політика економічного невтручання¹⁹.

Автори статті маніфестують свою позицію глобальних істориків, пропонуючи відмовитися від колоніального підходу (парадигма Прескотта²⁰) й подивитися на минуле Іспанії XIX ст. з позицій методології взаємодії та зв'язків: «По-перше, слід відзначити, що втрата територіальних володінь у 1820-х і 1898 рр. не поклала край іспанській присутності за межами Іспанії, а радше змінила характер її та обриси. Наприклад [...] міграція, торгівля й обмін ідеями між колишнім мегаполісом і новими латиноамериканськими республіками залишалися усталеними впродовж цілого століття. Отже нова формула, котра зміцнювала культурні та мовні зв'язки через Атлантику, означала “нову імперію”, на підставі якої Іспанія вважалася колоніальною державою у XX ст.»²¹.

Цілком очевидно, що дослідники використовують інструментарій «перехресної» («histoire croisée») або «заплутаної» («entangled history») історії, коли говорять про такі зв'язки і взаємодію, як міграції, торгівля, обмін ідеями. Це відкриває нові горизонти глобально-історичного підходу, доводить його евристичний потенціал, що може стати у пригоді при інтерпретації історії інших регіонів, країн, народів.

Х.Луенго і П.Далмау аналізують також конкретні форми й механізми глобальних зв'язків, як міграції та мобільність населення: «Глобальний характер Іспанії XIX ст. також може бути розглянутий через мобільність людей. Чимало рабів, работорговців, політичних біженців і мігрантів перетинали кордони й континенти впродовж століття. Що робить справу Іспанії особливо актуальною для питання рабства з глобальної перспективи, так це те, що Іспанія була останньою європейською державою, котра скасувала рабство, у Пуерто-Ріко й у 1886 р. на Кубі». Узагалі позаминулому століттю була властива, як стверджують автори статті, «глобальна мобільність» у вигляді таких різних моделей міграції («patterns of migration»), як переміщення населення Карибського регіону, Перу, Північної Африки, Алжиру²².

¹⁷ Ibid. – P.428.

¹⁸ Ibid. – P.434–435.

¹⁹ Ibid. – P.435.

²⁰ Див.: Ibid.

²¹ Ibid. – P.436.

²² Ibid. – P.440.

Таким чином, іспанські дослідники пропонують глобальну історію як альтернативний підхід щодо національної історії: «Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпалася, ми коротко показали через різні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена у широке коло глобальних зв'язків». Висновок один: при написанні сучасної іспанської історії «слід урахувувати Глобус, а не лише Піренейський півострів». Уписування Іспанії у глобальну історію фахівці будують на засадах методології зв'язків і заплутаності: «Ми вважаємо, що відстеження зв'язків і заплутаності покаже, в якому ступені Іспанія служила зоною контакту між Європою, Америкою, Африкою й Азією». При цьому автори виступають проти домінування національної держави та за багатоголосся національної історії²³.

«Відсталість» або «норма» російської історії

Термін «відсталість» був поширеним також у Російській імперії дореволюційного часу, зокрема при оцінках таких подій, як перетворення Петра I, реформи середини XIX ст., а згодом П.Столипіна й С.Вітте. У радянській історіографії побутував термін «культурна відсталість». Із 1990-х рр. у Росії набирає популярності концепція модернізації, складовою якої вважалася «відсталість».

Загалом історію Росії XIX ст. визначають, за логікою О.Каменського, такі характерні риси, як відсталість і модернізація. У середовищі російських та зарубіжних авторів домінувала думка про те, що в Росії модернізація мала «наздоганяючий» характер. Причому концепція «наздоганяючої модернізації» передбачала визначальну роль держави як регулятора економічних процесів і здебільшого була пов'язана з авторитарними чи диктаторськими формами правління. Згодом дослідники заговорили про різні моделі модернізації.

В останні десятиліття нових інтерпретацій набуває також і концепт «відсталість». На думку О.Каменського, ідея «нормальності» / «відсталості» цілком корелюється з ідеєю мультикультуралізму, адже йдеться не про відсталість, а про інакшість Росії, країн Східної Європи. При цьому мультикультуралізм, що наголошує поліваріантність історії, є прямою ознакою кризи євроцентризму: «Другий трек “нормалізації” російської історії представлений переважно західними істориками. Пов'язані з ним основні ідеї зводяться до того, що саме поняття норми не визначене, що орієнтація на Західну Європу як норму непродуктивна й науково необґрунтована, у тому числі тому, що “Захід” або “Європа” – це радше інтелектуальні конструкти, ніж історична реальність. Зрозуміло, що подібний погляд пов'язаний із загальним відходом сучасної історичної науки від євроцентричності та утвердженням уявлення про багатоваріантність історичного розвитку. Основний висновок, який при цьому робиться, полягає в тому, що Росія не була “ненормальною”, але, у відповідності з правилами мультикультурного підходу, вона була іншою»²⁴.

Примітно, що на російському ґрунті ідея відсталості сприймається не лише як базовий концепт історії Росії XIX–XX ст., але має політичні імплікації. Ідея відсталості була запозичена ще російськими слов'янофілами в німецьких романтиків на початку XIX ст. і трактувалася як «особливий шлях». Формула «відсталість як особливий шлях» була присутня не лише в російській історіографії, але й у масово-політичному дискурсі останніх двох століть. Згодом вона трансформувалася в концепцію євразійства, а нині постає як уявлення про Росію як про начебто «особливу цивілізацію», що дає підстави сучасним політикам і публіцистам цієї країни

²³ Ibid. – Р.444–445.

²⁴ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.194.

маніпулювати поняттям «цивілізація» задля обґрунтування «російської самобутності» й неприйнятності для неї демократії західного зразка²⁵.

Проблема «відсталості як особливого шляху» Росії стала також предметом дискусії у сучасній російській і західній літературі. Так, Л. Мілов доводив, що тривале існування кріпосництва та самодержавства пояснюється особливими кліматичними умовами²⁶. Дехто із західних авторів, наприклад А. Станціані, сприймає такі явища, як праця кріпаків, несвобода мільйонів росіян «як культурну самобутність, властиву їм за замовчуванням»²⁷. При обговоренні книги швейцарського історика Ф. Шенка²⁸ йшлося про два підходи щодо історії Російської імперії XIX ст. Перший, із перспективи парадигми «відсталості» або «наздоганяючої модернізації», передбачав порівняння соціально-економічного й політичного розвитку Росії з ідеальним типом «Заходу» та позитивну оцінку процесу модернізації. Другий виходив з альтернативних шляхів розвитку Росії та визнавав амбівалентність епохи модерну. У кінцевому рахунку все зводилося до визнання двох різних моделей модернізації, а Росії відмовлялося в належності до Європи. Ф. Шенк наполягає, що йдеться про модернізацію, але іншої її моделі, через що її не варто порівнювати з модернізацією в європейських країнах»²⁹. У підсумку він пропонує розглядати «історію транспортно-технічного освоєння Російської імперії в XIX ст.» не в парадигмі «відсталості», а з перспективи її суспільно-політичної та культурної трансформації в результаті появи транспорту на паровому двигуні. Іншими словами, у фокусі уваги Ф. Шенка перебуває не відсталість, «недостатність російської історії», а ті «амбівалентні соціальні й культурні тенденції розвитку, котрим дали поштовх будівництво та використання залізниць у Російській імперії»³⁰.

О. Каменський упевнений в європейськості Росії, котра зробила два історичних (цивілізаційних) вибори на користь Європи – у X та XVIII ст. У X ст. вона прийняла християнство в «його православному ізводі, як би у затінку залишається той факт, що це був вибір на користь іудео-християнської цивілізації, а значить на користь Європи». На рубежі XVII–XVIII ст. Росія зробила другий свідомий вибір на користь Європи, ставши на шлях запозичення соціально-політичних і культурних інститутів та досягнень європейської цивілізації, як-от наука, освіта, мистецтво, театр, література, музика, архітектура, побут, ґастрономія, одяг, дворянські титули, нагороди, публічна преса, колекціонування, благодійність, банки, принципи обігу капіталу, практики проведення дозвілля та міжособистісної комунікації, картографія, ідеї про суспільство, державу, виховання тощо. «Кожен із цих інститутів мав свою історію, аж ніяк не обов'язково зародився саме в Європі, був характерний лише та тільки для неї, але у сукупності, у поєднанні один з одним вони й утворювали те, що прийнято називати європейською цивілізацією».

Усі ці досягнення Росія запозичувала в оригінальних модифікаціях із різних куточків Європи – Голландії, Швеції, Англії, Франції, Німеччини, Італії. Результатом цього складного й нелінійного процесу культурної рецепції О. Каменський вважає російську суспільну думку, яка творчо переосмислювала ідеї французького просвітництва XVIII ст., німецьких романтиків XIX ст., різних консервативних, ліберальних, соціалістичних течій філософської, соціальної думки, «а в результаті й велика

²⁵ Там же.

²⁶ Мілов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – 573 с. Див. також: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.194.

²⁷ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.197.

²⁸ Шенк Ф. Поезд в современность: Мобильность и социальное пространство в России в век железных дорог. – Москва, 2016.

²⁹ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.195.

³⁰ Шенк Ф. Поезд в современность... – С.488–490; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.196.

російська культура XIX–XX ст., і XVIII ст. був обумовлений, а можливо і визначений вибором X ст.»³¹.

Узагалі використання концепту «відсталість» О.Каменський вважає «інтелектуальною пасткою», яка полягає в тому, що одні дослідники говорять про подібність російської та європейської історій, інші навпаки – про «особливий шлях» Росії. Вихід із такої ситуації автор убачає в оновленні методологічного інструментарію сучасних історичних студій через надання уживаним поняттям нового сенсу та значення. Нині численні емпіричні дослідження зарубіжних і російських істориків створюють більш складний, багатовимірний образ минулого, ніж той, що існував в історіографії попередніх століть. А інтерпретація цього багатовимірного образу історії потребує більш тонкого інструментарію, що не зводиться ані до поняття «відсталість», ані до поняття «інший» / «інша». Ідеться не про те, щоб відкинути ці поняття, але про те, аби доповнити їх новими, уточнюючими визначеннями й наповнити новим змістом³².

«Відсталість» України: вади чи перевага

Становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій традиційно характеризувалося узагальнюючим поняттям «відсталість». Обидва цих утворення належали до так званих «периферійних» імперій, на відміну від динамічних Французької та Британської, котрі спиралися на такі протестантські морально-духовні цінності, як свобода віросповідання, демократичні принципи та інститути, вільний економічний ринок. Натомість Російська й Австро-Угорська імперії були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, мали поліетнічний склад населення, слабку економіку та інфраструктуру, нерозвинуті суспільні комунікації, що створювало соціально-політичні непорозуміння, призводило до конфліктів у суспільстві.

Звісно, у соціально-політичному аспекті термін «відсталість» має принижуючий характер, часто корелюється з дискусіями навколо питання про колоніальний статус української економіки, провінційність культури у Східній Україні та відсутність еліт – у Західній. Водночас концепт «відсталість» сприймається не лише в емоційному, але й у науковому плані як дослідницький інструментарій. Слід констатувати, що в нинішньому історієписанні термін «відсталість» змінює свій первісний сенс як «нестача» або «недорозвинутість». Нині відбувається його ресемантизація, поняття наповнюється новими змістами та соціально-політичними конотаціями.

Концепт «відсталість» входить до новітнього інструментарію глобальної історії. По-перше, ідею відсталості в історії актуалізує відмова від ідеї лінійного розвитку, історичного прогресу. У сучасних дослідженнях минуле постає як багатовимірний, багатоплановий процес із різними темпоральностями, відчуттям часу і простору.

По-друге, нові змісти концепту «відсталість» сигналізують про кризу євроцентризму як ідеології, що сформувалася на рубежі XVIII–XIX ст. Під впливом антиколоніальної критики наприкінці 1990-х рр. «відсталість» почала сприйматися як прояв мультикультуралізму, тобто «інакшості», «відмінності». Криза євроцентризму, як відомо, пов'язана з ідеями «занепаду Заходу», кінця домінування його моделей розвитку на планеті. Розмаїття й водночас єдність глобалізованого світу трансформували ідею іншування / інакшості («інший» / «чужий») у серійний ряд множинності, численних різновидів (інакшостей). Із перспективи глобальної історії

³¹ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». – Р.199.

³² Там же. – Р.202.

світ нині сприймається у множині – як сукупність інакшостей. Теорія множинності модерностей / сучасностей (Ш.Айзенштадт) виступає маркером глобально-історичного аналізу й цілком вписується у структури горизонтальної історіографії³³.

По-третє, концепт «відсталість» гармоніює з методологією ідеї «зв'язності» («the idea of connectedness») і «заплутаності» («entanglement»), що також становить інструментарій глобальної історії³⁴. Отже самотність українського минулого «означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур»³⁵. Ці слова І.Лисяка-Рудницького, сказані на початку 1980-х рр., звучать сьогодні актуально в контексті ідеології сучасної глобальної історії. Саме нові дослідницькі практики й ідеї дають можливість сприймати українське минуле крізь призму глобальної взаємодії територій, культур, ідей, технологій, наголошуючи водночас його самотність та інклюзивність. У світлі сучасної глобальної історії наново пресмислюються проблеми «відсталості» України, «неісторичності» української нації. Використання тут старого/нового терміна «відсталість» (надто в контексті переосмислення української історії XIX ст.) цілком доречне.

Центральна тема «українського XIX століття» полягає в ідеї створення України як глобального проекту. Складовою української історії цього періоду є імперський чинник. На українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій практично існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, але різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах кожен зі свого боку сприяли кристалізації української нації та практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р. Саме цей період відзначений формуванням економічних, соціокультурних та ідейно-політичних передумов виникнення України як глобального проекту.

У XIX ст. українські території ввійшли в орбіту європейської світ-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянської України були пов'язані з індустріальною революцією, котра розпочалася у цукровій галузі, виникненням нового класу підприємців-модернізаторів. Мережа залізниць утворювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій.

Із другої половини XIX ст. українське суспільство в російському імперському анклаві переживало справжню соціальну революцію. Розвиток підприємництва призводив до швидкої урбанізації, припливу населення в міста, що мало наслідком спеціалізацію праці, зміну відносин між статями. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями сприяли розвитку транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін масовою та доступною стала освіта.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. творилася з різних соціально-політичних потоків: культурних, літературних, національних рухів, ідеологій і партій. Стихійному формуванню політичного досвіду українського народу сприяли війни – від локальних (1812 р., Кримська) до Першої світової (коли чи не основним театром бойових дій виявилася Галичина), повстання (декабристів, польські 1831, 1863 рр.), та виступи селян. Пробудженню політичної свідомості українства прислужилися революції XIX ст.: європейська демократична

³³ Eisenstadt S.N. Multiple Modernities // *Daedalus*. – 2000. – Vol.129. – №1; Schäfer W. Reconfiguring Area Studies for the Global Age // *Globality Studies Journal*, 31 December 2010 [Електронний ресурс]: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

³⁴ Bauck S., Maier Th. Entangled History // *InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives* [Електронний ресурс]: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

³⁵ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй. – С.37.

1848 р. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. в імперських анклавах Габсбургів і Романових.

Орієнтована на реалізацію політичного проекту України діяльність активно українства була представлена культурно-просвітницькими гуртками (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основи», «Киевская старина»), громадським, народовським рухами на українському Сході й Заході, а також зародженням політичних партій, зусиллями котрих на тлі політичної кризи 1917 р. було утворено УНР як реалізацію глобального національного проекту.

Таким чином, специфіка та інклюзивність української історії XIX ст. полягала в тому, що інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, формуванням індустріального суспільства та класу українського підприємництва в підросійській Україні, корегувалися з процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів, активізації політичних рухів та утворення перших політичних проектів (партій, громадських організацій), що сприяло поступовому формуванню у свідомості активного українства спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом – політичної та економічної єдності всіх частин українського етнічного масиву.

Характерною ознакою «українського XX століття» є бінарна модель: «відсталість» / «національне відродження». Важливо, що в рамках глобальної історії переосмислюється й саме поняття «відродження», що сприймається як культурний трансфер ідей, людей, технологій, суспільних інститутів, громадсько-політичних рухів³⁶. Це означає, що будь-яке відродження (зокрема Ренесанс) є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, суспільно-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського й інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами і громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. постав справжній «український П'ємонт».

У категоріях взаємозв'язків і заплутаності, культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження XIX ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П.Куліша, перетиналися українофільські, росієфільські, турецькофільські, польські лояльності. Інша модель – виключної ідентичності (самоствійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т.Шевченко.

Зазвичай ідея відсталості, що присутня в українській національній свідомості, історієписанні та публіцистиці, асоціюється з ідеєю бездержавності. Зокрема В.Липинський пояснював «хворобу недержавності» українців об'єктивними (природно-географічними) та суб'єктивними (людськими – віра, воля, інтелігентність)

³⁶ Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; *Idem.* Cultural Transfer [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

чинниками. Ще на початку ХХ ст. він визначав такі напрями подолання українцями відсталості / бездержавності. По-перше, «шкідливі наслідки нашого географічного положення на битім азійсько-європейським шляху» та «без природних границь» можна компенсувати організацією потужної військової, матеріальної та державної влади. По-друге, «шкідливі наслідки родючости нашої землі та сприятливости нашого підсоння» (клімату) можна здолати інтенсифікацією праці, що «привчить нас до витривалости, відучить від лінивства, матеріальної заздрости, зненависти та землекрапства і дасть величезну матеріальну силу нашій державі». По-третє, «шкідливі політичні наслідки» етнічної «неоднородности та гетерогенности» можна усунути, усвідомлюючи необхідність політичної й територіальної єдності «для нашого спільного життя на спільній землі». До речі, таку неоднорідність, гетерогенність автор сприймав як величезне багатство, при цьому різноманітні яскраві індивідуальності мають спричинитися до створення «нової, оригінальної і прекрасної української культури». Примітно, що запобіжниками «виродження нації» В.Липинський уважав «сильну авторитетну місцеву політичну владу» і вплив «будованої на принципах територіялізму та патріотизму державно-національної ідеології»³⁷.

У контексті вивчення проблеми відсталості видається слушною думка М.Тодорової, дослідниці цієї проблеми на матеріалах історії балканських країн, про швидкість сприйняття нового різними соціальними утвореннями, релігійними, віковими, гендерними групами тощо³⁸.

Глобального сенсу в такому ключі набувають спостереження В.Липинського про те, що особливості національної вдачі українців, їхня емоційність, чутливість є великою творчою силою, яка дозволить швидко зробити те, що в інших потребувало багато зусиль і часу: «Врешті наша емоційність, наш політично руйницький занадто чуттєвий темперамент може стати неоцінимою творчою силою, коли ми його шкідливі політичні наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням в наших людях від ранньої молодости бракуючих їм в потрібній мірі розуму та волі». Ідея В.Липинського така: «Бо ця наша емоційність (набути якої не можна в жодній школі), при розумі, логіці, пам'яті і волі, які відповідною школою збільшити і виховати можна, дозволить нам нашою легкою запальністю, буйною творчою імагінацією і великою пристрасністю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і нечутливим темпераментом потребували б багато більших зусиль і багато більшого часу»³⁹.

Ідеї українського мислителя початку ХХ ст. звучать дуже сучасно, адже сплав розуму та волі, а особливо емоційності й чуттєвості як вродженої / ментальної риси національного характеру українців слугує передумовою подолання відсталості України внаслідок її імперської сабалтернізації у XVIII–XIX ст. Словом, зробити за короткий проміжок те, на що іншим націям і народам знадобилося багато часу й зусиль. Саме емоційність і чуттєвий темперамент українців зумовили швидкість сприйняття ними нового, переосмислення раніше набутого досвіду інших країн та власний рух уперед.

Як бачимо, у дискурсі нової глобальної історії концепт відсталості набуває зовсім інших смислів. По-перше, він втрачає негативні конотації, тобто не має генерувати у сучасному історієписанні та масовій політичній свідомості відчуття образи, приниженості або меншовартості. По-друге, у глобалізовану світ відсталість сприймається як історична даність – прояв самотності, варіант норми або напрям багатовекторності минулого й теперішнього.

³⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я.Пеленський. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – С.428–429.

³⁸ Див.: *Todorova M. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997.*

³⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С.429.

REFERENCES

1. Bauck, S. & Maier, Th. (2015). *Entangled History*. *InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives*. Retrieved from: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html
2. Burguera, M. & Schmidt-Nowara, Ch. (2004). Backwardness and its discontents. *Social History*, 29, 3, 279–283.
3. Eisenstadt, S.N. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
4. Kamenskij, A. (2018). K problem "vekoj ruskoj otstalosti". *Quaestio Rossica*, 6, 1, 185–206. [in Russian].
5. Luengo, J. & Dalmau, P. (2018). Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century. *Journal of Global History*, 13, 425–445.
6. Schäfer, W. (2010). Reconfiguring Area Studies for the Global Age. *Globality Studies Journal*, 31 December 2010. Retrieved from: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>
7. Schmale, W. (2010). A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration. *European History Online (EGO)*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>
8. Schmale, W. (2012). Cultural Transfer. *European History Online (EGO)*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>
9. Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford Univ. Press.
10. Wolf, E. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley.

Iryna Kolesnyk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Leading Research Fellow,
 Department of Ukrainian Historiography,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

Backwardness Phenomenon from the Global History Perspective

Abstract. The aim of the essay is to analyze the concept of backwardness, the process of its resemantization (the change of meanings) in modern global history's context. **The research methodology** stands upon the principles of anti-colonial criticism (multiculturalism) and horizontal historiography (the concept of connections and entanglements). **The scientific novelty.** In traditional nationalism's discourse, backwardness meant a nation's "inadequacy", "underdevelopment", "unhistorical nature". Since the 1990s, due to the influence of the anticolonial criticism, the concept of backwardness has been perceived as otherness, exclusiveness. Within global history theory, backwardness is interpreted from the perspective of multi-vector historical development, the idea of "multiple modernities". Thus, any exclusivity in state or nation's history is perceived as a unique development's path, an alternative option of the historical norm. The phenomenon of backwardness is verified by the examples of three "peripheral" empires (Spanish, Russian, and Austro-Hungarian) within the 19th century. Spanish historians interpret backwardness as a "cultural" phenomenon and emphasize that the 19th century's history was defined by liberalism and imperialism, while Spain retained its status as a colonial empire. Russian scholars use it as a synonym to the concepts of norm and normality. They point out that the Russian empire's history in the 19th century was determined by simultaneously existing backwardness and catching-up modernization. At the same time, backwardness also had political implications, and was perceived as a "special" Russian path. In Ukrainian historiography, the idea of backwardness ("non-historical nation") tends to recognize polyvarietal history, thus denying the Western model of historical development as the only option. Such features of Ukrainian history as discreteness of the statehood, elites' discontinuities, transparency of cultural boundaries, polyethnicity, which used to be perceived as shortcomings (weaknesses), signs of backwardness, today can be turned into advantages. Ukrainian 19th century is presented by the binary model of backwardness & revival, therefore revival can be reread as a cultural transfer of the ideas, people and technologies. **Conclusions.** The concept of backwardness is being reinterpreted and testified to the Eurocentrism crisis. Backwardness, if considered as a tool of modern global history, loses its offensive, diminishing meaning, thus becoming a variant of the norm or a trend of the multi-vector history.

Keywords: backwardness, global history, history of empire, 19th century, Russia, Spain, Ukrainian history, "idea of connectedness and entanglements".

Ревізіоністська критика національної історії у сучасній Україні: методологічні прогалини

Анотація. **Мета дослідження** – обґрунтувати неслухність деяких методологічних засновків ревізіоністських пропозицій стосовно національної історії, які спричиняють твердження про її «не-науковість» та «інтелектуальний анахронізм» й за допомогою методологічних аргументів посилити тезу про наукову легітимність такого різновиду історієписання. **Методологія** базована на методах історіографічного аналізу, синтезу, а також історіографічної компаративістики. **Наукова новизна** полягає в аргументації методологічних прогалин ревізіоністської критики національної історії у сучасній Україні та обґрунтуванні положення про її цілковиту методологічну коректність. По-перше, стверджено, що національна історія за своїми пізнавальними характеристиками нічим не відрізняється від інших способів наукового осягнення минулого. По-друге, доведено, що зв'язок національної історії зі сьогоденням, як і будь-якого іншого різновиду історієписання, неминучий. Такий проект професійної історіографії, зберігаючи наукову притомність, водночас у сучасній Україні належить до особливо значущих з огляду на свої важливі позитивні соціальні функції. **Висновки.** Головна помилка методологічного характеру, якої припускаються критики національної історії у сучасній Україні, полягає в підміні понять: нації та способів дослідження її минулості. Тож епістемологічні вади етноцентричної версії національної історії, до якої апелюють критики, безпідставно поширено на інші способи пізнання минулого. Натомість територіальна/багатоетнічна версія, доповнена досягненнями інших моделей пізнання (культурної, соціальної, глобальної історії тощо), долає прогалини етноцентричної та надає національній історії повноцінної академічної респектабельності. Національна історія, як й інші різновиди історієписання, зберігає активний зв'язок з українським сьогоденням. Проте цей аспект належить до норми функціонування професійної історіографії, а не є академічною девіацією.

Ключові слова: національна історія, методологія історії, професійне історієписання, історики-ревізіоністи, сучасна Україна, соціальні функції історії.

Національна історія¹ в Україні за роки незалежності пройшла істотну трансформацію. Замість примітивного й ідеологізованого продукту під назвою «історія Української РСР» створено досить виразний образ минулого України, що спирається на величезну кількість невідомих раніше джерел. Разом із «перепрофілюванням» старих інституцій радянської доби започатковано розгалужену мережу нових науково-дослідницьких установ та десятки часописів, які публікують тексти з різних проблем і ділянок української історії. Порівняно з роками «залізної завіси» суттєво зріс інтерес до відповідної тематики серед закордонних фахівців. Одна з головних змін, яку пережила національна історія в Україні впродовж останніх тридцяти років, – сутнісного плану: вона неухильно перетворюється (хоча цей процес ще триває

¹ Під «національною історією» розуміємо таку історичну репрезентацію, яка має своїм предметом минуле будь-якої сучасної нації, або нації, яка перестала існувати (незалежно від того, який зміст вкладено в неконвенційну категорію «нація», та від рівня національної згуртованості – як він розуміється всіма тими, хто його оцінює). Як покажемо далі, національна історія (як і будь-який інший різновид історієписання), не тільки завдячуючи намірам її авторів, а й незалежно від них, об'єктивно впливає на її сприйняття тими, хто себе зараховує до відповідної нації, та зовнішніми спостерігачами. Переважно (але не обов'язково) вона зміцнює почуття національної ідентичності й лояльності до власної держави чи якоїсь іншої форми політичного самовизначення (наприклад, автономії).

й у найближчій перспективі триватиме) з етноцентричної та подієво-політичної («ексклюзивної», «гомогенної» тощо) в багатоетнічну/територіальну («інклюзивну») й більшою мірою культурно-антропологічно орієнтовану. Відповідальні історики вже не розуміють історію України тільки як історію українців.

Звичайно, що цей рух уперед (попри різноманітні проблеми й вади, багато з яких все ще залишаються чинними), був спричинений багатьма факторами. Серед таких – усвідомлення значною частиною «національних» істориків, які досліджують українську минувшину, обмежень і прогалин «традиційної» версії національної історії. Таке усвідомлення було, серед іншого, інспіроване помітною (звичайно, для зацікавлених дослідників!) критикою способу написання історичного нарративу в незалежній Україні з боку низки фахівців, котрих зараховують до «ревізійністів» (надалі для зручності називатимемо їх просто ревізійністами – без лапок). Конструктивний і вартісний компонент критичних аргументів безсумнівний, оскільки він заохочував багатьох до рефлексії над тим, як має писатися сучасна картина українського минулого. Проте, як це часто буває, разом із водою виплескується й немовля. Цей текст присвячений, власне, критиці ревізійністських пропозицій стосовно національної історії в аспекті їхніх методологічних² засад і є реплікою в дискусії навколо «епістемологічних підвалин» (термін Г.Касьянова й О.Толочка) національної історії, до якої закликають ревізійністи³. Отже що «не так» із критикою національної історії у сучасній Україні з методологічного погляду?

Це питання вже стало предметом обговорення з боку ряду істориків, які, очевидно, не пристають до надмірного скептицизму деяких своїх колег щодо досліджень українського минулого. На нашу думку, найбільш переконливо останніми роками в полеміці між «традиціоналістами» й ревізійністами (яка, за слушним міркуванням І.Куцога, радше нагадує два паралельних монологи⁴) з боку умовних противників пересунення національної історії на задвірки історієписання, лунали голоси К.Галушка⁵, О.Майбороди⁶, західних істориків-україністів С.Величенка⁷ та П.Р.Магочія⁸. Безумовно плідною є аналітична конструкція В.Ададурова, котра передбачає, як здається, збереження моделі «української історії»⁹ (термін

² Під «методологією історії» розуміємо історичну дисципліну, яка спрямована на осмислення мети, способів отримання й функціонування наукових історичних знань у соціумі. Більш конкретно йдеться про проблеми предмета, суб'єкта пізнання (історика), логіки та психології його дослідницької діяльності, її результату – наукових історичних знань, їх структури, відповідності минулій дійсності, ролі у суспільному житті (див.: *Зашикільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.7). У пострадянській і західній історіографічній традиції для позначення відповідної дисципліни або ж її суто пізнавального складника застосовуються також терміни «історична епістемологія», «історична епістемологія», «аналітична філософія історії». Саме методологія історії є формою саморефлексії історичної науки загалом, яка відображає колективний досвід істориків і визначає головні на актуальний момент стандарти та правила професії.

³ *Касьянов Г.В., Толочко О.П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.7.

⁴ *Куций І.* Історіографічний посібник з академічним змістом // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.29. – К., 2018. – С.329.

⁵ *Галушко К.Ю.* У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.4–23.

⁶ *Майборода О.М.* «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою // Там само. – С.24–28.

⁷ *Величенко С.* Де починається національна історія // Критика. – 2006. – №9. – С.17–19; *Його ж.* Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України // Там само. – 2009. – №9/10. – С.29; *Його ж.* New Wine Old Bottle: Ukrainian History, Muscovite/Russian Imperial Myths and the Cambridge History of Russia [Електронний ресурс]: https://www.academia.edu/13207347/New_Wine_Old_Bottles_Ukrainian_History_Muscovite_Russian_Imperial_Myths_and_the_Cambridge_History_of_Russia_WWW.HISTORIANS.IN.UA_Sept._2013

⁸ *Магочій П.Р.* Конструювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»? // Український історичний журнал. – 2013. – №4. – С.4–7.

⁹ *Ададуров В.В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Там само. – №2. – С.10.

В.Ададурова), але долання вад етноцентричного її різновиду, насамперед через «вписування в європейський контекст».

Автор цієї студії також уже висловлювався про передчасність радикальної атаки на національну історію як спосіб осягнення минулого й помилковість деяких висновків із ревізіоністського «табору»¹⁰. Рефреном у більшості цих реплік лунають три тези: 1) про відповідність національної історії сучасному розумінню стандартів наукового історієписання; 2) про недоцільність для позбавленого до недавньої пори власної історичної біографії та ціннісно-ідеологічно поділеного українського суспільства, особливо в умовах гострої «історичної» конфронтації з державами-сусідами, відмови від національно значущої історичної проблематики; 3) про відсутність/непевність/вразливість альтернатив, прикладів, конструктивних інтелектуальних пропозицій, взірцевих моделей, які запропонували б радикальні критики актуального національного нарративу, що суттєво підважує можливості для позитивної переінтерпретації національної історії.

На нашу думку, ревізіоністська критика має істотні прогалини методологічного порядку, не відзначені, або ж недостатньо акцентовані нашими попередниками. Це і спонукало написання цієї статті. У ній ставимо за мету продемонструвати некоректність (а подекуди просто хибність) деяких методологічних засновків пропозицій істориків-ревізіоністів, які спричиняють твердження про «ненауковість» та «інтелектуальний анахронізм»¹¹ національної історії, і, навпаки, за допомогою «методологічних» аргументів зміцнити тезу про наукову легітимність такого різновиду історієписання.

По-перше, заперечуючи можливості національної історії адекватно пояснити минуле України, твердячи про вичерпання нею своїх можливостей і закликаючи відмовитися від неї на користь транснаціональних чи постнаціональних підходів¹², ревізіоністи підмінюють поняття, сплутуючи предмет дослідження – націю й методи його вивчення. Нагадаємо тривіальну, але у запалі деконструкції забуту максиму: для занять наукою потрібні всього дві речі – людина і предмет¹³. Тому немає нічого «ненаукового» у вивченні націй, адже вони насправді існують. Ненауковими можуть бути способи (методи) осягнення цього предмету, які є справою сумління та майстерності істориків, а не того, про що вони пишуть. Як слушно нагадає Р.Тоштендаль, професіоналізм історика визначається найперше його здатністю відповідати «мінімальним вимогам»¹⁴, себто виробленим століттями розвитку історичної думки правилам ремесла. Результатом дослідження минулого нації постає науковий історичний текст, який претендує на статус істинного знання та має таку ж наукову легітимність, як й інші тексти, про що б вони не були, якщо написані відповідно до стандартів професії. (Тобто йдеться про «прикладну» концепцію історичної істини, найбільшу прийнятність якої серед інших докладно обґрунтовано, наприклад, В.Вжосеком¹⁵). Основна ж вада національної історії як проекту академічної історіографії не унікальна й подібна до хиб альтернативних підходів, зокрема

¹⁰ Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія. – Острог, 2017. – С.257–267.

¹¹ Див.: Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.10–11, 19; Аристов В. Что нового в Киевской Руси? // Ab imperio. – 2015. – №1. – С.484–485.

¹² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.10–11, 19, 21.

¹³ Блок М. Апология истории или ремесло историка. – Москва, 1973. – С.79.

¹⁴ Тоштендаль Р. Профессионализм историка и историческое знание. – Москва, 2014. – С.26.

¹⁵ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора: Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С.254–256.

транснаціонального, регіонального, локального, а також наративів, в основу яких покладено вивчення категорій класу, ґендеру, релігії. Це – надмірна концентрація дослідницької оптики на своєму предметі, у нашому випадку на категорії нації та похідних від неї, насамперед понятті національної держави.

Зміщуючи «праведне з грішним», ревізіоністи по суті ототожнюють два різні способи писати про націю, відмовляючи обом у праві на існування: етноцентричний («націоналістичний», «історіографічний націоналізм») і територіально-багатоетнічний. Об'єктом їхньої критики, отже, стала не лише дійсно архаїчна, значною мірою спрямована на позанаукові цілі «стара» національна історія, а й «нова», котра у виконанні як мінімум провідних українських істориків не має на меті свідомо служити завданню національного згуртування, обслуговувати поточні інтереси політичних акторів тощо¹⁶.

Примітно у цьому зв'язку, що в найновішій публікації Г.Касьянов оперує терміном «національний/націоналістичний наратив історії»¹⁷. Але ж національна історія – це історія будь-якої сучасної чи несучасної, «чинної» чи такої, що вже перестала існувати, нації (яке б значення у цю категорію не вкладали) в усіх її виявах. Вона, як і будь-яка інша (наприклад, улюблена ревізіоністами транснаціональна), може бути написана у примітивний, кепський чи, навпаки, в якісний спосіб. В її рамках об'єктом уваги історика можуть і повинні бути всі історичні феномени, а не лише ті, які прямо служили національним завданням, як-от формування національної ідентичності, мовного стандарту, політичного самовизначення: від повсякдення до господарського життя, від культурних і соціальних вимірів буття (розуміючи культуру й суспільство з маленької «к» і «с», відповідно) до практик імперської, релігійної, локальної, регіональної лояльності пращурів сучасних «етнічних» чи «політичних» українців, які часто конфронтували з усталенням національної самосвідомості. Така національна історія відмінна від етноцентричної, але при тому це все ж національна історія. І ще неймовірно далеко до вичерпання нею своїх можливостей. При цьому йдеться не тільки про розмаїття проблематики, раніше не зауваженої чи маргінальної, і не тільки про історію всіх «етносів», які творять сучасну українську націю. Мова про банальне незнання величезних архівних покладів за межами України, де міститься чи не половина документів, що стосуються нашого минулого, які досі історикам або маловідомі, або зовсім неznані¹⁸.

Фактично лише розпочинається вивчення історії України у глобальних вимірах, без розуміння яких не матимемо її адекватного осягнення. Таке «вписування» у світовий контекст, за слушною думкою В.Ададунова, «має бути не банальним розчиненням “свого” у “чужому”, але давати вихід на нові причинно-наслідкові зв'язки, масштаби, рівні пояснень, а у широкому сенсі – плекати ідентичність “нашого” через зіставлення з “іншим”¹⁹. У даному разі національна історія близько підходить до транснаціональної (чи інших макроспрямованих різновидів історієписання – глобальної, світової, трансрегіональної, «великої історії»). Проте це не означає, що національна історія повинна зникнути, а замість неї прийти якась

¹⁶ Див.: *Плохій С.* Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі // *Theatrum Humanae Vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко.* – К., 2012. – С.53; *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // *Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми.* – Л., 2004. – С.72–73; *Плохій С.* Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // *Критика.* – 2011. – №9/10. – С.27–30; *Магочій П.-Р.* Територія істориків // *Там само.* – С.30–32.

¹⁷ *Касьянов Г.* Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – К., 2018. – С.82–84, 203–206 та ін.

¹⁸ *Ададунов В.В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). – С.20.

¹⁹ Там само. – С.23.

радикально інша. Приміром, західні фахівці з «макроісторій» не ставлять питання ані про якусь їх особливу винятковість, примат чи вищість над іншими способами писати про минуле, ані про їх знову ж таки особливу неангажованість. Зокрема один з американських прибічників транснаціональної історії підкреслює, що вона не «заперечує, а переосмислює національну історію», водночас «кидаючи виклик націоналістичній»²⁰, тобто власне «старій», етноцентричній. Він же зазначає, що з розгортанням проекту транснаціональної історії «народ-нація не затушовується, але розглядається по-новому, із різних кутів зору, ззовні та зсередини, як у більш широкому контексті, так і в динамічних стосунках із великою кількістю соціальних сил, багато з яких, можливо, не проживали в національних кордонах»²¹. Інший фахівець, автор узагальнювального дослідження про методологію та пізнавальну роль «глобальних» способів історієписання, наголошує на тому, що й вони не вільні від національних, державних і культурних пріоритетів та поглядів істориків, котрі їх практикують²².

На нашу думку, національна історія в Україні пристойного ґатунку вже активно пишеться й у форматі синтезів, і у вигляді спеціальних досліджень. Хіба не такою є, приміром, праця П.Р.Магочія²³? А чи не належать до національної історії високо оцінені фахівцями студії принципової новаторки Н.Яковенко про Йоаникія Ґалятовського²⁴ або ж М.Яременка – про Київську православну митрополію у XVIII ст.²⁵? Гадаємо, що якщо говорити про спеціальні розвідки, то маємо вже десятки (якщо не сотні) текстів, котрі підготовлені на рівні сучасних вимог та які водночас належать до зазначеного «відомства».

Як здається, у колі орієнтованих на західні підходи українських істориків, у тому числі й ревізіоністів, поширена думка про те, що сучасний фахівець спроможний і навіть повинен писати такі дослідження, які повністю позбавлені зв'язку із сьогоденням. Свідому апеляцію істориків до минулого задля вирішення злостових питань заведено називати «презентизмом», і така практика для справжнього історика нібито хибна. Зокрема найбільш активний із критиків національної історії Ґ.Касьянов підкреслює свою прихильність²⁶ до поділу історичних репрезентацій за їх «співвідношенням із світом сучасного» північноамериканського дослідника А.Меґілла – на «афірмативну», «дидактичну», «критичну»²⁷. Останній вважає єдино правильним способом професійного історієписання «критичний», відповідно до якого розглядає «функцію історіографії передусім як критичну й неґативну до того співтовариства, в якому вона виникає, і того минулого, яке вона вивчає»²⁸. На думку А.Меґілла, «критична історіографія повинна знаходитися на певній

²⁰ Mae M. Ngai. Promises and Perils of Transnational History [Електронний ресурс]: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/december-2012/promises-and-perils-of-transnational-history>

²¹ Ibid.

²² Конрад С. Что такое глобальная история? – Москва, 2018. – С.207–209, 217–220.

²³ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. – Ужгород, 2012. Цікаво, що серед авторів недавніх узагальнень з історії України бачимо С.Плохія – критика згаданого синтезу П.Р.Магочія за його національний підхід. На нашу думку, Плохіяєва «Брама Європи» є прикладом написаної в науково-популярному стилі територіальної/багатоетнічної національної історії з елементами транснаціональної оптики (див.: *Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності.* – Х., 2016).

²⁴ Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. – К., 2017.

²⁵ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст. – Л., 2017.

²⁶ Касьянов Ґ. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010. – С.247; Його ж. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – С.10, 33–35.

²⁷ Меґілл А. Историческая эпистемология. – Москва, 2007. – С.109.

²⁸ Там же.

відстані від пам'яті, у всіх сенсах останньої, і так само вона повинна бути одночасно пов'язана та відсторонена від сучасного. Критична історіографія нічого не стверджує сучасному. Вона тільки показує те, що було іншим і дивовижним – навіть вражаючим – у минулому»²⁹.

Той же Г.Касьянов, очевидно, намагаючись наголосити винятково академічний характер свого дослідження про концепцію й дискурс Голодомору у сучасній Україні, в анотації до нього підкреслює свою авторську дистанцію від поточних українських реалій, політичних, соціальних викликів і турбот: «[...] міркування, висновки і узагальнення [дослідження] призначені винятково для академічної дискусії» і «не придатні для вжитку у сфері історичної політики, громадянського виховання, пропаганди»³⁰. В.Ададуров засуджує «стратегію звернення до минулого, яка є способом інтерпретації українського сьогодення»³¹. Отже впливові у сучасній Україні історики не вважають, що історія повинна мати виразний зв'язок із сучасністю, дехто навіть розглядає це як ознаку ненауковості такої історії. Оскільки національна історія знаходиться в тісній злуці із сьогоденням, це нібито посилює її «дефективність».

Проте така позиція, на нашу думку, методологічно некоректна. Насамперед відзначимо, що прагнення позбавити історичні знання зв'язків із сучасністю – це сциєнтистський фантом. І не лише з огляду на багаторазово наголошений у світовій та українській історіографії, спеціальній методологічній літературі суб'єктивний горизонт (культурний, ідейний, соціальний, психологічний тощо), притаманний будь-якому, навіть найбільш вправному й «об'єктивному» історичному за умов найбільшої свободи творчості. І цю проблему усвідомлює, наприклад, Г.Касьянов³². Але річ у тому, що будь-який історичний текст має не лише суб'єктивний зміст, закладений у нього автором, а й об'єктивний, який бачать у ньому читачі. І тут ідеться вже не про «зміст», а про «змісти» (адже кожен дивиться під власним кутом зору), і ці «змісти» автор не може контролювати/впроваджувати/виправляти, адже текст знаходиться «у вільному плаванні». Кожен читач буде співвідносити прочитане зі своїми запитами у світлі тих проблем, які його турбують. І це не обов'язково «політика» чи «ідеологія». Будь-які історичні знання виконують соціальні функції, незалежно від того, що про це думає їх «виробник». Як і будь-який текст, текст із національної історії може не тільки з волі історика, а й «об'єктивно» сприяти певному політичному порядку. І це, напевно, не дуже добре, адже всяка влада потребує не стільки виправдання, скільки щосекундного над собою контролю. Проте історичні наративи здатні виконувати (і виконують) інші, не такі суспільно неоднозначні, функції: загоювати/заспокоювати травми (страждання), збуджувати позитивні емоції від занурення в минуле як «чужу країну», мати суто пізнавальний інтерес (як сформувалося сьогодення?) чи приносити більш утилітарну й видиму користь (виховну, повчальну – історія як «учителька життя»), «банк» історичного досвіду, легітимізувати сучасний стан речей – якщо вони на користь суспільному благу, і заперечувати його, якщо – на шкоду, сприяти соціальній солідарності чи

²⁹ Там же. – С.131. Скажемо відверто, що така дефініція провідного поняття книги А.Мегілла здається, м'яко кажучи, непереконливою. Насправді вона не релевантна реальній історіографічній практиці, а в одній позиції – абсурдна (в який спосіб історична наука може показувати тільки те, що було «іншим», «дивовижним» і «вражаючим», та які критерії «іншого», «дивовижного», «вражаючого?»).

³⁰ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). – С.4.

³¹ Ададуров В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). – С.5.

³² Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). – С.10; Його ж. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. – С.10.

громадянській активності, давати приблизні прогнози щодо майбутнього тощо). Історичні наративи можуть виконувати ці функції й у негативному сенсі, який колись абсолютизував П.Валері з його кваліфікацією історії як «найбільш шкідливого продукту, котрий виробляє хімія людського інтелекту», – роз'яструвати рани, нічому не навчати, давати хибне розуміння сучасного, легітимізувати злочинні режими, розсварювати сусідні народи тощо. Але це проблема не моделі історієписання, яку обирають історики. Це проблема їх ставлення до свого фаху та проблема сприйняття історичних репрезентацій у певному контексті.

Саме національна історія у сучасній Україні є чи не найбільш соціально значущою серед інших різновидів історієписання³³. Тому добра праця про І.Мазепу чи українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр. напевне принесе сучасному українському суспільству більше користі й викличе більший інтерес (і то вже не тільки серед українців), ніж текст про велику котячу різанину в Парижі доби «старого порядку». Але це не означає, що колись читацькі запити не зміняться на протилежні.

«Гаразд, із суспільством усе зрозуміло», – скаже прискіпливий читач. «Але чи не є, – запитає він же, – соціальні функції історії якимось анахронізмом із погляду не зовнішнього, а, так би мовити, внутрішнього, із дзвіниці самої її величності Клію, особливо провідних її “західних” теренів?». «Можливо, – засумнівається він, – та, справді розвинена, західна історіографія від задоволення актуальних соціальних запитів давно вже відмовилася?». Шкода, але й на Заході всяке трапляється. Є історики, котрі взагалі заперечують професійне історієписання як спосіб пізнання минувшини, і тому закликають позбутися історії та віднайти нові методи синхронізації часу. Проте справжнім головним болем найсвітліших голів серед західних гуманітаріїв стала проблема виживання історії як науки (та й інших гуманітарних дисциплін), що впевнено втрачають свої позиції у середній і вищій школі, академічних інституціях в умовах глобалізації та сучасного економічного світопорядку, адже вони не приносять прибутку, не посилюють економічні позиції держав.

Один американський історик, наприклад, констатує, що в порівняно «історіографічно» успішних США кар'єру професійного історика обирають усе менш розумні студенти, а нормальний тираж книжок багатьох серйозних представників американського історичного співтовариства становить до 500 примірників³⁴. Порятунок історії якраз і вбачається у виході істориків із своїх веж зі слонової кістки «на вулицю», зростанні її соціальної значущості. Щоправда, конкретні пропозиції стосовно методів підвищення суспільної ваги істориків й історії відмінні: від донесення до людства ідеї про здатність фахової історіографії бути утилітарно корисною (наприклад, у плані прогнозування)³⁵ до пропаганди переконання в тому, що без гуманітаристики людство втратить базові основи свого існування (наповнене сенсом життя, уміння відчувати емпатію, необхідні для збереження демократії та соціальної рівноваги в гетерогенному світі)³⁶. Згадуваний уже Р.Топтендаль докладно показав, що у світовій історіографії прагнення до соціальної «важливості» й наукової «плідності» (в його термінах – «оптимальних норм», у радянських і пострадянських, зокрема українських – «актуальності») завжди було другою, поряд із «мінімальними вимогами», із фундаментальних цілей та ознак професійного історієписання³⁷. Тобто в мейнстрімі ніхто ніколи не ставив і, швидше за все,

³³ Про це див.: *Яремчук В.П.* Українська історіографія: суспільно-політична історія. – С.259–262.

³⁴ *Lukacs J.* The Future of History. – New Haven, 2011. – P.140–141.

³⁵ Див.: *Guldi J., Armitage D.* The History Manifesto. – Cambridge, 2014.

³⁶ Див.: *Нуссбаум М.* Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки. – Москва, 2014.

³⁷ *Топтендаль Р.* Профессионализм историка и историческое знание. – С.26.

найближчим часом не ставитиме під сумнів потребу в істориках саме для соціуму, а не тільки один для одного. Якщо буде по-іншому, то вони опиняться, за словами Б.Гене, у становищі «пастирів без пастви»³⁸.

Окрім об'єктивного, незалежного від намірів істориків, зв'язку професійної історіографії з сучасністю у вигляді виконання історичними репрезентаціями соціальних функцій, є ще й суб'єктивний і водночас цілком науково коректний аспект цього поєднання. Він полягає у природі запитань, які ставлять дослідники до минулого, або ж, іншими словами – як вони обирають теми (проблеми) своїх студій, що і чому їх цікавить в історії? Пошук відповіді на це запитання хвилював багатьох видатних представників історичної думки.

Існує традиція, яка відмовляється визнавати зв'язок між сьогоденням та професійними зацікавленнями істориків. Приміром, один зі стовпів неокантіанства Г.Ріккерт уважав ключовою проблемою історичного пізнання «розчленування всієї дійсності на суттєві і несуттєві елементи»³⁹. Шукаючи спосіб її вирішення, пропонував історикам вибирати об'єкти своїх досліджень, керуючись принципом співвіднесення їх із «загальними (історичними) цінностями», під якими розумів ті, «котрі визнаються цінностями всіма тими, до кого вона (історія – *В.Я.*) звертається»⁴⁰. Сучасний французький історик П.Вен заперечує якийсь єдиний принцип, через який постають теми історичних досліджень, зокрема критикуючи погляд про винятковий вплив на цю процедуру актуального суспільного контексту діяльності історика: «[...] ідеї народжуються із чого завгодно: з моди, із випадковості, з читання книжок у вежі зі слонової кістки, ще частіше вони народжуються одна з іншою та з вивчення самого предмета»⁴¹.

Проте чимало впливових представників історичної думки вважали (вважають), що вибір тем визначається потребами сьогодення, як історик їх розуміє. Італійський філософ Б.Кроче вважав, що «лише інтерес до сучасності надихає нас на дослідження фактів минулого: вони входять до нинішнього життя і відгукуються на нинішні, а не минулі інтереси»⁴². Тож «будь-яка справжня історія є історією сучасною»⁴³, а «сучасність – [...] внутрішня властивість будь-якої історії»⁴⁴. Його ідеї розвивав чи не найбільш плідний та оригінальний історик-філософ і, до речі, єдиний філософ світового рівня, що був також «практикуючим істориком»⁴⁵, Р.Дж.Колінгвуд. У своїй знаменитій праці він обґрунтовував тезу про те, що єдиним пізнаваним предметом, а отже і предметом для історичної думки, є актуальне. Минуле й майбутнє – ідеальне, це людські (та історика) абстракції. Тому «наше так зване знання минулого [...] – лише реконструкція ідеального предмета, здійснена заради інтересів пізнання теперішнього»⁴⁶. «Цей принцип ідеальності минулого пояснює дві речі: чому ми не можемо й чому не потребуємо знати минуле, як воно відбувалося насправді (тобто у всій багатоманітності його виявів, без селекції на “важливі” та “неважливі” складники – *В.Я.*). Ми не можемо, тому що немає чого пізнавати; ніщо таке не існує, щоб його вивчати; немає ніяких фактів минулого, окрім тих, що ми реконструюємо в історичній думці. І не потребуємо: бо мета

³⁸ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. – Москва, 2002. – С.401.

³⁹ Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – Москва, 1998. – С.158.

⁴⁰ Там же. – С.158–159.

⁴¹ Вен П. Как пишут историю: Опыт эпистемологии. – Москва, 2003. – С.104.

⁴² Кроче Б. Теория и история историографии. – Москва, 1998. – С.9.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. – С.10.

⁴⁵ Про А. Двенадцать уроков по истории. – Москва, 2000. – С.75.

⁴⁶ Колінгвуд Р.Дж. Идея истории. – К., 1996. – С.503.

історії – досягнути теперішнє, і тому всякий факт минулого, який не залишив жодного видимого сліду в теперішньому, не потребує – і не може – бути справжньою проблемою для історичної думки»⁴⁷.

Отже постановка питань минувшині у світлі сучасних потреб (від потреби знати про перетворене минуле, щоб «діяти [у сучасному] відповідно до пізнаного»⁴⁸ до прагнення знайти аргументи для зміцнення/руйнування сучасного політичного, соціального, економічного порядку тощо) належить до науково легітимних (якщо навіть не приставати цілком до достатньо обґрунтованого «презентистського» погляду) процедур професійного історієписання. Важко заперечувати, що саме в контексті національної історії постають жагучі та актуальні для сучасного українського суспільства питання, як складно й не погодитися з тим, що відповіді на них мають давати професійні історики. Інакше цим, як слушно застерігає К.Галушко, займуться «політики, демагоги та пройдисвіти»⁴⁹.

Але що не є легітимним у межах фаху? Відповідь проста – неправильно спотворювати («підганяти») минуле під сучасні потреби. Неправильно давати нечесну відповідь – тобто таку, яка сформульована врозріз із правилами ремесла. Але нечесна відповідь не «програмується» самим запитанням. Тож національна історія як різновид історієписання не несе відповідальності за спотворення – за це відповідають тільки й винятково самі історики. «Неправдива», як і «правдива» історія може бути написана і «мікроісториками», і «глобальними істориками», і будь-ким іншим. Відповідь на питання про національне минуле у ході дослідження, проведеного у відповідності до конвенційних процедур цеху, може бути й негативною. Наприклад, історик може не знайти національної ідентичності в певному просторі та часі, а навпаки – її протилежності – вияви інших лояльностей, приміром імперської вірнопідданської. «Національний» історик може взагалі сприяти деактуалізації сучасної національної солідарності, показуючи, що історія його народу була нудною й нічим не відрізнялася від минувшини інших народів.

Таким чином, сама по собі соціальна ангажованість будь-якого способу історієписання не означає втрату його зв'язку з наукою. Ба більше, неангажованих у соціальному сенсі історій не буває, як, ще раз наголосимо, – не буває й «нетенденційних» історій як продукту, виробленого зануреним у соціальну реальність та обплутаним десятками залежностей істориком. Зазначені твердження поширюються й на національну історію. Із суто ж пізнавального погляду вона нічим не поступається іншим різновидам історієписання, як і не переважає їх.

Особливо часто з боку ревізіоністів лунає такий закид про зв'язок національної історії в Україні зі сьогоденням, як її підпорядкованість політичній кон'юктурі. Мовляв, історики свідомо обслуговують владу й політично концептуалізують історичний наратив (індоктринація минулого), а влада використовує цей наратив у своїх цілях (його інструменталізація). Наприклад, автор ґрунтовного дослідження про «конструювання Голодомору», аналізуючи взаємини між українською політичною владою та професійною історіографією в незалежній Україні, твердить про їхню «злуку»⁵⁰ та «повернення професійного історієписання на рейки ідеологічного обслуговування державної історичної політики»⁵¹. При цьому він вважає,

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Галушко К.Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу. – С.22.

⁵⁰ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – С.246.

⁵¹ Там само. – С.254.

що українські історики «в переважній більшості» роблять це цілком свідомо⁵². В іншій праці така апокаліптична оцінка поширена вже на цілу вітчизняну гуманітаристику: «В Україні гуманітаристика (і передусім історія/історіографія) у змістовій складовій зосередилася на забезпеченні ідеологічних запитів національно-державного будівництва»⁵³. Звертається увага й на зворотний процес – активну участь самих істориків у виробленні «державного ідеологічного замовлення» у сфері історії, особливо на початках формування національного історичного нарративу на межі 1980–1990-х рр.⁵⁴ Констатовано зменшення їхньої «політичної» ваги в період президентства В.Ющенка, коли влада, як із сарказмом зауважив В.Кравченко, перестала потребувати думки професійних істориків через те, що їхню роль взяв на себе особисто президент України⁵⁵.

Чи так уже невтішно виглядає ситуація з місцем політичних акторів у сучасній українській професійній історіографії? Гадаємо, що ні. Мовимо не про повну безпідставність таких оцінок. Ідеться про перебільшення впливу поточної політики й політиків на науку як із методологічного, так і фактологічного погляду.

Із ракурсу методології теза про прислужництво історіографії політиці сумнівна, адже повинна спиратися на прийнятну аналітичну модель. На нашу думку, у такому разі має ставитися питання про жорстке ієрархічне підпорядкування істориків високопосадовцям, без наявності якого теза зависає в повітрі. Ідеться про наведення аргументів про серйозну потребу влади у професійних істориках, а також постановку питання про наявність відповідних інструментів примусу. З іншого боку, – теза про прислужництво передбачає проблематизацію підневільного (чи залежного) становища істориків, доведення того, що вони змушені були (саме змушені чиновниками, а не керувалися власними уявленнями, інтересами чи доброю волею) коритися владному замовленню (саме владному замовленню, а не мати інші мотиви – наприклад, наукові амбіції чи усвідомлення власної соціальної місії). Такі проблеми навіть близько не поставлено, адже, очевидно, немає що ставити.

Ієрархічне підпорядкування істориків політикам не продемонстроване й на емпіричному рівні. Навпаки, засвідчено, що поза межами тих академічних установ, співробітників яких залучено до експертного супроводу рішень державних органів щодо історії (а це насамперед Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України), держава не має суттєвих важелів впливу на позицію професійних істориків із тих чи інших питань (якщо не брати до уваги хіба підручникотворення, до якого залучено й вишівських істориків). Та й у цих інституціях вплив чиновників на концептуальні, ідейні позиції істориків побачити вкрай складно (хіба що під мікроскопом), а ще важче – верифікувати! Аналогічно, не наведено доказів, щоб історики всупереч власній волі та свідомо трактували минуле з огляду на владні рішення у царині історії. Напевно, що (мізерна?) частина істориків – передусім представників старших поколінь, за вкоріненою з радянських часів звичкою стежила/стежить (?) за політичною погодою й «добровільно» (а не під примусом) «хитається» разом із «генеральною лінією». Але це питання професійного сумління, ментальності, зрештою

⁵² Там само. – С.111, 246.

⁵³ Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. – К., 2013. – С.16.

⁵⁴ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – С.111–112.

⁵⁵ Кравченко В. Поневолення історією: Радянська Україна в сучасній історіографії // Його ж. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.479.

самоповаги, а не політичного контролю над історіографією. Абсолютна ж більшість пишуть так, як пишуть, не тому, що так вимагає чи хоче влада, а з інших причин, які не місце тут аналізувати. Тому не можна не погодитися зі влучним спостереженням Н.Яковенко, що «сьогодні історик – вільний, немов пташка»⁵⁶.

Як на нашу думку, концептуальну слабкість тези про ідеологічне прислужництво істориків владі усвідомлює, наприклад, Г.Касьянов. Проте його спроба витлумачити цю проблему таким чином, що, мовляв, якщо історик «вступає в діалог з агентами історичної політики», то він входить у «силове поле» дискурсів останньої і «потрапляє в залежність від них»⁵⁷ – надто спекулятивна й, скажемо прямо, бездоказова. Якщо ви силою життєвих обставин живете у вашій теці та при цьому ніжно любите її доньку – це не означає, що ви перебуваєте в полоні дискурсів матері вашої дружини. Написати працю, яка корелюється з історичними пріоритетами певної владної конфігурації, не означає зробити це, будучи притлумленим дискурсом влади (чи іншого «агента історичної політики»). Приміром, дослідник можуть приходити до геноцидної кваліфікації Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні не тому, що так хотів В.Ющенко чи таким був панівний владний дискурс, а тому, що вони так уважають з інших, суто наукових (джерела, урахування дослідницьких пропозицій попередників) чи ненаукових (політичні погляди, національні упередження, родинна пам'ять тощо) причин. Але вони не винні в тому, що такі тексти дійсно «лили воду» на владний «млин» і дехто їх відчитує як такі, що написані на догоду «дискурсу» очільника Української держави.

Аргумент про прислужництво має й інші, суто емпіричні, прогалини. Дослідження політики пам'яті у сучасній Україні свідчать про загалом невисоку активність вищих урядовців нашої країни у цій царині аж до президенства В.Ющенка. Із цим спостереженням дисонує загальновідомий факт усталення й домінування у професійній історіографії етноцентричної версії національної історії саме у цей час. Те, що Г.Касьянов називає процесом «націоналізації історії» та формуванням її «канону», відбулося, на слухну думку того ж таки автора, саме в 1990-х рр.⁵⁸ Тому висока ймовірність того, що втручання політиків у цей процес було мінімальним.

«Емпірична» проблема цього аргументу полягає й у неспроможності пояснити парадоксальний (якщо виходити з тези про перебування істориків під тиском «згори») факт незмінності ідейних/ідеологічних позицій абсолютної більшості «національних» істориків упродовж існування незалежної України – попри часту зміну політичної кон'юнктури, особливо драстичну впродовж середини 2000 – середини 2010-х рр. (хіба за винятком доктора історичних наук Д.Табачника й ще кількох близьких до влади персон, але вони «хиталися» разом із «генеральною лінією» передусім тому, що самі були владою або боролися за неї).

⁵⁶ Лекція свободи Наталі Яковенко [Електронний ресурс]: https://zaxid.net/lektsiya_svobodi_nataliyi_yakovenko_n1286280

⁵⁷ Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – С.402. Після такого висновку автор робить припущення про нездатність істориків звільнитися від політики: «Отже, можливо, найкращий спосіб для історика позбутися впливу історичної політики та породжуваних нею дискурсів – припинити займатися історією» (див.: Там само). Постає питання – то чи існує так звана «аналітична» історіографія, причиною якої вважає себе Г.Касьянов, і чи сам автор усе ще зараховує себе до професійних істориків? Цікаво, що до подібних висновків три десятиліття тому дійшли деякі західні радикальні критики професійної історіографії як способу пізнання минулого. Вони закидали їй неявні змови з правлячими елітами та підтримку несправедливого соціального порядку, і наразилися на жорстку критику відомих представників цеху. Про це стисло див.: Яремчук В. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття // Історик і Влада. – К., 2016. – С.161–162.

⁵⁸ Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х). – С.60–73; Його ж. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – С.224–233.

Проте ніякого парадоксу не існує – історики в незалежній Україні вільні від «держзамовлення» (хоча, як і всюди в демократичному світі, не кажучи про недемократичний, пишуть свої тексти в політичному контексті), та їм немає потреби щодня читати передовиці якоїсь «(Української) Правди». Загалом їхню переважаючу орієнтацію у просторі сучасних ідеологій можна окреслити широким поняттям «національно-демократична». Звичайно, що не йдеться про свободу українських істориків у сенсі незалежності як від власного «я», так і від бурхливої дійсності. Мова, ще раз наголосимо, про свободу від пресингу політиків.

Як зауважуємо в текстах ревізіоністів, фактично єдиний емпіричний аргумент, який натякає на залежність істориків від політиків – це констатація близькості інтересів і заходів українських високопосадовців у гуманітарній сфері та політиці пам'яті з історичними репрезентаціями й загалом творчими зусиллями професійних дослідників. Особливо це характерно для періоду початку – середини 1990-х рр., коли наміри збігалися: і ті, й інші були зацікавлені в легітимізації національної держави та успішному націтворенні (хоча часто при цьому політики керувалися особистими інтересами, далекими від ідеальних мотивів, властивих ученим-гуманітаріям – наприклад, у справі «обґрунтування» «президентства» М.Грушевського). Тотожність прагнень істориків і високопосадовців була помітною за часів спрямованої на посилення національного історичного нарративу меморіальної політики В.Ющенка. Проте це ніяк не доводить залежність істориків від влади, аналогічно як і влади від істориків – мова радше про взаємовигідну «кооперацію»: історики переважно з ідейних міркувань забезпечували політичним лідерам молодшої країни її історичну легітимність, брали участь у формуванні певних важливих для українського суспільства й держави ідеологічних констант; політики, своєю чергою, спиралися на істориків у більш прозаїчній справі збереження, розширення та відтворення власних політичних позицій (хоча дехто мислив усе-таки й суто державницькими категоріями).

Отже важко заперечувати активну участь самих істориків у виробленні державної політики в ділянці офіційного ставлення до минулого та політики пам'яті. Цей аспект дуже добре висвітлено у працях Г.Касьянова та А.Любарця. Хоча формальні показники такої активності ще прямо не засвідчують цієї тези (адже високопосадовці часто мають власну думку, яка формується під впливом інших чинників), проте вони все ж багато про що говорять. Наприклад, упродовж 2005–2009 рр. до Інституту історії України НАНУ було спрямовано 475 владних запитів щодо експертної оцінки окремих історичних подій, а в 2010–2013 рр. – 292⁵⁹. Власне, такі факти ще раз переконують, що в незалежній Україні за історію в її офіційно-політичному (державна політика пам'яті) та професійному (професійна історіографія) виявах відповідають насамперед історики. Тільки в першому випадку вони ділять цю відповідальність із політиками, натомість у другому – відповідальність лежить винятково на них.

І все-таки політична ангажованість національної історії у професійному виконанні – не вигадка. Але ця залежність іншого плану, ніж твердять ревізіоністи, – це залежність від аудиторії. Як уже йшлося, читачі розглядають тексти істориків крізь призму своїх очікувань і поглядів, прагнень та переконань, і це сприйняття прочитаного може не збігатися з тими смислами, які в них закладені їхніми авторами. Тож вони наповнюються розмаїтими, у тому числі політичними, сенсами.

⁵⁹ Любарець А.В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2017. – С.231, 237.

У цьому зв'язку зазначимо, що політичний складник може за бажання бути приписаний фактично будь-яким історичним текстам, включно з наративами з національної історії, або ж проігнорованим у них. Іншими словами, незалежно від суб'єктивних намірів автора, його читач може знайти або не знайти в його праці відсилання до актуальних політичних інтересів. Тут визначальною є потреба в «активуванні» «прихованих» політичних сенсів – за відсутності такого текст не вважається політично ангажованим. Особливо буденним приписування політичних спонук стає в нинішній ситуації панування інструменталістського етосу у глобальній культурі, яке (панування) діагностують сучасні соціологи⁶⁰. Маємо соціальну реальність, де людська інтелектуальна та культурна активність сприймається насамперед крізь призму її прикладної, у тому числі політичної цінності. Якщо ж вести мову про суто українську ситуацію, то тут зрозуміла серйозність політичних ставок, які провокують утилітарне прочитання нашого минулого – і як пам'яті про нього, і як його історіографічної репрезентації.

Очевидно, що важче побачити політичний інтерес у тих працях, в яких досліджено мікропроцеси, набагато простіше – у наративах макроявищ чи процесів, насамперед в узагальненнях національних історій чи історій регіонів або частин світу, котрі несуть певні пояснювальні схеми та оціночні судження, що їх можна витлумачити як спрямовані на підтримку того чи іншого світопорядку (наприклад європоцентризму, світової комуністичної революції, глобалізму тощо). Причому чим вищим є рівень концептуалізації історичного матеріалу, тим легше звинуватити такі широкі історичні конструкції в політичній упередженості. І інвективи такої природи можна спрямувати не тільки на національну історію, а й до будь-якого іншого різновиду історієписання. Наприклад, якщо для одних істориків «нова імперська історія» – це адекватний інструментарій для пояснення гетерогенності та амбівалентності імперських утворень минулого, то знайдуться інші, котрі побачать у ній засіб підживлення амбіцій світових наддержав, підтримки неоколоніалізму й неоімперіалізму. «Транснаціональна історія» не тільки кидає виклик вадам національної та, особливо, ексклюзивним і гомогенізованим її прочитанням, а й створює «наукове» підґрунтя для такого, по суті, «західного» явища, як глобалізація, а також забезпечує спільним образом історії наднаціональні політичні утворення. Аналогічно прибічники постколоніальної теорії бачать у ній ґрунтовно опрацьовану критику та деконструкцію західних стереотипів про «Схід», а критично налаштовані до неї дослідники – суто ідеологічний продукт, покладений в основу політики мультикультуралізму, який містить у потенціалі новий, тепер уже «східний», стереотип «Заходу» та, у цьому сенсі, нічим не відрізняється від західного «взірця».

Більше того, навіть саме історієписання «по-європейськи» (з раціональною методологією та антропоцентризмом) можна потрактувати як політичний інструмент, вигаданий «Заходом» для колоніального поневолення народів, котрі не розглядають історію як свій спосіб ставлення до минулого. На наш погляд, у випадку відповідної уваги навіть до «мікроісторичних», або ж до «антропологічно» орієнтованих текстів, методологія яких, власне, базується на запереченні метанаративів як засобів легітимізації, можна (хоч і досить складно та зазвичай безпідставно) віднайти й у них корисні для «скріплення сердець» ідеї. Наприклад, в образі сільського інтелектуала та еретика-самоука Меноккіо з «Сиру і хробаків» К.Гінзбурґа – класичної мікроісторичної та «антропологічної» праці – національно стурбований італієць може побачити гідного сина землі італійської, доказ високих чеснот своїх земляків навіть із простолюду вже у сиву давнину.

⁶⁰ Furedi F. Gdzie się podziali wszyscy intelektualiści? – Warszawa, 2008. – S.8–9.

Зазвичай «політичне» прочитання історичних текстів (як і політичні ігри з суспільною пам'яттю про минуле) властиве такому «читачеві», як державна влада та політики. Наприклад, українські високопосадовці часів президентства В.Януковича (хоча не тільки вони), перебуваючи значною мірою під зовнішнім ідеологічним впливом, перебільшено насторожено сприймали творчість окремих дослідників українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр., і контекстуалізували її як оспівування «нацистських героїв» (цей «тренд» успадковано й деякими сучасними «політиками»). Проте такого роду маніпуляції з історією (не важливо – заради гречної чи негречної мети) нічого не говорять про саму професійну історіографію. Вони не означають, що реконструйованої істориками відповідної історичної події/явища не було в дійсності чи їхні історичні інтерпретації сфабриковані (політизовані). Як нагадав Р.Сербин у полеміці з І.-П.Химкою, «інструменталізація історичних подій не змінює їхньої природи. Нацисти викривали советські злочини (голодомор українців та катинське вбивство поляків) у военній пропаганді проти советів, але ніхто не візьметься нині стверджувати, що ці злочини не слід визнавати через те, що нацисти використовували їх для своїх ідеологічних і політичних мет»⁶¹.

Отже написаний якісно, максимально безсторонньо наратив із національної історії не несе відповідальності за його використання політиками, навіть якщо вони його інструменталізують. Проте сам факт інструменталізації вже робить його заполітизованим в окресленому вище сенсі.

З яких причин деякі сучасні вельми освічені та креативні українські історики вкрай негативно ставляться до національної історії, які «епістемологічні підвалини» їхньої власної позиції? Думаємо, що річ не тільки в декларованій ними переконаності в її науковій неспроможності, котра, мовляв, спонукає до радикальної критики, і не лише в особистому професійному досвіді спостереження над тим, як пишеться історія у сучасній Україні (ключові постаті з лав ревізіоністів працюють у найбільш партнерських із владою академічних інституціях). Як завжди (і це стосується й автора цього тексту, не менш тенденційного від тих, кого він критикує), тут «працюють» багато позанаукових та навколонаукових чинників, що або не усвідомлюються, або ж не декларуються, проте насправді впливають на висновки істориків.

Мова про ідейний клімат, в якому існує сучасна гуманітаристика та сучасні інтелектуали. Вплив його трендів і хвиль важко простежити, тому що ми, історики, не завжди артикулюємо формально (через згадки в текстах, покликання тощо) ті ідеї, які нас не залишають байдужими. Крім того, усі ми люди, і всі ми достеменно не знаємо, чому часто дотримуємося тих чи інших поглядів. Тому обмежимося суто лапідарним переліченням чинників, котрі, на нашу думку, можуть розглядатися як інтелектуальні підвалини «ревізіонізму». Тож це, очевидно, суто спекулятивна частина статті.

Насамперед ідеться про «ліволіберальний»/«космополітичний» погляд на світ, в українській традиції серед науковців й освітян не дуже розповсюджений, натомість в академічних середовищах Заходу надто впливовий. Тут не будемо говорити про його правильність/неправильність в умовах сьогодення, сучасної України. Це питання особистого вибору, і немає на це ради. Єдине, від чого не можемо втриматися – від цитування інтелектуального фольклору пізнього СРСР: «Питання: чим відрізняється космополітизм від інтернаціоналізму? Відповідь: тим самим, чим голова – від макітри».

⁶¹ Сербин Р. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи // Критика. – 2012. – №6. – С.17.

Варто говорити і про інтелектуальні тенденції останніх десятиліть у західній гуманітаристиці. Зокрема про стійкий тренд дискредитації національної історії у провідних світових історіографіях на тлі ідеологічної полеміки та політичної боротьби між умовними «ліберальними»/«ліволіберальними» та «консервативними»/«правими» суспільно-політичними силами впродовж останніх десятиліть. Не другорядну роль відіграють конструктивістські концепти західної соціальної й гуманітарної думки, що донедавна розглядалися як її останнє слово, і котрі ставлять наголос на принциповому «винайденні» націй засобами ідеологічних маніпуляцій (а це спричиняє гіпертрофовану увагу до політизації історії, політики пам'яті, державної ідеології тощо). Такі підходи активно (і тут уже неважливо – свідомо чи не свідомо) розвивають й наші російські колеги (наприклад, О. Міллер) і «колеги» (наприклад, В. Тішков). Сама ж російська інтелектуальна думка є складником інформаційних потоків із сусідньої країни, які переважно мають неоімперський характер, і все ще впливає на порядок денний у українському історієписанні.

Найбільш «невинним» із навколонаукових чинників вважаємо поширену в інтелектуальних середовищах концепцію (також «західного» походження), відповідно до якої надмірно перебільшено значення наукових текстів та ідей у політиці й суспільному житті, оскільки вони розглядаються не як «знання», а як «інструмент влади». Її яскравими представниками були до сьогодні все ще авторитетні на пострадянському просторі М. Фуко, Е. Саїд. Ця концепція здобула собі багатьох прибічників серед гуманітаріїв у країнах колишнього СРСР, оскільки була привабливою антитезою до «дискредитованої» марксистської схильності применшувати значення явищ духовного життя.

Отже головна помилка методологічного характеру, якої припускаються критики національної історії у сучасній Україні, полягає в підміні понять: нації та способів дослідження її минушини. Тож епістемологічні вади етноцентричної версії національної історії, до якої апелюють критики, безпідставно поширено на інші способи пізнання національного минулого. Натомість територіальна/багатоетнічна версія, доповнена досягненнями інших моделей пізнання (культурної, соціальної, глобальної історії тощо) долає прогалини етноцентричної й надає національній історії повноцінної академічної репутабельності.

Національна історія, як й інші різновиди історієписання, зберігає активний зв'язок із сьогоденням. Особливо це стосується суспільно-політичних процесів у незалежній Україні. Проте цей аспект належить до норми функціонування професійної історіографії, а не є якоюсь академічною девіацією. Соціальний ефект від функціонування національного історієписання залежить від професійного рівня істориків та від запитів читацької аудиторії, а не від самої моделі національної історії. Варто акцентувати на гіперболізації місця політичних акторів у національному історієписанні у сучасній Україні, якої припускаються історики, критично до неї налаштовані. Не наведено й, насправді, немає методологічних та емпіричних підстав для тверджень про поважну залежність істориків від українських високосадовців. Ми спробували довести, що професійний рівень історичних репрезентацій із національної історії в Україні залежить тільки від істориків, а влада виступає другорядним гравцем на полі академічної історіографії.

На щастя, чутки про смерть національної історії дещо перебільшені. Застосовуючи елементи актуального лексикону двох відомих сучасних українських

політиків, зазначимо: в Україні вона *точно нікому нічого не винна*. З огляду на її методологічні засади, вона не анахронічна й, тим паче, не паранаукова. Проте вона усвідомлює потребу в оновленні та активно над цим працює. В усіх без винятку світових історіографіях учені, які займаються вивченням минулого власних націй і різноманітних виявів їх історичного життя, становлять питому більшість представників професії. І такі підрахунки наводяться у працях критиків національної історії, яких важко запідозрити у вигадках⁶². Зазначене не означає, що вона єдино правильна чи якась унікальна. Світ історії безмежний, тож історикам завжди буде що вивчати й з приводу чого ламати списи. Національна історія як проект академічної науки не досконала. Але вона не досконала рівно тією ж мірою, як не бездоганні самі історики та їхні наративи.

REFERENCES

1. Adadurov, V.V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vypsuvannia ukrainskoi istorii v ievropejskij kontekst [pohliad istorika-vsesvitnyka]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 4–23. [in Ukrainian].
2. Aristov, V. (2015). Chto novogo v Kievskoj Rusi? *Ab imperio*, 1, 480–488. [in Russian].
3. Blok, M. (1973). *Apologiya istorii ili remeslo istorika*. Moskva: Nauka. [in Russian].
4. Furedi, F. (2008). *Gdzie się podzieli wszyscy intelektualści?* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. [in Polish].
5. Gene, B. (2002). *Istoriya i istoricheskaya kultura srednevekovogo Zapada*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kultury. [in Russian].
6. Guldi, J., Armitage, D. (2014). *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Halushko, K.Yu. (2013). U poshuku common sense: do dyskusii z pryvodu natsionalnoho grand-naratyvu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 4–23. [in Ukrainian].
8. Hunt, L. (2014). *Writing History in the Global Era*. New York: W.W. Norton and Company.
9. Iggers, G. (2010). *Historiografia XX wieku: Przegląd kierunków_badawczych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [in Polish].
10. Iggers, G., Van, E. (2012). *Globalnaya istoriya sovremennoj istoriografii*. Moskva. [in Russian].
11. Kasianov, H. (2004). «Natsionalizatsiia» istorii: normatyvna istoriografii, kanon ta yikhni supernyky (Ukraina 1990-kh). L.O.Zashkilniak (Ed.). *Ukrainska istoriografii na zlami XX i XXI st.: zdobutky i problemy*, 57–73. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. Ivana Franka. [in Ukrainian].
12. Kasianov, H. (2010). Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh). Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
13. Kasianov, H. (2018). Past continuous: istorychna polityka 1980-kh □ 2000-kh. *Ukraina ta susidy*. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film. [in Ukrainian].
14. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. (2013). *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Kasianov, H.V., Tolochko, O.P. (2012). Natsionalni istorii ta suchasna istoriografii: vyklyky i nebezpeky pry napsanni novoi istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 4–24. [in Ukrainian].
16. Kolinhvud, R. Dzh. (1996). *Ideia istorii*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
17. Konrad, S. (2018). *Chto takoe globalnaya istoriya?* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
18. Kravchenko, V. (2011). Ponevolennia istoriieiu: Radianska Ukraina v suchasni istoriografii. *Ukraina, imperiia, Rosiia: Vybrani statti z modernoi istorii ta istoriografii*, 455–528. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
19. Kroche, B. (1998). *Teoriya i istoriya istoriografii*. Moskva. [in Russian].
20. Kutsyi, I. (2018). Istoriografichni posibnyk z akademichnym zmistom. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical studies in the Ukrainian SSR*, 29, 327–333. [in Ukrainian].
21. *Lektsiia svobody Natali Yakovenko*. Retrieved from: https://zaxid.net/lektsiya_svobody_nataliyi_yakovenko_n1286280 [in Ukrainian].
22. Liubarets, A.V. (2017). *Polityka pamiaty shchodo radianskoi spadshchyny v Ukraini (2005–2015 rr.)*. Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Lukacs, J. (2011). *The Future of History*. New Haven: Yale University Press.
24. Mae M. Ngai. (2012). *Promises and Perils of Transnational History*. Retrieved from: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/december-2012/promises-and-perils-of-transnational-history>
25. Magochii, P.-R. (2011). Terytorii istorykiv. *Krytyka*, 9/10, 30–32. [in Ukrainian].
26. Magochii, P.-R. (2012). *Ukraina: istoriia yij zemel ta narodiv*. Uzhhorod: Vydavnytstvo V.Padiaka. [in Ukrainian].
27. Magochii, P.-R. (2013). Konstruiuvannia chy dekonstruksii: yak povynna vyhladaty „maibutnia istoriia Ukrainy”? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 4–7. [in Ukrainian].
28. Maiboroda, O.M. (2013). “Natsionalna istoriia” zasluhovuie buty bilsh zhyvoiu, nizh mertvoiu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 24–28. [in Ukrainian].
29. Megill, A. (2007). *Istoriicheskaya epistemologiya*. Moskva: Kanon+. [in Russian].

⁶² Iggers G. *Historiografia XX w.: Przegląd kierunków_badawczych*. – Warszawa, 2010. – S.110; *Iggers G., Van E.* Глобальная история современной историографии. – Москва, 2012. – С.411–420; *Hunt L.* *Writing History in the Global Era*. – New York, 2014. – P.5.

30. Nussbaum, M. (2014). *Ne radi pribyli: zchem demokratii nuzhny humanitarne nauki*. Moskva. [in Russian].
31. Plokhii, S. (2011). Mizh istoriieiu ta natsiieiu: Pavlo Robert Magochii i pereosmyslennia ukrainskoi istorii. *Krytyka*, 9/10, 27–30. [in Ukrainian].
32. Plokhii, S. (2012). Natalia Yakovenko: portret istoryka u zvorotnii perspektyvi. *Theatrum Humanae Vitae: Studii na poshanu Natali Yakovenko*, 35–61. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
33. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy: Istorii Ukrainy vid skiifskyykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].
34. Pro, A. (2000). *Dvenadsat urokov po istorii*. Moskva: RGGU. [in Russian].
35. Rikkert, G. (1998). *Nauki o prirode i nauki o kulture*. Moskva: Respublika. [in Russian].
36. Serbyn, R. (2012). Borotba Ivana Khymky z „ukrainskymy mitamy”: khybni metody. *Krytyka*, 6, 15–18. [in Ukrainian].
37. Toshtendal, R. (2014). *Professionalizm istorika i istoricheskoe znanie*. Moskva: Novyj Khronograf. [in Russian].
38. Velychenko, S. (2006). De pochynaietsia natsionalna istoriia. *Krytyka*, 9, 17–19. [in Ukrainian].
39. Velychenko, S. (2009). Chy mozhlyvo teper naukovo perepysuvaty istoriiu pidrosiiskoi Ukrainy. *Krytyka*, 9/10, 29. [in Ukrainian].
40. Velychenko, S. (2013). *New Wine Old Bottle: Ukrainian History, Muscovite/Russian Imperial Myths and the Cambridge History of Russia*. Retrieved from: https://www.academia.edu/13207347/_New_Wine_Old_Bottles_Ukrainian_History_Muscovite_Russian_Imperial_Myths_and_the_Cambridge_History_of_Russia_WWW.HISTORIANS.IN.UA_Sept._2013_
41. Ven, P. (2003). *Kak pishut istoriyu: Opyt epistemologii*. Moskva: Nauchnyj mir. [in Russian].
42. Vzhosek, V. (2012). Istoriiia – Kultura – Metafora: Postannia neklasychnoi istoriohrafii; Pro istorychne myslennia. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
43. Yakovenko, N. (2017). *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Joanykiiia Galiatovskoho*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
44. Yaremchuk, V. (2016). „Polityzovana istoriia”: rizni vymiry odnogo poniattia. I.I.Kolesnyk (Ed.). *Istoriy i Vlada*, 143–167. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
45. Yaremchuk, V. (2017). *Ukrainska istoriohrafiiia: suspilno-politychna istoriia*. Ostroh. [in Ukrainian].
46. Yaremchenko, M. (2017). *Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropolia u XVIII st.* Lviv: UKU. [in Ukrainian].
47. Zashkilniak, L. (1999). *Metodolohiia istorii vid davnyiny do suchasnosti*. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet im. Ivana Franka. [in Ukrainian].

Vitalii Yaremchuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at M.Kovalskiy History Department,
 National University of Ostroh Academy
 (Ostroh, Ukraine), vitaliiyaremchuk@gmail.com
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

Criticism of National History from Revisionist Positions in Modern Ukraine: Methodological Gaps

Abstract. The purpose of the research is to substantiate the falsity of some of the methodological foundations of revisionist proposals concerning national history that give rise to claims of its “unscientific” and “intellectual anachronism” and to strengthen the thesis of the scientific legitimacy of such a kind of historiography through methodological arguments. **The research methodology** is based on the methods of historiographic analysis and synthesis, as well as historiographical comparativity. **The scientific novelty** is to justify the methodological gaps of the revisionist critique of national history in modern Ukraine and to substantiate the provision on its complete methodological correctness. First, it is argued that national history, in its cognitive characteristics, is no different from other ways of gaining scientific understanding of the past. Secondly, it is proved that the connection of national history to the present, like any other varieties of historical writing, is inevitable. Such a project of professional historiography, while retaining scientific consciousness, is at the same time one of the most important in modern Ukraine in view of its important positive social functions. **Conclusions.** The main mistake of the methodological nature, which is assumed by the critics of national history in modern Ukraine, is to replace the concepts: the nation and ways of studying its past. Therefore, the epistemological shortcomings of the ethnocentric version of national history appealed to by critics are unreasonably extended to other ways of knowing the national past. Instead, the territorial/multiethnic version, supplemented by the achievements of other models of cognition (cultural, social, global history, etc.), overcomes the shortcomings of the ethnocentric and gives the national history a full academic respectability. National history, like other varieties of historical writing, retains an active connection with the Ukrainian present. However, this aspect belongs to the norm of functioning of professional historiography and not to academic deviance.

Keywords: national history, methodology of history, professional historiography, revisionist historians, modern Ukraine, social functions of history.

Голод 1932–1933 рр. в історичній пам’яті: Україна vs Росія (роздуми над усноісторичними джерелами)

Анотація. Метою статті є аналіз стану в інформаційному просторі (йдеться про усноісторичні дослідницькі центри та мережу Інтернет) свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. на території Росії для з’ясування присутності чи відсутності його в історичній пам’яті. **Методологія** дослідження побудована на принципах історизму та об’єктивності, а головними методами стали періодизації (аналіз усноісторичних джерел у межах певних хронологічних рамок), історико-культурної атрибуції (залежність часу й місця створення, змістовного наповнення усноісторичних джерел від належності до певного соціального професійного середовища та ціннісних установок цього середовища) та історико-порівняльній (зіставлення векторів розвитку записів та удоступнення усноісторичних джерел про голод в Росії й Україні). **Наукова новизна.** Запропоновано поглянути на проблему збереженості пам’яті про голод початку 1930-х рр. в Росії крізь призму акумулювання історичних джерел про цю подію – усної історії специфічними фаховими дослідницькими центрами та репрезентації цих записів в мережі Інтернет. У **висновках** констатовано відносну присутність в інформаційному просторі усноісторичних джерел про голод 1932–1933 рр. на території Росії. Однак зазначені джерела стосуються майже винятково Кубані: публікуються свідчення про голод саме у цьому регіоні, а також проводиться спорадична робота із записування усної історії про цей період. Натомість практично не виявлено ресурсів зі спогадами очевидців про голод початку 1930-х рр. на інших теренах Росії, при тому, що центри з дослідження усної історії функціонують у багатьох регіонах країни. Запропоновано пояснення такої географічної диспропорції у представленні усноісторичних джерел.

Ключові слова: усноісторичні джерела, усна історія, голод 1932–1933 рр., історична пам’ять, Кубань, Росія, Україна.

Удоступнені документи з російських архівів на тему голоду викликають застереження через свідому заангажовану політику їх відбору. Такий підхід було артикульовано російським істориком В.Кондрашиним¹ у відомій фахівцям службовій пояснювальній записці та рекомендаціях упорядникам збірника документів «Голод в СРСР 1929–1934»: «Причому підібрати їх (документи – Т.Б.) треба таким чином, аби було видно трагедію всього селянства, без акценту на Україну [...] Ураховуючи “український фактор”, слід підібрати документи з таким розрахунком, аби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р.»². Сам же проект було ініційовано 2007 р. як реакцію на ухвалення 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», він мав довести уніфікований характер голоду як в УСРР, так і на інших територіях СРСР³. В.Кондрашин став речником офіційної точки зору Російської держави на голод 1932–1933 рр. як на «спільну трагедію народів СРСР». Тезу про Голодомор як акт геноциду українців він назвав політично мотивованою і блюзнірською⁴.

¹ *Кульчицький С.В.* Кондрашин Віктор Вікторович // Енциклопедія історії України: Додатк. том 2. – К., 2021 (готується до друку).

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>; <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0>. Службовий документ було оприлюднено в Україні після того, як керівництво Росархіву випадково долучило його до формального запрошення до участі у проекті. Відповідне документальне видання побачило світ у 2011–2012 рр. під грифами архівних служб Росії, Білорусі, Казахстану. Держкомархів України відмовився від участі (див.: Голод в СРСР: 1929–1934 / Сост.: В.Кондрашин (отв. сост.) и др. – Т.1: 1929 – июль 1932. – Кн.1–2. – Москва, 2011; Т.2: Июль 1932 – июль 1933. – Москва, 2012; Т.3: Лето 1933 – 1934. – Москва, 2011).

³ *Кульчицький С.В.* Кондрашин Віктор Вікторович.

⁴ Там само.

Позиція Української держави, яка призвела до формулювання та прийняття згаданого закону, базувалася на результатах роботи істориків, котрі своєю чергою залучали до джерельних баз своїх праць потужні масиви усної історичної свідчень, адже тоталітарна держава неохоче залишала «документальні» сліди злочинів. І у цьому питанні саме потенціалу усної історії виявилось достатньо для перелому розуміння дослідниками подій початку 1930-х рр. у радянській Україні – від поганого врожаю та колективізації, як твердили тисячі документів – у бік геноцидного характеру голоду. Адже саме усна історія продемонструвала однаковість злочинних дій влади на українській території, визначеній адміністративними кордонами тодішньої УСРР. Вона засвідчила такий перелам у житті людей, який вони не змогли забути, незважаючи й на цілеспрямовану репресивну політику радянської влади, покликану як знищити безпосередніх очевидців, так і залякати та змусити мовчати решту свідків голоду 1932–1933 рр.; і на події Другої світової війни; і на проміжок у понад 50 років вимушеної німоти. І як тільки з'явилася можливість говорити, тисячі людей, незнайомі один з одним, із різних районів, областей і навіть країн, почали виговорювати свій травматичний досвід тієї зими 1933-го року майже однаково нарративом. У ньому відрізнялись імена людей, географічні назви, кількість померлих, але змістовний бік (за умови зіставного порівнювання досвіду очевидця на момент події з огляду на вік, стать, соціальний статус тощо) залишався парадоксально ідентичним ледь не в усіх свідченнях.

На чому базують своє бачення подій початку 1930-х рр. у СРСР російські історики? Розуміючи змістовну обмеженість офіційної документації, накинута їй традиціями езопової мови тоталітарних держав, грифом обмеженого доступу та свідомою чисткою архівних документів радянських установ та інституцій щодо голоду 1932–1933 рр., та, як видно з наведеної вище вказівки В.Кондрашина, стосовно селекції документів, надзвичайно великої ваги при вивченні злочинів радянського режиму набувають усною історичні джерела.

Видається вкрай важливим проаналізувати інформаційний простір (ідеться про усною історичні дослідницькі центри та мережу Інтернет) на предмет наявності свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. на території Росії. Присутність чи відсутність таких джерельних масивів могли би підтвердити або спростувати тезу В.Кондрашина про уніфікованість намірів та дій влади восени 1932 – узимку 1933 рр. щодо «нищівного» удару голодом у всіх російських зерновиробничих районах СРСР та в УСРР. Сила цього удару була настільки спрямованою й потужною в Україні, що місцеві селяни досі продовжують відрефлексовувати його проговоренням свого або родинного досвіду виживання в той період. І ці розповіді історики та небайдужі громадяни оформлюють у вигляді усної історії.

Переїдімо до огляду центрів з усної історії в Російській Федерації, які могли мати потенціал досліджувати голод початку 1930-х рр. Насамперед окреслимо кількісні параметри усною історичних джерел з історії Голодомору, записаних від свідків голоду 1932–1933 р. в Україні. Діапазон їх кількості, за різними даними, варіюється від 40 тис. (станом на 2007 р.⁵) до 200 тис. та 204 тис. на 2009 і 2008 рр. відповідно⁶. Оскільки автори не навели методики розрахунку саме цих цифр, очевидно, що з огляду на передруки свідчень однієї й тієї самої особи в різних збірниках/ресурсах,

⁵ *Борисенко В.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. – К., 2007. – С.22.

⁶ *Верстюк В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К., 2009. – С.31; *Онишко Л.* Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. // Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні» [Електронний ресурс]: <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108>

масив опублікованих свідчень, імовірно, може бути дещо меншим. Очевидно, ідеться не про спорадичні публікації поодиноких усноїсторичних джерел, а про вже потужний масив даних у понад кілька десятків тисяч джерел, які покривають усю територію тодішньої УСРР (із деякими застереженнями щодо Молдови, котра під час голоду входила до складу радянської України як Молдавська АСРР).

Так склалося, що польова робота, у рамках якої могла бути зібрана інформація про голод 1930-х рр. у Росії, була прерогативою етнографів. Працівниця Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Е.Феліцина Н.Корсакова, випускниця історичного факультету Кубанського державного університету 1973 р., зізналася, що вперше вона почула про голод не з лекцій викладачів та підручників, а зі спогадів очевидців. Уже у статусі співробітниці зазначеної музейної установи, разом з іншими колегами, перші історико-етнографічні експедиції та відрядження вона розпочала у середині 1970-х рр. Спогади 80–90-річних старожилів кубанських станиць Н.Корсакова фіксувала в польових щоденниках⁷.

Професор І.Алексеев ініціював низку публікацій про голод у місцевій кубанській пресі (1988–1992 рр.), а 1993 р. підготував наукове видання про репресії на Кубані та Північному Кавказі в 1930-х рр.⁸ Фактично це була перша спроба ввести в публічний простір тему голоду. Ці публікації викликали суспільний інтерес, а відтак на адресу дослідника почали надходити листи від очевидців подій. Ще у січні 1989 р. І.Алексеев передав 20 таких листів на зберігання до тодішнього партійного архіву⁹. Утім цього поштовху виявилось недостатньо для того, аби, за висловом російського історика О.Рожкова, «подолати забуття» тематики голоду та репресій 1930-х рр.¹⁰

У середині 1990-х рр. була ще одна спроба започаткувати подальші дослідження теми голоду, принаймні на Кубані, із залученням даних усної історії як історичного джерела. Так, 1995 р. завідувачка усноїсторичної лабораторії Російського державного гуманітарного університету Д.Худова у своїй публікації про «чорні дошки» на Кубані використала винятково усні свідчення¹¹. Це була низка інтерв'ю, записаних 1989 р. співробітниками лабораторії від жителів станиці Уманської Краснодарського краю (перейменована на Ленінградську, нині охоплює територію чотирьох станиць). Авторці вдалося досягти поставленої мети: вивести тему голоду в регіоні за рамки установлені в російській історіографії схеми та запропонувати нові напрями для подальших досліджень. Ішлося, зокрема, про обшуки, відбирання всього продовольства, голодування, смертність, посівну 1933 р., насінневу допомогу, режим застосування чорних дошок і ставлення до них станичників, блокування поселень, адаптацію переселенців на нових місцях поселення, співіснування їх із місцевими мешканцями¹².

Але чому ж у пострадянській Росії запис усної історії від жителів регіонів, що постраждали від голоду, не отримав продовження? Адже відомо, що документи не дають можливості поглянути на передумови, причини, механізми, часові й географічні параметри голодування, зважаючи на однобоке висвітлення цієї проблематики партійними ідеологами.

⁷ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.: Мат. науч.-практ. конф. / Под ред. Н.И.Бондаря, О.В.Матвеева. – Краснодар, 2009. – С.208.

⁸ Алексеев И.И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX в. – [Б. м.], 1993. – 114 с.

⁹ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»: память о голоде 1932–1933 гг. в откликах на публикации И.И.Алексеева // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.50, 56.

¹⁰ Там же. – С.55.

¹¹ Худова Д. Черные доски: tabula rasa: Голод 1932–33 в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 гг. / Отв. ред., вступ. ст. Ю.Н.Афанасьев. – Москва, 1995. – С.67–87.

¹² Там же. – С.70–86.

Така відсутність масового інтерв'ювання очевидців голоду початку 1930-х рр. тим більш дивна, що, судячи з кількості публікацій з історичної тематики про відповідний період, у Російській Федерації сформувався окремий напрям історіографічних досліджень – південноросійська історіографія про голод 1932–1933 рр. І водночас нав'язливо висловлюється дивна теза про недостатню вивченість даної проблематики у країні й за кордоном станом на 2009 р.¹³

Якщо за мету було поставлено недопущення усноісторичного наративу про голод до публічного дискурсу через, скажімо, небезпеку зіпсувати імідж сталінського режиму, чи недостатність аргументів на користь «нищівного» удару в 1932–1933 рр. в ряді російських регіонів, то мети було досягнуто. Через відхід покоління, яке особисто пережило голод, на сьогодні запис усної історії про ті події можливий лише від наступного покоління, а не від безпосередніх очевидців трагедії.

Спробуємо поставити себе на місце російських дослідників. Одним з аргументів на користь труднощів дослідження періоду початку 1930-х рр. можна було б назвати недоступність архівних документів через їх засекречення. Але, по-перше, тоді тим більше зростає значення й потенціал інтерв'ювання безпосередніх свідків голоду (а також їхніх дітей). По-друге, маємо дані про розсекречення: наприклад, у 2008 р. було знято грифи обмеження доступу з документів Куцевського райкому партії за 1923–1955 рр. (Краснодарський край), у тому числі матеріалів кінця 1920 – початку 1930-х рр.¹⁴ Можливо, частково мова йде про документи щодо особового складу, які мають термін зберігання 75 років (1933 р. + 75 років = 2008 р.). Тобто гіпотетично на кінець 2000-х рр. мали б бути зняті грифи й з інших подібних матеріалів, і відтак бути залученими в обіг разом з усноісторичними джерелами.

Натомість за межами Кубані маємо лише поодинокі приклади записування усної історії щодо голоду. За даними В.Кондрашина, уже станом на 1991 р. за допомогою анкети «Свидетель голода 1932–1933 гг. в деревне Поволжья» було проведено опитування понад 300 респондентів у 46 селах 28 районів Саратовської та Пензенської обл. (у 1930-х рр. регіон охоплював Нижньоволзький і Середньоволзький краї, а також Автономну Республіку Німців Поволжья)¹⁵. Правда, він не зазначив подальшу долю цих усноісторичних джерел – 277 анкет (за свідченням С.Кульчицького, їх не було опубліковано¹⁶). Чому ж далі не була продовжена робота зі збирання усної історії очевидців трагедії для уточнення хронологічних, географічних параметрів голоду та його механізму? У підсумку історія російського села того періоду представлена винятково офіційними документами, а голоси селян і безпосередніх учасників подій у цьому джерельному масиві відсутні.

Підкреслимо, що станом на 2004 р. В.Кондрашин опитав близько 700 очевидців подій у 102 поселеннях 5 областей – досить потужний масив. Ці усноісторичні джерела він використав у публікації 2004 р. («Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной»). Далі дослідник зробив висновок про зіставність зібраних ним усноісторичних джерел та фактично першого видання свідчень в Україні «ЗЗ-й: Голод: Народна книга-меморіал», упорядкованого Л.Коваленко та

¹³ Бондарев В.А. Голод 1932–1933 в южнороссийской историографии: проблемы, направления и перспективы исследования // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.10.

¹⁴ Берляев А.И. Коллективизация в Куцевском районе Краснодарского края: По архивным документам Куцевского райкома ВКП(б): Рассекреченные документы // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.116.

¹⁵ Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в деревнях Поволжья // Скеписис: научно-просветительский журнал [Електронний ресурс]: https://scepsis.net/library/id_459.html

¹⁶ Кульчицький С.В. Кондрашин Віктор Вікторович.

В.Маняком¹⁷. Але зазначена збірка свідчень була першою ще в УРСР, після чого впродовж трьох десятиліть зібрано й оприлюднено величезний масив усної історичних джерел, абсолютно незіставний із тією незначною кількістю російських свідчень, про які писав В.Кондрашин.

Як же розвивалися наукові школи з усної історії в Росії з кінця 1980-х рр.? Відомо, що вже в 1989 р. у СРСР пройшло дві наукових конференції з проблем усної історії – у Московському історико-архівному інституті та місті Кірові. Саме в контексті усної історії згадано про готовність людей похилого віку розповісти про «голод 1930-х рр.»¹⁸. Того ж 1989 р. було створено Асоціацію усної історії Росії.

Деякі центри із дослідження усної історії припинили існування чи були інтегровані в інші дослідницькі лабораторії. Ідеться, зокрема, про Російський державний гуманітарний університет, В'ятський педагогічний університет, Калінінградський державний університет¹⁹. Центр усної історії Європейського університету у Санкт-Петербурзі розробив програму, яка була спрямована на розвиток досліджень і підготовку спеціалістів в області аналізу усних спогадів²⁰. Упродовж 2005–2013 рр. при історичному факультеті Петрозаводського державного університету існував центр усної історії²¹. Певний час діяло Студентське наукове товариство усної історії Кубанського державного технологічного університету²². Є відомості про створення Міжвузівського науково-освітнього центру «Нова локальна історія» як спільного проекту Ставропольського державного університету та Російського державного аграрного університету (Московська сільськогосподарська академія ім. К.Тимірязєва). Одним із напрямів досліджень заявлено сільську історію, історію повсякдення, пограничних областей Північного Кавказу, компаративне джерелознавство ставропольської історії, усна історія загалом²³. Проте нам не вдалося знайти детальні свідчення про діяльність цього центру.

Натомість є дані про існування станом на осінь 2020 р. низки регіональних шкіл усної історичних досліджень. Так, з грудня 1990 р. продовжує діяти центр усної історії й етнографії Алтайського державного педагогічного університету²⁴. При Пермському державному педагогічному університеті з 2005 р. функціонує центр усної історії та візуальної антропології²⁵. Науково-освітній центр усної історії у Воронежі почав роботу 2001 р., а з 2014 р. він став структурним підрозділом Воронежського інституту високих технологій²⁶.

Відомо, що у Волгоградській обл. на початку 1990-х рр. було проведено польові дослідження з історії та етнографії козацьких поселень, але через брак фінансування всі програми згорнули, включно з етнографічною експедицією Волгоградського університету. Із 1997 р. було організовано етнографічну практику для студентів упродовж трьох років, які за питальниками записували інтерв'ю, у тому числі

¹⁷ Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г.Белинского: Гуманитарные науки. – Вып. 11(15). – Пенза, 2009. – С. 118.

¹⁸ Бердинских В.А. Проблемы устной истории в СССР // Этнографическое обозрение. – 1992. – №5. – С. 149.

¹⁹ Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории Кубанского государственного технологического университета // У поисках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С. 120.

²⁰ Проекты: Факультет истории: Европейский университет в Санкт-Петербурге [Електронний ресурс]: <https://eusp.org/history/scientific-life>

²¹ Центр устной истории Петрозаводского государственного университета [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/>

²² Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории... – С. 123–125.

²³ Межвузовский научно-образовательный центр «Новая локальная история» [Електронний ресурс]: <http://window.edu.ru/resource/088/43088>

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: https://old.altspu.ru/history/nil/lik/lik_ethno/

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://pspu.ru/university/fakultety-i-instituty/istoricheskij/laboratorii/centr-ustnoj-istorii/>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://historyvoice.ru/%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81>

з очевидцями голоду 1930-х рр. Цю роботу дослідниця М.Риблова розпочала ще 1983 р. та продовжувала займатися усноїсторичними студіями впродовж 2000-х рр.²⁷

Центр усної історії й біографії Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного і благодійного товариства «Меморіал» основну свою діяльність спрямовує на дослідження історії політичних репресій та історії повсякдення. Проекти стосувалися, наприклад, досвіду дружин і дітей «зрадників Батьківщини», які були в'язнями ГУЛАГ, проводилися відеоінтерв'ю з жертвами та свідками радянської тоталітарної епохи²⁸.

Центр міждисциплінарних гуманітарних досліджень при Південному федеральному університеті (колишній Ростовський), створений 2016 р., серед напрямів своєї діяльності назвав записування від мешканців краю усної історії²⁹. Але нам не вдалося виявити слідів інтерв'ювання з тематики голоду початку 1930-х рр.

У Південному регіоні студіями з історичної тематики найактивніше займається Південний науковий центр РАН. У його структурі створено дві лабораторії: з дослідження козацтва (донського); історії та етнографії. Серед наукового доробку першої – рецензія на працю, присвячену нищенню радянською владою донського козацтва³⁰, а також висвітлення подій Другої світової війни. Як бачимо, голод початку 1930-х рр. аж ніяк не відноситься до тематики досліджень цих наукових інституцій, попри задекларований інтерес другої лабораторії до питань трансформації, повсякденного життя й національно-державного будівництва радянського періоду³¹.

Серед дотичних наукових інституцій Краснодарського краю варто згадати Науково-дослідний центр, що функціонує при Кубанському козацькому хорі. Початок його діяльності припав на 1974 р., коли при крайовому будинку народної творчості відновився фольклорно-етнографічний кабінет, 1990 р. реорганізований у відділ фольклору та етнографії при новоствореному тоді Центрі народної культури Кубані (ліквідований у грудні 2013 р.³²). У 2002 р. відділ набув статусу Науково-дослідного центру традиційної культури Кубані у складі Кубанського козацького хору. Однією з цілей визначено введення до наукового та «практичного» обігу публікацій, видань, історичних та етнографічних матеріалів козацтва й етнічних груп Кубані, півдня Росії³³. Судячи з відкритих джерел, центр продовжує працювати над поповненням власного архіву, зокрема з усної історії, де знаходиться місце й для оповідей про голод 1930-х рр. Адже від 1975 р. завдяки щорічним фольклорно-етнографічним експедиціям було сформовано базу даних із понад 200 магнітофонних плівок (1972–1985 рр.), близько 4500 аудіокасет (1985–2011 рр.), 300 відеокасет (1990–2010 рр.), а з 2011 р. записи ведуться за допомогою цифрової апаратури. Станом на 2015 р. було обстежено майже всі території, що входили до складу Кубанської області – загалом близько 350 населених пунктів³⁴.

Ще одна установа, де зберігаються матеріали експедицій зі свідченнями про голод, це вже згаданий Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Е.Феліцина. Є дані про зафондовані музеєм матеріали експедицій 1978, 1986 рр. до

²⁷ Рыблова М.А. «Устная история» донских казаков в полевых этнографических исследованиях // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4, История. – Вып.1(21). – Волгоград, 2012. – С.179.

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.memo.ru/ru-ru/collections/archives/oral-history/>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.sfedu.ru/www/stat_pages22.show?p=ELS/inf/D&x=ELS/10481

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/>

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-ynografii/>

³² Перцева Ю.И. Роль научных центров в изучении и сохранении культурного наследия казаков Юга России (1970–2000-е гг.) // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4, История. – Вып.3(27). – Волгоград, 2014. – С.96. Див.: [Електронний ресурс]: <https://sbis.ru/contragents/2308029486/230801020>

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culture.gov.ru/documents/informatsiya-o-deyatelnosti-nauchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoy-kultury-gbntuk-kk-kubans/>

³⁴ Там же.

Тимашевського й Мостовського районів Краснодарського краю³⁵. Також в основу досліджень різних аспектів життя кубанського села початку 1930-х рр. покладено матеріали діалектологічних та етнолінгвістичних експедицій Південного федерального університету й Південного наукового центру Російської академії наук за 1980–2009 рр.³⁶

Можна говорити і про створення дослідниками особистих архівів усної історичної джерел із тематики голоду початку 1930-х рр. Так, Н.Корсакова зберігає щоденники за 1979, 2000, 2004 рр., записані, відповідно, у станицях Старолеушківська, Новотитарівська, Брюховецька³⁷. Відомі прізвища ще кількох фахівців, які виїздили для роботи «в поле» та формували власні архівні масиви усних свідчень, зокрема про події початку 1930-х рр.³⁸

Часто свідчення про голод фіксуються в результаті опитування людини з іншої тематики. Так, 2007 р. було записано інтерв'ю з основоположником регіональної наукової школи фізики В.Писаренком в рамках проекту, підтриманого Російським державним науковим фондом «Метод усної історії в дослідженні регіонального наукового співтовариства». Науковець народився 1925 р. у станиці Стародерев'янківській, а описував події голоду зими 1932–1933 рр. на хуторі Старі Челбаси Канівського району. Сюжет про голод згадав сам респондент, а не інтерв'юєр³⁹.

Як бачимо, хронологічно процес створення наукових центрів з усної історії розпочався в Росії раніше, ніж в Україні, і центри з усної історії тут, у тому числі на Кубані, представлені численними й різноманітними науковими школами. Проте саме в Україні було акумульовано надзвичайно потужний масив усної історичної джерел про Голодомор. Щодо Російської Федерації, то в тематиці наукових досліджень навіть регіональних кубанських профільних інституцій спостерігаємо інші пріоритети. Наприклад, 2013 р. у Краснодарі було видано збірник спогадів очевидців про нацистську окупацію на Північному Кавказі⁴⁰.

Узагалі говорячи про усну історію як напрям історичної науки у сучасній Росії, не можна не помітити, наскільки агресивно-домінуючою в ній є тема «Великої Вітчизняної війни». Залежно від географічних параметрів регіону чи учасників відповідних проектів переважно окреслюється наступна тематика: повсякдення під час окупації, блокада Ленінграда, оstarбайтери, нацистська окупація, робота й життя в тилу, концентраційні табори тощо. Ухил у воєнну проблематику настільки відчутний, що російський історик О.Рожков однією з причин нехтування усними свідченнями про голод початку 1930-х рр. на Кубані відкрито називає конфлікт між офіційною історією, яка заповнила інформаційний простір дослідженнями подій війни, та неофіційною⁴¹. Нагадаємо, що наратив «Великої Перемоги» покладено в основу сучасного російського націєтворення та державного патріотизму. Тому і складається враження, що тема голоду початку 1930-х рр., витвореного сталінським режимом, принаймні на Кубані, та, імовірно (нам не вистачає даних усної історичної джерел для ствердного висловлювання), і в інших регіонах Росії – для сучасних російських істориків незручна.

³⁵ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков. – С.213.

³⁶ Власкина Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.173.

³⁷ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков. – С.213.

³⁸ Власкина Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. – С.173; Власкина Н.А. Языковой концепт голод в донских говорах // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.183–184.

³⁹ Еремеева А.Н. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В.Ф.Писаренко // Там же. – С.216–219.

⁴⁰ Сборник устных воспоминаний свидетелей и людей, переживших оккупацию на Северном Кавказе / Сост. Н.А.Чугунцова, М.А.Лаврентьева, Е.Ю.Седой. – Краснодар, 2013. – 196 с.

⁴¹ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»... – С.52–53.

Усна історія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, як відомо, широко представлена в українському сегменті мережі Інтернет. Не зупиняючись на цьому докладно, зазначимо лише, що передусім це сайт Національного музею Голодомору-геноциду⁴². Потужні ресурси – два проекти Інституту історії України НАН України («Цифровий архів Голодомору», «Електронний корпус документів»)⁴³. На сайті Інституту національної пам'яті та Інституту історії України розміщено 18 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору, що містять окремий розділ зі свідченнями очевидців. Деякі книги пам'яті включають усноісторичні джерела, як залучені з тематичних збірників, так і самостійно зібрані архівними, бібліотечними, музейними працівниками, освітянами, школярами, студентами. Тільки серед серійних видань – двотомник О.Веселової, тринадцятитомник Ю.Мицика, чотиритомник свідчень очевидців для Комісії Конгресу США, десятки інших видань, сотні й тисячі окремих публікацій, свідчень, включно з аудіо- та відеозаписами. Окремі наративи публікуються на сайтах архівних установ, центральних і регіональних телеканалів, онлайн-ових новинних проєктів, музеїв.

Як же оприлюднено «усну історію» голоду 1932–1933 рр. в Росії? Найбільшим цілісним зібранням свідчень, яке нам удалося знайти, виявилася публікація частини польових матеріалів Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору у вигляді додатку до збірника матеріалів науково-практичної конференції («Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.»). Подано 146 записів, зроблених переважно у Краснодарському краї. Ці спогади лягли в основу низки публікацій учасників згаданої конференції про голод у південноросійському селі. Судячи з вихідних даних легенди свідчень, останні було записано у 1990–2008 рр. Формування бази даних з голоду розпочалося 1975 р. Географію проєкту окреслено як Кубанська область – колишня територія Кубанського козацького війська (Краснодарський, Ставропольський краї, терени Адигеї й Карачаєво-Черкесії)⁴⁴. На сайті Кубанського козацького війська подано згаданий додаток на восьми сторінках⁴⁵.

На сторінці Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору опубліковано одну рубрику «Усні розповіді про голод 1933 р., записані у жителів станиць Отрадненського району Краснодарського краю». Записи зробили дев'ятеро дослідників у ході Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції у 1996 та 2018 рр. у шести станицях указанного району та в одному хуторі. Зберігаються документи в архіві НДЦ. Наведено понад 20 цитат без належної паспортизації, зокрема вказівки на місце та рік запису, вік респондентів. Подання усноісторичних джерел організовано таким чином, що вони виступають підтвердженням уже сформульованих тез про діяльність «комсодів» (комітети сприяння колективізації), харчування, вилучення продовольства, масову смертність, поховання в ямах тощо⁴⁶.

Кілька публікацій усноісторичних джерел, присвячених голоду на Кубані, виявлено на сайті Отрадненського районного товариства істориків-архівістів в

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: www.holodomormuseum.org.ua

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21FMT=brief_prj&S21ALL=%28%3C.%3EZP%3D!%3C.%3E%29&S21SRW=nm&S21SRD=UP&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR=300

⁴⁴ Голод на Кубані: 1932–1933 гг.: Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.336–442.

⁴⁵ Там же. Див. також: [Електронний ресурс]: <http://www.slavakubani.ru/content/detail.php?ID=2603&page=1>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://kx.ru/scince/ustnye_rasskazy_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanits_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/

ім'я святого преподобного Нестора-Літописця. Це публікація двох свідків голоду зі станиці Надьожної Отрадненського району, записана місцевим жителем, краєзнавцем і членом районного товариства істориків-архівістів В.Чесноковим⁴⁷; стаття А.Коровіна про голод у станиці Отрадненській із посиланням на п'ятьох очевидців у різних станицях району; стаття А.Дейневича «Рассекреченный голод (К 80-летию начала Голодомора 1932–1933 гг.)» про виставку 2009 р., присвячену голоду на Кубані, організовану Краснодарським державним історико-археологічним заповідником ім. Е.Феліцина⁴⁸. Розміщено тут і дипломну роботу 1993 р. про колективізацію й голод 1932–1933 рр. на Кубані, побудовану в тому числі на спогадах жителів Отрадненського району (утім не подано перелік респондентів)⁴⁹.

Один випуск регіонального журналу «Родная Кубань» за 2002 р. було присвячено винятково спогадам (28) та свідченням 43 очевидців голоду на Кубані 1932–1933 рр.⁵⁰

У 2015 р. матеріали про голод 1932–1933 рр. на Кубані розмістив на сторінці власного «живого журналу» користувач svetkuban. Тут посилання на низку статей зі збірника «Историческая память...», газетні публікації очевидців, постанова Держдуми від 2 квітня 2008 р. №262-5 про заяву, присвячену «пам'яті жертв голоду 30-х рр. на території СРСР», інфографіка МЗС РФ про «голод у СРСР», п'ятитомник «Трагедия советской деревни», книга Є.Осколкова про хлібозаготівлі та голод 1932–1933 в Північно-Кавказькому краю, таємна постанова від 8 травня 1933 р. про припинення репресій на селі тощо⁵¹. Автор профілю вказує, що ці матеріали він розмістив як реакцію на публікації у соціальних мережах, в яких применшувалися сталінські репресії, або зазначалося, що репресовані самі винні. Тобто оприлюднення низки джерел до актуальної тематики дослідження у себе на сторінці стало приватною ініціативою небаїдужого громадянина. Проте ми так і не виявили централізованого місця зберігання таких матеріалів і публікацій онлайн, що може свідчити про відсутність інтересу до теми як у російської центральної, регіональної влади, так і наукової спільноти загалом.

Близьким до «класичної» усної історії є видання «Гибель российского крестьянства», що репрезентує щоденник з 11 зошитів сина священника станиці Должанської Єйського району Краснодарського краю М.Поповича, а також спогади М.Роя зі станиці Дядьківської (первісно заселена переважно українцями) «Бегство из ада» (написані в Канаді)⁵². Слід уточнити, що свідчення М.Роя («Я ось уже дев'ятий десяток років живу на цьому світі й минуле, пережите забути не можу, [...] і за нагоди розповідаю іншим») ⁵³ взято як епіграф до однієї статті про голод 1932–1933 рр. на Кубані. Проте прискіпливе вивчення біографії М.Роя свідчить, що очевидцем голоду як житель станиці він не був. У 1929 р. його як козака було вислано в табір на Урал, а 1931 р. він, завдяки вмінню працювати з геофізичними приладами, став членом топографічної експедиції, що займалася зйомкою тундри від річок Печори до Обі. Оскільки охорони в експедиції не було, М.Рой зміг утекти, через Кавказ дістався до Туреччини, а після завершення війни опинився в Канаді⁵⁴. І чи не єдиним безпосереднім свідченням (інші відомості він міг отримувати від своїх рідних та друзів уже пізніше) став опис його подорожі потягом на південь: «В Армавірі, на

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://roia.otradnaya.com/documents.php>

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: http://roia.otradnaya.com/files/Ivanov_Diplom_o_golode.pdf

⁵⁰ Родная Кубань. – 2002. – №3. – С.14–144.

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://svetkuban.livejournal.com/459828.html>

⁵² Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. – С.211.

⁵³ Там же. – С.208.

⁵⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://synchasvetlana.livejournal.com/35564.html>

станції, бачу, сидять дві дівчинки, пухлі, прозорі обличчя, одна, ворущаючи губами, простягає ручки, біля іншої лавки лежить померла жінка, а поблизу неї хлопчик не плаче, а стогне, а далі, бачу, повз спокійно ходять охоронці й вартові»⁵⁵. Інше спостереження стосувалося вокзалу станиці Кавказької, де патрульні заганяли всередину будівлі жінок похилого віку та відбирали в них мішечки з кукурудзяною крупою, по яку ті їздили до Осетії та Гроznego⁵⁶.

Для порівняння: в Україні виявлені на сьогодні щоденники тих років (найвідоміші – учительки О.Радченко та партійця Д.Заволоки) зведені в одне видання й удосконалені онлайн⁵⁷ (до публікації книги в 2018 р. ці документи також розмішувалися на різних ресурсах). Чому відсутній інтерес до публікації цих важливих джерел до історії козацьких станиць Кубані, зокрема й подій голоду? Адже оприлюднення на сайті рукописів – процедура нескладна й не потребує фінансових витрат.

Проект «Безсмертний барак», що включає 1 млн 926 тис. 759 імен, позиціонує себе «найбільшою живою енциклопедією про репресованих»⁵⁸. У ньому є розділ «Злочини радянської влади», сторінка «Голод у СРСР», рубрика «Голод у 1932–1933». Подаються витяги з листів, що датуються лютим 1933 р., до червоноармійців від рідних із Північно-Кавказького краю про ситуацію на їхній малій батьківщині⁵⁹. Причому за ілюстрацію взято фотографію інженера Віннербергера околиць українського Харкова, де було місце масових поховань, із табличкою: «Здесь категорически воспрещается производить похоронь»⁶⁰.

В.Кондрашин у своїй монографії 2008 р. «Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни» у додатку 1 подає перелік опитаних ним свідків голоду в Поволжі й на Південному Уралі (Волгоградська, Оренбурзька, Пензенська, Самарська, Саратовська обл.)⁶¹. Проте, на нашу думку, публікація самих спогадів (а не простий перелік прізвищ свідків), імовірно, збагатила б історіографію голоду на території Росії та спонукала до подібної роботи дослідників в інших регіонах. І тоді, можливо, російські історики мали б більше опублікованих усноісторичних джерел до цієї теми, а порівняльні студії могли базуватися не лише на офіційній документації, яка відкладалася в архівних установах, але й на думці безпосередніх очевидців.

Дивують підходи деяких російських дослідників до усної історії як виду історичного джерела. Т.Власкіна, котра сама записувала інтерв'ю з очевидцями голоду та зробила висновок про кореляцію усноісторичних джерел із документами, що відклалися в архівах, із погляду хронології, послідовності подій, назв населених пунктів, імен⁶², аналізує усну історію не як історичне джерело дослідження голоду, а як джерело до вивчення питань «соціалістичної трансформації культури», наслідків для окремої людини, сприйняття трагічних подій людьми⁶³. Інший історик, говорячи про листи свідків голоду, назвав головними аспектами, які надає цей вид історичного джерела, суб'єктивні переживання та досвід виживання, стверджуючи,

⁵⁵ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. – С.211.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ «Репресовані» щоденники: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Упор., вступ. ст., заг. ред. Я.Файзуліна. – К., 2018. – 352 с.

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://bessmertnybarak.ru/about/>

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://bessmertnybarak.ru/article/soobscheniy_o_golode_1933/

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://bessmertnybarak.ru/rubric/golod_v_1932-1933/

⁶¹ Кондрашин В. Приложение 1: Список свидетелей голода 1932–1933 гг. в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень // Голод 1932–1933 гг.: трагедия российского села. – Москва, 2008. – С.488–506.

⁶² Власкина Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. – С.159.

⁶³ Там же. – С.171.

що свідки, на відміну від учених, науково не аналізують голод в «історичному чи соціологічному аспектах»⁶⁴. Тобто він відмовляє респондентам у праві намагатися сконструювати власне бачення подій, часто альтернативне офіційній радянській версії, акцентуючи увагу на емоційності усної історичних джерел із теми та їх вузькій спрямованості, сконцентрованої на виживанні.

Отже, бачимо удоступнення в мережі Інтернет найбільшого виявленого нами масиву усної історичних джерел із голоду на Кубані (близько 70 у журналі «Родная Кубань» та публікація додатку зі 146 свідченнями у збірнику «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.»). Уважаємо, для цього регіону представлений масив змістовно багатий, хоч і нерепрезентативний – з огляду на голод, події мають бути зафіксовані в пам'яті набагато більшої кількості очевидців та удоступнені в мережі Інтернет для неупередженого дослідження минулого. Зручним для дослідників виглядало б зведення розрізнених свідчень в єдину базу, можливо, із викладенням онлайн принаймні частини записів інших тематичних експедицій Кубанського хору.

Дослідження голоду початку 1930-х рр. як один із напрямів діяльності інституцій, що записують усну історію, також нами не зафіксовано (крім окремих ініціатив та діяльності Кубанського хору, для якого, зрозуміло, голод також не є провідною темою інтерв'ювання). Можемо говорити про відсутність системної, цілеспрямованої роботи зі збору свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. в різних регіонах Росії (крім Кубані, де все одно переважна більшість зібраних матеріалів, зрозуміло, стосується побуту, обрядовості кубанських козаків за відсутності українського компоненту при аналізі даних) центрами усної історії за їх наявності та фінансової спроможності (кращої, ніж в українській науці й освіті). Оприлюднені в Мережі усної історичні джерела про голод на Кубані свідчать про присутність пам'яті про трагедію на цих теренах, але натомість там практично не представлено наративів інших регіонів.

Нагадаємо, що в Україні видаються збірники документів і свідчення на рівні районів. Подібні серійні видання або хоча в публікації онлайн із метою економії коштів могли бути зроблені і для Кубані по станицях (та/або районах, якщо не вистачає матеріалу по окремих станицях). Можна було б зробити видання усної історичних джерел із виділенням тематичних блоків: наприклад, книга про вилучення продовольства, про людяність, про їжу, про фольклор, стратегії виживання. Є потенціал для максимальної інтеграції усної історичних джерел в історичні дослідження, побудовані на архівних матеріалах, та проведення верифікації й кореляції даних обох видів джерел.

Найменш фінансово та часово затратним було б оприлюднення усної історії голоду 1932–1933 рр. на сайтах архівних установ, навчальних закладів, центрів дослідження усної історії. В Україні встановлено окремий день для вшанування пам'яті померлих від голоду. У цю дату проводяться тематичні заняття у школах, знімаються телевізійні передачі та документальні фільми (як мінімум, запис кількох інтерв'ю очевидців чи демонстрація таких записів – це вже маленький документальний фільм). Натомість у Російській Федерації ми не спостерігаємо нічого подібного – при тому, що, повторимо, дослідження усної історичних джерел та проведення польових записів там має тривалішу традицію, ніж в Україні.

Описані вище механізми удоступнення відомостей про голод 1932–1933 рр. можуть бути застосовані до відповідних усної історичних джерел в інших регіонах Росії – передусім за умови їх наявності та покриття ними значної території:

⁶⁴ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»... – С.51.

представлення таких джерел онлайн на певних ресурсах, чи в базах даних, або у вигляді опублікованих збірок. Однак поки що виглядає, що у випадку з іншими російськими регіонами маємо спорадичні зусилля щодо записування усноісторичних джерел про голод та окремі розпорошені свідчення. Найвні, зокрема, поодинокі свідчення очевидців голоду на Поволжі у статті В.Кондрашина. Натомість у його монографічному дослідженні подано лише перелік свідків голоду та фольклор про голод на Поволжі й Південному Уралі.

Підкреслимо, що окремі ініціативи зі збору усних свідчень не можуть «покри-ти» територіально великі колишні зернові регіони початку 1930-х рр. Те саме стосується запровадження усної історії як масового, достовірного джерела вивчення трагічних подій 1930-х рр., як це сталося в Україні. Удоступнення російськими дослідниками не поодиноких, а масових усноісторичних джерел із тематики голоду, записаних відповідно до прийнятих норм у різних регіонах Росії, було б підставою для спростування теперішніх висновків.

На сьогодні ж у випадку із «позакубанськими» російськими свідченнями про голод, мова може йти про відсутність потужного репрезентативного масиву усноісторичних джерел, коли немає змоги створити масиви даних, зіставні з українськими районних та обласних рівнів. Активна, на рівні українських колеґ, збирацька й археографічна робота російських візаві дала б змогу дослідникам Голодомору порівняти наратив жителів різних адміністративно-територіальних одиниць СРСР про події початку 1930-х рр.

Відсутність усної історії про голод 1932–1933 рр. в Росії не можна пояснити просто замовчуванням цієї події через страх перед порушенням заборони, установлені ще самим Й.Сталіним у розпал трагедії в лютому 1933 р. (його заява: «Ми добилися того, що підняли завдяки колгоспам бідняків до рівня середняків»⁶⁵). Заборона діяла й у радянській Україні, але страх став на заваді участі в інтерв'ю респондентів у небагатьох (як ми можемо судити порівняно з зіставною кількістю усноісторичних джерел із теми в Україні) випадках. Складається враження, що усну історію про голод на Кубані воліють не бачити за межами регіональних інституцій і часто всередині них самих, а також прагнуть уникати комплексного аналізу відносно потужного цілісного масиву даних.

Дослідження представленості усної історії про голод у Росії як віддзеркалення стану історичної пам'яті у цій державі продовжує викликати багато запитань. Наприклад, чому в еміграції не виявлено потужної роботи козаків (і їхніх нащадків) з оприлюднення свідчень про голод? Можна аргументувати, що події Другої світової війни, в якій козаки брали активну участь, і часто не на боці радянської армії, «перебили» пам'ять про початок 1930-х рр. Але тоді чому українські емігранти уже в 1953 р. спромоглися видати «Білу книгу про чорні діла Кремля» (редактор якої, С.Підгайний, був уродженцем Кубані та походив із козацької родини) зі свідченнями про голод?! Чому ініціативу української діаспори у США із записування усної історії (через неможливість використовувати офіційні документи з архівів) про голод 1932–1933 рр. в Україні було підтримано створенням Комісії з українського голоду в Конгресі 1984 р. та як результат маємо публікацію звіту, тритомне англomовне видання свідчень та (опубліковане в незалежній Україні) чотиритомне україномовне видання?! Українсько-канадський дослідницький документаційний центр (Торонто) також веде роботу із записування усної історії про голод 1932–1933 рр. в Україні. Маємо констатувати: російська діаспора проводила активну

⁶⁵ *Сталін І.В.* Речь на I Всесоюзном съезде колхозников-ударников, 19 февраля 1933 г. [Електронний ресурс]: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t13/t13_39.htm

роботу із викриття злочинів комуністичного режиму, однак голод 1932–1933 рр. не став окремим епізодом, підкріпленим сотнями, якщо не тисячами, розповідей очевидців, як у випадку з українською діаспорою.

Свідчення очевидців голоду виводять людину, заколисану нарративом про могутність і непереможність СРСР, із зони комфорту. Вони відкривають інший кут зору на події, зокрема на Кубані в 1932–1933 рр. У них – вирок людиноненавистницькій політиці влади, спродукованій комуністичною ідеологією. Російська еліта (наукова, політична), яка задає вектори розвитку держави, із низки причин відмовляється за-суджувати злочинну природу радянського режиму загалом, та злочини сталінізму зокрема. Між тим розуміння окремими людьми злочинної природи сталінізму недостатньо для зрушення в бік декомунізації суспільної свідомості і світогляду.

Дозволимо собі висловити припущення про відсутність в історичній пам'яті росіян голоду 1932–1933 рр. та обґрунтувати наш висновок. Голод розпочався у російських селах, так само, як і в українських, після 1929 р. із запровадженням політики колективізації та розкуркулення з метою концентрації коштів у руках держави для задоволення її мілітаристських потреб. Проте в українській масовій пам'яті злам, який стався в кінці 1932 та на початку 1933 рр., був настільки сильний, що його не змогла «перебити» навіть нацистська окупація. Зламу, який би кардинально вирізняв ситуацію голодування з кінця 1920 – початку 1930-х рр. і потребував би його виходу у вигляді проговорювання такого травматичного досвіду шляхом надання інтерв'ю та їх масового оприлюднення, – на території Російської Федерації (крім Кубані) не відбулося. Тож у «російській» пам'яті, виходячи з аналізу удоступнених усноїсторичних джерел, у той самий період подібна картина не відстежується.

Інше наше припущення, базоване на аналізі стану представлення усної історії про голод початку 1930-х рр. в інформаційному просторі Росії, стосується незручності для сучасної російської влади нарративу усноїсторичних джерел із цієї теми через ряд причин. По-перше, наявні усноїсторичні джерела про голод на Кубані свідчать про подібність (етнічні характеристики, часові параметри, механізм дії, хід, наслідки) голодової акції тут із такою самою в УСРР. Потужна присутність зазначеного нарративу буде нагадувати про «доголодову» ідентифікацію більшості населення Кубані як українців. Також постане питання трагічної долі українських мешканців Краснодарського краю, зокрема виселення їх за етнічною ознакою. Нарешті, можливо припустити (маємо замало джерел для порівняння та глибших висновків), що нарратив усної історії відрізняється для українських і російських станиць, що, звичайно ж, є небажаним відкриттям в історичних дослідженнях Росії через контроль держави над історичною пам'яттю й намагання центральної влади пов'язувати голод винятково з економічними чинниками. Для пошуку відповідей на поставлені вище питання та озвучені роздуми, подальшим напрямом досліджень мав би бути: зібрати й дослідити усну історію (а також офіційні документи) про події в російських та українських станицях (чи були відмінності в реалізації механізму покарання козаків двох етнічних груп?).

По-друге, збирання й оприлюднення усноїсторичних джерел про голод початку 1930-х рр. у Росії розкриває методи дій владних органів та уповноважених владою в ті роки. А ці методи подібні (відповідно до низки свідчень) до поведінки нацистів на окупованих радянських територіях. Звідси виникає незручна ситуація для держави, яка позиціонує себе переможницею над «коричневою чумою».

По-третє, дії вповноважених влади в той період, яскраво описані навіть у такому не досить потужному джерельному масиві, як усна історія про голод на Кубані,

кидають тінь на радянський режим та його очільника – «ефективного менеджера». Тема репресій, на відміну від 1990-х та навіть початку 2000-х рр., у Росії порушується на рівні фахових інституцій та науковців, залишаючись на узбіччі суспільної думки, через ототожнення у масовій свідомості й політичному дискурсі сучасного російського режиму з радянським. Відповідно, у публічний простір запроваджується фактично радянський наратив («велич держави», «вороже оточення», колишні республіки треба повернути до сфери впливу та ін.), в якому немає місця «переможеним» державою висланим «куркулям» і незручним жителям сіл, заморених рукотворним голодом через ідеологічні настанови й потреби.

Отже, наведені дані та проаналізований матеріал дозволяють нам зробити висновок про переважну відсутність в історичній пам'яті росіян такого катастрофічного зламу звичного способу життя, пов'язаного зі свідомим доведенням до голоду та свідомими обмеженнями, накладеними владою, які внеможливили порятунок від голоду. Присутність у колективній пам'яті такого зламу в інших, окрім Кубані, регіонах знайшла б вихід із кінця 1980-х рр. (як вона знайшла на Кубані та в Україні).

А мінімальну присутність у науковому дискурсі та інформаційному просторі кубанських усноїсторичних джерел щодо голоду (та, можливо, з інших регіонів, наприклад Поволжя) можна пояснити ідеологічними установками вже сучасної російської верхівки. А ці ідіологеми входять у суперечність із присутністю в масовій свідомості пам'яті про злочини радянської влади, та ще й за участі, чи хоча б невтручання, Й.Сталіна. Але, повторимо: досвід України показує, що настільки травматичний наратив для колективної пам'яті, яким став Голодомор осені 1932 – зими та весни 1933 рр., знайшов би вихід хоча б у 1990-х і початку 2000-х рр. – більш сприятливому періоді для дослідження злочинів сталінського режиму, і залишив би слід у вигляді публікацій усних джерел про трагедію голоду, зважаючи на кількість центрів із дослідження усної історії в Росії.

Насамкінець можемо зробити висновок про продовження геноцидної політики на Кубані, коли на додачу до демографічного заміщення населення шляхом виселення та вбивства голодом, знищувалася й пам'ять про людей українського походження, натомість про постраждалих кубанців-росіян згадувати можна і треба (хоча й обережно) в контексті «розкозачування», тобто боротьби радянської влади з козацтвом як явищем.

REFERENCES

1. Alekseenko, I.I. [1993]. *Repressii na Kubani i Severnom Kavkaze v 30-e gg. XX veka*. Izdano po zakazu Krasnodarskogo informatsionnogo nauchno-metodicheskogo tsentra. [in Russian].
2. Berdinskikh, V.A. [1992]. Problemy ustnoi istorii v SSSR. *Etnograficheskoe obozrenie*, 5, 149–152. [in Russian].
3. Bondarev, V.A. [2009]. Golod 1932–1933 v iuzhnorossyjskoi istoriografii: problemy, napravleniia i perspektivy issledovaniia. *Istoričeskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-praktičeskoj konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 10–18. Krasnodar. [in Russian].
4. Borysenko, V. [2007] *Svicha pamiat: Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rr.* Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
5. Eremeeva, A.N. [2009]. Golod na Kubany v pamiaty kubanskoho uchenoho V.F.Pysarenko. *Istoričeskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-praktičeskoj konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 208–219. Krasnodar. [in Russian].
6. Golod na Kubani: 1932–1933 gg. Polevye materialy Kubanskoj folklorno-etnograficheskoi ekspeditsii Nauchno-issledovatel'skogo tsentra traditsionnoi kul'tury GNTU "Kubanskij kazachij khor" [2009]. *Istoričeskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-praktičeskoj konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 336–442. Krasnodar. [in Russian].
7. Khudova, D. [1995]. Chernye dosky: tabula rasa: Golod 1932–33 v ustnykh svydetelstvakh. *Golod 1932–1933 gg.* (Ed. Yu.N.Afanasiev), 67–87. Moskva: RGGU. [in Russian].

8. Kondrashin, V. (2008). Prilozhenie 1: Spisok svitatelei goloda 1932–1933 gg. v Povolzhie i na luzhnom Urale, oproshennykh avtorom v khode sotsiologicheskogo obsledovaniia povolzhskikh i iuzhnouralskikh dereven. *Golod 1932–1933 gg.: tragediia rossiiskoi derevni*, 488–506. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
9. Korsakova, N.A. (2009). Golod 1932–1933 gg. na Kubani v vospominaniakh starozhilov. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev, 208–215. Krasnodar. [in Russian].
10. Kulchytskyi, S.V. (2021). Kondrashyn Viktor Viktorovich. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. Dodatkovyi tom 2*. [in Ukrainian].
11. Pertseva, Iu. (2014). Rol nauchnykh tsentrov v izuchenii i sokhraneniі kulturnogo nasledyia kazakov luga Rossii (1970–2000-e gg.). *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3(27), 93–104. [in Russian].
12. Rebrova, Yu. (2010). Organizatsiia i deiatelnost studencheskogo nauchnogo obshchestva po ustnoi istorii Kubanskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo*. (Eds. H.H.Hrinchenko, N.Khanenko-Frizen), 120–128. Kharkiv. [in Russian].
13. Rozhkov, A.Iu. (2009). «Myshi sieli liudei...»: pamiat o golode 1932–1933 gg. v otklikakh na publikatsii I.I.Alekseenko. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 48–57. Krasnodar. [in Russian].
14. Ryblova, M.A. (2012). “Ustnaia istoriia” donskikh kazakov v polevykh etnograficheskikh issledovaniiah. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1(21), 177–184. [in Russian].
15. Verstiuk, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini – henotsyd ukrainskoho narodu. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka: Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii*. Kyiv, 25–26 veresnia 2008 r., 15–31. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [in Ukrainian].
16. Vlaskina, N.A. (2009). Iazykovoї kontsept golod v Donskikh govorakh. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 174–184. Krasnodar. [in Russian].
17. Vlaskina T.Iu. (2009). Golod na Donu po ustnym svidetelstvam. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 155–174. Krasnodar. [in Russian].

Tetiana Boriak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctoral Student,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

The Famine of 1932–1933 in Historical Memory: Ukraine vs Russia (Reflections on Oral History Sources)

Abstract. The goal of the article is to analyze condition in informational space (here we take oral history centers and internet network) of the famine 1932–1933 survivors' testimonies in Russia to find presence or absence of the given above famine in historical memory. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity. The main methods are the methods of periodization (analysis of oral history sources in the frames of certain chronological frames), history-cultural attribution (dependence of time and place of creation, content of oral history sources on specific social professional environment and value imperatives of this environment) and history-comparative (correlation of development vectors and making available of oral history sources about the famine in Russia and Ukraine). **Scientific novelty.** The article suggests looking at the problem of preservation of memory about the famine of the beginning of the 1930-s in Russia through the prism of accumulation of historical sources about this event – of oral history by specific research centers and representation of these data in internet. **Conclusions.** The author states relative presence in informational space of oral history sources about the famine in Kuban of 1932–1933 represented in: publication of sources; of separate testimonies; activity of scientific expeditions of Kuban choir on writing down of testimonies, including ones about the famine. At the same time, the resources with the testimonies of the famine survivors in the regions other than Kuban are almost absent. It is important to take into account that the centers on oral history research have been created in many Russian regions. The article proposes explanations of such geographical disproportions in representation on oral history sources in Russian Federation.

Keywords: oral history sources, oral history, famine of 1932–1933, historical memory, Kuban, Russia, Ukraine.

DOI: <https://doi.org/>
УДК: 271.2.327(477:[470+571])

Світлана Кагамлик
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kagam@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4732-1410>

Єпископ Веніамін (Сахновський): духовно-релігійна та культурно-просвітницька діяльність

Анотація. Метою статті є аналіз життя й діяльності єпископа Веніаміна (Сахновського), виявлення специфіки його архіпастирського служіння на теренах Коломенської, В'ятської, Воронежської єпархій, реконструкція кола оточення та спілкування. **Новизна дослідження.** Уперше в українській історичній науці розглянуто постать архієрея, обґрунтовано його українське походження та специфіку архіпастирської діяльності згідно з українськими традиціями. **Методологія** базується на поєднанні методів і принципів історизму, системності, культурно-історичної типології. За допомогою історично-антропологічного методу з'ясовано ієрархію духовних цінностей та змодельовано соціальний портрет єпископа. **Висновки.** Життєві віхи, духовно-релігійна, культурно-просвітницька діяльність та коло спілкування ієрарха підтверджують його українське походження й духовне служіння згідно з національними традиціями. Архієрей підтримував тісні контакти з вихованцями Києво-Могилянської академії – київським архієпископом Рафаїлом (Заборовським), чернігівським єпископом Амвросієм (Дубневичем), ростовським митрополитом Арсенієм (Мацієвичем) та ін. Архіпастирська діяльність його на теренах різних російських єпархій засвідчує, що він продовжував просвітницькі заходи своїх попередників і сучасників – архієреїв-українців, у започаткуванні й розвитку шкіл-семінарій, забезпеченні їх викликаними з Києва та Чернігова учительськими кадрами. У сфері місійної діяльності єпископ Веніамін не обмежувався звичним для того часу виконанням указів Синоду, а виявляв ініціативу щодо християнізації удмуртів, матеріального забезпечення місії, у тому числі власними коштами, захисту від утисків татар і місцевих властей.

Ключові слова: православна церква, єпископ Веніамін (Сахновський), Коломна, В'ятка, Воронеж, Києво-Могилянська академія, місіонерство.

Епоха Просвітництва з її культом розуму й тісним переплетінням церковних і світських елементів розкрила плеяду церковних діячів-українців, відомих багатогранністю творчих інтересів і сфер діяльності, які примножували своїми здобутками культуру, духовність, ширили місійну справу на безкрайніх просторах Російської імперії. Проте історичні розвідки про них відрізняються крайньою нерівномірністю. Порівняно з такими постатями, як Димитрій (Туптало), Стефан (Яворський), Феофан (Прокопович), дослідження біографій яких стало проблемою міжнародного рівня, досі ще є ієрархи, відомості про котрих обмежуються короткими біографічними даними, а їхні імена здебільшого залишаються поза увагою сучасних істориків. Серед тих, хто залишився «в тіні», – колоритний образ Веніаміна (Сахновського),

визначного як широкою географією свого архіпастирського служіння – на теренах Коломенської, В'ятської, Воронежської єпархій, так і активною духовно-просвітницькою діяльністю, що залишила яскравий слід в історії та культурі українського, російського, молдавського народів.

Віхи життя й архіпастирська діяльність Веніаміна (Сахновського) зацікавили церковних істориків уже на початку XIX ст., щоправда на рівні суто біографічних даних. Так, архієпископ Амвросій (Орнатський) в історії російської ієрархії подав стисло інформацію про зверхників російських єпархій, у тому числі про Веніаміна як очільника Коломенської, В'ятської та Воронежської єпархій¹. Надалі інформація про нього фігурувала лише контекстно, головним чином у часописах краєзнавчого характеру, де публікувалися церковно-історичні огляди єпархій і духовних навчальних закладів. З'являлися статті у церковних виданнях². Матеріали до історії В'ятської єпархії зібрав Платон (Любарський), додавши коротку характеристику про її очільників³. Зі світських дослідників дорадянського періоду варто відзначити П.Лупова, який у викладі процесу християнізації В'ятського краю коротко охарактеризував місійну діяльність єпископа Веніаміна, зокрема його роль у наверненні удмуртів⁴. Постаті в'ятських архіпастирів зацікавили й письменника М.Лескова, що навів цікаві факти з їхніх біографій, у тому числі Сахновського⁵. Певні аспекти культурно-просвітницької та іншої діяльності архієрея висвітлили у своїх дослідженнях П.Знаменський, К.Харлампович⁶.

У радянський період дослідження у царині історії церкви не проводилися. Цю лакуну заповнила пострадянська історіографія, головним чином російська, яка продовжила традицію дослідників XIX ст. Так, М.Комолов створив цикл студій про воронезьких архіпастирів, у тому числі Веніаміна (Сахновського)⁷. В.Помелов охарактеризував дії єпископа як зверхника В'ятської єпархії, зокрема, у відродженні семінарії у Хлинові⁸. Сфері місійної діяльності архієрея на цих теренах присвятив статтю М.Орлов⁹. Певну інформацію про ієрарха як представника російської церкви можна знайти також на єпархіальних сайтах і у сучасній «Православній енциклопедії»¹⁰.

¹ Амвросий (Орнатский). История российской иерархии. – Ч.1. – Москва, 1807. – С.191, 198, 247–248.

² Пинегин Г. Материалы для истории Вятской епархии // Вятские епархиальные ведомости. – 1865. – №17. – С.520–521; *Его же*. История Вятской духовной семинарии // Там же. – 1868. – №4. – С.63–67; *Иероним (Фармаковский)*. Материалы для истории Вятской епархии // Там же. – 1863. – №4. – С.111–130; №5. – С.146–152; *Самбукин Д.* Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский // Воронежские епархиальные ведомости. – 1870. – №12. – С.565–571; №13. – С.603–614; №23. – С.1031–1039.

³ Платон (Любарский). Любопытное известие о Вятской епархии и о бывших в ней архиереях с начала и поныне // Сборник древностей Казанской епархии и других присюпамятных обстоятельств. – Казань, 1868. – С.161–193.

⁴ Луппов П. Христианство у вотяков со времени первых исторических известий о них до XIX в. – Санкт-Петербург, 1899. – С.116–158.

⁵ Лесков М. Святительские тени // Исторический вестник. – 1881. – №5. – С.53–69.

⁶ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С.166; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.1. – Казань, 1914. – С.525, 541–542, 592, 700, 712, 714, 763.

⁷ Комолов Н. Воронежские архиереи середины XVIII в. // Из истории воронежского края. – Вып.7. – Воронеж, 1998. – С.64–72; Комолов Н. Еп. Вениамин (Сахновский) // Воронежские архипастыри от свт. Митрофана до наших дней. – Воронеж, 2003. – С.128–137.

⁸ Помелов В. Просветительская деятельность Русской православной церкви (начало – вторая треть XVIII в.) // Религии народов Вятского края. – Киров, 2006. – С.136–139.

⁹ Орлов М. Миссионерская деятельность вятского епископа Вениамина Сахновского // Вестник Удмуртского университета: Серия «История и филология». – 2020. – Т.30. – Ч.1. – С.131–139.

¹⁰ Алексеев А. Вениамин (Сахновский) // Православная энциклопедия. – Т.7. – Москва, 2004. – С.646–647.

Водночас сучасна українська історична наука обійшла увагою постать Веніаміна (Сахновського). Винятком є невелика біограма ієрарха в нашій монографії¹¹, що головним чином мотивувало дати у цій публікації розлогіший виклад особливостей духовного служіння саме в українському контексті. Відповідно, метою статті ставиться комплексний аналіз життя й діяльності єпископа Веніаміна, виявлення специфіки його архіпастирського служіння, реконструкція кола оточення та спілкування. У цьому контексті визнано за доцільне окремо розглянути версії походження, початок його духовного служіння як флотського ієромонаха, духовно-релігійну й культурно-просвітницьку діяльність в архієрейському сані на теренах Коломенської, В'ятської, Воронежської єпархій. Окремим завданням ставиться з'ясувати за допомогою історично-антропологічного методу ієрархію духовних цінностей архієрея та змоделювати його соціальний портрет.

Походження

Попри доволі значну увагу російської історіографії до особи архієрея, передусім у царині місійної діяльності на теренах В'ятської єпархії, окремі аспекти його життя й діяльності донині викликають жваву дискусію серед церковних істориків і краєзнавців. Одним із них стало питання щодо походження Веніаміна. Так, Амвросій (Орнатський), який подав найперші відомості про його особу, у переліку архієреїв В'ятської єпархії називав його «родом серб'янин»¹², а серед зверхників Коломенської єпархії – «родом из волохов»¹³. Імовірно, це послужило для наступників Орнатського приводом для суперечливих даних щодо походження архієрея. Зокрема Платон (Любарський) у переліку ієрархів В'ятської єпархії про нього невпевнено зазначив: «Сказуют, что он природою был волох, прозывался Сахновским»¹⁴. Архімандрит Димитрій (Самбікін) у своєму короткому нарисі про Веніаміна (Сахновського) як про очільника Воронежської єпархії зазначав, що він народився у сербському місті Косові, був сином протоієрея, хоча при цьому згадував і «волоську» версію Любарського¹⁵. Г.Пінегін у матеріалах до історії В'ятської єпархії стверджував, що Сахновський за походженням волох¹⁶, а К.Харлампович узагалі називав його румуном¹⁷.

Першим, хто припустив українське походження Веніаміна, став анонімний автор його життєпису, опублікованого 1902 р. Відкидаючи всі попередні версії, він зазначив, що насправді Сахновський не був ані сербом, ані волохом, а «походив із Південно-Західної Росії, може бути – із Галичини», мотивуючи це тим, що його прізвище аж ніяк не сербського, болгарського чи румунського походження¹⁸. Цю ж версію підтримав сучасний російський дослідник, біограф воронезьких архієреїв М.Комолов¹⁹. Проте для автора життєпису Веніаміна (Сахновського) у «Православній енциклопедії» О.Алексеева ця думка не виявилася достатньо обґрунтованою, тому він виклав обидві версії – сербську й українську²⁰.

¹¹ Кагамлик С. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. – К., 2018. – С.577–579.

¹² Амвросий (Орнатский). История российской иерархии. – С.191.

¹³ Там же. – С.247.

¹⁴ Платон (Любарский). Любопытное известие о Вятской епархии... – С.175.

¹⁵ Самбикин Д. Пресвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.565.

¹⁶ Пинегин Г. Материалы для истории Вятской епархии... – С.520.

¹⁷ Харлампович К. Малороссийское влияние... – С.541.

¹⁸ Єпископ Вениамин Сахновский // Воронежские епархиальные ведомости. – 1902. – №18. – С.425.

¹⁹ Комолов Н. Еп. Вениамин (Сахновский)... – С.128.

²⁰ Алексеев А. Вениамин (Сахновский). – С.646.

Переконаливою видається саме українська версія, позаяк вона відповідає і власним свідченням Сахновського – «из поповичей Волошской земли города Снятина, родом из Косова»²¹. Ідеться про містечко Косів поблизу Снятина (тепер райцентр на Івано-Франківщині) на межі з Молдавським князівством. На користь української версії свідчать також факти діяльності Сахновського в архієрейському сані та контакти преосвященного, про які згадаємо нижче.

Мотивуючи широку палітру версій походження Сахновського, варто зауважити насамперед на неоднозначності трактування терміна «волоський». За середньовічною традицією Молдавське князівство, у тому числі й Буковину, яка входила до його складу, називали Волощиною, а її жителів – волохами. Один із перших українських етнографів Г.Купчанка, акцентуючи на самоідентифікації буковинців як волохів, зазначав, що «волоські князі, бояри та духовні позаводили межі руським народом в Буковині всякі свої волоські звичаї і порядки»²². Водночас існувало приднаїнське князівство Валахія, яке в українській традиції носило назву Мунтенія. У 1859 р. воно було об'єднане з Молдавією. На плутанину з цими назвами звертав увагу і М.Грушевський: «В ужитку безнастанно мішались самі назви: Молдавія і Мунтенія, Волощина і Валахія»²³. Отже поясненням різних поглядів на походження Веніаміна (Сахновського) могли стати асимілятивні процеси в етноконтактних зонах – місцях мішаного проживання. У такому ключі сучасні дослідники аналізують специфіку ідентифікаційних процесів на Буковині²⁴. Саме таким було місто Снятин, що знаходилося на межі Галичини з Буковиною й Молдавією та неподалік від Румунії.

Служіння у Воронежі

Скупі свідчення про початкові віхи біографії Веніаміна (в миру Василь Сахновський) дають можливість стверджувати, що він навчався у Волощині в місцевих католицьких школах. Згодом, як стверджував Д.Самбікін²⁵, він таємно від батьків вирушив у Росію до свого земляка воронезького та елецького митрополита Пахомія (Шпаковського), з яким міг познайомитися ще під час навчання. Окремі біографи Сахновського вважають Шпаковського сербом чи волохом як архімандрита Романівського Бесериканського монастиря (нині Нямецький повіт у Румунії). Водночас анонімний автор життєпису Сахновського стверджував, що Пахомій, як і сам Веніамін, походив із Південної Русі, тобто з України, а у «сусідній Мордовлахії» знайшов прихисток «від жахів єзуїтського й уніатського фанатизму»²⁶. Примітно, що місцевість, де знаходилася очолювана Шпаковським Романівська Бесериканська обитель, пізніше привабила преподобного Паїсія (Величковського), який упродовж п'ятнадцяти років (1779–1794 рр.) був настоятелем Нямецького монастиря і провадив там активну перекладацьку діяльність.

Митрополит Пахомій усіляко сприяв просуванню свого земляка по щаблях духовного служіння. У березні 1718 р. він постриг Сахновського у чернецтво під іменем Веніаміна, а згодом висвятив його на ієродиякона та ієромонаха, в якому

²¹ Описание архива Александро-Невской лавры за время царствования императора Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1916. – С.198.

²² Див.: Луцан І. Самоідентифікація буковинців: вплив етнічного і релігійного чинників // Релігія та соціум. – 2012. – №2(8). – С.147.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – Нью-Йорк, 1957. – С.485.

²⁴ Луцан І. Самоідентифікація буковинців: вплив етнічного і релігійного чинників. – С.147.

²⁵ Самбікин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.569.

²⁶ Епископ Вениамин Сахновский. – С.425.

сані він і служив при Воронежському архієрейському домі. Проте у січні 1722 р. Веніамін висловив бажання повернутися на батьківщину, мотивуючи це тим, що під час постригу він прийняв обітницю, «чтоб жить ему в Волоской земль [...] в Бесериканском монастырь»²⁷. Вибір Сахновським цього монастиря можна пояснити як відносною близькістю до місця його народження – Снятина, так і авторитетністю обителі, якою свого часу управляв його духовний наставник Пахомій (Шпаковський). Імовірно, ієромонах Веніамін дізнався про наміри викликати його до Санкт-Петербурга, і з метою уникнення цього просив увільнення на Волощину. Інша версія бажання Сахновського покинути Воронежський архієрейський дім – ускладнення в керівництві єпархією, що виникли в його духовного патрона. Як засвідчують джерела, упродовж 1722 р. митрополит Пахомій подав до Синоду 6 доповідних «о затрудненіях, которыя он встрѣчает в управленіи приписными церквами и монастырями, как со стороны атамана Фролова и Донскаго войска, так и со стороны бѣлаго и чернаго духовенства»²⁸. Проте Синод не відреагував на ці звернення. І хоча сам преосвящений дав дозвіл на від'їзд свого підлеглого²⁹, наміри Сахновського несподівано змінилися.

Флотський обер-ієромонах

Уже в лютому 1722 р. Веніамін (Сахновський) значився у штаті Олександроневського монастиря і просив «подможных денег» нарівні з ієромонахами, узятими з інших архієрейських резиденцій та єпархіальних монастирів³⁰. Попри безпосередні обов'язки на флоті Сахновський, як свідчать документи архіву Олександроневської лаври, провадив культурно-просвітницьку справу – «занимался переводами с волошского на славянский»³¹.

Варто зазначити, що у XVIII ст. служіння на флоті було перехідним шаблоном перед архієрейською хіротонією для багатьох відомих духовних осіб з українців. Окрім Веніаміна (Сахновського) флотськими обер-ієромонахами були Досифей (Богданович-Любинський), Гавриїл (Бужинський), Варлаам (Ванатович), Лаврентій (Горка), Антоній (Ілляшевич), Інокентій (Кульчицький), Арсеній (Мацієвич), Маркел (Родишевський), Іларіон (Рогалевський), Рафаїл (Заборовський).

Становище обер-ієромонахів було особливо впливовим і почесним на той час. Вони безпосередньо спілкувалися з Синодом, доповідаючи про свою діяльність, яка регламентувалася спеціальною інструкцією із 17 пунктів, що затверджувалася на найвищому рівні. Перед початком флотської служби обер-ієромонахи складали присягу, яка за змістом нагадувала архієрейську. Зокрема кожен із них зобов'язувався «врученное ему стадо словесных отец пасти и управляти со всяким усердіем и тщаніем и вѣренному ему церковному и монастырскому правленію прилежати безлѣнностно»³².

У 1725 р. Веніамін (Сахновський) служив на фрегаті «Амстердам-Галей» разом з обер-ієромонахом Рафаїлом (Заборовським)³³, який також походив із західноукра-

²⁷ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Правительствующего Синода (далі – Описание... Синода). – Т.2 (1722 г.). – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1879. – Ст.182–183.

²⁸ Там же. – Ст.158–163.

²⁹ Там же. – Ст.183.

³⁰ Там же. – Ст.369, 1185–1186.

³¹ Описание архива Александроневской лавры за время царствования императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1916. – Т.3. – С.198.

³² Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.566.

³³ Описание... Синода. – Т.2 (1722 г.). – Ч.1. – Ст.1186.

їнських земель. Це знайомство стало знаковим для Веніаміна – обох духовних осіб поєднали тісні взаємовідносини на довгі роки. Коли Заборовський став єпископом псковським, ізборським і нарвським, він наблизив до себе Сахновського й у липні 1726 р. надав йому сан архімандрита Святогорського Успенського монастиря Псковської єпархії – як нагороду «за труды на флотской службе». У 1728 р. обидва брали участь у церемонії поховання цесарівни Анни Петрівни. Із воцарінням Анни Іоаннівни Сахновського помітили при дворі. За рішенням імператриці у червні 1730 р. його було переведено настоятелем до Псково-Печерського Успенського монастиря.

На чолі Коломенської єпархії

Впливові контакти сприяли хіротонії Веніаміна (Сахновського) на єпископа коломенського й каширського, яке відбулося 25 липня 1731 р. в московському Успенському соборі. Однією з найперших справ архієрея стала реорганізація 1731 р. Коломенської архієрейської школи у семінарію³⁴. Із наміром підвищити рівень школи він прагнув забезпечити її українськими викладачами з доброю освітою: постриг у ченці вихованця Чернігівського колегіуму Платона Петрункевича як потенційного викладача. Проте згодом його було призначено суддею духовної консисторії³⁵, а викладачем став Лук'ян Стасевич, який спочатку навчався в Києві, а завершував освіту в Московській академії³⁶. Окрім нього учителював Іоасаф Козьмін із московських студентів³⁷. Примітно, що за правління Веніаміна школа утримувалася не за державний кошт, а з прибутків архієрейського дому³⁸. Просвітницькі устремління єпископа засвідчило також його розпорядження про виявлення стародруків, котрі збереглися в єпархіальних храмах³⁹.

Попри активну просвітницьку діяльність у Сахновського виникли ускладнення в керівництві єпархією: у 1733 р. Синод виніс йому догану за «непорядочныя вымышления»⁴⁰, що дає підстави припустити певну самотійність єпископа Веніаміна у справах, а це не схвалювалося у вищих колах влади.

Місійно-просвітницька діяльність серед удмуртів

18 травня 1739 р. Веніаміна було переведено на в'ятську кафедру. Подібні призначення архієрей-українці розцінювали як заслання, тому, очевидно, що й Сахновський потрапив туди не з власної волі. Плани російських можновладців, починаючи з Петра I, щодо включення до «активів» Російської імперії неправославно-го населення Поволжя мали реалізовуватися головним чином силами церковних діячів українського походження.

Специфіка В'ятської єпархії, населеної нехристиянськими народами, вимагала від її зверхників приділяти чимало уваги місійній діяльності. Важливо зазначити, що архієрей-місіонери з українців були освіченими людьми, знали на мовах

³⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии (далі – Акты и документы...). – Т.1. – Ч.2. – К., 1904. – С.400.

³⁵ Описание... Синода. – Т.16 (1736 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – Ст.114–117.

³⁶ Акты и документы... – Т.1. – Ч.2. – С.400.

³⁷ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.14. – Д.386. – 24 л.; Харламович К. Малороссийское влияние... – С.712.

³⁸ Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.567.

³⁹ РГИА. – Ф.796. – Оп.14. – Д.125. – 6 л.

⁴⁰ Епископ Вениамин Сахновский. – С.434.

«язичницьких» народів, були обізнані з основами медицини, щоб уберегти новонавернених від «медичної магії» лам і шаманів, також розумілися на іконописі, щоб постачати у храми ікони, уміли перекладати богослужбові книги тощо.

Окремі випадки охрещення удмуртів мали місце вже за попередників Веніаміна, однак лише за його архіпастирства відбувся початок масового навернення місцевого населення у християнство. Безпосереднім поштовхом до організації цього процесу стала справа новоохрещеного удмурта Єрмака⁴¹.

Матеріали засвідчують, що християнізація удмуртів мала неоднозначний характер. М. Орлов, який досліджував це питання, зазначав, що, з одного боку, справи про найперших охрещених удмуртів свідчили про зацікавлення цього народу православ'ям⁴². Іншою обставиною, яка прискорила інтенсивне навернення язичників, стало оголошення рекрутського набору в російську армію: удмурти оголошували себе християнами, що давало їм підставу уникнути війська та інші пільги. Так, весною 1741 р., у розпал рекрутування, християнство прийняло 288 осіб⁴³. Тобто мотиви християнізації мали передусім практичний характер. Нарешті, масовому охрещенню сприяла безпосередня діяльність єпископа Веніаміна, який піклувався проблемами новонавернених, клопотався про виплату їм державного жалування, про звільнення від рекрутського набору, часто особисто виплачував подушні збори з охрещених.

31 січня 1740 р. Веніамін (Сахновський) подав Синоду свої пропозиції щодо охрещення удмуртів у 9 пунктах⁴⁴. Так, преосвященний пропонував надати пільги щойно вихрещеним на рівні Казанської єпархії й виділяти кошти на будівництво храмів і церковні потреби з В'ятської провінційної канцелярії, «пока тѣ новокрещенные в христіанской вѣрѣ утвердятся». У цьому ж донесенні повідомив про перші результати своєї місійної діяльності:

«С приѣзду моего в Вятскую епархію, Богу тако спосѣшествующу, из оных-же иновѣрцов Отяков воспріяли святое крещеніе в христіанскую вѣру греческаго исповѣданія мужеска тридесять шесть, женска девятнадцать, итого пятьдесят пять человекъ, которымъ выдавано вмѣсто указаго жалованья от кельи моеѣ мужескому полу по рублю, а женскому полу по пятидесять копѣекъ человекъ»⁴⁵.

30 червня 1740 р. єпископ Веніамін доповідав Синоду, що з прибуттям його до В'ятки «немалое число вотяков крестилось и нынѣ едва не всѣ вотяки желаютъ принять св. крещеніе»⁴⁶, при цьому нарікав на перешкоди від татар, які «русскимъ людямъ, которые к подушной переписи за ними татарами написаны в их татарскихъ деревняхъ, чинятъ великія обиды и тѣсноты». За словами преосвященного, «живутъ эти русскіе в великомъ угнѣтеніи и церковнаго пѣнія не часто слышаютъ», а світська влада В'ятської провінції не лише не сприяє наверненню місцевих язичників, а й чинить цьому перепони⁴⁷. Унаслідок цього подання Сахновського Синод звернувся до Сенату про запровадження інституту стряпчих від В'ятського архієрейського дому для клопотання у справах новонавернених удмуртів, відокремлення їх від

⁴¹ Луппов П. Християнство у вотяков... – С.112.

⁴² Орлов М. Миссионерская деятельность вятского епископа Вениамина Сахновского. – С.133.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Описание... Синода. – Т.1 (1642–1721). – Санкт-Петербург, 1868. – Приложение XV.

⁴⁵ Там же. – Ст.СХІХ.

⁴⁶ Там же. – Ст.144.

⁴⁷ Там же. – Ст.144–145.

татар, надання новоохрещеним платні та звільнення від зборів. Проте Сенат не дав відповіді на це звернення Синоду.

Заходи єпископа сприяли тому, що удмурти не поодинці, а родинами наверталися у православ'я. Так, в указі єпископа Веніаміна ігумену Верхочепецького монастиря Йосифу значилося:

«Сего декабря 13 дня, его преосвященству в поданном доношении Верхочепецкой отяцкой нижней доли от отяков [...] написано: желают де они из истинной своей воли, а не из принуждения, из своей иновѣрческой, отяцкой вѣры во святую православную, греческаго закона вѣру и воспріяти святое крещеніе с женами и дѣтьми своими, по пріобщенному при том доношении реестру, и требовали они как их, так и жен с дѣтьми, кому его преосвященство приказать соизволил, святым крещеньем окрестить»⁴⁸.

У лютому 1741 р. єпископ доповідав Синоду, що він зі своїх келейних коштів заплатив подушний збір за новоохрещених, а також просив дозволити витратити на їхні потреби зібрані з дітей духовництва штрафні гроші⁴⁹. Наступного року Сахновський звернувся з клопотанням про надання охрещеним трирічної пільги згідно з імператорським указом 1740 р., прагнув захистити їх від утисків місцевих властей⁵⁰.

Загалом на потреби навернених єпископ Веніамін витратив понад 1 тис. руб. власних коштів⁵¹. Із надісланих преосвященним до Синоду відомостей про новоохрещених видно, що в 1739 р. прийняли православ'я 28, у 1740 р. – 153, а в 1741 р. – 461 особа⁵². Для окремих навернених башкирів та удмуртів преосвящений передбачив певні кошти у своєму духовному заповіті⁵³. Невипадково багато з них обрали для себе імена і прізвища на честь архієрея – Владикін і Веніамінов – як його похресники.

Характеризуючи процес християнізації на теренах В'ятської єпархії, М. Орлов описав архієрейські поїздки Веніаміна (Сахновського) до удмуртських поселень і підкреслив, що важливим результатом місійної діяльності єпископа стало влаштування ним першої в історії удмуртів православної парафії у с. Єлово⁵⁴.

Єпископ також докладав зусиль для примноження храмів у В'ятській єпархії: лише впродовж 1740 р. було устатковано й освячено 7 церков, окрім того виготовлено 900-пудовий дзвін при В'ятському кафедральному соборі, що на ті часи було великою рідкістю⁵⁵. У 1741 р. єпископ доповідав про будівництво церкви для новоохрещених і відсутність коштів для її забезпечення книгами й церковним начинням, позаяк «архієрейской домовою казны за отсылкою в коллегію економіи не имѣтся»⁵⁶.

Веніамін (Сахновський) турбувався також про відновлення В'ятської семінарії, яка після смерті його попередника – єпископа-українця Лаврентія (Горки)

⁴⁸ Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.1038.

⁴⁹ Описание... Синода. – Т.21 (1741 г.). – Санкт-Петербург, 1913. – Ст.121–122.

⁵⁰ Там же. – Т.22 (1742 г.). – Москва, 1915. – Ст.330, 428.

⁵¹ Епископ Вениамин Сахновский. – С.443.

⁵² Описание... Синода. – Т.21 (1741 г.). – Ст.235.

⁵³ Там же – Т.23 (1743 г.). – Санкт-Петербург, 1911. – Ст.201.

⁵⁴ Орлов М. Миссионерская деятельность вятского епископа Вениамина Сахновского. – С.131–139.

⁵⁵ Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.1039.

⁵⁶ Описание... Синода. – Т.21 (1741 г.). – Ст.443–444.

перебувала у занепаді⁵⁷. У церковній пресі за 1868 р. відклалася документальні свідчення про організацію архієреєм навчального процесу, що зустрічало опір місцевого населення, тому йому доводилося запроваджувати доволі жорсткі методи з метою забезпечення школи учнями. Зокрема, щоб повернути тих, хто самовільно залишив школу, єпископ видавав спеціальним уповноваженим «строжайшіє указы о сыску бѣжавших». Вони, своєю чергою, доповідали про «жестокое упрямство и нестерпимое грубиянство» підлеглого духівництва⁵⁸. Місцеві священники сприймало навчання як покарання, і щоб його уникнути записували дітей у селянський стан і військову службу. Єпископ наказав таких осіб вислати на заслання, а їхніх дітей віддати у солдати. Синод, якому регулярно надходили повідомлення Сахновського, хоч загалом схвалив наміри преосвященного, проте полегшив покарання для духівництва⁵⁹. Водночас єпископ піклувався про найбільш вразливих учнів – забезпечував їх житлом, харчуванням, книгами за власні кошти. Відомі факти купівлі ним посібників для школи – «Елементарів», «Альварів», «Кнапіумів» та ін.⁶⁰

У пошуках викладачів Сахновський звернувся до Києва й у відповідь на його прохання у В'ятку направили студентів Кирила Жуковського й Назара Хорошевича: перший читав філософію, а другий учителював у молодших класах⁶¹. Окрім цього, із Чернігова архієрей «виписав» в єпископа Амвросія (Дубневича) учителя місцевого колегіуму Лазаря Богословського⁶². У штаті семінарії також значився Михайло Фіницький із київських студентів, який викладав у старших класах семінарії ще за попередника Сахновського на в'ятській кафедрі – Лаврентія (Горки)⁶³.

На коронації нової імператриці Єлизавети (25 квітня 1742 р.) єпископа Веніаміна за ревність у місійній справі було відзначено панагією з особистим портретом монархині. Водночас вона висловила бажання перевести Сахновського ближче до столиці – саме тоді у Воронежі зі смертю єпископа Іоакима звільнилася архієрейська кафедра.

Повернення до Воронежа в архієрейському сані

Символічно, що останнім призначенням Веніаміна (Сахновського) стало місце, звідки почалося його духовне служіння. Саме тут він 25 років тому отримав чернецький постриг від єпископа воронезького та елецького Пахомія (Шпаковського), який залишив його при своїй архієрейській резиденції. Тому, отримавши воронезьку кафедру, Сахновський виявив особливу активність в архіпастирському служінні – він за день видавав по декілька указів, наслідком яких стало впорядкування епархіальних справ, запровадження чіткого обліку духівництва, ведення метричних книг і сповідних розписів, реформування духовного приказу в духовну консисторію і т. ін.⁶⁴

За своє недовге керівництво (з усіх зверхників Воронезької єпархії правління Сахновського було найкоротшим – усього 116 днів), як і на теренах попередніх єпархій, архієрей виявив себе ревнителем духовної освіти: розвинув місцеву латинську школу, започаткував латино-слов'янське училище в Острогоську. Примітно,

⁵⁷ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С.166.

⁵⁸ Пинегин Г. История Вятской духовной семинарии. – С.63–64.

⁵⁹ Описание... Синода. – Т.21 (1741 г.). – Ст.626.

⁶⁰ Пинегин Г. История Вятской духовной семинарии. – С.66.

⁶¹ Харламович К. Малороссийское влияние... – С.701.

⁶² Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронезский. – С.605.

⁶³ Харламович К. Малороссийское влияние... – С.700–701.

⁶⁴ Єпископ Вениамин Сахновский. – С.445.

що у цій справі він вирішив зіпертися на викладачів-українців із попередніх місць свого духовного служіння. Так, Л.Богословський, якого архієрей настановив у сан архімандрита, приїхав разом зі преосвященним з В'ятки, а пізніше з Коломни прибув Л.Стасевич⁶⁵. Окрім них на запрошення єпископа із Києва відправили студента філософії Никифора Костянтиновича. Проте зусилля архієрея щодо реорганізації школи у семінарію перервала його несподівана кончина (29 березня 1743 р.). Остаточо реалізувати ці плани вдалося через два роки наступникові Сахновського єпископові Феофілаксу, котрий 31 травня 1745 р. видав указ про започаткування Воронежської семінарії⁶⁶.

Очевидно, запрошення київських студентів до навчальних закладів Воронежа, як і Коломни та В'ятки – попередніх резиденцій Веніаміна (Сахновського), не обходилося без контактів із київським митрополитом Рафаїлом (Заборовським), патроном Києво-Могилянської академії. Із ним Сахновський підтримував тісні стосунки від часу їхнього знайомства на флоті. Ще одним свідченням взаємовідносин став приїзд до Воронежа ієромонаха Києво-Софійського монастиря Антонія, який відразу отримав відповідальне призначення – скарбника архієрейської кафедри⁶⁷.

За словами історика, Веніамін (Сахновський) «был архиерей праводушен, чистосердечен, щедр, любящий чистоту, возможное как в доме, так и в церкви благолепие и согласное пение, телом статен, громогласен, гостеприимен»⁶⁸. Порівнюючи його діяльність із попередником на в'ятській кафедрі Лаврентієм (Горкою), тогочасний поет писав: «Угасе добротою лампада горяща; / Втора возжеся, равнѣ свѣтити могуща»⁶⁹.

Переконання

У справах синодального архіву відклялися матеріали, які проливають світло на особисті переконання єпископа Веніаміна, які не завжди відображали урядову політику щодо церковно-богослужбової практики. У 1742 р. Синоду стало відомо, що деякі архієреї – митрополити ростовський Арсеній (Мацієвич) і в'ятський Веніамін (Сахновський) – служать «не по греческому и великороссійскому обыкновенію и не по чиновнику архієрейскому», та зажадав від них пояснень. У цьому зв'язку митрополит Арсеній повідомив, що будучи зверхником Тобольської єпархії-митрополії, яку посідали майже безперервно українці, служіння проводилося за українським звичаєм:

«Во время прибытия его на престолоправление в Тобольск, священнослужители архієрейские и соборные, производства великороссійскаго за многопрошедшими лѣты невидавшіе, а по малороссійскому чиноположенію, от антецессоров его утвержденному, обыкшіе, не знали, как в том и поступить, того ради и он, митрополит Арсеній, не видя из того никакой противности церкви святой, приказал отправлять оное производство так-же, как оное утверждено было от антецессоров его, по малороссійскому обыкновенію»⁷⁰.

⁶⁵ Акты и документы... – Т.1. – Ч.2. – С.410.

⁶⁶ Харлампович К. Малороссійское влияние... – С.714–715.

⁶⁷ Самбикин Д. Преосвященный Вениамин, 6-й епископ воронежский. – С.605.

⁶⁸ Платон (Любарский). Любопытное известие о Вятской епархии... – С.175.

⁶⁹ Пинегин Г. История Вятской духовной семинарии. – С.66–67.

⁷⁰ Описание... Синода. – Т.22 (1742 г.). – Москва, 1915. – Ст.793.

Відповідно діяв і єпископ Веніамін. Обом згаданим архієреям було заборонено поставляти священнослужителів «по установившемуся у них обыкновению, а поступать им в том по чиноположению архієрейскому, как в Великороссии чинится»⁷¹. Отже своїми діями Сахновський ствердив повну єдність з архієреями, які у служінні дотримувалися «малоросійських» звичаїв, і ця обставина промовисто засвідчує його етноконфесійну належність до православної української спільноти.

Духовний заповіт

Веніамін залишив по собі духовний заповіт, який дозволяє реконструювати його коло оточення та спілкування. Це тим більш важливо, що не збереглося приватне листування архієрея. Зокрема єпископ заповів: архієпископові новгородському Амвросієві (Юшкевичу) – великий настінний годинник і шубу з чорнобурки; єпископові псковському Стефанові (Калиновському) – золотий годинник і соболіну рясу; митрополитові ростовському Арсенієві (Мацієвичу) – золотий годинник у футлярі зі статуєю; єпископові суздальському Симонові (Тодорському) – срібний годинник і рясу, підшиту сибірськими білками; єпископові тверському Митрофанові (вірогідно Слотвинському) – золотий годинник і шубу з рисі; архієпископові київському Рафаїлові (Заборовському) та його наступникам на київській кафедрі – велику діамантову панагію з портретом імператриці Єлизавети Петрівни й «полушубок» із куніці. Окрім архієреїв Сахновський згадав у заповіті ще архімандрита московського Донського монастиря Кирила, якому мала відійти штофна ряса і каптан⁷².

Важливо зазначити, що всі зазначені духовні особи мали українське походження, були вихованцями Києво-Могилянської академії. Відомі факти тісного спілкування між собою українців, які досягли на російських теренах найвищих щаблів духовного служіння, зокрема із братії Києво-Печерської лаври, чернечу школу якої пройшла третина ієрархів Російської імперії XVIII ст.⁷³ Саме цей монастир як найавторитетніший з усіх українських обителей, виокремив Сахновський – для його настоятелів призначалася діамантова панагія. Воронежській кафедрі, де преосвященний «принял габит монашескій» – «панагію, крестом сдѣланную, с разными камешками, в которой и часы». За християнською традицією, заповідач проявив благодійність – передбачив значні суми на спомин душі, пожертви біднякам, «нищим по тюрьмам и богадѣльням»⁷⁴.

Окрему увагу у заповіті Веніамін (Сахновський) приділив потребам новоохрещених башкирів та удмуртів: 100 руб. він виділив на будівництво церков; надав кошти окремим «вотьякам»: Стефанові – 20 руб., Никифорові й Максимові – 10 руб. Показово, що преосвященний клопотався і про їхній освітній рівень як майбутніх пастирів, причому не де-небудь, а в Києві. Для цього у заповіті він зазначав: «Башкирца Алексашу отослать в Киев, ради обучения в латинских школах, и вручить преосвященному киевскому, а на всякие ему нужды как в обучении, так и на прочие расходы – 200 руб.»⁷⁵.

По смерті преосвященного залишилася значна як на той час бібліотека (в її складі було близько 90 книг, переважно іноземного походження: 27 «россійской

⁷¹ Там же. – Ст.794.

⁷² Описание... Синода. – Т.23 (1743 г.). – Ст.199–200.

⁷³ Кагамлик С. Киево-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005. – С.166–182.

⁷⁴ Описание... Синода. – Т.23 (1743 г.). – Ст.200.

⁷⁵ Там же. – Ст.201.

печати», 21 латиномовна, 3 польською, по 5 німецькою і французькою, близько 20 італійською, декілька англійською мовами). Щодо книг Сахновський також зробив окремі розпорядження: «Книги, которыя имѣются, отдать: церковныя – в соборную Благовещенскую церковь, а гражданской печати – в домовую казну»⁷⁶.

Заповіт закінчувався такими словами:

«Кромѣ объявленных мною денег, отнюдь никаких больше у меня не имѣется, а кто-бы, по отшествіи моем от сея временныя жизни, за большую сумму денег келейных моих имѣл истязывать, тот пред нелицемѣрным Судією Богом со мною судим да будет; якіе же пожитки, кромѣ вышени-санных, найдутся, ониі вси при здѣшнем Воронежском архіерейском домѣ – сукцессорови моему. Себе же самого в путь вѣчныя жизни приуготовив, всѣх пастырей и сослужителей моих и всѣх прочих духовнаго и мірскаго чина братіи во Христвѣ и благодѣтелей моих, також и сынов паствы моя, аще в чем пред ними, яко подобострастен, согрѣших, чрез спасительныя раны Христовы и нещадно за нас изліянную кровь Его, всемирнѣйшее прося прощенія, молю, да зряще мой гроб, поминают любовь и молят Вседѣтеля Бога, да примет душу мою в вѣчное блаженство»⁷⁷.

У світлі наведеного окреслюється постать архієрея Веніаміна (Сахновського) як неординарної, яскравої особистості, просвітника й місіонера за покликанням. Життєві віхи, адміністративна та просвітницька діяльність, коло спілкування церковного діяча обґрунтовано підтверджують його належність до православної української спільноти. Хоча він особисто не навчався в Києво-Могилянській академії, але, що яскраво засвідчує духовний заповіт преосвященного, підтримував тісні контакти з багатьма її вихованцями.

Архіпастирська діяльність на теренах Коломенської, В'ятської, Воронежської епархій засвідчує, що Веніамін (Сахновський) продовжував просвітницькі заходи своїх попередників і сучасників – архієреїв-українців – у започаткуванні й розвитку шкіл-семінарій, забезпеченні їх викликаними з Києва та Чернігова учителями. У сфері місійної діяльності єпископ не обмежувався звичним для того часу виконанням указів Синоду, а виявляв власну ініціативу щодо заходів для поширення християнства серед удмуртів, матеріального забезпечення місії, у тому числі власними коштами та ін.

REFERENCES

1. Alekseyev, A. (2004). Veniamin (Sakhnovskiy). *Pravoslavnyaya entsiklopediya*, 7, 646–647. Moskva. [in Russian].
2. Kahamlyk, S. (2005). *Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII–XVIII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kahamlyk, S. (2018). *Ukrainska pravoslavna iierarkhiia XVII–XVIII st.: intelektualnyi ta dukhovnyi vymiry*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Komolov, N. (1998). Voronezhskiyе arkhіyereі serediny XVIII v. *Iz istorii Voronezhskogo kraяa*, 7, 64–72. Voronezh. [in Russian].
5. Komolov, N. (2003). Yep. Veniamin (Sakhnovskiy). *Voronezhskiyе arkhіpastyri ot svt. Mitrofana do nashikh dneя*, 128–137. Voronezh. [in Russian].
6. Lutsan, I. (2012). Samoidentyfikatsiia bukovyntsviv: vplyv etnichnoho i relihiinoho chynnykiv. *Relihiia ta sotsium*, 2(8), 145–152. [in Ukrainian].
7. Orlov, M. (2020). Missionerskaya deyatelnost Vyatskogo yepiskopa Veniamina Sakhnovskogo. *Vestnik Udmurtskogo universiteta: Seriya istoriya i filologiya*, 30, 1, 131–139. [in Russian].
8. Pomelov, V. (2006). Prosvetitskaya deyatelnost Russkoy pravoslavnoy tserkvi (nachalo – vtoraya tret XVIII v.). *Religii narodov Vyatskogo kraяa*, 136–139. [in Russian].

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же. – Ст.202.

Svitlana Kahamlyk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), kagam@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4732-1410>

Bishop Veniamin (Sakhnovskiy): Religious and Cultural-Educational Activities

Abstract. The purpose of this article is established as a complex analysis of life and activity of bishop archiereus Veniamin (Sakhnovskiy), determination of specifics of his archpastoral ministry on the terrenes of Kolomna, Vyatka, and Voronezh eparchies, reconstruction of circle of environment and communication. **A novelty of research** – it has been reiewed the figure of archiereus Veniamin in the Ukrainian historical studies for the first time, it has been reasoned his Ukrainian origin and specifics of archpastoral activity in accordance with the Ukrainian traditions. **The research methodology** is based on a combination of methods and principles of historicism, systematization, cultural and historical typology. The hierarchy of spiritual values was clarified with the help of the historical-anthropological method and the social portrait of Bishop Veniamin was modeled. **Conclusions.** The life milestones, religious and cultural-educational activity, circle of communication of Veniamin confirm his belonging to the Ukrainian Orthodox community and service according to the Ukrainian traditions. Archiereus kept in close touch with Kyiv-Mohyla Academy students – archbishop of Kyiv Rafail (Zaborovskiy), bishop of Chernihiv Amvrosii (Dubnevych), metropolitan of Rostov Arsenii (Matsiievych) and others, as it brightly appears from last will and testament of the preconsecrated. An archpastoral activity of Sakhnovskiy on the terrenes of various Russian eparchies gives evidence of that he has continued education activities of his predecessors and cotermporaries archiereuses-Ukrainians – in the beginning and development of schools-seminaries, their provision with the called from Kyiv and Chernihiv scholastic staff. In the field of mission activity, the bishop Veniamin was not limited to customary for that time decrees of the Synod, and showed his own initiative regarding activities for spread of Christianization among the Udmurts, material support of the mission, including support with his personal finances, protection new converts from infringement of the Tatars and local authorities.

Keywords: Orthodox Church, Bishop Veniamin (Sakhnovskiy), Kolomna, Vyatka, Voronezh, Kyiv-Mohyla Academy, missionary work.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

DOI: [https://doi.org/327\(447+438\)](https://doi.org/327(447+438))

Леся Алексієвець

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Микола Алексієвець

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), malexivyevets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-0438>

Ігор Дацків

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії,
Західноукраїнський національний університет
(Тернопіль, Україна), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Україна – Європа: цивілізаційно-історичний дискурс

Анотація. Метою дослідження є визначення й показ основних аспектів історичного дискурсу України в контексті загальноєвропейського процесу, її європейської ідентичності й еволюції взаємовідносин із зарубіжними країнами та інституціями, наближення до європейських цінностей, розкриття курсу на європейську інтеграцію і прагнень українців до єдності з європейською спільнотою народів. **Методологію** праці становить комплекс наукових принципів історичного дослідження (історизм, об'єктивність), загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, порівняння, абстрагування, узагальнення), спеціально-історичних (синхронний, хронологічний, метод періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний, системно-структурний, типологічний) методи. Автори дотримуються цивілізаційного, міждисциплінарного та комплексного підходів до історичного дискурсу України у всесвітньо-історичному контексті на основі цілісного використання джерел із зазначеної проблеми. **Наукова новизна.** Подано авторський погляд на європейський контекст української історії з найдавніших часів до сучасності, продовжено дослідження проблем взаємодії України з країнами Європи, показ її місця й ролі в новітній системі європейського облаштування, розвинуто тезу про невід'ємність історії України з європейською, а отже і світовою. **Висновки.** В автентичному й дедалі взаємопов'язанішому світі Україна була та є органічною складовою європейської цивілізації, що історично розвивається і складає матрицю загальних доль європейських народів. Упродовж століть історія України розкривала поворотні моменти в історії Європи, а цивілізаційно-європейський дискурс поступу нашої країни за багатовікову історію переконливо доводить, що її розвиток відбувався у взаємодії зі всесвітньо-історичним процесом та набув безальтернативності у сучасну добу незалежності. Європейський вектор України залишається закономірним проявом розбудови національної державності.

Ключові слова: Україна, Європа, цивілізація, історичний дискурс, європейський світ, сучасність.

Із проголошенням незалежності вітчизняні фахівці розширили та активізували наукові студії світової історії й міжнародних відносин. У новітніх умовах вивчення історії України, її місця в розвитку людської цивілізації, як важливого компонента загальноєвропейського історичного процесу у його розмаїтих зв'язках із західним світом є очевидним. Такий підхід підкреслює, що історія України – складова загальнолюдського поступу та водночас унікальна частина цивілізації, становлення якої відбувалося під впливом загальносвітових, європейських, регіональних закономірностей. Минуле нашої цивілізації є минулим світу, а українська історія є всесвітньою. Неможливо відобразити осібно державно-політичний шлях України, адже «не може бути історії України без світової історії»¹. На історичну долю українців завжди мали значний вплив геополітичні чинники, які були й залишаються відчутними. За даними так званого «рейтингу зовнішньополітичного впливу» Україна ввійшла до першої п'ятірки держав світу, на розвитку яких визначально відбилися події всесвітньої історії².

Нині Україна наблизилася до того внутрішнього рубежу історії, коли виняткової ваги набувають дослідження, покликані осмислити завдання народу в континуумі міжнародного виміру, з'ясувати домінуючу історичного розвитку та виявити зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом країни, її всесвітній контекст³. Вивчення питань ролі та внеску України у становленні сучасної системи міжнародних відносин, місця в Європі та світі, глобальному цивілізаційному розвитку стає важливим завданням історичної науки. Сьогодні бачимо певний перегин у тематиці студій українських авторів, де продовжує превальювати національна історія, переважно її розгляд у вузьких рамках без урахування європейського та світового дискурсів, зокрема й «неукраїнських» питань⁴. Поза тим обмеженість історичного процесу суто національними межами спотворює інтелектуальний простір сучасного українського суспільства, збіднює картину світу. Науковий дискурс і можливості глибокого усвідомлення ідеї єдності людства в поєднанні зі сучасними викликами виносять означену проблему на перші поля досліджень. У цьому зв'язку особливої науково-теоретичної ваги і практичного значення набувають дослідження історичного минулого й сьогодення українського народу, спільного та відмінного в розвитку суспільно-політичних відносин і культурного процесу в Україні та Європі, показ соціокультурної та політичної орієнтації України, яка, органічно сприймаючи досягнення європейської цивілізації, зберігала самобутність власного історичного розвитку. Україна не потребувала «революцій» із метою європеїзації, голосно виявляла себе як органічна складова європейської спільноти народів, які, попри всю складність взаємин, поділяли єдину культурну та суспільну спадщину. Здобуття незалежності України створило умови для об'єктивного дослідження ролі нашої країни в новітній системі міжнародних відносин, що сприяє утвердженню її як суверенного й рівноправного учасника європейського та євроатлантичного розвитку спільноти держав і народів.

¹ Всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.155.

² Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Там само. – 2003. – №2. – С.39–55.

³ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.9: Україна – Європа – Світ: творимо історію Разом. Присвячується Євро-2012. – Тернопіль, 2012. – С.13.

⁴ Зашикільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські відносини. – Л., 2005. – С.12.

Історіографія запропонованої наукової теми представлена чималим масивом літератури, однак залишається й досі маловивченою та затребуваною, оскільки окремі аспекти вимагають переосмислення, урахування вимог і пріоритетів сьогодення щодо новітнього облаштування світоустрою на основі парадигми цивілізаційно-культурної взаємодії держав та народів в умовах глобалізації. Початок становлення вітчизняної історіографії означеної теми, на думку авторів, природно поєднаний із першими роками незалежності України, її нормативно-правовим, інституційним забезпеченням європейського вектору зовнішньополітичної діяльності. Уже з 1990-х рр. українські дослідники намагались з'ясувати визначальні віхи національної історії у всесвітньо-історичному процесі. Із досліджень проблем європейського дискурсу історичного поступу України назвемо праці В.Скуратівського⁵, І.Мельникової⁶, Л.Алексієвець⁷, Ю.Макара⁸ та ін.

Безсумнівний інтерес у контексті проблеми «Україна в європейському цивілізаційному розвитку» має праця Ю.Терещенка, в якій він доводить, що «Україна у багатьох напрямках йшла одним шляхом з країнами Центральної і Західної Європи. Разом з тим, український народ вносив свої оригінальні форми соціального існування, які були іманентним проявом його власної творчості і стали надбанням світової історії»⁹. Широкий аналіз геополітичних пріоритетів України у загальноєвропейському процесі відзначаються дослідження С.Василенка¹⁰, Ю.Щербака¹¹, С.Плохія¹² та ін.

Зауважимо, що до початку ХХІ ст. інтерес до європейської складової в українській історії суттєво зріс. Різні аспекти вивчення минулого України у загальноісторичному цивілізаційному світі помітно більшають в історіографії, формуються наукові напрямки, створюються наукові журнали і збірники, проводяться конференції, симпозіуми, розробляються творчі проекти із зазначеної проблематики¹³. Це обумовило наростання кількості й підвищення якості публікацій. У 2000-х рр. з'явилися студії щодо загальних питань прилучення України до світових надбань цивілізаційного розвитку, становлення зв'язків із зарубіжними країнами та міжнародними структурами. Серед значної кількості праць українських дослідників, які зверталися до історії України у загальноєвропейських взаєминах, виокремимо фундаментальні колективні дослідження відділу міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України¹⁴ та Інституту всесвітньої

⁵ Скуратівський В. Україна – via Европа // Сучасність: Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя. – 1992. – №6. – С.144.

⁶ Мельникова І. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.5. – К., 1995. – С.11–12.

⁷ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн. – Тернопіль, 1995. – 56 с.; Її ж. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.). – Тернопіль, 1999. – 263 с.

⁸ Макар Ю. Зовнішня політика України: наміри і реалії // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.189–198.

⁹ Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – 496 с.

¹⁰ Василенко С.Д. Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. – Одеса, 2000. – 206 с.

¹¹ Щербак Ю. Україна: виклик і вибір: Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ ст. – К., 2003. – 578 с.

¹² Плохій С. Брама Європи. – Х., 2016. – 496 с.

¹³ Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: Міжнародний науково-дослідницький проект // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.5. – Ч.2. – Тернопіль, 2012. – С.330–332.

¹⁴ Україна в європейських міжнародних відносинах / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 1998. – 526 с.; Україна і Європа (1990–2000 рр.). – Ч.1: Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 2001. – 208 с.; Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 2001. – 123 с.

історії НАН України¹⁵. Авторами низки праць із різноманітних проблем України у вимірах новітніх трансформаційних процесів в Європі та світі сучасної історичної доби виступили С.Віднянський¹⁶, А.Киридон¹⁷, О.Сич¹⁸, М.Алексієвець і Я.Секо¹⁹, О.Удод та М.Юрій²⁰, Л.Алексієвець²¹, В.Гевко²², В.Ткаченко²³, Л.Алексієвець і М.Алексієвець²⁴ та ін.

Бачимо зростання інтересу до показу єдності української історії з європейською та місця України у складі міжнародної спільноти народів. Духовний спадок «Помаранчевої революції» і «Революції гідності», заклавши прагнення українців захистити європейський вибір, вплинув на розвиток української історичної науки, спонукав досліджувати історію України в контексті входження до світового співтовариства, участі в розв'язанні численних питань становлення нової системи облаштування європейського устрою новітньої доби рубежу ХХ–ХХІ ст. Проблемам реалізації європейського покликання України присвячено праці І.Артёмова²⁵, М.Павловського²⁶, А.Гальчинського²⁷, В.Гевко²⁸, Н.Левицької²⁹, В.Галика³⁰, О.Шморгуна³¹ та ін. Із фундаментальних досліджень цивілізаційного пізнання історії України, цивілізаційної складової соціокультурних особливостей українського соціуму та модернізаційних перетворень у контексті європейського розвитку України у сучасну епоху державотворення з урахуванням новітніх геополітичних тенденцій назвемо 2-томне видання М.Юрія, Л.Алексієвець, Я.Калакура та О.Удода³². У цій площині привертає увагу один із розділів «Енциклопедії історії

¹⁵ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. А.І.Кудряченка. – К., 2009. – 544 с.; Культурно-цивілізаційний простір Європа і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції / Кер. авт. кол. і наук. кер. А.І.Кудряченка. – К., 2010. – 405 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А.І.Кудряченка. – К., 2011. – 632 с.

¹⁶ Віднянський С. Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.257–269; Його ж. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.25. – К., 2016. – С.9–40.

¹⁷ Киридон А. Євроінтеграційний курс України: адекватність реалій зовнішньополітичного вибору // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.270–277.

¹⁸ Сич О. Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба // Там само. – Вип.2. – Тернопіль, 2009. – С.13–25.

¹⁹ Алексієвець М., Секо Я. Цивілізаційні аспекти еволюції української зовнішньої політики в період незалежності // Там само. – Вип.3. – Тернопіль, 2009. – С.11–23.

²⁰ Удод А., Юрій М. Цивілізаційний вимір України між Сходом і Заходом // Там само. – Вип.5. – Ч.2. – Тернопіль, 2011. – С.12–29.

²¹ Алексієвець Л. Україна – Європа – Світ: «єдність у різноманітті» як відповідь на виклики ХХІ ст. // Там само. – Вип.10. – Тернопіль, 2012. – С.173–178.

²² Гевко В. Україна і Польща: від колізій минулого до спільних європейських цінностей // Там само. – Вип.11. – Тернопіль, 2018. – С.113–129.

²³ Ткаченко В. Україна: испытание майданом // Там само. – Вип.13. – Тернопіль, 2014. – С.127–162.

²⁴ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії // Там само. – Вип.9. – С.13–22.

²⁵ Артёмов І.В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції. – Ужгород, 2008. – 336 с.

²⁶ Павловський М. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ: Економіка, політологія. – К., 2001. – 309 с.

²⁷ Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – 180 с.

²⁸ Гевко В. Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.3. – С.78–82.

²⁹ Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність. – К., 2011. – 418 с.

³⁰ Галик В.М. Україна в Європі і світі. – К., 2013. – 364 с.

³¹ Шморгуна О. Цивілізаційна ідентичність України: теоретичні та політичні засади // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011. – С.100–118.

³² Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. Україна найдавнішого часу – ХVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн.1. – К.; Чернівці; Тернопіль, 2012. – 700 с.

Україні» С.Віднянського й А.Мартінова «Україна і світ. Новітня доба»³³, в якому, зі врахуванням інтерпретаційних здобутків української історіографії, на професійному рівні розкрито питання утвердження України на міжнародній арені, відстоювання національних інтересів та геостратегічних пріоритетів у перспективі. Також варто виокремити працю харківських авторів за ред. М.Відейка³⁴, в якій предметно проаналізовано події давньої історії на теренах сучасної України. Аналізуючи історіографію із зазначеної теми доречно назвати 2-томне видання О.Рафальського, Я.Калакури, В.Коцура, М.Юрія³⁵, де розглянуто широке коло проблем осмислення української цивілізації.

Із найновіших публікацій про взаємодію України з європейським світом та показу її ролі у сучасній системі устрою Європи виокремимо працю співробітників Інституту історії України НАНУ за ред. чл.-кор. НАН України С.Віднянського³⁶. Спираючись на широку джерельну та історіографічну базу, автори здійснюють цілісний аналіз значення України у становленні європейської цивілізації і зв'язків з європейськими країнами впродовж ХІХ–ХХІ ст.

Здійснений огляд історіографії пропонованої наукової проблеми засвідчує посилення уваги фахівців і громадськості до вивчення окремих тем минулого України в контексті всесвітньо-історичного процесу. Констатуємо, що в літературі досі недостатньо висвітлюються цивілізаційні аспекти у континуумі Україна – Європа як сукупності матеріально-технічних, політичних, економічних і духовних ознак об'єднання країн та народів. Усе це визначає потребу дослідження історії України у загальноєвропейському цивілізаційно-історичному дискурсі сьогодення.

Зі здобуттям незалежності Україна розпочала активно визначати євроатлантичний вектор у зовнішньополітичній діяльності, розглядати минуле як надважливу складову європейської цивілізації, а отже можливості й перспективи в контексті новітнього світосистемного та модернізаційного цивілізаційного розвитку, їх інституалізацію. Уже перші спроби європейсько-атлантичних прагнень України було означено в Декларації про державний суверенітет, в якій визначено курс на «участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах»³⁷. Згодом європейсько-атлантичний вектор закріплено в постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р., в якій сформульовано завдання щодо національного поступу шляхом входження до міжнародних структур та розвитку відносин із зарубіжними державами і народами³⁸.

Зауважимо, що Україна як європейська держава детермінована геополітичними та історичними факторами. Більшість цивілізаційних проявів минулого України є частиною європейсько-культурних явищ. Деякі європейські державні діячі вважали український народ, використовуючи термін І.Гереля, «неісторичним», ототожнювали назви «Русь» і «Росія», підмінюючи останньою назву «Україна»³⁹. А більшість із нас, як зауважує археолог Л.Залізник, «мало що знають [...]

³³ Віднянський С.В., Мартінов А.Ю. Україна і світ. Новітня доба // Енциклопедія історії України. – Том «Україна – українці». – Кн.2. – К., 2019.

³⁴ Історія цивілізації: Україна. – Т.1: Від киммерійців до Русі (Х ст. до н.е. – ІХ ст.) / Упор. М.Відейко. – Х., 2020. – 856 с.

³⁵ Антропологічний код української культури і цивілізації (у 2 кн.) / О.О.Рафальський (кер. авт. кол.), Я.С.Калакура, В.П.Коцур, М.Ф.Юрій (наук. ред.). – К., 2020. – Кн.1. – 432 с.; Кн.2. – 536 с.

³⁶ Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / За ред. чл.-кор. НАН України С.В.Віднянського. – К., 2020. – 814 с.

³⁷ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – С.429.

³⁸ Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» // Там само. – 1993. – №37. – С.379.

³⁹ Віднянський С.В., Мартінов А.Ю. Україна і світ. Новітня доба. – С.448.

що українські степи були батьківщиною індоєвропейських народів, а землі між Дніпром і Сяном є прабатьківщиною слов'ян»⁴⁰. На його думку, «українці народилися тоді, коли й інші великі етноси середньої смуги Європи – англосакси, німці, французи, іспанці, поляки, серби, хорвати та ін. – усі вони родом із раннього середньовіччя»⁴¹. Із V–VII ст. на цих землях Європи, у тому числі й в Україні, як він зазначає, простежується безперервність етнокультурного розвитку до наших днів. Саме етнокультурна тяглість є головним показником віку народу⁴². Тож ідея походження українців як європейського народу має глибокі історичні корені. Україна впродовж історії постійно прагнула запровадити суспільство європейсько-цивілізаційного формату.

Минуле України як однієї із спільноти європейських держав постає з давніх історичних витоків, спирається на засади всесвітньо-історичного процесу, цивілізаційність українського народу, величний пласт культурної спадщини. Будучи частиною загальноєвропейського розвитку, Україна водночас становить унікальну та неповторну її складову, своєрідну цивілізацію, становлення якої проходило під дією загальних закономірностей, оскільки «будь-який народ не випадав зі світової історії»⁴³. Кожний привносить у неї свій, хай не унікальний, але оригінальний та автентичний досвід. Україна силою географічного й геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азіатсько-кочового, орієнтально-візантійського та європейського світів, по-різному інтегруючи впливи кожного з них. Але, зазначимо, усе ж таки вирішальним виміром її соціокультурної й політичної орієнтації була європейська цивілізація, до якої долучався український народ. Українці, поповнюючи загальну цивілізацію розумом, знаннями, досвідом, національними традиціями, творчими надбаннями, урешті-решт життям, разом з іншими створювали спільний світовий цивілізаційний фон, на якому, власне, розвивається весь людський рід. Наша держава з давніх-давен займає своє місце в усесвітньо-історичному процесі. Такий методологічний підхід дає можливість визначити періодизацію української історії, як і загалом історії людства, поклавши в її основу хронологічно-територіальний, тематично-цивілізаційний та асинхронний історичний принципи. Це означає, що історія людства й події України діляться на періоди, які визначають основні цивілізаційні критерії. До них передусім «належать великі територіально часові етапи, які характеризуються загальними цивілізаційними якостями, такими, як рівень технологічного, економічного і соціального розвитку, ступінь політичної організації суспільства, його культури, побуту, етнічних і релігійних процесів, його участь у синтезі універсальних цивілізаційних цінностей»⁴⁴.

Україна пройшла тривалий і непростий шлях, реалізуючи історичне буття на українській землі від найдавніших часів до сучасності в контексті соціально-політичних змін у взаємозв'язку із загальноєвропейськими цивілізаційними процесами. Із кожним роком посилюється інтерес українців до питання: звідки йдуть наші корені, яку роль вони відіграли у загальноєвропейському історичному розвитку, якими є перспективи України в оновленому світі? Це і спонукає фахівців до пошуку ідентичності українського народу й вектора європейсько-цивілізаційного поступу. Модернізація їхніх поглядів на минуле України у загальноєвропейському вимірі уможливило виявлення та аналіз основних історичних етапів історії

⁴⁰ Чадюк М. Українська археологія: етапи і перспективи // День. – 2020. – 21–22 лютого.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.14.

⁴⁴ Там само.

етногенезу українців і національного державотворення за принципами історизму й поступовості.

Підкреслимо, що цивілізаційна еволюція на теренах сучасної України проходила в різні історичні етапи відповідно до їх викликів і запитів. Визначаючи західний вектор соціально-суспільного руху, Україна завжди враховувала цивілізаційні європейські процеси. Завдяки контактам у політично-економічній та культурно-просвітницькій сферах національна спільнота українців у найскладніших зовнішньополітичних умовах продовжувала бути й утверджуватися. Слушно С.Плохій називає Україну «брамою Європи», коли вона «зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити навали зі сходу та заходу; коли ж була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями»⁴⁵.

Історичний шлях України в її багатоаспектності як інтегральної частини європейського цивілізаційного процесу простежується від трипільської культури, скіфо-сарматської та античної доби до слов'янського світу й виникнення цивілізації Київської Русі, Галицько-Волинської держави, їх трансформації в рамках Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької державності за Б.Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу й розвитку сучасної цивілізації доби незалежності⁴⁶. Українська історія в головних рисах суголосна до основних принципових етапів європейської, природно, з характерними для України особливостями. Упродовж історичного буття вона впливала на перебіг світових перетворень не тільки географічним становищем, важливими геополітичними координатами, а й досягненнями в духовно-культурному житті. Так розвивався та утверджувався український Всесвіт.

Сліди праісторії на просторах, що нині є територію України, сягають найдавнішого етапу людського існування. Упродовж століть народи, які жили в різний час на теренах України не залишалися осторонь історичних процесів розвитку світової цивілізації. У найдавніші часи до- і ранньоісторичної доби на сучасних українських землях започатковувалися не тільки загальні уявлення про світ і людське існування, а й витворювалися історико-цивілізаційний образ України, парадигма її міжнародного буття, засади загальноєвропейського і світового історичного поступу, які відкривали перспективи у швидкоплинному й оновленому європейському співтоваристві. Так було у стародавні часи існування перших цивілізацій Месопотамії та Єгипту, коли Трипілля збагатило світ дивовижними досягненнями культури й господарства. Трипільці достатньо близько наблизилися до рівня основних цивілізацій Малої Азії, Єгипту. Культура Трипілля була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур європейського енеоліту, безпосередньо контактувала з найбільшим у Давньому світі ареалом скотарських культур євразійських степів, а також із неолітичними культурами лісостепової і поліської зон Східної Європи⁴⁷. Трипільська цивілізація дала могутній поштовх в історії багатьох народів світу, розповсюдившись і дійшовши до Китаю та Індії. В епоху бронзи на сучасній території України простежуються важливі процеси етногенетичного змісту, виділення на українських землях протослов'ян, протобалтів, фракійців, протофінно-угрів, індоіранців⁴⁸. Особливий вплив на розвиток слов'янства мали скіфо-сарматський

⁴⁵ Плохій С. Брама Європи. – С.23.

⁴⁶ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої. – С.15.

⁴⁷ Черняков І.Т. Місце трипільської культури в стародавній історії // Археологія. – 1993. – №3. – С.7.

⁴⁸ Литвин В.М. Історія України. – К., 2012. – С.20.

світ і виникнення й розвиток античних міст у Північному Причорномор'ї. Завдяки давньогрецьким переселенцям місцеві жителі цього регіону сучасної України знайомилися з передовими для тих часів грецькими та римськими культурними надбаннями, що призвело не тільки до виникнення тут своєрідного контенту культури, а й сприяло розквіту власних стародавніх народів Північного Причорномор'я. Греки й римляни принесли сюди свої технічні здобутки, високу майстерність, особливо в галузях архітектури, ремесел, мистецтв тощо⁴⁹. Величезною була роль нинішніх українських земель у часи Великого переселення народів, розселення слов'ян у місцях їх сьогоднішнього проживання.

Уже в перші століття нашої ери слов'янські племена, що проживали на територіях сучасної України, були активними учасниками міжнародного життя. Історії відомі драматичні епізоди їхньої боротьби й життя, ведення перемовин та укладання договорів, створення нових союзів, об'єднань. Літописні джерела розповідають про перших київських князів, засновників Києва – Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, участь давніх русів у міжнародних подіях кінця VIII – початку IX ст., процес формування Київської Русі.

Заснування найбільшої на той час в Європі Руської держави стало визначною подією як в історії України, так і у світовій, вплинуло на становлення загальнолюдських цінностей, вона була пов'язана інтересами із Заходом, входила у життя Західної Європи як рівноцінний її учасник, важлива складова⁵⁰. Нове східноєвропейське державне утворення започаткувало країну, традиції якої стали взірцем для багатьох народів. Починаючи з часів становлення Русі з центром у Києві посилювалися її міжнародні зв'язки із сусідніми та віддаленими країнами, на могутність її змушені були зважати визнані лідери Європи. Про неї так чи інакше знали й чули майже в усіх куточках світу, а за правління Ярослава Мудрого Київська Русь утвердилась як справжня європейська країна, стала «ведома и слышима»⁵¹. Об'єднавши владу східних слов'ян, Русь урятувала їх від знищення та поневолення іншими. Створення централізованої Київської держави сприяло розвитку виробничих сил, поступу у рільництві, ремісництві, торгівлі, заснуванню великих міст та виникненню й розквіту мови, писемності, літератури, мистецтва⁵². Зауважимо, що Русь на сході Європейського континенту відіграла роль, що у Західній Європі – імперія Карла Великого. Упродовж років заступала шляхи східним степовим кочівникам, рятуючи Візантію і Східну Європу від захоплення. Київська держава виступала східним форпостом європейського християнського світу, сприяла розвитку торгівельних зв'язків із Візантією, Угорщиною, Німеччиною, Швецією, Чехією, Болгарією⁵³. На міжнародній арені авторитет Русі зріс до рівня провідних країн середньовіччя, із нею змушені були рахуватися всі європейські країни. Успішно розвивалися зв'язки за київських князів Олега, Ольги, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Київська Русь відіграла важливу роль у міждержавних стосунках країн Європи та Близького Сходу. Щодо зв'язків східнослов'янської держави з навколишнім світом, «то їх слід характеризувати як різновекторні, – зазначав О.Моця. – Серед пріоритетних країн була Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу та Середньої Азії, Грузія й Вірменія, Волзька Булгарія – на сході та півдні; Германія, Франція, Англія –

⁴⁹ *Алексієвець М., Алексієвець Л.* Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.15.

⁵⁰ *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – К., 2011. – С. 28.

⁵¹ *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь // Україна крізь віки. – Т.IV. – К., 1998. – С.167.

⁵² *Левцицька Н.М.* Історія України. Україна в світі: історія і сучасність. – С.76.

⁵³ *Алексієвець М., Алексієвець Л.* Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.15.

у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція – на півночі. Найтісніші контакти відбувалися все ж із найближчими сусідами – Польщею, Угорщиною, Чехією, а також з народами Північного Причорномор'я⁵⁴.

У політичному житті Русь значною мірою була пов'язана із Західною Європою. Династичні взаємини київських князів, їх кількість перевищувала сотню, участь її в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, переконливо свідчать, що на той час вона входила у загальноєвропейську державно-політичну систему й усвідомлювала себе її складовою. Широко використовували князі для зміцнення позицій країни матримоніальні зв'язки або шлюбну дипломатію. Розуміючи важливість таких взаємин, Володимир Великий поєднав дітей з іноземцями: старшого сина Святополка – із дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослава – шведського короля Олафа Інгігердою, а доньку Премиславу – з угорським королем Владиславом Лисим, іншу – чеським королем Болеславом Рудим, Марію Добронігу – польським королем Казимиром Обновителем⁵⁵. Для налагодження зовнішніх зв'язків Ярослав Мудрий одружив старшого сина Ізяслава з сестрою польського короля, сам же другий шлюб узяв з Анною, дочкою візантійського цесаря. Норвезький королевич Гаральд (Грізний), який згодом став королем, узяв за дружину Єлизавету, котра 1047 р., стала королевою Норвегії. Угорський монарх Андрій I одружився з Анастасією. Ім'я доньки князя Ярослава Мудрого – Анни – добре відоме не лише в Україні, а й загалом в Європі. Будучи дружиною французького короля Генріха I, вона відіграла помітну роль в історії Франції, а її нащадки правили у країнах Європи, належали до відомих аристократичних родів⁵⁶. Київський князь Володимир Мономах був одружений з англійською принцесою Гітою, сина поєднав із дочкою шведського короля Христиною, а Євфимію видав заміж за короля Угорщини Коломана⁵⁷. Така шлюбна дипломатія київських князів єднала Україну з Європою та світом.

Уявлення про міжнародні відносини Київської Русі буде неповним, якщо не згадати про її торговельно-економічні зв'язки. Розташована на знаменитому торговельному шляху «із варяг до греків» (або «із грек у варяги»), Русь мала сотні зв'язків зі зніаними містами Західної Європи, діяли повсюдно митниці. Активна зовнішня торгівля відбувалася з державами-сусідами, а також зі Скандинавією, Францією та ін.⁵⁸ Зовнішня політика Галицько-Волинської держави, яка перебрала на себе державотворчі традиції після розпаду Київської Русі, сприяла підвищенню популярності в очах світової спільноти. А коронування в 1253 р. Данила Галицького стало ще одним свідченням того, що Україна була частиною Європи, ішла «в ногу» з Європою, розглядалася як суб'єкт міжнародного життя і частина західного світу.

Міжнародній політиці Київської Русі притаманний всеохоплюючий рух великої європейської держави на Захід. Задля зближення з європейським світом, зміцнення її позицій на міжнародній арені князь Володимир охрестився сам та хрестив Русь. Запровадження християнства – релігії, загальноприйнятної в Європі, відіграло важливу роль чинника європеїзації Русі, відкрило шлях культурному впливу європейського світу. Прийняття християнства як державної релігії Русі в його православному варіанті дозволило країні увійти до сім'ї християнських держав тогочасної

⁵⁴ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – С.134.

⁵⁵ Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – С.22–23.

⁵⁶ Краляк П. Донька великого князя. Європейський шлях королеви Анни Київської // День. – 2020. – 21–22 лютого. – С.21.

⁵⁷ Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – С.25.

⁵⁸ Там само. – С.27.

Європи й віддалитися певною мірою від значно вже в ті часи ісламізованого Сходу⁵⁹. Хрещення Русі вирішально вплинуло на її історію. Прийняття християнської віри від Константинополя вводило Русь до кола «цивілізованих», «рівноправних» країн Європи, розвинутої грековизантійської східнохристиянської цивілізації⁶⁰.

Русь вибудувала розгалужену мережу міжнародних зв'язків, активно намагалася приєднатися до загальноєвропейського політичного процесу й, здавалося, посіла міцні позиції серед країн Центрально-Східної Європи. Проте розвиток подій завдав сильного удару українсько-руській державності: припинення існування останніх державних утворень доби середньовіччя (незалежного Галицько-Волинського в 1349 р. й удільного Київського в 1471 р. князівств), остаточне опанування українських земель Великим князівством Литовським і Коронаю Польською, а з 1569 р. – об'єднаною Річчю Посполитою. Зрозуміло, що за таких складних умов перспективи досягнення незалежності були примарними. Хоча, варто зауважити, це не призвело до зникнення України як суб'єкта міжнародного життя в Європі⁶¹. Підкреслимо перенесення в Литовську державу давньоруської ієрархічної структури, у результаті чого й далі зберігалися політичні інституції, що стали складовими влади в новій державній системі⁶². Перебуваючи у складній конфігурації взаємодії, у постійних зіткненнях і взаємопроникненні, українські землі продовжували розвиватися на перехресті різних напрямків європейської цивілізації. І надалі Україна виразно демонструвала належність до західного світу, який уже переживав появу перших ознак Відродження, викликаного радикальними змінами духовного й суспільного життя в Європі. У складних взаємовідносинах двох типів європейської цивілізації – західної (католицько-протестантської) і східної (греко-православної), Україна прагнула до поєднання обох традицій у життєвій соціально-політичній і культурно-цивілізаційній синтезі⁶³.

Зауважимо, що Україна в багатьох напрямках соціального становлення йшла одним шляхом з європейськими країнами на всіх етапах історичного розвитку. Водночас український народ вносив свої оригінальні форми соціально-політичного й духовного поступу, які були іманентним проявом його власної творчості, стали надбанням світової історії. У середині XVII ст. у боротьбі за незалежність розгорнув національну революцію епохального значення в контексті загальноєвропейських процесів. Вона показала світові нову військову організацію для захисту національних інтересів від зовнішніх поневолювачів. На острові Мала Хортиця Дмитро (Байда) Вишневецький у 1553–1554 рр. заснував Запорізьку Січ – одну з перших республік в Європі, яка мала міжнародне значення й набула всесвітньо-історичного розголосу. Козацька Україна у другій половині XVI – середині XVII ст. була добре відома в усій Європі. Її представників приймали монархи, активно впливали на вирішення важливих питань того часу. Українські козаки брали безпосередню участь у формуванні Вестфальської системи міжнародних відносин, в основу якої було покладено визнання суверенітету держави⁶⁴.

Загалом державна політика України доби національної революції XVII ст. спрямовувалася на утвердження державності європейського типу й використовувала для цього всі необхідні засоби, форми та методи національного творення. Також

⁵⁹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – С.142.

⁶⁰ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна і світ. Новітня доба. – С.69.

⁶¹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – С.142.

⁶² Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.16.

⁶³ Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ... – С.4.

⁶⁴ Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – С.36.

була новостворена козацька консорція як колектив людей, об'єднаних спільністю історичної долі, котрі порвали зі звичним побутом і традиціями⁶⁵. Козацтво ввібрало у себе активні творчі сили всього тогочасного українського суспільства, репрезентувало національний тип в очах Європи. Запозичивши немало від ворожого йому мусульманського світу, козацтво, однак, залишилося типовим європейським соціумом, що відіграв важливу роль у формуванні нових відносин в Україні⁶⁶. Пошуки шляхів ліквідації національного й соціально-економічного поневолення, які демонстрували козаки та інші стани тогочасного українського суспільства, були співзвучні багатьом національно-демократичним рухам у Західній Європі, що згодом знайшло вияв у майже одночасному вибуху 1648 р. національної революції в Україні та революцій у Нідерландах, Англії⁶⁷.

Доба національної революції в Україні розпочалася активними зусиллями щодо утвердження власного місця на міжнародній арені. У надзвичайно невивідній геополітичній ситуації, що полягала в наявності потужних противників (Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Московії), козацька Україна відіграла значну роль у міжнародних відносинах на континенті, здійснювала вагомий вплив на розв'язання європейських проблем, укладала союзи для нейтралізації ворогів. У складному переплетенні різноманітних політичних подій в Європі український компонент виступав як самостійний суб'єкт тодішніх міжнародних відносин. Завдячуючи цьому, Україну визнали уряди Кримського ханства, Англії, Венеції, Речі Посполитої, Трансильванії, Австрії, Швеції, інших країн⁶⁸, налагоджували з нею активні дипломатичні відносини, особливо за часів Б.Хмельницького.

У контексті розвитку геополітичних процесів Запорізька Січ була єдиним європейським суб'єктом міжнародного життя, здатним загрожувати Османській імперії та її столиці з півночі. У цей період козаки здійснили 14 походів тільки в Анатолію та велику кількість – у турецьку Румелію⁶⁹. Уряди європейських держав намагалися використати українських козаків в антитурецьких кампаніях. Вони також узяли участь у першій загальноєвропейській війні за домінування на континенті – Тридцятилітній 1618–1648 рр., яку вели між собою габсбурзька та антигабсбурзька коаліції.

Зазначимо, що боротьба Січі з Туреччиною і Кримом мала загальноєвропейське значення, суттєво вплинувши на стримування османської експансії. Козацтво в очах Західної Європи стало однією з головних сил, що протистояла наступу Туреччини на християнські країни. Треба мати на увазі, що на Запоріжжя приходили втікачі й з інших країн, зокрема з Молдавії, Польщі, Росії, Білорусії, Болгарії, причому різних станів, що робило її інституцією міжнародною, вплив якої сягав далеко за межі України. На Січі організація козаків була на зразок лицарських орденів у Західній Європі, і себе запорожці називали лицарським товариством. Козацька історична доба розвитку української державності, безпосередня тривала участь у політичному житті Центральної Європи, боротьба з турецько-татарською загрозою робили Україну постійним і незалежним компонентом європейської спільноти, сприяли утвердженню в Європі, а отже й у світі.

Історичний процес розвитку України доби раннього нового часу відбувався у взаємозв'язках із духовним життям європейських країн. Примітно, що Україна, разом з іншими народами, відіграла важливу роль у загальноєвропейському

⁶⁵ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – С.142.

⁶⁶ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.16.

⁶⁷ Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ... – С.5.

⁶⁸ Чекаленко Л. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – С.38.

⁶⁹ Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ... – С.147.

культурному процесі. Зарубіжні стосунки збагачували вітчизняну духовну скарбницю й допомагали поступу інших народів. У цьому зв'язку ключове місце належить відомій першій вищій школі України та всієї Східної Європи – Києво-Могилянській академії, яка здобула славу та визнання в європейському культурному світі й гідно репрезентувала Україну на континенті. Упродовж XVII–XVIII ст. заклад був окрасою та духовним центром не лише України, а й усього європейського світу. Тут навчалася вітчизняна молодь, здобували освіту посланці з Білорусії, Росії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Польщі, а також з Угорщини, Молдавії, Волощини, Греції, Венеції⁷⁰. Не полишаючи ґрунту національних надбань в освіті, вихованні, віри, традицій, академія стала на шлях засвоєння західноєвропейських духовних здобутків, культурного компромісу слов'яно-візантійської та західноєвропейської культур із підпорядкуванням потребам українського суспільства. Діяльність Київської академії, її вихованців сприяла взаємообміну духовними цінностями із зарубіжними країнами, виступала своєрідним трансформатором європейської цивілізації, збагачуючи тим самим культуру України та інших народів. Історичний досвід у справі міждержавної культурно-світової співпраці корисний для сучасного державотворення в Україні та країнах Центрально-Східної Європи⁷¹. У цілому зазначимо, що епоха козаччини XVII–XVIII ст. містить багато складових європейського державотворення в усіх суспільно-політичних сферах.

Дев'ятнадцяте століття ввійшло в історію як епоха кардинальних перетворень, що змінили якість життя людей, особливо у країнах, котрі йшли попереду еволюційного руху, ставали моделями суспільного поступу для інших. Українство у цей час, не маючи власної державності, витримало складні випробування в різних за своєю природою імперіях: Російській і Габсбурзькій (із 1867 р. Австро-Угорська), цивілізаційний розвиток яких різнився, а отже відмінними були тенденції буття українських територій. Цивілізаційна роз'єднаність сучасних земель України (Наддніпрянина належала до православно-слов'янської, а Наддністріянина – до західної цивілізації) та їх належність до ворогуючих імперій украї ускладнювали розвиток українських теренів, впливали на свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей. Проте, незважаючи на імперський тиск, важкі умови бездержавного життя українців другої половини XVIII – першої половини XIX ст., суспільний поступ України відбувався в контексті загальноєвропейських процесів, менше на Наддніпрянській і більше – на Галичині⁷². Еволюція європейської парадигми розвитку українських земель здійснювалася в контексті європейського Просвітництва та подій загальноєвропейської революції 1848 р. Слід зауважити, що процеси національного відродження українського народу розгорталися синхронно з пробудженням інших недержавних слов'янських народів Центрально-Східної, Південної Європи та проходили практично за єдиним алгоритмом. Це був загальноєвропейський процес боротьби бездержавних слов'янських народів за єдність, зміни в етнічній свідомості, освіті, мові, літературі, культурі у цілому, а також у суспільній думці та політичному житті, витоки яких тісно перепліталися з поширенням ідей європейського Просвітництва⁷³. У той час відбувалися процеси становлення й консолідації української нації за європейським зразком, щоправда з національним підґрунтям, культурними, релігійними, побутовими традиціями. Із плином історичного процесу вкрай важливим явищем для піднесення

⁷⁰ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія і європейський світ. – Тернопіль, 1999. – С.17.

⁷¹ *Алексієвець М., Алексієвець Л.* Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.18.

⁷² Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – С.108.

⁷³ Там само. – С.105.

національного відродження був розвиток освіти й науки та створення культурно-освітніх товариств, а згодом – перших національно-політичних об'єднань і політичних партій, висунення державницьких програм. Помітними віхами стали участь у декабристському русі, проникнення масонства, феномен Кирило-Мефодіївського товариства, вироблення першої за своєю сутністю політичної програми українства, геній Т.Шевченка, котрий підніс на світовий рівень українську літературу, діяльність цілої плеяди митців, літераторів, інтелектуалів⁷⁴. Відбувалася поступова трансформація від культурницько-просвітницького напрямку й вимог задоволення національно-духовних потреб українців – до здобуття державницького національного самовизначення⁷⁵. Цивілізаційні засади продовжували залишатися впродовж ХІХ ст. частиною буття анексованих іноземними імперськими структурами українських земель. Вони стали підвалинами досягнення віковичної мети українців – відновлення на зорі минулого століття національної державності.

Початок ХХ ст. означений боротьбою за незалежність Української держави, цивілізованим виходом у світ міжнародних відносин, застосуванням дипломатичних засобів і методів відстоювання інтересів. Український народ доби УНР піднявся на новий щабель національного буття. Перед ним відкрилися небачені до того можливості для масштабних зрушень як у різних галузях внутрішньополітичного життя, так і в міжнародних відносинах. Українці одним могутнім порухом наздоганяли інші нації й держави, що мали можливість еволюції впродовж століть, буквально вривалися до міжнародної спільноти як прогресивне суспільне національно-державне утворення⁷⁶. Проте прагненням українців до власної державності на той час не судилося збутися. Нове століття ознаменувалося новими втратами й невикористаними можливостями, трагедіями і тріумфами, спадами та відродженням. У державотворчому процесі – це потенціал Української революції 1917–1921 рр., феномен національної радянської державності, перехід від «перебудови» до проголошення незалежності України⁷⁷. У складних умовах біполярного світу народ вижив. Понад те, генерував до світової цивілізаційної скарбниці нові проекти, витвори людського духу й розуму⁷⁸. Цілий світ представляє буття та діячів зарубіжного українства: М.Драгоманов, І.Багряний, І.Лисяк-Рудницький, Є.Маланюк і т. д. Українці ясніше, потужніше просувалися в європейський і світовий простір, у тому числі перемагали у спортивних змаганнях, мистецьких конкурсах, проводили їх у себе. Поряд із цим «освоювали світ» заробітчани, прагнули за кордон молодь, інтелектуали, убачаючи там кращі можливості для життя й діяльності. Коли розглядаємо історію України як єдність зі світовою, виокремимо її головного героя, зацентруємо на людському чинникові. Шість вихідців з України: І.Мечников, З.Ваксман, Р.Гофман, С.Кузнець, Ч.Шарпак, Ш.Агнон стали лауреатами Нобелівської премії. Ф.Нансен, І.Бунін, Б.Пастернак, О.Солженіцин та інші пов'язали своє життя і творчість з українським краєм⁷⁹. І у цьому контексті Україна має майбутнє. Серед відомих у світі українських інтелектуалів – родини Кістяківських, Ковалевських, Пулюя, Патонів. Власне, у кожній сфері світового наукового знання є, кого назвати. Скажімо, серед піонерів авіації, космонавтики, ноосфери це С.Корольов, І.Сікорський, В.Вернадський⁸⁰.

⁷⁴ Алексієвець М., Алексієвець Л. Історія України – органічна частина всесвітньої історії. – С.18.

⁷⁵ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – С.232.

⁷⁶ Там само. – С.236.

⁷⁷ Державотворчий процес в Україні, 1991–2006. – К., 2007. – С.67–139.

⁷⁸ Україна: 10-й річниця незалежності присвячується. – К., 2001.

⁷⁹ Левченко О. Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна. – Тернопіль, 2003. – С.60–87.

⁸⁰ Там само. – С.151–153.

Із проголошенням у 1991 р. незалежності Україна дедалі ясніше усвідомлювала належність до Європи та світового співтовариства, засвідчила прагнення віднайти власну європейську ідентичність, місце у світі, усвідомити себе у загальному цивілізаційному контексті, визначитися з пріоритетами в новітній системі міжнародних відносин. Принципово важливим стало стрімке міжнародне визнання України та встановлення дипломатичних відносин, ствердивши, що світове співтовариство розглядає незалежну державу як запоруку стабільності й незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Головним звучало, що країна обрала європейський шлях розбудови національної державності. Стрімке міжнародне визнання України з боку інших держав Європи та світу розпочалося відразу після референдуму 1 грудня⁸¹. Уже 1992 р. Україну визнали 132 держави світу, 110 із них установили дипломатичні відносини. Станом на 1 січня 2004 р. – 173 країни, майже всі держави світу-члени ООН. Активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв. Світ сприйняв Україну як суверенну європейську державу. А перед нею постала низка завдань, потреба налагодження внутрішнього життя, утвердження в новітній системі міжнародних відносин. «Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, Україні доводилося одночасно вирішувати принаймні два принципових питання, – зауважує С.Віднянський, – насамперед, змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому і постійного врахування бурхливої динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їх наслідків, а також подання світу адекватної інформації про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти»⁸².

Зазначимо, що кожна країна розвивається у стійких взаємозалежностях з іншими та в руслі загальноцивілізаційного розвитку. Останній ці поєднання й залежності дедалі посилює. З огляду на це, важливим було визнання України не лише на двосторонньому, а й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. наша країна стала членом першої для неї європейської інституції – Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (від 1994 р. – Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а згодом, 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (з 1998 р. – Рада євроатлантичного партнерства)⁸³. Уже на кінець 1992 р. було укладено 35 двосторонніх міжнародних договорів і 88 міжурядових угод⁸⁴. Незалежна Україна відбулася як повноправний член світового співтовариства, важливий чинник сучасного творення системи міжнародних відносин.

Із перших кроків незалежності Україна активно розбудовує відносини з міжнародними інституціями, бере участь у багатьох організаціях, які відіграють значну роль у житті сучасного світу, залучає громадян до різноманітних загальноєвропейських акцій і продовжує робити свій внесок у всесвітню історію. Так, у 1945 р. наша країна стала однією з держав-засновниць ООН. У 1991 р. розпочався новий етап у відносинах із цією потужною міжнародною організацією. Підписано 7 ключових міжнародних угод та конвенцій ООН із прав людини, разом зі 188 іншими країнами, які підтримали й зобов'язалися втілювати у життя «Декларацію тисячоліття» та «Цілі розвитку тисячоліття», що затвердила Генеральна Асамблея ООН⁸⁵. Україна також член багатьох міжнародних інституцій, які не належать до

⁸¹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. – К., 2004. – С.6–12.

⁸² Віднянський С. Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії. – С.267.

⁸³ Галик В.М. Україна в Європі і світі. – С.33.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Україна в міжнародних організаціях. – Чернівці, 2009. – С.9.

системи ООН. Серед них – Європейський банк реконструкції та розвитку (з 1992 р.), Міжнародна асоціація з питань стандартизації (з 1993 р.), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (з 1992 р.), Міжнародна організація супутникового зв'язку (з 1993 р.), Парламентська асамблея Чорноморського економічного співробітництва (з 1993 р.), Рада Європи (з 1995 р.), Конференція з питань роззброєння (з 1996 р.), Центральноевропейська ініціатива (з 1996 р.) та ін.⁸⁶ Першою з держав пострадянського простору наша країна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру» (8 лютого 1994 р.), інших форм співпраці, у форматі яких нагромаджено значний досвід трансформації відносин з Організацією Північноатлантичного договору, аж до узаконення 7 лютого 2019 р. в Конституції України. Особливе партнерство з альянсом стало важливою складовою нової системи загальноєвропейської безпеки, відіграє значну роль у посиленні обороноздатності країни, реформуванні оборони за натівськими стандартами, здійсненні демократичних реформ, сформувалося в багатоаспектний комплекс співпраці заради миру й безпеки на Євроатлантичному просторі⁸⁷.

Із перших кроків незалежності Україна успішно розбудовує відносини з Європейським Союзом, найвпливовішою інтеграційною структурою серед європейських інституцій, що відіграють провідну роль у формуванні нової архітектури Європи в контексті загальносвітового цивілізаційного процесу. Співпраця з ЄС активно розвивається у сферах економіки, безпеки й оборони, юстиції, енергетики, охорони довкілля та ін. Євроінтеграційні прагнення України стали реаліями політичного сьогодення, а практичні орієнтири набули втілення у сучасних умовах. Щоправда, не завжди країна зустрічає відповідний відгук або розуміння проблем. І, з іншого боку, «сьогоднішня Україна – це потенційно існуюча держава європейського значення, що болісно намагається знайти національну форму й зміст в економічному, політичному й міжнародному плані»⁸⁸. Утвердження України за майже 30 років незалежності стало яскравим уособленням величезних трансформаційних зрушень в Європі та світі.

Таким чином, історичний дискурс сходження України від найдавніших часів до сучасності переконливо свідчить, що вона була й залишається інтегральною частиною європейської цивілізації, її розвиток відбувається в контексті загальносвітових процесів. Феномени Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, епохи козаччини, національних формувань початку ХХ ст. – складові цивілізаційного розвитку. Україна й нині продовжує бути в єдиній Європі, у колі країн європейського світу. Питання та проблеми, заторкнуті у пропонованій статті, безумовно, не вичерпують весь спектр присутності України в європейсько-цивілізаційному процесі. Водночас автори вважають, що розгляд національної історії в європейському контексті дає змогу з'ясувати історичний досвід взаємодії українців з європейським світом та досягнути сьогодення й перспективи співпраці України із зарубіжними державами, виокремити та зміцнити нові регіональні і глобальні життєво важливі тренди. Продовження наукового осмислення місця України в європейському історичному процесі дасть змогу відкрити ще чимало славетних сторінок з історії української минувшини, повніше зрозуміти її багатомірність у всесвітньо-історичному контексті, загальні закономірності становлення й розвитку людської цивілізації, пізнання її сутності, починаючи від найдавніших часів до сучасності.

⁸⁶ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. – С.12–14.

⁸⁷ Алексієвець Л., Алексієвець М. Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект // Український історичний журнал. – 2020. – №1. – С.147.

⁸⁸ Віднянський С. Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії. – С.29.

REFERENCES

1. Aleksiiyevets, L. [2012]. Ukraina – Yevropa – Svit: yednist u riznomanitti yak vidpovid na vyklyky XXI st. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 73–178. [in Ukrainian].
2. Aleksiiyevets, L.M. [1995]. *Kyievo-Mohylianska akademiia v istorii Ukrainy i zarubiznykh slovianskykh krain*. Ternopil. [in Ukrainian].
3. Aleksiiyevets, L.M. [1999]. *Kyievo-Mohylianska akademiia i yevropeyskyi svit (do 365-richchia zasnuvannia Akademi)*. Ternopil. [in Ukrainian].
4. Aleksiiyevets, L.M. [1999]. *Kyievo-Mohylianska akademiia u suspilnomu zhytti Ukrainy i zarubiznykh krain (XVII–XVIII st.)*. Ternopil: Zbruch. [in Ukrainian].
5. Aleksiiyevets, L., Aleksiiyevets, M. [2020]. Transformatsiia vidnosyn Ukrainy ta NATO v 1991–2019 rr.: istorychnyi aspekt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 147–163. [in Ukrainian].
6. Aleksiiyevets M., Aleksiiyevets L. [2012]. Istoriiia Ukrainy – orhanichna chastyna vsesvitnoyi istorii. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 9: Ukraina – Yevropa – Svit: tvorymo istoriiu Razom. Prysviachuetsia Yevro – 2012, 13–22. [in Ukrainian].
7. Aleksiiyevets, M., Seko, Ya. [2009]. Tsyvilizatsiini aspekty evoliutsii ukrainskoi zovnishnoi polityky v period nezalezhnosti. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 3, 11–23. [in Ukrainian].
8. Artiomov, I.V. [2008]. *Ukrainskyi vymir yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehtatsii*. Uzhhorod: Lira. [in Ukrainian].
9. Chadiuk, M. [2020]. Ukrainska arkhelohiia: etap i perspektyvy. *Den*, 32–33, 21–22 liutoho. [in Ukrainian].
10. Chekalenko, L. [2011]. *Zovnishnia polityka Ukrainy [vid davnikh chasiv do nashykh dniv]*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
11. Cherniakov, I.T. [1993]. Mistse trypiskoi kultury v starodavnii istorii. *Arkheolohiia*, 3, 7–8. [in Ukrainian].
12. Kudriachenko, A.S. [2002]. *Ukraina na perekhrestii heopolitychnykh interesiv*. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Halyk, V.M. [2013]. *Ukraina v Yevropi i sviti*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
14. Hevko, V. [2009]. Ukraina v konteksti tendentsii suchasnoho svitovoho rozvytku. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 3, 78–82. [in Ukrainian].
15. Hevko, V. [2018]. Ukraina i Polshcha: vid kolizii mynuloho do spilnykh yevropeyskykh tsinnosti. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 11, 113–129. [in Ukrainian].
16. Kraliuk, P. [2020]. Donka velykoho kniazia. Yevropeyskyi shliakh korolevy Anny Kyivskoi. *Den*, 22–23, 21–22 liutoho. [in Ukrainian].
17. Kudriachenko, A.I. [2009]. *Ukraina v Yevropi: poshuky spilnogo maibutnioho*. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
18. Kudriachenko, A.I. [2010]. *Kulturno-tsyvilizatsiinyi prostir Yevropa i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii: kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
19. Kudriachenko, A.I. [2011]. *Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
20. Kyrtyon, A. [2008]. Yevrointehratsiinyi kurs Ukrainy: adekvatnist realii zovnishnopolitychnoho vyboru. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 1, 270–277. [in Ukrainian].
21. Levchenko, O. [2003]. *Nobelivska intelektualna elita i Ukraina*. Ternopil. [in Ukrainian].
22. Levytska, N.M. [2011]. *Istoriiia Ukrainy. Ukraina v sviti: istoriia i suchasnist*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
23. Lytvyn, V.M. [2012]. *Istoriiia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
24. Makar, Yu. [2008]. Zovnishnia polityka Ukrainy: namiry i realii. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 1, 189–198. [in Ukrainian].
25. Makar, Yu.I. [2009]. *Ukraina v mizhnarodnykh orhanizatsiakh*. Chernivtsi: Prut. [in Ukrainian].
26. Melnykova, I. [1995]. Bilia dzhherel formuvannia zovnishnoi polityky suverennoi Ukrainskoi derzhavy. *Mizhnarodni zvyazky Ukrainy: naukovy poshuky i znahidky*, 5, 11–12. [in Ukrainian].
27. Pavlovskiy, M. [2011]. *Stratehiia rozvytku suspilstva: Ukraina i svit: Ekonomika, politolohiia*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
28. Plohiy, S. [2016]. *Brama Europy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
29. Rafalskyi, O.O., Kalakura, Ya.S., Kotsur, V.P., Yurii, M.F. [2020]. *Antropolohichni kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii (u 2 kn.)*. Kyiv: IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
30. Shcherbak, Yu. [2003]. *Ukraina: vyklyk i vybir. Perspektivy Ukrainy v hlobalizovanomu sviti XXI st.* Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
31. Shmorhun, O. [2011]. Tsyvilizatsiina identychnist Ukrainy: teoretychni ta politychni zasady. *Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn*, 100–118. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
32. Skurativskiy, V. [1992]. Ukraina – via Yevropa. *Suchasnist: Literatura, nauka, msetstvo, politolohiia, suspilne zhyttia*, 6, 144. [in Ukrainian].
33. Smolii, V.A. [2007]. *Derzhavotvorchyi protses v Ukraini, 1991–2006*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
34. Sych, O. [2009]. Problema tsyvilizatsiinoho vyboru v Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi: persha sprob. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 2, 13–25. [in Ukrainian].
35. Tereshchenko, Yu.I. [1996]. *Ukraina i yevropeyskyi svit: Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st.* Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
36. Tkachenko, V. [2014]. Ukraina: ispytanniie maidanom. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 13, 127–162. [in Russian].
37. Tolochko, O.P., Tolochko, P.P. [1998]. *Kyivska Rus. Ukraina kriz viky, IV*. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Udod, A., Yurii, M. [2011]. Tsyvilizatsiinyi vymir Ukrainy mizh Skhodom i Zakhodom. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 5(2), 12–29. [in Ukrainian].
39. Vasylenko, S.D. [2000]. *Ukraina: Heopolitychni vymiry v zahalnoyevropeiskomu protsesi*. Odesa: ODMA. [in Ukrainian].
40. Vidnianskyi, S. [2008]. Sproba osmyslennia mynuloho Ukrainy v konteksti suchasnoyi istorii. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 1, 257–269. [in Ukrainian].
41. Vidnianskyi, S. [2016]. Yevropeiska polityka Ukrainy: osnovni etapy, problemy ta perspektyvy realizatsii. *Mizhnarodni zvyazky Ukrainy: naukovy poshuky i znahidky*, 9–40. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
42. Vidnianskyi, S.V. [1998]. *Ukraina v yevropeyskykh mizhnarodnykh vidnosynakh. Naukovyi zbirnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
43. Vidnianskyi, S.V. [2001]. *Ukraina i Yevropa (1990–2000 rr.) Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh z krainamy Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy. Anotovana istorychna khronika* [2001]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

44. Vidnianskyi, S.V. (2001). *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh z krainamy-chlenamy Yevropeiskoho Soiuzu. Anotovana istorychna khronika*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
45. Vidnianskyi, S.V. (2003). Ukrainiske pytannia v mizhvoienii Polshchi: osnovni problemy y napriamky naukovykh doslidzhen u suchasni vitchyzniani istorichnoi nauki. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 2, 39–55. [in Ukrainian].
46. Vidnianskyi, S.V. (2004). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (1991–2003)*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
47. Vidnianskyi, S.V. (2020). *Ukraina v istorii Yevropy u XIX – pochatku XX st.: istorichni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
48. Vidnianskyi, S.V., Martynov, A.Yu. (2019). Ukraina i svit. Novitnia doba. *Entsyklopedia istorii Ukrainy. Tom «Ukraina – ukrainski»*. Kn.2. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
49. Yurii, M.F., Aleksiiyevets, L.M., Kalakura, Ya.S., Udod, O.A. (2012). *Ukraina naidavnishoho chasu – XVIII st.: tsyvilizatsiyni kontekst piznannia*. Kn.1. Kyiv; Chernivtsi; Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
50. Yurii, M.F., Aleksiiyevets, L.M., Kalakura, Ya.S., Udod, O.A. (2012). *Ukraina XIX – pochatku XX st.: tsyvilizatsiyni kontekst piznannia*. Kn.2. Kyiv; Chernivtsi; Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
51. Zashkilniak, L. (2005). Ukrainsko-polski stosunki v XX st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 13: Ukraina u Druhii svitovii viini: ukrainsko-polski vidnosyny, 3–22. [in Ukrainian].

Lesia Aleksiiyevets

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Mykola Aleksiiyevets

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), malexiyevets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-0438>

Ihor Datskiv

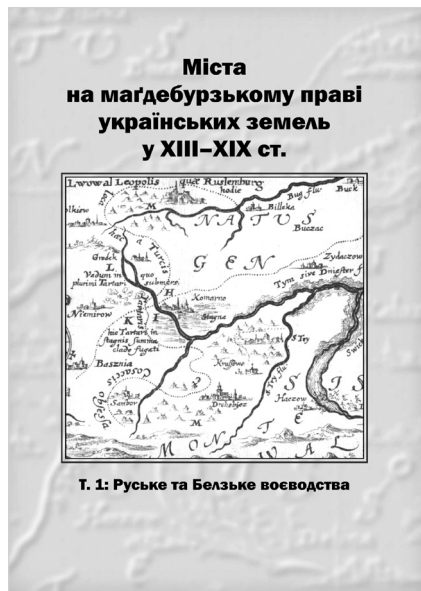
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head at Department of International Relations and Diplomacy,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Ukraine – Europe: The Civilizational-and-Historical Discourse

Abstract. The aim of the study is the determination and showing the main aspects of historical discourse of Ukraine in the context of the European process, its European identity and evolution of relations with foreign countries and institutions, the forthcoming to the European values, the disclosure of the course to the European integration and the Ukrainians' aspirations for the unity with the European peoples' community. **The methodology** of the research work is a set of scientific principles of historical research (historicism, objectivity), general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, comparison, abstraction, generalization), special-historical (synchronous, chronological, method of periodization, comparative-historical, retrospective, system-structural, typological) methods. The authors adhere to the civilizational, interdisciplinary and comprehensive approaches to the historical discourse of Ukraine in the world-historical context on the basis of the holistic use of sources on the issue. **The scientific novelty.** The work demonstrates the author's view of the European context of Ukrainian history from ancient times to the present, continues the research on the problems of Ukraine's interaction with European countries, shows its place and role in the contemporary system of European development and establishes the thesis on the unity of Ukraine's history with the European one, and hence global. **Conclusions.** In the authentic and increasingly interconnected world, Ukraine has been and is an organic component of European civilization, historically evolving and forming a matrix of common destinies of European peoples. Over the centuries, the history of Ukraine has been revealing the turning points in the history of Europe, and the civilizational-European discourse of our country's progress convincingly proves over centuries of history that its development took place in the interaction with the world historical process and has gained no alternativeness in the modern era of independence. The European vector of Ukraine remains a natural manifestation of the national statehood development.

Keywords: Ukraine, Europe, civilization, historical discourse, European world, modernity.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**МІСТА НА МАґДЕБУРЬКОМУ ПРАВІ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIII–XIX СТ. –
Т.1: РУСЬКЕ ТА БЕЛЗЬКЕ ВОЄВОДСТВА /
Упор. М.Капраль, Б.Смерека, А.Фелонюк. –
Л.: Львівське відділення Інституту
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ, 2019. –
64 с.+4 КАРТИ**

Цілковито виправданою видається думка, що Європа поширилася на схід так далеко, як тільки сягнуло маґдебурзьке право. Воно не було питома українським, адже прийшло на українські терени з німецьких, польських земель, однак з адаптацією його до місцевих умов і традицій воно стало важливим фактором формування самоврядування українських міст. Із

плином часу міщани почали сприймати його як своє, прагнули здобути його та дорожили ним. Спроба окремих істориків подати маґдебурзьке право як чуже місцевому населенню, таке, що нібито сприяло денационалізації українців та утискало їхні права є спрощенням проблеми, дещо згущує фарби та однобоко висвітлює це складне питання. Певні негативні моменти радше були наслідком не самого права, а особливостями його запровадження центральною владою та місцевими землевласниками. Водночас слід пам'ятати, що маґдебурзьке право несло з собою особисту свободу міщан, упорядкування повинностей, просторову перебудову, міське самоврядування. Власне цими складовими й дорожили українські міщани¹.

Стан вивчення маґдебурзького права на теренах України хоч і має давню традицію, усе ж на сьогоднішній день явно незадовільний не в останню чергу через не лише недостатньо простудійовані окремі міста чи регіони, але й тому, що бракує узагальнюючої праці, яка дала б змогу дещо ширше глянути на вже зроблене та накреслити шляхи подолання цього відставання. Пропоноване видання, підготовлене під керівництвом знаного фахівця з міської проблематики проф. Мирона

¹ Докл. див.: Заяць А. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI–XVII ст. // Михайло Грушевський: 36 наук. праць I міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Відп. ред. О.Купчинський. – Т.3. – Л., 1994. – С.155–161; *Його ж.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.141–144.

Капралю та його колеги Богдана Смереки й Андрія Фелонюка, дозволяє це зробити. Рецензована книга відкриває нову сторінку в дослідженні українських міст на маґдебурзькому праві. Вона складається з двох частин: текстової та картографічної.

Текстова частина містить передмову, перелік скорочень, каталог міст та їх покажчик. Автори приділили пильну увагу терміну «локація» і локаційному (локаційно-маґдебурзькому) привілею, слушно зауваживши, що сам привілей ще не свідчив про існування міста, однак створював правові передумови для його заснування й успішного розвитку. Характеризуючи локаційний привілей, зауважено, що він складався з двох важливих частин: правової, тобто дозволу на осадження міста та не менш важливої господарської – право на проведення торгів, ярмарків, звільнення на певний час від сплати податків, мит тощо. Важливо, що у праці проговорено причину появи для приватних міст так званого локаційного документа, який видавав власник міського поселення і котрий особливо цінний (на протипагу малоінформативному королівському привілею), оскільки тут значно ширше й детальніше обумовлювалися умови, на яких засновувалося місто, права та обов'язки міщан. Звернули автори увагу на існування повторних локаційних привілеїв, причини появи яких були індивідуальними для кожного окремого міського поселення, як і те, що далеко не завжди повторні привілеї згадували про попередні надання. Дослідники справедливо зауважили, що на сусідній Волині становлення міських громад відбувалося дещо по-іншому, коли привілеї містам були не завжди локаційно-маґдебурзькими, а просто з дозволом заснувати міське поселення й лише згодом окремим наданням воно отримувало маґдебурзьке право. Щоправда число волинських міст із таким правом за останніми підрахунками більше, аніж наведене в рецензованій праці².

Оригіналів привілеїв збереглося зовсім мало, а їх копії здебільшого відклалися у книгах Коронної метрики (велася в королівській канцелярії) та місцевих ґродських і земських судово-адміністративних установ. Інколи їх уписували до міських книг. Значну частину привілеїв було опубліковано впродовж другої половини ХІХ–ХХ ст. найперше у серійних виданнях, але також окремими випусками, присвяченими певним містам. Авторам удалося виявити невідану збірку локаційних привілеїв для галицьких міст, укладену А.Стадницьким ще у середині ХІХ ст. Проведена велика робота щодо зв'язки зі джерелами наведених у літературі прикладів міських локацій дозволила виявити найбільше хиб відносно Галицької землі. Водночас фронтальний перегляд Коронної метрики та низки архівних фондів судово-адміністративних установ дав змогу виявити незнані з праць дослідників міські локації.

Багато уваги у праці приділено аналізу історіографії питання. Зауважено, що чи не першими цілеспрямовано збором міської інформації почали займатися польські історики М.Балінський і Т.Ліпінський, які віднайшли відомості про 168 галицьких міст. Відзначено значимість малознаних на сьогодні серед дослідників студій Ф.Сярчинського й А.Петрушевича. Останній, зокрема, підготував неопубліковану донині картотеку міст із маґдебурзьким правом. Автори, віддаючи належне науковому доробку А.Яблоновського, аргументовано не погоджуються з висновками вченого щодо чисельності міського населення Руського та Белзького воєводств у другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. і стану урбанізації регіону на час захоплення його польським королем Казимиром ІІІ. Відзначено внесок у вивчення

² Див.: Заяць А.С. Міське суспільство Волині ХVІ – першої половини ХVІІ ст. – Л., 2019. – С.61; *Zajac A. Miasta prywatne Wołynia w ХVІ i pierwszej połowie ХVІІ w.: Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – Т. LXXVII. – Warszawa, 2016. – S.187–188.

урбанізаційного руху на галицьких землях польських істориків другої половини ХХ ст.: А.Фастнахта, М.Горна, Ф.Кірика, Р.Щигела. Заслуженої похвали удостоїлася узагальнююча праця про міста так званого старопольського періоду М.Богуцької й Г.Самсоновича, в якій немало місця присвячено українським теренам³. Водночас заакцентовано, що період другої половини XVII–XVIII ст. подано тут дуже поспішно, позаяк відчутним є брак монографічних студій для цього часу. Натомість уже після виходу цієї синтези з'явилася низка досліджень польських істориків Є.Мотилевича, В.Бондири, Б.Чапек, Ю.Чайковського, Е.Дибек, В.Чарнецького. Серед українських фахівців з урбанізаційних процесів на Галичині названо Я.Кіся, П.Сіреджука, М.Капрала, Б.Смереку, Г.Петришин.

Дещо більше уваги приділено полеміці з польським істориком А.Янечеком. Зокрема деякий скепсис в авторів викликала його схема про три етапи урбанізації галицьких земель. Відзначено певну нелогічність, позаяк виділений дослідником перший етап не є цілком окремим, адже прибуття до міст княжої доби колоністів не було лише їхньою справою, як не було воно і стихійним, оскільки це була ініціатива князів, а саме ця їх ініціатива і є другим етапом урбанізації. Висловили автори праці зауваження до запропонованої А.Янечеком хронології фаз локації міст на маґдебурзькому праві, не погоджуючись з його спробою надто розвести у часі правову і просторову локацію міста. Зауважено, що польський історик, пишучи про надання міського права Львову, послідовно уникає документа 1353 р., в якому згадується колеґія райців за три роки до надання Львову маґдебурзького права королем Казимиром III.

Наступна підрубрика передмови стосується особливостей надань та міської мережі в окремих землях. Щодо Белзького князівства, а далі воеводства відзначено, що спершу переважали королівські локації, але з бігом часу вони були врівноважені шляхетськими містозасновними ініціативами, які в подальшому почали переважати. Уточнено локацію Бузька з 1376 р. на 1372 р. Подібна ситуація спостерігалася щодо Холмської землі Руського воеводства – спочатку переважали королівські локації, але пізніше їх випередили шляхетські, а духовні майже зрівнялися за чисельністю з королівськими. Натомість у Перемишльській і Сяноцькій землях практично від початку переважали шляхетські локації. У Львівській землі на перших етапах більше було королівських локацій (здебільшого у західній частині), але з другої половини XV, та особливо у XVI ст. стали явно переважати шляхетські заснування міст. Основна маса міст була локована до середини XVII ст. Трудомістку, але успішну роботу провели автори щодо з'ясування чисельності локацій Галицької землі. При звірці з оригіналами не вдалося підтвердити міський статус для понад 20 поселень, віднесених П.Сіреджуком до категорії міст. Містечко Ланчич (1585 р.) виявилось Ланьцутом, а Могильниця згадується не під 1717 р., а під 1734 р., але не як місто. У дослідженнях Р.Щигела та М.Горна Настишин (1564 р.) названий містом, натомість автори наводять джерельне підтвердження його сільського статусу. Аналогічна ситуація зі Зубовим, яке Е.Горнова назвала містечком, а автори доводять, що це поселення було селом. На конкретному прикладі спростовано ототожнення Р.Щигелом Кінчаків і Красієва як двох назв одного поселення. Натомість думка польського історика, що місто Коршів (Казанів) постало на базі однойменного села, не підтвердилася джерелами, адже наведено приклад паралельного існування Коршова – і міста, і села. Доведено, що на початковому етапі на терені Галицької землі переважали королівські локації, але в подальшому – лише

³ *Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław etc., 1986. – 674 s.*

шляхетські. Зауважено, що урбанізаційний процес у Галицькій землі суттєво стримувався постійними татарськими нападами. Загалом, за підрахунками авторів, у Руському та Белзькому воєводствах було 369 міст, з яких 85 королівських, 270 шляхетських і 14 духовних.

Завершується передмова поясненням до 9 таблиць, присвячених Белзькому воєводству та землям/повітам Руського воєводства. Кожна таблиця містить 17 рубрик: 1. Назва; 2. Повіт; 3. Рік першої згадки у міському статусі; 4. Джерело; 5. Рік локації; 6. Джерело; 7. Рік повторної локації; 8. Джерело; 9. Рік першої згадки про поселення; 10. Джерело; 11. Сучасна назва; 12. Сучасний статус поселення; 13. Сучасне адміністративне підпорядкування; 14. Місце локації; 15. Форма власності; 16. Характер локації; 17. Примітки. Із переліку рубрик добре видно, що автори подбали не лише про максимальну інформативність, а й про джерельну підтвердженість своїх оцінок.

Коротко, але змістовно зроблено огляд попередніх картографічних здобутків щодо міської мережі Руського, Белзького воєводств у польській та українській історіографії. На завершення поінформовано про підготовку інтерактивної карти, до якої, на відміну від уже надрукованої, можна буде вносити доповнення та виправлення.

Після передмови вміщено перелік скорочень джерел і літератури використаних у праці, а далі йде зведений каталог міст Руського та Белзького воєводств, який займає половину текстового матеріалу. Завершує книжку покажчик міст.

Картографічна частина включає чотири мапи: 1. Міста Руської землі (воєводства) та Белзького князівства (кінець XIV ст. – 1434 р.) (масштаб 1:1 000 000); 2. Міста Руського воєводства (1434–1650 рр.), Белзького князівства (1434–1462 рр.) та воєводства (1462–1650 рр.) (масштаб 1:700 000); 3. Міста Руського та Белзького воєводств (1650–1772 рр.) (масштаб 1:700 000); 4. Міста Королівства Галичини та Володимирії, Белзького воєводства та Холмської землі (1772–1793 рр.) (масштаб 1:1 000 000). Крім власне міст згаданих воєводств, на картах досить ґрунтовно відображено мережу міських поселень сусідніх воєводств, як західних (Люблінського, Сандомирського, Краківського), так і східних (Волинського, Подільського). Кольором виділено землі воєводств, що покращує візуальне сприйняття. Умовними позначеннями міські осередки класифіковані за адміністративною ознакою, власницькою належністю та характером локації (вдала, невдала, нереалізована). Указано також неідентифіковані локації. Детально відтворено річкову мережу регіону. Упорядники максимально уважно поставилися до змін, що відбувалися, і не забули показати, що в 1772 р. Австрія зайняла південно-західну та частково західну частини Кременецького повіту, і волинське місто Збараж опинилося у складі Королівства Галичини й Володимирії⁴.

Видання справляє надзвичайно позитивне враження своєю високою науковою професійністю, добре продуманою структурою та ретельним підбором карт. Це, без сумніву, нове слово в українській історичній картографії, яке узагальнює здобутки попередніх дослідників, дає змогу ширше поглянути на аналізовані у праці проблеми та виставити пріоритети майбутнім студіям.

Андрій Заяць

доктор історичних наук,
доцент кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), andrij_zajac@yahoo.com

⁴ Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII ст. – Л., 2016. – С.98.

Колодзінський М.

Воєнна доктрина українських націоналістів. – К.: Основа, 2019. – 287 с.

В історії українського націоналізму 1920–1930-х рр. чільне місце займає постать Михайла Колодзінського (1902–1939 рр.), який за короткий відрізок часу пройшов шлях від рядового члена УВО й ОУН до начальника генерального штабу Організації народної оборони «Карпатська Січ», що в березні 1939 р. вчинила відчайдушний опір агресії угорських військ на Закарпатті, під час якої він і загинув. Якщо про військово-політичну діяльність полковника Гузара (один із псевдонімів М.Колодзінського) в Карпатській Україні опубліковано багато праць, то аналіз його літературної спадщини ще чекає ґрунтовного

дослідження. Маємо на увазі, перш за все, книгу «Воєнна доктрина українських націоналістів». Сучасні українські дослідники О.Зайцев¹, В.Кримінський², В.Рог³, О.Кучерук⁴ здійснили спроби аналізу головної військової та геополітичної праці М.Колодзінського. О.Баган уважав її «своєрідним синтезом військово-геополітичних ідей українського вольового націоналізму міжвоєнної доби»⁵, а О.Погібко відносив до «перших спроб системного погляду» на воєнну доктрину українських націоналістів⁶.

М.Колодзінський працював над книгою в період між 1935 і 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З окремих його листів відомо, що в написанні цієї праці був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є.Коновалець, який просив «закасати рукави і підготувляти Ваш реферат»⁷. Аналогічне прохання висловив Я.Стецько⁸. Лист останнього датований 10 березня 1939 р., тобто за 7–8 днів до загибелі М.Колодзінського. На перший погляд може здатися, що полковник Гузар не встиг завершити книгу, однак таке твердження буде невірним. Відомо, що в рукописному варіанті вона розповсюджувалася серед членів ОУН, її переписували від руки й обговорювали. Доказом цього є спогади Я.Гайваса⁹.

Першу частину праці М.Колодзінського «Українська воєнна доктрина» було видано 1940 р. у Кракові, а 1957 р. перевидано в Торонто Товариством колишніх вояків

¹ Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського // Україна модерна. – Вип.20. – Л., 2014. – С.245–256.

² Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського // Військово-історичний меридіан [Електронний науковий фаховий журнал]. – С.51–61.

³ Рог В. Вступне слово // Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. – К., 2019. – С.3–8.

⁴ Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. – Л., 2005. – С.174–175.

⁵ Баган О. [Рец.] Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. // Проблеми гуманітарних наук: Серія «Історія». – Вип.2(44). – Дрогобич, 2019. – С.332.

⁶ Погібко О.І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави // Прикарпатський юридичний збірник. – Вип.3(9). – Івано-Франківськ, 2015. – С.18.

⁷ Кучерук О. Осмислення Організацією українських націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.24. – Л., 2014. – С.109.

⁸ Там само.

⁹ Гайвас Я. Воля ціни не має. – Торонто, 1971. – С.265.

УПА. Зараз зберігається у Центральному архіві УПА в Києві. Розділ «Національне повстання» з коментарями О.Зайцева опубліковано 2013 р. у журналі «Україна модерна». Повністю книга опублікована 2019 р. в київському видавництві «Основа». Текст супроводжують передмови В.Рога (с.3–8) і О.Куцина (с.9–11), ґрунтовна біографічна стаття М.Посівнича (с.255–271).

Уже з першого розділу книги – «Проблема війни й воєнної доктрини в Україні й Європі в минулому» – видно, що її автор опрацював величезну кількість джерел, до аналізу яких підходив критично й об'єктивно. Варто погодитися з твердженням В.Яшана, що, навчаючись у коломийській гімназії, М.Колодзінський «зачитувався у воєнній літературі, пристрасно студіюючи життя й діла великих полководців»¹⁰. У цьому легко переконатися, коли аналізувати бібліографічний апарат його наукових праць, зокрема «Української воєнної доктрини». На сторінках цієї фундаментальної праці зустрічаємо згадки про Людовіка XI Розсудливого, французького монарха Карла VIII, короля Араґону, Валенсії, Сардинії та Наварри Фердинанда, Карла V Габсбурґа, Густава II Адольфа. М.Колодзінський ґрунтовно опрацював військову спадщину Г.Мольтке, А.Шліффена й особливо знамениту працю «Про війну» К.Клаузевіца. Давньоруських князів Олега, Ігоря, Святослава та Володимира Мономаха він вивчав на основі стародавніх джерел, зокрема праці Лева Диякона. В історії запорізького козацтва майбутній дослідник особливо захоплювався діяльністю Б.Хмельницького, І.Богуна та І.Мазепи. Будучи вченим-аналітиком, він об'єктивно й усебічно аналізував події національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр., давав оцінку УНР і ЗУНР, УГА. Вивчав він також військове мистецтво Червоної армії, знав імена М.Тухачевського, К.Ворошилова, В.Блюхера, адже «ворогів треба знати». Захоплювався Наполеоном Бонапартом як військовим стратегом. Ці знання, багато з яких він почерпнув ще з гімназії, пізніше знадобилися М.Колодзінському під час роботи над своїми розвідками.

«Воєнна доктрина» цілком проникнута ідеєю незалежності. «Є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність, – стверджує автор. – Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західноєвропейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України. А промінюючим центром цієї культури буде Київ. І цю нашу культурну місію, започатковану й полишену в спадщину нам працями, мусимо взяти як один муж в основу воєнної доктрини українських націоналістів, бо це надає глибокого змісту нашій нинішній боротьбі й єднає нас з минулим, як теж надає ціль нашому існуванню на майбутнє» (с.39).

Змістовним у всіх відношеннях став «Історичний огляд української воєнної доктрини», який М.Колодзінський поділив на окремі етапи: княжі, козацькі, найновіші часи. До речі, запропонована автором періодизація дає нам змогу простежити українську історію крізь призму державотворення. На глибоке переконання М.Колодзінського, «український народ має вроджені військові прикмети, які його окреслюють як народ войовників», а власне Україна «уявляла з себе в тому давньому часі воєнний табір і в цьому таборі виростали войовники, яких Олег, Ігор, Святослав та Мономах водили на підбій світу та Чорного моря» (с.40–41). Серед названих руських князів особливо симпатизує автор саме Святославі, який, ідучи на ворога, любляв говорити: «Іду на вас!». М.Колодзінський акцентує ще на одному висловлюванні Святослава, котре повністю поділяв: «За нашими військами завсіди була така слава, що без труду відбивали ми сусідні народи й без пролиття

¹⁰ Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський // Городенщина: Історично-мемуарний збірник // Український архів. – Т.ХХХІІІ. – Торонто; Вінніпер, 1978. – С.633.

крові тримали в покорі цілі народи. Пропаде та слава, як тепер соромно уступимо перед греками. Від предків одержали ми мужність. Пригадаймо ж, яка непереможна була до цих часів наша сила й міцно биймося за своє спасіння. Це не наш звичай втікачами йти додому. Нам або жити з перемогою, або славно полягти, як слід хоробрим мужам» (с.42). Слова Святослава «поляжемо, а не осоромимо української землі, бо мертві не мають сорому» – не просто слова, але тверді переконання автора. Майбутні події в Карпатській Україні це яскраво довели. Відповідаючи на вимогу угорського посла до карпатських січовиків скласти зброю, М.Колодзінський рішуче заявив: «Ми не знаємо слова капітуляція [...] Ми складаємо найвиразніше свідоцтво своєї органічної приналежності до української нації»¹¹.

Порівнюючи добу Святослава з часами визвольних змагань 1917–1920-х рр., М.Колодзінський писав: «Нам не можуть імпонувати малі армії, малі концепції й малі люди. Творити мусимо велике й захоплююче, відповідно до нашого історичного призначення. Перемога наша в руках Бога, але героїство наше в наших руках. Тільки під Крутами й Базаром гинули так, як Святослав Завойовник. Більшість відділів української армії не вміла здобутися на ту великість. До перемоги, як і до лицарської смерті, треба нам великого духа» (с.44).

Класик англійської геополітики Г.Макіндер визначив основні постулати в геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності у середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує гартлендом (центр землі, серцевина суходолу – *Авт.*); хто керує гартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – *Авт.*); хто керує Світовим островом, той керує світом¹². М.Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував: «Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт лле і невільник, але чистою кров'ю, пролитою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути» (с.47). Хоча головним ворогом України М.Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в воєнній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Одначе Гітлер в "Майн кампф" пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дім, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обоженований народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися одначе тієї повені диких орд. Київ не піддався без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії» (с.47–48). М.Колодзінський, звісно, усвідомлював геополітичну роль Німеччини в тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики.

У козацькій добі, яка наступила після занепаду Давньоруської та Галицько-Волинської держав, М.Колодзінський побачив відновлення колишньої української

¹¹ *Єфремів С.* Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 р. – Івано-Франківськ, 2019. – С.62.

¹² *Дністрянський М.С.* Геополітика. – Л., 2011. – С.68.

воєнної доктрини. Як серед київських князів він виділяв постать Святослава, то піднесення козащини справедливо пов'язував з іменем Б.Хмельницького. Усіх попередників гетьмана він уважав «воєнними романтиками». Його постать цікавила автора перш за все з військового погляду, адже «таку армію, як її мав Хмельницький, виставляли тільки найсильніші імперії й великі вожді» (с.54). Сучасні історики В.Смолій і В.Степанков, відзначаючи величезний полководницький талант гетьмана, цілком вірно стверджують, що Б.Хмельницький «зумів створити бездатну, добре організовану й озброєну армію»¹³.

Заслугою Б.Хмельницького був той факт, що йому вдалося підняти на захист козацької України переважну більшість народу: «Наша воєнна доктрина знає тільки тотальну війну, в якій мусять брати участь всі фізичні, духовні й матеріальні сили української нації. Лише в тотальній війні може проявитися вповні геній України, як це було за Хмельницького, коли то на бойовому полі українського народу з'явилася ціла плеяда героїв, що можуть бути гордістю найвибагливішої і найславнішої нації» (с.56). Ці думки, висловлені М.Колодзінським, дуже нагадують ідеї, викладені Т.Карлайлом у праці «Герої, пошанування героїв і героїчне в історії». До військово-політичної еліти найближчого оточення Б.Хмельницького М.Колодзінський відносив І.Богуна, Д.Нечая, М.Кричевського, С.-Н.Мрозовицького (Морозенка), І.Золотаренка, А.Ждановича, які «були не тільки добрі виконавці планів Хмельницького й великі полководці під його рукою, але й самостійні вожді, які ні в чому не уступали маршалам Наполеона, а навіть їх перевищували» (с.56).

Полковникові І.Богуна М.Колодзінський навіть присвятив окремий історичний нарис. Перед нами ґрунтовне військово-наукове дослідження його життя й діяльності крізь призму народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Щоб не вдаватися в деталі, звернемо увагу тільки на єдиний аспект. М.Колодзінський одним із перших в історіографії зауважив партизанські здібності полководця. «Богун – це перший партизан в козацьких війнах на більший розмір. Поляки від нього навчилися цього способу провадження війни. Прославлений поляками Чарнецький від Богуна навчився партизанської війни, при помочі якої прогнав з Польщі шведів. Чарнецький дорого платив Богунові за науку. Кілька разів стрічалися вони, Чарнецький завжди на голову бував розбитий, хоч мав кілька разів чисельніше військо. Порівняймо тепер, якої слави заживає Чарнецький у поляків, як у нас мало по суті знають про Богуна»¹⁴. Відомо, що М.Колодзінський ґрунтовно вивчав теорію і практику ведення партизанської боротьби, читав лекції на цю тематику. Під час оборони Карпатської України він цілком серйозно роздумував над можливістю ведення партизанської «малої війни» проти угорських військ¹⁵. На практиці підтвердив один зі своїх висловів, опублікованих на сторінках «Української воєнної доктрини»: «Культ героїв та плекання нашої бойової традиції є фундаментальною справою, що на ній розвивається воєнна доктрина українських націоналістів» (с.57).

«Найновіші часи» в розумінні М.Колодзінського – події національно-визвольних змагань українського народу 1917 – початку 1920-х рр., коли «ми одержали українську державу без великого бою, однак ми не вміли вдержати нашої самостійності, тому що не вміли зорганізувати відповідної військової сили» (с.60). Ці слова, безперечно, стосуються також здобуття Україною незалежності в 1991 р. Висновки М.Колодзінського про те, що «воєнна доктрина українських націоналістів мусить спиратися на соборній традиції, яка має значення для цілого народу, а не є предметом

¹³ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.398.

¹⁴ Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис // Народна бібліотека «Наступ». – Ч.9. – Прага, 1941. – С.45.

¹⁵ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. – Прага, 1941. – С.11–12.

культу одної провінції чи околиці» (с.60), продовжують залишатися актуальними й у наш час. Під «культу однієї провінції» він мав на увазі окремішність діяльності урядів ЗУНР та УНР, бойових операцій галицької й наддніпрянської армій. Він піддає нищівній критиці керівників Центральної Ради, гетьманату, Директорії, котрі не доклали достатніх зусиль, щоб на захист держави став весь народ.

«Военна доктрина» М.Колодзінського претендує на соборність і всеукраїнський характер, коли рідну державу активно підтримує переважна більшість її громадян: «Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілості» (с.65). М.Колодзінський був глибоко переконаний, що українські політики повинні робити висновки з попередніх невдач, аналізувати причини цих поразок, вивчати військовий досвід розвинутих держав. Він був одним із небагатьох військових фахівців того часу, хто закликав «студіювати війни, які вели більшовики», адже «нема де правди діти – ми програли війну, а вони – виграли» (с.69).

Тоді, коли М.Колодзінський працював над своєю «Українською воєнною доктриною», геополітика розвивалася швидкими темпами, перетворюючись на справжню науку. Німецький учений К.Гаусгофер навіть очолював Інститут геополітики, у виданнях якого друкувалися провідні фахівці цієї галузі знань¹⁶. Значний внесок у розвиток світової геополітики зробили С.Рудницький, Ю.Липа, Д.Донцов та ін.¹⁷ Геополітична концепція М.Колодзінського була більш радикальною за праці згаданих учених. Її автор, наприклад, географію українських земель С.Рудницького називав «перестарілою», віддаючи перевагу новітнім на той час дослідженням В.Кубійовича. «Военна географія і кордони України» – таку назву має окремий розділ у книзі М.Колодзінського. У стилі традиційної політичної географії та геополітики автор стверджував, що «держави з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держави з великим простором» (с.75). Він зробив спробу «виграти собі географічний образ України, за яку ми боремося». Був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами» (с. 77).

М.Колодзінський докладно й точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України (с.78–80), кордони України з Румунією (с.81–82), із Мадярщиною й Чехословаччиною (с.83–84), із Польщею (с.85–88), із білорусами (с.89–91), із Московщиною (с.92–101), із кавказькими народами (с.102–108). Говорячи про південні межі України, М.Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний воєнний флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України лежить над берегом Чорного моря» (с.78). Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим» (с.79).

На думку М.Колодзінського, «зі сторони Румунії не буде загрожувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ

¹⁶ *Веґеш М.М., Петрінко В.С.* Геополітична енциклопедія. – Ужгород, 2017. – 492 с.; *Веґеш М.М.* Світовий процес і геополітика. – Ужгород, 2017. – 303 с.; *Веґеш І.М., Веґеш М.М.* Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика // *Регіональні студії.* – 2020. – №20. – С.137–145; *Веґеш М.М.* Геополітична концепція Карла Гаусгофера // *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate.* Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present. – 2015. – С.143–152.

¹⁷ *Донцов Д.* Твори. – Т.1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Л., 2001. – 488 с.; *Липа Ю.* Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т.1: Призначення України. – К., 2007. – 336 с.; Т.2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. – К., 2007. – 392 с.; Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки / Відп. ред. О.І.Шаблій. – Л., 1994. – 136 с.

з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав» (с.82). Додамо, що впродовж усього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною й допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії саме й писав М.Колодзінський.

Значну увагу приділяв він геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше заплілля, бо легкий перехід через гори уможливило нам скоріє перекидання військ на Закарпаття» (с.83). Цікаві думки висловив М.Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків» (с.84). Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР та утворення Карпатської України¹⁸.

У журналі «Війна й техніка» М.Колодзінський опублікував ґрунтовну наукову статтю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», яка через деякий час була перевидана у збірнику статей Я.Оршана (Я.Чемеринського) німецькою мовою. У ній йшлося також про Німеччину, а тому не дивно, що текстом зацікавилися німецькі фахівці¹⁹. Автор у черговий раз акцентував на значенні Закарпаття для Української держави: «Через Закарпаття ми стали б твердою ногою в середній Європі й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неocenним для оборонної системи української держави [...] Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ рівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неocenне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо наперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»²⁰. Думки М.Колодзінського підтримували М.Капустянський, Є.Онацький, В.Курманович та інші високі чини ОУН. Прихильно ставилася до проблеми самостійності України й частина представників німецького генералітету. Ще в листопаді 1937 р. Є.Коновалець запропонував створити окремий штаб Проводу українських націоналістів для Закарпаття, а в лютому 1938 р. він почав діяти. До нього ввійшли В.Курманович (керівник), Р.Сушко, Р.Ярий, О.Гасин, М.Колодзінський, В.Колосовський та М.Селешко²¹.

¹⁸ *Вегеш М.* Карпатська Україна: Документи і факти. – Ужгород, 2004. – 432 с.; *Його ж.* Колодзінський Михайло Франьович // Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Делеган, О.Д.Довганіч та ін.; відп. ред. М.М.Вегеш. – Ужгород, 2002. – С.490–492; *Його ж.* Наш край назавжди залишиться українським! // Наука і суспільство. – 1991. – №2. – С.26–29; *Його ж.* Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – 1993. Річник XLVI. – Кн.8(545). – С.955–957; *Вегеш М., Горват Л.-І.* Біля керма штабу Карпатської Січі // *Іх же.* Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси. – Бухарест, 2003. – С.368–373.

¹⁹ Організація українських націоналістів: 1929–1954. – Париж, 1955. – С.132.

²⁰ Там само.

²¹ *Стахів В.П.* Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі: Декілька фрагментів подій з нової історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна // Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА. – 1954. – Ч.11/12 (49/50). – С.5–7, 10.

Як і всі інші керівники ОУН, М.Колодзінський негативно ставився до тогочасної Польщі. Він узагалі сформулював тезу, що «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна» (с.87). Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходити до Вісли» (с.85). Під час короткого існування Карпатської України Варшава всіляко підтримувала Будапешт у територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України військами М.Горті на Верезькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків із нагоди утворення спільного кордону. Негативно ставлячись до Польщі, М.Колодзінський не згадує про саботажні акції ОУН. На це звернув увагу польський історик Г.Мотика, який відзначав, що найбільша інтенсивність саботажу припала на період від 12 липня до 24 вересня 1930 р. Загалом було вчинено 199 диверсійних актів²². Інший польський дослідник Р.Висоцький, який опублікував нові архівні документи щодо пацифікації 1930 р., довів, що українське підпілля в особі ОУН не було «єдиним ініціатором саботажної акції»²³. Твердячи про радикалізм М.Колодзінського, Г.Мотика наводить цитату з його праці про польське повстання 1863 р.: «Треба крові, даймо море крові, треба терору, заведім пекольний, треба пожертвувати матеріальні добра, не лишім собі нічого. Маючи на меті вільну українську державу, йдім до неї всіми засобами й всіми шляхами. Не стидаймося мордів, грабіжі й підпалів. У боротьбі нема етики»²⁴. Дійсно, українсько-польські стосунки в міжвоєнний період були надзвичайно важкими та неоднозначними²⁵. Їх ускладнювали як саботажні акції ОУН, так і дії польських властей. Необхідно також погодитися з думкою англійського історика Н.Дейвіса, котрий цілком справедливо стверджував, що «мало-помалу угодовська політика (української політичної еліти – *Авт.*) поступилася тероризмові. Нелегальна Українська військова організація (УВО) та її наступниця від 1929 р. Організація українських націоналістів (ОУН) діяли з криївок на території Німеччини та Австрії й започаткували кампанії саботажу і вбивств, які в 1930-х рр. підточили всякі передбачувані сподівання на примирення»²⁶.

Що стосується білорусів, то, на думку М.Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу» (с.89). Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української воєнної доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (тобто СРСР – *Авт.*) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод [...] лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходи до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди» (с.92). Тож М.Колодзінський пропонує радикальне відсунення українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою воєнну базу на Орел, Єлець, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова» (с.93). Чіткою є позиція М.Колодзінського стосовно кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії» (с.102).

²² Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»: Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. А.Павлишина, післям. І.Льюшина. – К., 2013. – С.17–18.

²³ Висоцький Р. Пацифікація Галичини 1930 р.: Документи. – Т.1. – Л., 2019. – С.16.

²⁴ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... – С.15.

²⁵ Filar W. Kwestia Ukrainka w okresie międzywojennym (1918–1939). Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.13. – Л., 2005. – С.245–259; Bonusiak W. Stanica Ukrainka w Kaliszu w latach 1924–1939 // Там само. – С.260–271.

²⁶ Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / Пер. з англ. П.Таращук. – К., 2008. – С.750.

Охарактеризувавши всі відтінки майбутніх українських кордонів, М.Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведені кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до максимуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє» (с.108).

Коли автор завершував рукопис своєї праці, українські землі перебували у складі різних державних утворень – СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Невеличким острівцем омріяної свободи стала Карпатська Україна, котра спочатку виборолала автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній М.Колодзінський бачив зародок тієї України, яку описав у своїй «Українській військовій доктрині».

Велика соборна Україна за задумом М.Колодзінського повинна була виникнути під час глибоких революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», адже саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне, чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж ціла концепція мислителя: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому організованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на українських землях; знищити живі ворожі сили та перенести війну на ворожі землі (с.133). Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М.Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю.Липи й Д.Донцова. Полковника Гузара називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму книга 80 років знаходиться в архіві, не будучи опублікованою в повному обсязі.

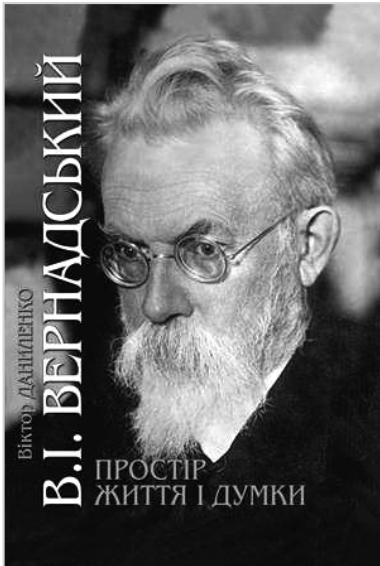
Працю М.Колодзінського завершують розділи «Роль української еміграції в націоналістичній революції», «Україна і Центральна Азія», «Прометейський союз українського націоналізму і месіанізму», «Українська еміграція на Зеленому Кліні», «ОУН і союзники». Чекають на вихід друком матеріали, які зберігаються в Архіві ОУН, зокрема це стосується його епістолярної спадщини. Варто також опублікувати й перевидати ґрунтовні статті та брошури М.Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в СРСР», «Полковник Іван Богун», «Военне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» тощо. Це дозволить нам краще зрозуміти найрадикальнішу українську націоналістичну думку 1920–1930-х рр.

Микола Вегеш

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), f-history@uzhnu.edu.ua

Степан Віднянський

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net

Даниленко В.
В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ: ПРОСТІР ЖИТТЯ І ДУМКИ. –
К.: АКАДЕМПЕРІОДИКА, 2019. – 352 с.

Наприкінці 2019 р. наукові бібліотеки України отримали нову книгу Віктора Даниленка. Вона видана невеликим накладом (300 прим.) у рамках цільової комплексної програми «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України». У монографії узагальнюється майже все, написане до цього часу про великого вченого. Автор не ставив собі за мету пошук невідомих архівних матеріалів. Цю роботу вже зробили російські та українські дослідники. Зараз є потреба в узагальненні вже опублікованого величезного матеріалу. Працю написано за хронологічним принципом, рух ідей уміщено в кон-

текст подій життя В.Вернадського. Щоправда, оскільки автор – історик, то домінує простір життя, простір думки йому підпорядкований.

В.Даниленко докладно висвітлює родовід Вернадських, життя майбутнього вченого у Харкові, де він навчався в гімназії («Переважно в Харкові закладалися фундаментальні засади характеру майбутнього вченого і громадського діяча», с.28). Далі розглядаються студентські роки В.Вернадського, його навчався на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету, одруження з Наталією Старицькою, стажування у провідних вчених Західної Європи (Відень, Неаполь, Мюнхен, Париж, Лондон і т. д.). Автор розповідає про наукові експедиції В.Вернадського, про його політичну діяльність і як земця, і як одного із засновників та керівників кадетської партії. Він також був із 1906 по 1916 рр. (з двома перервами) членом Державної ради Російської імперії. Більшовицьку революцію вчений не прийняв і від'їхав на Полтавщину, де в нього був будинок. Центральне місце в монографії займає робота В.Вернадського щодо створення Української академії наук, першим президентом якої він і став. Потім було ректорство в Таврійському університеті (за режиму П.Врангеля). Згодом переїзд у Москву, АН СРСР, робота над радієвою проблемою, пошуки родовищ урану, розробка теорії біо- та ноосфери. Мабуть, усі ці факти можна знайти й в інших книжках, але в рецензованій монографії вони представлені цілісно та послідовно.

Не переповідастиму написане у книзі, адже хто зацікавиться, той зможе сам прочитати. Зупинюся на деяких характеристиках простору думки В.Вернадського, котрі знайшли відображення у праці, і які здалися цікавими мені самому. Перше – це джерела наукової творчості. Виникнення нових ідей майже завжди неможливо пояснити суто логічними факторами. Точніше, раціональне в науковому пошуку домінує, але воно живиться ірраціональним, інтуїтивним, образним. В.Даниленко простежує значення названих факторів і в період становлення особистості вченого, і в період його інтенсивного наукового пошуку, і в періоди непевності у своєму майбутньому. У дитинстві він був схильний до містичних страхів, до релігійних переживань («Вразливість, боязкість, котра з часом переросла в надмірну обережність, і багата уява залишилися характерними і для дорослого Володимира Вернадського», с.32). У зрілі роки він не був церковною людиною, але в періоди суспільних

криз черпав натхнення в Біблії (с.128). Мабуть, учений відчував присутність у світі вищого розуму. Він писав: «Людство живе у глибокій кризі релігійної свідомості й, вірогідно, знаходиться на межі нової релігійної творчості»¹.

Науку В.Вернадський сприймав як усесвітнє явище. Він був переконаним, що наука твориться колективом, який об'єднує вчених, котрі живуть не просто в різних країнах, але належать до різних епох, які часом розділені тисячоліттями. Тому, формулюючи новаторські ідеї, він шукав їхніх попередників і наполегливо підкреслював значення їхніх ідей. Останньою прижиттєвою публікацією фундатора біогеохімії стала його стаття «Деякі слова про ноосферу». Вона дуже показова у цьому сенсі. Учений назвав там десятки імен, у тому числі Х.Гюйгенс, Ч.Дарвін, А.Воллес та ін. Говорячи про зв'язок усіх організмів на нашій планеті через харчування й дихання, він констатував, що першим про це написав петербурзький академік К.Вольф (1733–1794 рр.) у німецькомовній праці «Про особливу та дійсну силу, властиву рослинній і тваринній субстанції» (1789 р.)². Підтримувана В.Вернадським класична традиція суттєво різниться від сучасної метушні, коли на Заході вчені всіма силами намагаються довести свою першість, хоча б термінологічну. Скажімо, оцінюючи стан оболонки нашої планети, він писав: «Виходячи з геологічної ролі людини, О.П.Павлов (1854–1929) в останні роки свого життя говорив про антропогенну еру, яку ми переживаємо»³. Натомість у новітній публікації читаємо: «У 2000 р. видатний фахівець із хімії атмосфери, нобелівський лауреат 1995 р. голландець Пауль Крутцен та американський лімнолог Юджин Штермер запропонували для цієї ери спеціальне ім'я – антропоген»⁴. І жодного слова про Олексія Петровича Павлова! Це – перетворення науки на систему з короткою пам'яттю, яка приречена винаходити велосипед, що відрізнятиметься лише дрібними деталями. Є всі підстави вважати, що така система вичерпає спонуки до саморозвитку. Традиція В.Вернадського потужно протистоїть цій згубній перспективі.

В.Вернадський був супротивником самовпевненості в науці. Більш того, що для мене особисто стало несподіваним, у молодості постійно говорив про свої вагання щодо власних здібностей. Про це він не соромився писати молодій дружині. Про це він казав друзям. У дитинстві він був духовно залежним від старшого брата Миколи, який рано пішов із життя. Потім місце брата заступив товариш студентських років А.Краснов. Сумніваючись у власних здібностях, молодий учений не припиняв наполегливо працювати. Він не просто спеціалізувався в геології та мінералогії, а засвоював нові й нові галузі знань, у кожній прагнучи до професіоналізму. Математика, астрономія, хімія, палеонтологія, біологія, історія науки, людини, людства, України та Росії – це етапи духовної біографії вченого. В.Вернадський спочатку став визначним фахівцем у різних галузях науки, енциклопедистом, а вже на цій основі він створив своє вчення про біосферу й ноосферу як етап в еволюції біосфери.

9 липня 1908 р. В.Вернадський уперше сформулював основну ідею свого вчення: «Життя є такою самою частиною космосу, як енергія й матерія» (с.129). Потім суттєвий крок в осмисленні структури біосфери було зроблено в 1915 р. під час перебування в маетку С.Бакуніної. Остаточні контури нового вчення склалися в 1916 р. на Полтавщині під час відпочинку у власному будинку на хуторі Шишаки,

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – Москва, 1988. – С.88.

² Там же. – С.505.

³ Там же. – С.508.

⁴ Границы планетарной безопасности [Электронный ресурс]: <https://trv-science.ru/2009/10/13/granicy-planetarnoj-bezopasnosti/>

коли й «народилася нова наука – наука про живу речовину як складову біосфери – геобіохімія, яка закладала підвалини для нового світогляду» (с.151).

Вражає коло знайомств творця концепції ноосфери. Його вчителями були такі видатні вчені, як Д.Менделєєв, В.Докучаєв, О.Бутлеров, А.Бекетов, І.Сеченов. У студентські роки він перебував у дружніх стосунках із братом В.Леніна – Олександром. Був знайомим із Л.Толстим і дискутував із ним щодо різних питань. Серед українських культурних діячів В.Вернадський особисто знав М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, М.Грушевського, Б.Кістяківського, А.Кримського, Д.Багалія та багатьох інших. Із А.Кримським його пов'язувала багаторічна дружба і спільна робота зі створення й розвитку Української академії наук. Серед його знайомих за кордоном – провідні вчені Е.Резерфорд, Д.Гевеші, Дж.Чедвік, М.Кюрі-Склодовська, Ф.Жоліо-Кюрі, Ф.Содді та ін.

Постійна актуальна включеність до світової наукової спільноти давала В.Вернадському опору в боротьбі з чиновниками різних кольорів. Він міг гримати ціпком у двері приймальні М.Калініна й вимагати відрядження до Франції, де повинен був читати лекції у Сорбонні. Міг сперечатися з А.Деборіним, котрий звинувачував його в ідеалізмі та містиці, і відверто відстоювати свої погляди. А вони полягали в тому, що для філософії монополізація істини якоюсь школою смертельно небезпечна. Це переконання В.Вернадський проніс через усе життя: «Спроби створення єдиної філософії, для усіх обов'язкової, давно відійшли у царину минулого. Спроби їх відродження, які робляться в нашій соціалістичній державі створенням офіційної, для всіх обов'язкової діалектичної філософії матеріалізму, ураховуючи швидкий і глибокий хід наукового знання, приречені. [...] Сила філософії в її різномірності та у великому діапазоні цієї різномірності»⁵. Відчуття причетності до наукової спільноти дозволяла вченому протидіяти прийняттю в Академію наук СРСР партійних функціонерів. Відповідні події з обранням до Всеукраїнської академії наук призвели до конфлікту зі М.Скрипником й іншими українськими партійними діячами (с.272). Під час сталінських репресій В.Вернадський захищав своїх співробітників, намагався відстоювати всіх талановитих учених.

Друге, на чому я хочу зупинитися, це – українське питання у творчості В.Вернадського. У монографії В.Даниленка ця тематика центральна. Автор показує, що відповідна проблематика в її різних іпостасях цікавила великого вченого все життя, будучи частиною його самоідентифікації. Він любив українську мову, використовував її за можливості в листуванні, любив українські пісні, вивчав історію й етнографію України, знав українську літературу. Великою справою життя В.Вернадського стало заснування Української академії наук. Парадоксально, але йому в роботі щодо її створення заважали люди, які позиціонували себе свідомими українцями, або й українськими націоналістами. Наведу лише одну цитату: «М.Грушевський двічі, 29 грудня 1918 р. та 2 січня 1919 р., на засіданнях ради УНТ ставив питання про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом» (с.193). І знаний історик був не єдиним, хто на перше місце ставив власні амбіції, а не суспільне благо... В.Вернадський не тільки головний організатор створення Української академії наук. Він її захищав після падіння режиму П.Скоропадського і перед С.Петлюрою, і перед більшовиками, і перед А.Денікіним. Завдяки його авторитету та наполегливості ця наукова установа й вижила.

В.Вернадський любив Україну й був прибічником єдності Росії. Він уважав, що українська культура зможе розвиватися лише в єдності з російською культурою в межах спільної державності («За долею Росії він уболівав завжди й завжди розумів

⁵ *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. – С.108–109.

значення України для існування Росії», с.315). За це його в Україні часто називають імперським ученим. Думаю, цілком слушно В.Даниленко заперечує такий вузький підхід до поглядів вченого й пише, що він мав не імперські, а всесвітні перспективи («Загальноросійське мислення вченого було не імперським, а загальнолюдським», с.310).

Трете, на що хочу звернути увагу, це складний шлях до визнання концепції ноосфери – як у нашій країні, так і у світі. З історичної перспективи здається, що ідеї В.Вернадського завжди зустрічали захоплений прийом. Але насправді це було не так. Він сформував своє вчення про роль біосфери в історії Землі в роки революції і громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Системно виклав його, перебуваючи за кордоном (переважно у Празі та Парижі). Його «Геохімія» (1924 р.) вийшла французькою мовою у столиці Франції. Ряд фундаментальних статей про автотрофність людства теж побачили світ у французьких наукових часописах. Він викладав своє вчення в лекційних курсах у Сорбонні. Серед французьких філософів (А.Берґсон, П. Тейя де Шарден) розвивалася своєрідна теорія еволюції, в якій людині відводилася роль реалізації нового її етапу. Для нього Е.Леруа запропонував назву «ноосфера». Думки В.Вернадського перегукувалися з подібними ідеями, але їх джерелом була не релігія, а дані природознавства. Фундатор біогеохімії прийняв термін «ноосфера», але він наповнив його новим змістом.

Бачення «ноосфери» В.Вернадським викликало нерозуміння як закордонних релігійних філософів, так і вітчизняних діалектичних матеріалістів. Про останніх він писав, що «частина діаматів і діалектиків, вірогідно, психічно хворі» (с.285–286). Але вчений не звертав увагу на труднощі, з якими його ідеї пробивали собі дорогу у суспільстві. Він зосереджувався на їх розвитку, обґрунтуванні. Хоча не любив зарозумілості в науці, але поважав твердість аргументованих поглядів.

Узагалі В.Вернадський продемонстрував здатність творити у світі, який ставав для вченого чужим і ворожим. Він писав, що не поділяє ані капіталістичного, ані комуністичного ідеалів. Причому писав в офіційному документі: «Я сам ідейно чужий і капіталістичному, і соціалістичному ладові. Чужий і національній державі, мій ідеал інший, він – справа майбутнього, до якого мені, звичайно, не дотягти. Я живу наукою» (с.281). Водночас він був упевнений, що наука служитиме справжнім інтересам людства.

Монографія В.Даниленка написана ясно, логічно, аргументовано. Автор відділив свої власні оцінки, судження, обумовлені обставинами моменту, від реконструкції мотивів діяльності В.Вернадського. Хотілось би думати, що після цієї праці в українському науковому співтоваристві не буде бажаючих розв'язувати питання на кшталт: «Чи був Вернадський українським націоналістом?».

Ідеї В.Вернадського є духовним резервом для всього людства. Крізь їх призму Україна може на рівних з іншими країнами включитися у вирішення загальнолюдських проблем. Для цього не потрібно «націоналізувати» ідеї великого вченого. Їх визначна роль у тому й полягає, що незважаючи на всю ворожість і нерозуміння, вони об'єднують Україну та Росію, Україну і світ.

Ілля Кононов

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціології,
Луганський національний університет ім. Т.Шевченка
(Старобільськ, Україна), kononov_if@ukr.net

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ 2019 р.

Авторські видання

Бондарчук П.

Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження / Наук. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 268 с.

Верменич Я.

Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витoki та геополітичні впливи / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 367 с.

Верменич Я.

Україна як простір порубіжжя: субкультурна варіативність у формуванні національної стратегії: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 103 с.

Вирський Д.

Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.) / Наук. ред. І.Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 162 с.

Вялова Ю.

Леон Василевський (1870–1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 268 с.

Глизь Ю.

Київська міська дума: розбудова модерного міста / Наук. ред. О.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 328 с.

Гуржій О.

Спогади про батька та навколо нього. Вид. 2-ге, випр. та допов. / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 365 с.

Гуржій О.

Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90 рр. XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 205 с.

Кудлай О.

Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 160 с.

Матяш І.

Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 556 с.

Савчук І.Г.

Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі / За ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 210 с.

Смолій В., Степанков В.

Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 374 с.

Смолій В., Якубова Л.

Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проєкт (аналітична записка). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 116 с.

Смолій В., Ясь О.

Ідеали будучності та злободенна сучасність, або Як українці уявляли й проєктували своє майбутнє (XX – початок XXI ст.): Аналітична записка / За ред. В.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 44 с.

Смолій В., Ясь О.

Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. / За ред. В.Смолія; упоряд. С.Блашук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 302 с.

Якубова Л.

Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 333 с.

Колективні видання

Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.П.Реєнт (відп. ред.), С.М.Борчук, В.С.Великочий, Я.В.Верменич, О.І.Гуржій, О.В.Добржанський, Т.В.Ковальчук, І.А.Коляда, В.П.Коцур, О.Є.Лисенко, В.І.Милько, В.С.Шандра, В.В.Шевченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 608 с.

Владислав Федорович Верстюк:

Біобібліографічний довідник: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності / Упор.: Р.Я.Пиріг, В.В.Скальський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 90 с.

Історико-географічні дослідження

в Україні / Редкол.: Р.Соса (гол. ред.), Г.Боряк, Я.Верменич, Т.Водотика, Г.Денисик,

М.Кадіну, М.Капраль, Б.Конопська, О.Реєнт, Р.Скрипці, В.Томазов, С.Трубчанінов. – Вип.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 189 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.А.Удод (відп. ред.), Д.С.Вирський, І.Н.Войцехівська, В.М.Даниленко, Я.С.Калакура, В.Ф.Колесник, І.І.Колесник, В.В.Кравченко, С.В.Кульчицький, В.В.Масненко, Н.В.Пазюра, О.П.Реєнт. – Вип.30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 423 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XIII міжнар. наук. конф. (24–25 жовтня 2019 р., Дніпро): Тези доповідей / Головуючі: Смолій В.А., Ченцов В.В.; заст. головуючих: Дячок О.О., Колесников К.М., Приймаченко Д.В., Шевченко В.В.; чл. орг. комітету: Блануца А.В., Дерев'яно Т.П., Марценюк О.О., Морозов О.В., Разживін В.М. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 97 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2018 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 40 с.

Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Відп. ред. В.М.Даниленко; упор. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 53 с.

Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Г.Боряк, В.Брехуненко, Л.Демченко, О.Маврін, О.Музичук, Г.Папакін, Т.Чухліб; упор. І.Синяк. – Т.1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – Т. 6/7: Справи №227–229). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 494 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), С.В.Бевзюк, Г.В.Боряк, М.Гайдош, О.А.Іваненко, С.П.Каচারба, А.І.Кудряченко, А.Ю.Мартинов, І.Б.Матяш, Д.Міхалюк, Я.Рихлік, О.С.Рубльов, В.Є.Снапковський. – Вип.28. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 417 с.

Переписна книга Сумського полку 1691 р. / Відп. ред. Г.Боряк; упор.: О.Алфьоров, О.Різніченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 635 с.

Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. / Редкол.: В.Ф.Верстюк (відп. ред.), Я.Я. Бруський, В.В.Скальський. – Т.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 276 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / Редкол.: В.Верстюк (гол. ред.), С.Віднянський, О.Кудлай, Р.Піріг, О.Реєнт, В.Скальський, В.Солдатенко, Ф.Турченко. – Вип.14. – К.: Ін-т

історії України НАН України, 2019. – 237 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), В.И.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добжанський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Коляда, В.П.Коцур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип.29. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 309 с.

Словник енциклопедії історії Української революції 1917–1921 років / Редкол.: Верстюк В. (гол. ред.); упор.: Басара-Теліщак Г., Бойко О., Верстюк В., Корольов Г., Кудлай О., Лупандін О., Осташко Т., Скальський В., Тимченко Р., Устименко В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 124 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики / Редкол.: Г.В.Боряк (відп. ред.), О.А.Алфьоров, Л.В.Войтович, І.Н.Войцехівська, М.Глебонек, Л.А.Дубровіна, О.О.Ковалевська, І.Б.Матяш, Г.В.Папакін, В.П.Перкун, Ю.К.Савчук, М.Слонь, Д.В.Тоїчкін, В.В.Томазов, І.К.Хромова; упор. О.А.Алфьоров. – Число 29/30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 357 с.

Сторінки воєнної історії України / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, М.Г.Дубик, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 270 с.

Сторінки воєнної історії України / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, М.Г.Дубик, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 233 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика / Редкол.: Смолій В. (гол. ред.). Даниленко В. (відп. ред.), Бондарчук П., Добжанський О., Зінько Ю., Зовчак М., Кульчицький С., Лагак К., Лисенко О., Мезга Н., Романюк І., Сербин Р., Смольницька М., Стяжкіна О., Швидкий В., Якубова Л. – Вип.24: Спеціальний: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності професора Віктора Даниленка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 611 с.

Україна: Друга світова війна: Енциклопедія: Словник / Редрада: В.А.Смолій (гол.), Г.В.Боряк, О.Є.Лисенко, І.К.Патриляк, О.П.Реєнт; редкол.: О.Є.Лисенко (гол.), М.К.Барішполець (Лобода), Г.В.Ветров, Т.В.Вронська, В.А.Гриневич, В.М.Грицок, Т.В.Заболотна, Л.В.Легасова, О.О.Маєвський, В.Р.Нахманович, Т.В.Пастушенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 130 с.

Україна і Болгарія в історії Європи / Редкол.: В.Смолій (співгол.), Д.Вачков (співгол.), О.Бачинська, Г.Боряк, С.Віднянський, В.Власенко, Ю.Грищенко, А.Кирилова, І.Манасієва, І.Матяш, Б.Нягулов, А.Тертична, О.Тодорова, М.Станчев, А.Стрезова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 560 с.

Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: VI Міжнар. наук. конф. (18–21 вересня 2019 р., Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка): Програма та тези доповідей / Редкол.: В.Смолій (гол. орг. комітету); А.Блануца, С.Блащук, Д.Вашук, А.Глушковецький, В.Дубінський, О.Комарніцький, С.Копилов, В.Степанков, А.Філінюк, Б.Черкас, О.Юга. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 90 с.

Український історичний збірник / Редкол.: Я.Верменич (гол. ред.), В.Милько (заст. гол. ред.), Т.Водотика, В.Головко, Ю.Грищенко, Н.Кашеварова, О.Ковалевська, І.Копитін, О.Маєвський, А.Мартинов, Д.Панто, Г.Харлан, Б.Черкас, О.Ясь. – Вип. 21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 264 с.

Шлях до осмислених:

До 70-річчя О.П. Реєнта: Наук.-біограф. вид. / Упор. В.Милько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 230 с.

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – Т.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 350 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Редкол.: Д.Вашук (гол. ред.), А.Блануца, С.Блащук, Д.Вирський, М.Волощук, О.Дзярнович, Л.Жеребцова, Й.Сарцевічене, І.Старенький, І.Хромова, Б.Черкас, Т.Чухліб, А.Юсупович. – Т.5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 160 с.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Rychka V. (Kyiv). Fashion and Ritual: Dress Code in Kyivan Rus	4
Horobets V. (Kyiv). Service at Court, “Loyalty to the Monarch” and the Patronage of Royal Dignitaries as Arguments in the Election to the Post of Sotnyk of Zaporozhian Host	22
Shandra V. (Kyiv), Karlina O. (Lutsk). Epidemics and the Fight Against Them in Ukraine (End of the Eighteenth – Early Twentieth Century)	37
Hurzhi I. (Kyiv), Boiko-Haharin A. (Kyiv). Monetary Surrogates of the Merchants in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Century	55
Kornovenko S. (Cherkasy). P.Kulish’s Homestead Philosophy: Near the Sources of Ukrainian Agrarianism	64
Vidnianskyi S. (Kyiv), Martynov A. (Kyiv). United Nations in the Current Crisis of the World Order (To the 75th Anniversary of the UN)	77
Drozd R. (Stupsk, Poland). “Conflict of Remembrance”: On the Issue of Honoring the Victims of the Polish-Ukrainian Confrontation of the 1940s in Present-Day Poland	90
Hrubinko A. (Ternopil), Buhlai N. (Mykolaiv). The End of the Era of Colonialism as a Factor of the European Policy of Great Britain (1940–1950s)	103
Koshel O. (Chernivtsi). The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century)	120

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Veremnych Ya. (Kyiv). Theoretical and Methodological Determinants of the Study of Borders and Border Areas	130
Kolesnyk I. (Kyiv). Backwardness Phenomenon from the Global History Perspective	147
Yaremchuk V. (Ostroh). Criticism of National History from Revisionist Positions in Modern Ukraine: Methodological Gaps	159
Boriak T. (Kyiv). The Famine of 1932–1933 in Historical Memory: Ukraine <i>vs</i> Russia (Reflections on Oral History Sources)	176

PERSONALITIES

Kahamlyk S. (Kyiv). Bishop Veniamin (Sakhnovskiy): Religious and Cultural-Educational Activities	191
---	-----

SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

Aleksiiievets L. (Ternopil), Aleksiiievets M. (Ternopil), Datskiv I. (Ternopil). Ukraine – Europe: The Civilizational-and-Historical Discourse	204
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Cities with the Magdeburg Law in Ukrainian Lands in the Thirteenth – Nineteenth Centuries. – Vol.1: Ruthenian and Belz Voivodships (A.Zaiats, Lutsk)	221
Kolodzinskyi M. Military Doctrine of Ukrainian Nationalists (M.Vehesh, Uzhhorod; S.Vidnianskyi, Kyiv)	225
Danylenko V. V.I.Vernadskyi: The Space of Life and Thought (I.Kononov, Starobilsk)	233

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine National Academy of Science of Ukraine in 2019	237
--	-----